

॥ नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ॥

अभिधम्मपिटके

पञ्चपकरण-अनुटीका

धातुकथापकरण-अनुटीका

गन्थारम्भवणना

धातुकथापकरणदेसनाय देसदेसकपरिसापदेसा वुत्तप्पकारा एवाति कालापदेसं दस्सेन्तो “**धातुकथापकरणं देसेन्तो**”तिआदिमाह । “तस्सेव अनन्तरं अदेसयी”ति हि इमिना विभङ्गानन्तरं धातुकथा देसिताति तस्सा देसनाकालो अपदिट्ठो होति । ये पन “विभङ्गानन्तरं कथावत्थुपकरणं देसित”न्ति वदन्ति, तेसं वादं पटिक्खिपन्तो “**विभङ्गानन्तरं... पे०... दस्सेतु**”न्ति आह ।

“कामा ते पठमा सेना”तिआदिवचनतो (सु० नि० ४३८; महानि० २८; चूळनि० नन्दमाणवपुच्छानिद्देस ४७) किलेसविद्धंसनम्पि देवपुत्तमारस्स बलविधमनन्ति सक्का वत्तुं, “अप्पवत्तिकरणवसेन किलेसाभिसङ्घारमारान”न्ति पन वुच्चमानत्ता खन्तिबलसद्धाबलादिआनुभावेन उस्साहपरिसाबलभञ्जनमेव देवपुत्तमारस्स बलविद्धंसनं दट्ठब्बं । **विसयातिक्कमनं** कामधातुसमतिक्कमो । **समुदयप्पहानपरिज्जावसेना**ति पहानाभिसमयपरिज्जाभिसमयानं वसेन । ननु चेतं पञ्चन्नं मारानं भञ्जनं सावकेसुपि लब्भतेवाति चोदनं मनसि कत्वा आह “**परूपनिस्सरहित**”न्तिआदि । वीरस्स भावो वीरियन्ति कत्वा वुत्तं “**महावीरियोति महावीरो**”ति । महावीरियता च परिपुण्णवीरियपारमिताय चतुरङ्गसमन्नागतवीरियाधिद्वानेन अनञ्जसाधारणचतुब्बिधसम्मप्यधानसम्पत्तिया च वेदितब्बा । ततो एव हिस्स वीरियाहानिसिद्धिपीति ।

खन्धादिके धम्मे अधिद्वाय निस्साय विसयं कत्वा अभिधम्मकथा पवत्ताति आह “**अभिधम्मकथाधिद्वानद्वेन वा**”ति । **तेसं कथनतो**ति तेसं खन्धादीनं कथाभावतो । एतेन अत्थविसेससन्निस्सयो ब्यञ्जनसमुदायो पकरणन्ति वुत्तं होति । अथ वा धातुयो कथीयन्ति एत्थ, एतेन वाति **धातुकथा**, तथापवत्तो ब्यञ्जनत्थसमुदायो । यदि एवं सत्तन्मि पकरणानं धातुकथाभावो आपज्जतीति चोदनं सन्धायाह “**यदिपी**”तिआदि । तत्थ **सातिसयन्ति** सविसेसं विचित्तातिरेकवसेन अनवसेसतो च देसनाय पवत्तत्ता । तथा हि वुत्तं “सब्बापि धम्मसङ्गणी धातुकथाय मातिका”ति (धातु० ५) । तेनेवाह “**एकदेसकथनमेव हि अञ्जत्थ कत**”न्ति ।

इदानि सासने येसु धातु-सद्दो निरुळ्हो, तेसं वसेन अञ्जेहिपि असाधारणं इमस्स पकरणस्स धातुकथाभावं दस्सेन्तो “**खन्धायतनधातूहि वा**”तिआदिमाह । तत्थ **तत्था**ति खन्धायतनधातूसु । महन्तो पभेदानुगतो विसयो एतासन्ति **महाविसया**, धातुयो, न खन्धायतनानि अप्पतरपदत्ता । येन वा सभावेन धम्मा सङ्गहासङ्गहसम्पयोगविप्पयोगेहि उद्देसनिद्देसे लभन्ति, सो सभावो धातु । सा धातु इध सातिसयं देसिताति सविसेसं धातुया कथनतो इदं पकरणं “**धातुकथा**”ति वुत्तं । सभावत्थो हि अयं धातु-सद्दो “धातुसो, भिक्खवे, सत्ता संसन्दन्ती”तिआदीसु (सं० नि० २.९८) विय । **धातुभेदन्ति**

धातुविभागं । पकरणन्ति वचनसेसो । कुतो पकरण-सद्वो लब्धतीति आह “सत्तन्नं पकरणानं कमेन वण्णनाय पवत्तत्ता”ति । तेन योजनं कत्वाति तेन पकरण-सद्वेन “धातुकथाव पकरणं धातुकथापकरण”न्ति योजनं कत्वा । तं दीपनन्ति तं धातुकथापकरणस्स अत्थदीपनं, अत्थदीपनाकारेण पवत्तं वण्णनं । “अत्थं दीपयिस्सामी”ति वत्वा “तं सुणाथा”ति वदन्तो सोतद्वारानुसारेण तत्थ उपधारणे नियोजेतीति आह “तं दीपनवचनसवनेन उपधारेथाति अत्थो”ति ।

गन्थारम्भवण्णना निट्ठिता ।

१. मातिकावण्णना

१. नयमातिकावण्णना

१. चुद्दसविधेनाति चुद्दसप्पकारेण, चुद्दसहि पदेहीति अत्थो । तत्थ “सङ्गहो असङ्गहो”ति इदमेकं पदं, तथा “सम्पयोगो विष्पयोगो”ति । “सङ्गहितेन सम्पयुत्तं विष्पयुत्त”न्ति आदीनि पन तीणि तीणि पदानि एकेकं पदं । इतरेसु पदविभागो सुविज्जेय्योव । एतेहीति सङ्गहादिष्पकारेहि । नयनं पापनं, तं पन पवत्तनं आपनञ्च होतीति “पवत्तीयति जायन्ती”ति च द्विधापि अत्थो वुत्तो । नया एव उद्दिसियमाना मातिका । अत्थद्वयेपि पवत्तनजाणकिरियानं करणभावेन सङ्गहादिष्पकारा नयाति वुत्ता । तेनाह अट्टकथायं “इमिना सङ्गहादिकेन नयेना”ति (धातु० अट्ट० १) । पदानन्ति अत्थदीपकानं वचनानं । पज्जति एतेन अत्थोति हि पदं । पदानन्ति च संसामिसम्बन्धे सामिवचनं, पकरणस्साति पन अवयवावयवीसम्बन्धे ।

२. अब्भन्तरमातिकावण्णना

२. तदत्थानीति पटिच्चसमुप्पादत्थानि । पटिच्च समुप्पज्जति सङ्खारादिकं एतस्माति हि पटिच्चसमुप्पादो, पच्चेकं अविज्जादिको पच्चयधम्मो । तथा हि वुत्तं सङ्खारपिटके “द्वादस पच्चया, द्वादस पटिच्चसमुप्पादा”ति । तेसन्ति खन्धादीनं । तथादस्सितानन्ति गणनुद्देसविभागमत्तेन दस्सितानं । कस्मा पनेत्थ पटिच्चसमुप्पादो द्वादसभावेनेव गहितो, ननु तत्थ भवो कम्मभवादिभेदेन, सोकादयो च सरूपतोयेव इध पाळियं गहिताति चोदनं सन्धायाह “तत्था”ति आदि । तत्थ तत्थाति तस्मिं “पञ्चवीसाधिकेन पदसतेना”ति एवं वुत्ते अट्टकथावचने । कम्मभवस्स भावनभावेन, उपपत्तिभवस्स भवनभावेन । पदत्थतो पन कम्मभवो भवति एतस्माति भवो, इतरो भवति, भवनं वाति । तन्निदानदुक्खभावेनाति जरामरणनिदानदुक्खभावेन ।

“सब्बापि धम्मसङ्गणी धातुकथाय मातिका”ति इदम्पि धातुकथाय मातिकाकित्तनमेवाति “सब्बापि... पे०... मातिकाति अयं धातुकथामातिकातो बहिद्भा वुत्ता”ति वचनं असम्भावेन्तो “अथ वा”ति आदिमाह । पकरणन्तरगता वुत्ता धातुकथाय मातिकाभावेनाति अत्थो । कामञ्चेत्थ मातिकाभावेन वुत्ता, पकरणन्तरगतत्ता पन अज्जतो गहेतब्बरूपा इतो बहिभूता नाम होन्ति, सरूपतो गहिताव पञ्चक्खन्धाति आदिका अब्भन्तरा । तेनाह “सरूपतो दस्सेत्वा ठपितत्ता”ति । मातिकाय असङ्गहितत्ताति मातिकाय सरूपेण असङ्गहितत्ता, न अज्जथा । न हि मातिकाय असङ्गहितो कोचि पदत्थो अत्थि । विकिण्णभावेनाति खन्धविभङ्गादीसु विसुं विसुं किण्णभावेन विसटभावेन ।

३. नयमुखमातिकावण्णना

३. नयानं सङ्गहादिष्पकारविसेसानं पवत्ति देसना, तस्सा विनिग्गमट्टानताय द्वारं । यथावुत्तधम्मा यथारहं खन्धायतनधातुयो अरूपिनो च खन्धाति तेसं उद्देशो नयमुखमातिका । तेनाह “नयान”न्तिआदि । वियुज्जनसीला, वियोगो वा एतेसं अत्थीति वियोगिनो, तथा सहयोगिनो, सङ्गहासङ्गहधम्मा च वियोगीसहयोगीधम्मा च सङ्गहा...पे०... धम्मा, सङ्गणहनासङ्गणहनवसेन वियुज्जनसंयुज्जनवसेन च पवत्तनकसभावाति अत्थो । चुद्धसपीतिआदिना तमेवत्थं पाकटतरं करोति । येहीति येहि खन्धादीहि अरूपक्खन्धेहि च । ते चत्तारोति ते सङ्गहादयो चत्तारो । सच्चादीहिपीति सच्चइन्द्रियपटिच्चसमुप्पादादीहिपि सह । यथासम्भवन्ति सम्भवानुरूपं, यं यं पदं सङ्गहितो असङ्गहितोति च वत्तुं युत्तं, तं तन्ति अत्थो ।

सो पनाति सङ्गहासङ्गहो । सङ्गाहकभूतेहीति सङ्गहणकिरियाय कत्तुभूतेहि । तेहीति सच्चादीहि । न सङ्गहभूतेहीति सङ्गहणकिरियाय करणभूतेहि सच्चादीहि सङ्गहासङ्गहो न वुत्तो । तत्थापि हि खन्धायतनधातुयो एव करणभूताति दस्सेति । खन्धादीहेव सङ्गहेहीति खन्धादीहियेव सङ्गणहनकिरियाय करणभूतेहि, “खन्धसङ्गहेन सङ्गहिता, आयतनसङ्गहेन असङ्गहिता, धातुसङ्गहेन असङ्गहिता, ते धम्मा चतूहि खन्धेहि, द्वीहायतनेहि, अट्टहि धातूहि असङ्गहिता”ति सङ्गहासङ्गहो नियमेत्वा वुत्तो । तस्माति यस्मा सच्चादीनि सङ्गाहकभावेन वुत्तानि, न सङ्गहभावेन, खन्धादीनियेव च सङ्गहभावेन वुत्तानि, तस्मा ।

कस्मा पनेत्थ सच्चादयो सङ्गहवसेन न वुत्ताति? तथादेसनाय असम्भवतो । न हि सक्का रूपक्खन्धादीनं समुदयसच्चादीहि, सज्जादीनं वा इन्द्रियादीहि सङ्गहनयेन पुच्छित्तुं विस्सज्जित्तुं वाति । तथा अरियफलादीसु उप्पन्नवेदनादीनं सच्चविनिमुत्तताय “वेदनाक्खन्धो कतिहि सच्चेहि सङ्गहितो”ति पुच्छित्वापि “एकेन सच्चेन सङ्गहितो”तिआदिना नियमेत्वा सङ्गहं दस्सेत्तुं न सक्काति । यथासम्भवन्ति येहि सम्पयोगो, येहि च विष्पयोगो, तदनु रूपं ।

रूपं रूपेन निब्बानेन वा विष्पयुत्तं न होति, निब्बानं वा रूपेन । कस्मा? सम्पयुत्तन्ति अनासङ्कनीयसभावत्ता । चतुन्नज्जि खन्धानं अज्जमज्जं सम्पयोगीभावतो “रूपनिब्बानेहिपि सो अत्थि नत्थी”ति सिया आसङ्का, तस्मा तेसं इतरेहि, इतरेसज्च तेहि विष्पयोगो वुच्चति, न पन रूपस्स रूपेन, निब्बानेन वा, निब्बानस्स वा रूपेन कत्थिच सम्पयोगो अत्थीति तदासङ्काभावतो विष्पयोगोपि रूपस्स रूपनिब्बानेहि, निब्बानस्स वा तेन न वुच्चति, अरूपक्खन्धेहियेव पन वुच्चतीति आह “चतूहेवा”तिआदि । अनारम्मणस्स चक्खायतनादिकस्स । अनारम्मणअनारम्मणमिस्सकेहीति अनारम्मणेन सोतायतनादिना अनारम्मणमिस्सकेन च धम्मायतनादिना । मिस्सकस्स धम्मायतनादिकस्स । अनारम्मणअनारम्मणमिस्सकेहि न होतीति योजेतब्बं । येसं पन येहि होति, तं दस्सेत्तुं “अनारम्मणस्स पना”तिआदि वुत्तं । यथा हि सारम्मणस्स अनारम्मणेन अनारम्मणमिस्सकेन च विष्पयोगो होति, एवं सारम्मणेनपि सो होतियेव । तेन विय अनारम्मणस्स अनारम्मणमिस्सकस्स चाति दट्टब्बं ।

४. लक्खणमातिकावण्णना

४. विसुं योजना कातब्बाति यो तीहि सङ्गहो चतूहि च सम्पयोगो वुत्तो, तं सभागो भावो पयोजेति, यो च तीहि असङ्गहो चतूहि च विष्पयोगो वुत्तो, तं विसभागो भावोति इममत्थं दस्सेन्तो “सङ्गहो...पे०... विज्जायती”ति आह । यस्स सङ्गहो, सो धम्मो खन्धादिको सभागो । यस्स असङ्गहो, सो विसभागो । तथा सम्पयोगेसुपि वेदितब्बं । इदानि यथावुत्तं सभागतं सरूपतो निद्धारेत्वा दस्सेत्तुं “तत्था”तिआदि वुत्तं । तत्थ समानभावो सङ्गहे सभागता, एकुप्पादादिको सम्पयोगेति इमिना रूपनादिविधुरो असमानसभावो असङ्गहे विसभागता, नानुप्पादादिको विष्पयोगेति अयमत्थो

अत्थसिद्धोति न वुत्तोति ।

५. बाहिरमातिकावण्णना

५. एतेन ठपनाकारेणाति सरूपेण अग्गहेत्वा यथावुत्तेन पकरणन्तरमातिकाय इध मातिकाभावकित्तनसङ्घातेन ठपनाकारेण । पकरणन्तरठपिताय मातिकाय अविभागेण पच्छतो गहणं बहि ठपनन्ति आह “**बहि पिट्टितो ठपितत्ता**”ति । **इध अट्टपेत्वा**ति इमिस्सा धातुकथाय सरूपेण अवत्वा । **तथा पकासितत्ता**ति मातिकाभावेण जोतितत्ता । धम्मसङ्गणीसीसेन हि धम्मसङ्गणियं आगतमातिकाव गहिताति । येहि नयेहि धातुकथाय निद्वेसो, तेसु नयेसु, तेहि विभजितब्बेसु खन्धादीसु, तेसं नयानं पवत्तिद्वारलक्खणेसु च उद्विट्ठेसु धातुकथाय उद्वेसवसेन वत्तब्बं वुत्तमेव होतीति यं उद्वेसवसेन वत्तब्बं, तं वत्वा पुन यथावुत्तानं खन्धादीनं कुसलादिविभागदस्सनत्थं “सब्बापि धम्मसङ्गणी धातुकथाय मातिका”ति वुत्तन्ति एवमेत्थ मातिकाय निक्खेपविधि वेदितब्बो ।

“गावीति अयमाहा”ति एत्थ गावी-सद्वो विय “सङ्गहो असङ्गहो”ति एत्थ पदत्थविपल्लासकारिणा इति-सद्वेन अत्थपदत्थको सङ्गहासङ्गह-सद्वो सद्वपदत्थको जायतीति अधिप्पायेनाह “**अनिद्धारितत्थस्स सद्वस्सेव वुत्तत्ता**”ति । तेन अत्थुद्धारतो सङ्गहसद्वं संवण्णेतीति दस्सेति । **अनिद्धारितविसेसो**ति असङ्गहितजातिसज्जातिआदिविसेसो । **सामज्जेन गहेतब्बतन्ति** सङ्गहसद्व्वाभिधेय्यतासामज्जेन विज्जायमानो वुच्चमानो वा । न चेत्थ सामज्जच्च एकरूपमेवाति चोदना कातब्बा भेदापेक्खत्ता तस्स । यत्तका हि तस्स विसेसा, तदपेक्खमेव तन्ति । “**अत्तनो जातिया**”ति **विज्जायति** यथा “मत्तेय्या”ति वुत्ते अत्तनो मातु हिताति ।

धम्मविसेसं अनिद्धारेत्वाति सङ्गहिततादिना पुच्छितब्बविस्सज्जेतब्बधम्मानं विसेसनं अकत्वा । **सामज्जेनाति** अविसेसेन । **धम्मानन्ति** खन्धादिधम्मानं । **अवसेसा निद्धारेत्वा**ति “सङ्गहितेन असङ्गहित”न्तिआदिका अवसेसा द्वादसपि पुच्छितब्बविस्सज्जेतब्बधम्मविसेसं निद्धारेत्वा धम्मानं पुच्छनविस्सज्जननयउद्वेसाति योजना । ननु च “सङ्गहितेन असङ्गहित”न्तिआदयोपि यथावुत्तविसेसं अनिद्धारेत्वा सामज्जेन धम्मानं पुच्छनविस्सज्जननयुद्वेसाति चोदनं सन्धायाह “**सङ्गहितेन असङ्गहित**”न्तिआदि । यस्स अत्थो जायति, सद्वो च न पयुज्जति, सो लोपोति वेदितब्बो, आवुत्तिआदिवसेन वा अयमत्थो दीपेतब्बो । **तेनाति** लुत्तनिद्विट्ठेन असङ्गहित-सद्वेन । **सङ्गहितविसेसविसिट्ठो**ति चक्खायतनेन खन्धसङ्गहेन सङ्गहितताविसेसविसिट्ठो, तेन सोतायतनादिभावेण असङ्गहितो सोतपसादादिको यो रुप्पनसभावो धम्मविसेसो । **तन्निस्सितो** तं धम्मविसेसं निस्साय लब्भमानो । “ते धम्मा कतिहि खन्धेहि...पे०... चतूहि खन्धेहि असङ्गहिता”तिआदिना असङ्गहिततासङ्घातो पुच्छाविस्सज्जननयो परतो पुच्छित्वा विस्सज्जियमानो इध उद्विट्ठो होति । **विसेसने करणवचनन्ति** इमिना तस्स धम्मस्स यथावुत्तसङ्गहितताविसेसविसिट्ठतंयेव विभावेति । एवमेते पुच्छितब्बविस्सज्जेतब्बधम्मविसेसं निद्धारेत्वा पुच्छनविस्सज्जननयुद्वेसा पवत्ताति वेदितब्बा ।

ननु च “सङ्गहितेन असङ्गहित”न्ति एत्तावतापि अयमत्थो लब्भतीति? न लब्भति तस्स धम्ममत्तदीपनतो । नयुद्वेसो हेसो, न धम्मुद्वेसो । तथा हि **पाळियं** सङ्गहितेनअसङ्गहितपदनिद्वेसे “चक्खायतनेन ये धम्मा खन्धसङ्गहेन सङ्गहिता, आयतन...पे०... धातुसङ्गहेन असङ्गहिता”ति वत्वा “ते धम्मा कतिहि खन्धेहि...पे०... असङ्गहिता”ति (धातु० १७१) पुच्छित्वा “ते धम्मा चतूहि खन्धेहि द्वीहायतनेहि अट्टहि धातूहि असङ्गहिता”ति दुतियं असङ्गहितपदं गहितं । अज्जथा “चक्खायतनेन ये धम्मा खन्धसङ्गहेन सङ्गहिता, ते धम्मा आयतनसङ्गहेन असङ्गहिता, धातुसङ्गहेन असङ्गहिता । ते कतमे”इच्चेव निद्विसितब्बं सिया ।

एस नयोति अतिदेसेन दस्सितमत्थं पाकटतरं कातुं “तेसुपी”तिआदि वुत्तं । ततियपदेनाति लुत्तनिद्देसेन गहेतब्बन्ति वुत्तपदं सन्धायाह । कत्तुअत्थे करणनिद्देसो सङ्गहितासङ्गहितेहि तेहि धम्मोहि धम्मानं सङ्गहिततासङ्गहितताय वुत्तत्ता । तथा हि तत्थ पाळियं “तेहि धम्मोहि ये धम्मा”ति धम्ममुखेनेव सङ्गहिततासङ्गहितता वुत्ता । दुतियततियेसु पन सङ्गहिततासङ्गहिततासङ्गातविसेसनद्वारेण धम्मानं असङ्गहिततासङ्गहितता वुत्ताति तत्थ “विसेसने करणवचन”न्ति वुत्तं । तेनाह “तत्थ हि... पे०... धम्मन्तरस्सा”ति । तत्थ सभावन्तरेनाति सङ्गहिततासङ्गहिततासङ्गातेन सभावन्तरेण पकारन्तरेण । सभावन्तरस्साति असङ्गहिततासङ्गहिततासङ्गातस्स सभावन्तरस्स । एतेसूति चतुत्थपञ्चमेसु । धम्मन्तरेनाति अञ्जधम्मेण । धम्मन्तरस्साति ततो अञ्जस्स धम्मस्स विसेसनं कतं । तत्थ हि अन्तरेण पकारविसेसामसनं धम्मेनेव धम्मो विसेसितोति । आदिपदेनेवाति “सङ्गहितेना”तिआदिना वुत्तेन पठमपदेनेव । इतरेहीति “सम्पयुत्तं विष्पयुत्त”न्तिआदिना वुत्तेहि दुतियततियपदेहि । एत्थाति एकादसमादीसु चतूसु । दुतियततियेसु विय विसेसने एव करणवचनं दट्टब्बं, न चतुत्थपञ्चमेसु विय कत्तुअत्थेति अधिप्पायो । पुच्छाविस्सज्जनानन्तिआदिना तमेवत्थं विभावेति ।

विविधकप्पनतोति विविधं बहुधा कप्पनतो, सङ्गहासङ्गहानं विसुं सह च विसेसनविसेसितब्बभावकप्पनतोति अत्थो । तं पन विकप्पनं वुत्ताकारेण विभजनं होतीति आह “विभागतोति अत्थो”ति । सन्निट्टानलक्खणेण अधिमोक्खेण सम्पयुत्तधम्मा आरम्मणे निच्छयनाकारेण पवत्तिया सन्निट्टानवसेन वुत्तधम्मा । ते च तेहि सङ्घिं तदवसिद्धे द्विपञ्चविज्जाणविचिकिच्छासहगतधम्मे च सङ्गहेत्वा आह “सन्निट्टानवसेन वुत्ता च सब्बे च चित्तुप्पादा सन्निट्टानवसेन वुत्तसब्बचित्तुप्पादा”ति । इतरेति फस्सादयो । सब्बेसन्ति एकूननवुतिया चित्तुप्पादानं । परिग्गहेतब्बाति सङ्गहादिवसेन परिग्गण्हितब्बा । महाविसयेण अधिमोक्खेण । अञ्जेसन्ति वितक्कादीनं । वचनं सन्धायाति “अधिमुच्चनं अधिमोक्खो, सो सन्निट्टानलक्खणो”ति धम्मसङ्गहवण्णनायं (ध० स० अट्ट० येवापनकवण्णना) “तण्हापच्चया अधिमोक्खो, अधिमोक्खपच्चया भवो”ति पटिच्चसमुप्पादविभङ्गे च आगतं वचनं सन्धाय । अत्थे सतीति “सन्निट्टान... पे०... साधारणतो”ति एवमत्थे वुच्चमाने । वत्तब्बेसूति सङ्गहादिपरिग्गहत्थं वत्तब्बेसु । वुत्ता फस्सादयो मनसिकारपरियोसाना । तादिसस्साति फस्सादिसदिसस्स साधारणस्स अधिमोक्खसदिसस्स असाधारणस्स अञ्जस्स धम्मस्स अभावा ।

ननु जीवितिन्द्रियचित्तद्वितियोपि साधारणाति? सच्चं साधारणा, अत्थि पन विसेसोति दस्सेन्तो आह “जीवितिन्द्रियं पना”तिआदि । असमाधिसभावा बलभावं अप्पत्ता सामञ्जसद्देनेव वत्तब्बाति योजना । सामञ्जविसेससद्देहि चाति सामञ्जविसेससद्देहि वत्तब्बा च समाधिसभावा चित्तेकग्गता । विसेससद्देवचनीयं अञ्जन्ति बलप्पत्तसमाधितो अञ्जं सामञ्जसद्देन ब्यापेतब्बं, विसेससद्देन च निवत्तेतब्बं नत्थि समाधिसभावाय एव चित्तेकग्गताय गहितत्ता । न अञ्जब्यापकनिवत्तको सामञ्जविसेसो अनञ्ज... पे०... विसेसो, तस्स दीपनतो । तस्सेव धम्मस्साति तस्सेव बलप्पत्तसमाधिधम्मस्स । भेददीपकेहीति विसेसदीपकेहि समाधिबलादिवचनेहि वत्तब्बा । वुत्तलक्खणा अनञ्जब्यापकनिवत्तकसामञ्जविसेसदीपना सद्दा । ततो विपरीतेहि अञ्जं ब्यापेतब्बं निवत्तेतब्बञ्च गहेत्वा पवत्तेहि सामञ्जविसेससद्देहेव न सुखादिसभावा वेदना विय वत्तब्बा । तस्माति यस्मा असमाधिसभावा समाधिसभावाति द्वेधा भिन्दित्वा गहिता चित्तेकग्गता, तस्मा । असमाधिसभावमेव पकासेय्य विसेससद्देनिरपेक्खं पवत्तमानत्ता । इतरोति समाधिबलादिको विसेससद्दो । इधाति इमस्मिं अब्भन्तरमातिकुद्देसे, साधारणे फस्सादिके, महाविसये वा अधिमोक्खे उद्दिसियमाने । ननु च अभिन्दित्वा गद्दमाना चित्तेकग्गता वेदना विय साधारणा होतीति चोदनं सन्धायाह “अभिन्नापि वा”तिआदि । “चित्तस्स ठिति चित्तेकग्गता अविसाहटमानसता (ध० स० ११, १५) । अरूपीनं धम्मानं आयु ठिती”ति (ध० स० १९) वचनतो समाधिजीवितिन्द्रियानं अञ्जधम्मनिस्सयेण वत्तब्बता वेदितब्बा । न अरहतीति इध उद्देसं न अरहति

समुखेनेव वत्तब्बेसु फस्सादीसु उद्दिसियमानेसूति अत्थो ।

मातिकावण्णना निट्ठिता ।

२. निद्देसवण्णना

१. पठमनयो सङ्गहासङ्गहपदवण्णना

१. खन्धपदवण्णना

६. “अभिज्जेय्यधम्मभावेन वुत्ता चत्तारो खन्धा होन्ती”तिआदिना, “रूपकखन्धो अभिज्जेय्यो”तिआदिना च अभिज्जातलक्खणविसयाति आह “सभावतो अभिज्जातान”न्ति । परिज्जेय्यतादीति आदि-सद्देन पहातब्बसच्छिकातब्बभावेतब्बता सङ्गहति । अधिपतियादीति अधिपतिपच्चयभावउपट्टानपदहनादीनि । सच्चादिविसेसो वियाति दुक्खसच्चादिपरियायो अभिज्जेय्यपीळनट्टादिविसेसो विय । एवञ्च कत्वाति नयमुखमातिकाय अभिज्जेय्यनिस्सयेन वुच्चमानत्ता एव । तेसं रूपधम्मानं पञ्चन्नं खन्धानं खन्धभावेन विय रूपकखन्धभावेन सभागाता होति, न वेदनाखन्धादिभावेनाति सङ्गहलक्खणमाह । इतीति तस्मा, यस्मा रूपधम्मा अञ्जमञ्जं रूपकखन्धभावेन सभागा, तस्माति अत्थो । रूपकखन्धभावसङ्घातेन रूपकखन्धभावेन अत्थमुखेनेव गहणे । सद्द्वारेण पन गहणे रूपकखन्धवचनसङ्घातेन वा रूपकखन्धवचनवचनीयतासङ्घातेन । इदानि तमेवत्थं पाकटतरं कातुं “रूपकखन्धोति ही”तिआदि वुत्तं ।

पुरिमेनाति रूपकखन्धेन । सञ्जाकखन्धमूलकातिआदीसु “पुरिमेन योजियमाने”तिआदिं आनेत्वा यथारहं योजेतब्बं । अभेदतो पञ्चकपुच्छाविस्सज्जनं खन्धपदनिद्देसे सब्बपच्छिममेवाति आह “भेदतो पञ्चकपुच्छाविस्सज्जनानन्तर”न्ति ।

आयतनपदादिवण्णना

४०. यदिपि एककेपि सदिसं विस्सज्जनं विस्सज्जनं समुदयमगगसच्चानं “समुदयसच्चं एकेन खन्धेन...पे०... मगगसच्चं एकेन खन्धेन एकेनायतनेन एकाय धातुया सङ्गहितं, चतूहि खन्धेहि एकादसहि आयतनेहि सत्तरसहि धातूहि असङ्गहित”न्ति (धातु० ४१) निद्दिट्ठत्ता । एत्थाति एतस्मिं इन्द्रियपदनिद्देसे । चक्खुसोतचक्खुसुखिन्द्रियदुकानन्ति चक्खुसोतदुकं चक्खुसुखिन्द्रियदुकन्ति एतेसं दुकानं । चक्खुसोतसुखिन्द्रियानज्हि “एकेन खन्धेन एकेनायतनेन एकाय धातुया सङ्गहितं, चतूहि खन्धेहि एकादसहि आयतनेहि सत्तरसहि धातूहि असङ्गहित”न्ति एकके सदिसं विस्सज्जनं । चक्खुसोतिन्द्रियदुकस्स पन “चक्खुन्द्रियञ्च सोतिन्द्रियञ्च एकेन खन्धेन द्वीहायतनेहि द्वीहि धातूहि सङ्गहिता, चतूहि खन्धेहि दसहायतनेहि सोळसहि धातूहि असङ्गहिता”ति, “चक्खुन्द्रियञ्च सुखिन्द्रियञ्च द्वीहि खन्धेहि द्वीहायतनेहि द्वीहि धातूहि सङ्गहिता, तीहि खन्धेहि दसहायतनेहि सोळसहि धातूहि असङ्गहिता”ति चक्खुसुखिन्द्रियदुकस्स च असदिसं विस्सज्जनं । नापि दुकेहि तिकस्साति चक्खुसोतचक्खुसुखिन्द्रियादिदुकेहि चक्खुसोतसुखिन्द्रियादितिकस्स नापि सदिसं विस्सज्जनं । इधाति सच्चपदनिद्देसे । तिकेन चाति दुक्खसमुदयमगगादितिकेन च । “पञ्चहि खन्धेहि द्वादसहायतनेहि अट्टारसहि धातूहि सङ्गहिता, न केहिचि खन्धेहि न केहिचि आयतनेहि न काहिचि धातूहि असङ्गहिता”ति सदिसं विस्सज्जनं ।

६. पटिच्चसमुप्पादवण्णना

६१. अविज्जावचनेनाति “अविज्जापच्चया सङ्खारा”ति एत्थ अविज्जाग्गहणेन । विसेसनं न कत्तब्बं, “सब्बम्मि विज्जाण”न्ति वत्तब्बन्ति अधिप्पायो । तत्थ कारणमाह “कुसलादीनम्पी”तिआदिना । विस्सज्जनासदिसेन सब्बविज्जाणादिसङ्गहणतो । तेसन्ति विज्जाणादिपदानं । इधाति इमस्मिं पठमनये । अकम्मजानम्मि सङ्गहितता विज्जायति सद्दायतनस्सपि गहितत्ता ।

७१. जायमान...पे०... मानानन्ति जायमानादिअवत्थानं धम्मानं । जायमानादिभावमत्तत्ताति निब्बत्तनादिअवत्थामत्तभावतो । विनिब्भुज्जित्वाति अवत्थाभावतो विनिब्भोगं कत्वा । परमत्थतो अविज्जमानानि, सभावमत्तभूतानीति परमत्थधम्मानं अवत्थाभावमत्तभूतानि । अपरमत्थसभावानिपि रूपधम्मस्स निब्बत्तिआदिभावतो रूपनभावेन गहन्ति । ततो “रूपक्खन्धस्स सभागानि, अरूपानं पन जातिजरामरणानी”ति आनेत्वा योजना । एकेकभूतानीति यथा एकस्मिं रूपकलापे जातिआदीनि एकेकानियेव होन्ति, एवं एकस्मिं अरूपकलापेपीति वुत्तं । तेनाह “रूपकलापजातिआदीनि विया”तिआदि । अनुभवनसज्जाननविजाननकिच्चानं वेदनादीनं निब्बत्तिआदिभूतानिपि जातिआदीनि तथा न गहन्तीति आह “वेदियन...पे०... अगह्मानानी”ति । तेन वेदनाक्खन्धादीहि जातिआदीनं सङ्गहाभावमाह । “जाति, भिक्खवे, अनिच्चा सङ्गता”तिआदिवचनतो जातिआदीनम्मि सङ्गुत्तरियायो अत्थीति सङ्गताभिसङ्गुरणकिच्चेन सङ्गारक्खन्धेन तेसं सङ्गहोति वुत्तं “सङ्गता...पे०... सभागानी”ति । तेनेव च सङ्गारक्खन्धस्स अनेकन्तपरमत्थकिच्चता वेदितब्बा । तथा दुविधानीति वुत्तप्पकारेन रूपारूपधम्मानं निब्बत्तिआदिभावेन द्विप्पकारानि । तेनाति यथावुत्तसभागत्थेन । तेहि खन्धादीहीति रूपक्खन्धसङ्गारक्खन्धधम्मायतनधम्मधातूहि ।

पठमनयसङ्गहासङ्गहपदवण्णना निट्ठिता ।

२. दुतियनयो सङ्गहितेनअसङ्गहितपदवण्णना

१७१. “सङ्गहितेन असङ्गहित”न्ति एत्थ सङ्गहितासङ्गहितसद्दा भिन्नाधिकरणा न गहेतब्बा विसेसनविसेसितब्बताय इच्छितत्ता । यो हि धम्मो सङ्गहितताविसेसविस्सिट्ठो असङ्गहितो हेट्ठा उट्ठिट्ठो, स्वेव इध असङ्गहितभावेन पुच्छित्वा विस्सज्जीयतीति दस्सेन्तो “यं तं...पे०... तदेव दस्सेन्तो”ति आह । ये हि धम्मा चक्खायतनेन खन्धसङ्गहेन सङ्गहिता, आयतनधातुसङ्गहेन च असङ्गहिता, तेसंयेव पुन खन्धादीहि असङ्गहो पुच्छित्वा विस्सज्जितो । तेन वुत्तं “चक्खायतनेन... पे०... आहा”ति । सब्बत्थाति सब्बेसु नयेसु वारेसु च । खन्धादिसङ्गहसामज्जानन्ति “खन्धसङ्गहेना”तिआदिना अविसेसेन वुत्तानं खन्धादिसङ्गहानं । “सामज्जजोतना विसेसे अवतिट्ठती”ति आह “निच्चं विसेसापेक्खत्ता”ति । विसेसावबोधनत्थानि प्हब्ब्याकरणानीति वुत्तं “भेदनिस्सितत्ता च पुच्छाविस्सज्जनान”न्ति । सविसेसाव खन्धादिगणनाति “खन्धसङ्गहेना”तिआदिना अविसेसेन वुत्तापि रूपक्खन्धादिना सविसेसाव खन्धादिगणना, खन्धादिना सङ्गहोति अत्थो । सुद्धाति केवला अनवसेसा, सामज्जभूताति वुत्तं होति ।

तत्थाति यथाधिकते दुतियनये । सामज्जजोतनाय विसेसनिट्ठित्ता आह “सङ्गहि...पे०... निद्धारितत्ता”ति । तीसु सङ्गहेसूति खन्धादिसङ्गहेसु तीसु । अज्जेहीति वुत्तावसेसेहि द्वीहि एकेन वा । एत्तकेनेव दस्सेतब्बा सिंयुं तावतापि सङ्गहितेन असङ्गहितभावस्स पकासितत्ता । तेसन्ति सङ्गहितेनअसङ्गहितभावेन वुत्तधम्मानं । एवंविधानन्ति “चक्खायतनं सोतायतन”न्तिआदिना अनिद्धारितविसेसानं । असम्भवाति वुत्तप्पकारेन निट्ठिसितुं असम्भवा । सङ्गहादिनयदस्सनमत्तं

नयमातिकाय व्यापारो, यत्थ पन सङ्गहादयो, ते खन्धादयो कुसलादयो च तेसं विसयभूताति तेहि विना सङ्गहादीनं पवत्ति नत्थि । तेनाह “नयमातिकाय अब्भन्तरबाहिरमातिकापेक्खत्ता”ति । सङ्गाहकं असङ्गाहकञ्चाति वत्तब्बं । यो हि इध सङ्गाहकभावेन वुत्तो धम्मो असङ्गाहकभावेनपि वुत्तोयेवाति ।

“ये धम्मा खन्धसङ्गहेन सङ्गहिता, आयतनधातुसङ्गहेन असङ्गहिता”ति, “ये धम्मा खन्धसङ्गहेन असङ्गहिता, आयतनधातुसङ्गहेन सङ्गहिता”ति च यत्थ पुच्छितब्बविस्सज्जितब्बधम्मविसेसनिद्धारणं नत्थि, तत्थ पठमनये छट्ठनये च “रूपक्खन्धो कतिहि खन्धेहि सङ्गहितो? एकेन खन्धेना”ति (धातु० ६), “रूपक्खन्धो कतिहि खन्धेहि सम्पयुत्तोति? नत्थि । चतूहि खन्धेहि विप्पयुत्तो”ति (धातु० २२८) च एवं पुच्छितब्बविस्सज्जितब्बभावेन । इतरेसूति दुतियादिनयेसु । तस्स तस्साति यं पुच्छितब्बं विस्सज्जितब्बञ्च “ये धम्मा”ति अनियमितरूपेण निद्धारितं, तस्स तस्स “ते धम्मा”ति नियामकभावेन ।

एत्थाति एतस्मिं पकरणे । येन येन चक्खायतनादिना सङ्गाहकेन । खन्धादिसङ्गहेसूति खन्धायतनधातुसङ्गहेसु । तेन तेनाति खन्धादिसङ्गहेन । अज्जन्ति ततो ततो सङ्गाहकतो अज्जं । तब्बिनिमुत्तं सङ्गहेतब्बासङ्गहेतब्बं यं धम्मजातं अत्थि, तं तदेव “चक्खायतनेन ये धम्मा खन्धसङ्गहेन सङ्गहिता, आयतनधातुसङ्गहेन असङ्गहिता”ति सङ्गाहकासङ्गाहकभावेन उद्धटं । अज्जो धम्मो नत्थि तस्स सभागभावेन सङ्गाहकस्सेव अभावतो । सिया पनेतं सभागेन एकदेसेन सङ्गहोति, तं पटिक्खिपन्तो आह “न च सो...पे०... होती”ति । यञ्चाति आदिना वचनन्तरं परिहरति ।

यदि चाति आदिनापि तस्सेव तेन सङ्गहाभावं पाठाभावदस्सनेन विभावेति । तत्थ सो एवाति यो रूपादिक्खन्धो सङ्गाहकभावेन वुत्तो, सो एव तेन रूपादिक्खन्धेन सङ्गहेतब्बो भवेय्य, तेनेव तस्स सङ्गहाभावे लक्खणं दस्सेन्तो आह “न हि सो एव तस्स सभागो विसभागो चा”ति । एकदेसा विय चक्खायतनादयो समुदायस्स रूपक्खन्धादिकस्स । रूपक्खन्धो चक्खायतनादीनं न सङ्गाहको असङ्गाहको च सभागविसभागभावाभावतो । एस नयो सेसेसुपि । समुदायन्तो गधानन्ति आदिना वुत्तमेवत्थं पाकटतरं करोति । तत्थ येनाति विभागेन । तेति एकदेसा । तेसन्ति एकदेसानं । एत्थ तदन्तोगधताय विभागाभावो, विभागाभावेन सभागविसभागताभावो, तेन सङ्गाहकासङ्गाहकताभावो दस्सितोति वेदितब्बो ।

यथा सब्बेन सब्बं सभागविसभागभावेन एकदेसानं समुदायो सङ्गाहको असङ्गाहको च न होति, एवं एकदेससभागविसभागानन्ति दस्सेन्तो “तथा”ति आदिमाह । तत्थ यथाति आदि उदाहरणदस्सनेन यथावुत्तस्स अत्थस्स पाकटकरणं । खन्धसङ्गहेन सङ्गाहकं असङ्गाहकञ्चाति योजना । तथा सेसेसुपि । न हि एकदेस...पे०... विसभागं येन समुदायो सङ्गाहको असङ्गाहको च सियाति अधिप्पायो । एत्थ च सङ्गाहकत्तं ताव मा होतु, असङ्गाहकत्तं पन कस्मा पटिक्खिपीयतीति चोदनं मनसि कत्वा आह “तस्मा”ति आदि । तत्थ तस्माति वुत्तमेवत्थं हेतुभावेन परामसति । अत्ततो अज्जस्स, अत्तनि अन्तोगधतो अज्जस्स, अत्तेकदेससभागतो अज्जस्स सतिपि असङ्गाहकत्तेति योजना । तं पनेतं “रूपक्खन्धो रूपक्खन्धेन सङ्गहितो असङ्गहितो च न होती”ति आदिना वुत्ते तयो पकारे सन्धाय वुत्तं । सङ्गाहकत्तमेव एतेसं नत्थीति एतेसं अत्ता, अत्तनि अन्तोगधो, अत्तेकदेससभागो चाति वुत्तानं सङ्गाहकभावो एव नत्थि सभागभावतो । तेन वुत्तं “न हि सो एव तस्स सभागो”ति आदि । येनाति सङ्गाहकत्तेन । एवरूपानन्ति यथावुत्तानं तिप्पकारानं अग्गहणं वेदितब्बं सतिपि विसभागभावेति अधिप्पायो ।

तेनाति “धम्मायतन”न्ति आदिना वचनेन । एकदेसस्स वेदनाक्खन्धादिकस्स समुदायस्स धम्मायतनस्स सङ्गाहकत्तं

एकदेसेन समुदायस्स सङ्गहितभावन्ति अत्थो, समुदायस्स रूपक्खन्धस्स एकदेसस्स चक्खायतनस्स सोतायतनस्स च सङ्गाहकत्तं समुदायेन एकदेसस्स सङ्गहितभावन्ति वुत्तं होति । यदि एवं न दस्सेति, अथ किं दस्सेतीति आह “**चतुक्खन्धगणनभेदेही**”तिआदि । तत्थ **चतुक्खन्धगणनभेदेही**ति रूपादिचतुक्खन्धगणनविभागेहि । **पञ्चधा**ति रूपादिचतुक्खन्धसङ्गहो विज्जाणक्खन्धसङ्गहोति एवं पञ्चप्पकारेण भिन्नतं । तेनाह “**गणेतब्बागणेतब्बभावेना**”ति । “**एकेन खन्धेना**”तिआदीसु करणत्थे करणवचनं, न कत्तुअत्थेति कत्वा आह “**सङ्गाहकासङ्गाहकनिरपेक्खान**”न्ति । तेनेवाह “**कम्मकरणमत्तसम्भावा**”ति । **दुतियादयो पन** नया । **अगणनादिदस्सनानी**ति अगणनगणनदस्सनानि । ननु च दुतियादीसु गणनादीनिपि विज्जन्तीति? सच्चं विज्जन्ति, तानि पन विसेसनभूतानि अप्पधानानीति विसेसितब्बभूतानं पधानानं वसेनेवं वुत्तं । “**चक्खायतनेन ये धम्मा खन्धसङ्गहेन सङ्गहिता**”तिआदिना कत्तुआदयो निहिट्ठाति आह “**कत्तुकरणकम्मत्तयसम्भावा**”ति ।

तथा तथाति तेन तेन रूपक्खन्धादिप्पकारेण । **तंतंखन्धादिभावाभावो सभागविसभागता**ति रूपधम्मादीनं रूपक्खन्धादिभावो सभागता, वेदनाक्खन्धादिअभावो विसभागताति अत्थो । **यथानिद्धारितधम्मदस्सने**ति “**ये धम्मा, ते धम्मा**”ति निद्धारितप्पकारधम्मनिरूपणे । **सङ्गाहकसङ्गहेतब्बानन्ति** चक्खायतनादिकस्स सङ्गाहकस्स सोतायतनादिकस्स च सङ्गहेतब्बस्स । **समानक्खन्धादिभावो**ति एकक्खन्धादिभावो, रूपक्खन्धादिभावोति अत्थो । **तदभावो**ति तस्स समानक्खन्धादिभावस्स अभावो अञ्जक्खन्धादिभावो । **अयन्ति** य्वायं पठमनये तथा तथा गणेतब्बागणेतब्बतासङ्गातो दुतियादिनयेसु यथावुत्तानं समानक्खन्धादिभावाभावसङ्गातो तंतंखन्धादिभावाभावो वुत्तो, अयमेतेसं द्विप्पकारानं नयानं सभागविसभागतासु विसेसो ।

समुदयसच्चसुखिन्द्रियादीति आदि-सद्देन मग्गसच्चदुक्खिन्द्रियादि सङ्गहति । **असङ्गाहकत्ताभावतो**ति सङ्गहितताविसिद्धस्स असङ्गाहकत्तस्स अभावतो । न हि सक्का “**समुदयसच्चेन ये धम्मा खन्धसङ्गहेन सङ्गहिता**, आयतनधातुसङ्गहेन असङ्गहिता”तिआदि वत्तुं । **दुक्खसच्चसदिसानि** अब्याकतपदादीनि । **इतरेही**ति आयतनधातुसङ्गहेहि सङ्गाहकत्तासङ्गाहकत्ताभावतो न उद्धटानीति योजना । **एवन्ति**आदि यथावुत्तस्स अत्थस्स निगमनवसेन वुत्तं । **न रूपक्खन्धो**ति न सब्बो रूपक्खन्धधम्मोति अत्थो ।

“**खन्धपदेना**”ति इदं करणत्थे करणवचनं, न कत्तुअत्थेति आह “**खन्धपदसङ्गहेनाति अत्थो**”ति । तेनेवस्स कत्तुअत्थतं पटिसेधेतुं “**न सङ्गाहकेना**”ति वुत्तं । करणं पन कत्तुरहितं नत्थीति आह “**केनचि सङ्गाहकेनाति इदं पन आनेत्वा वत्तब्ब**”न्ति । **सङ्गाहकेसु न युज्जति** न सङ्गहेतब्बेसूति अधिप्पायो । रूपक्खन्धधम्मा हि “**ये धम्मा खन्धसङ्गहेन सङ्गहिता**”ति वुत्ताति । समुदाये वुत्तविधि तदवयवेपि सम्भवतीति चोदनं समुट्ठापेन्तो “**एतेन नयेना**”तिआदिमाह । पटियोगीनिवत्तनं एव-सद्देन करीयतीति आह “**न हि अञ्जमत्तनिवारणं एव-सद्दस्स अत्थो**”ति । तेनाह “**सङ्गाहकतो अञ्जनिवारणं एव-सद्दस्स अत्थो**”ति । **सो च...पे०... पेक्खन्ति** इमिना तमेवत्थं पाकटतरं करोति । सङ्गाहकापेक्खत्ते हि “**सो चा**”तिआदिवचनस्स “**चक्खायतनेन रूपक्खन्धोव सङ्गहितो**”ति एत्थ चक्खायतनं सङ्गाहकन्ति यथाधिप्पेतस्स अत्थस्स असम्भवो एवाति इदानि तं असम्भवं विभावेन्तो “**कथ**”न्तिआदिमाह, तं सुविज्जेय्यमेव ।

एत्थाति “**अट्ठेकादसहि आयतनधातूही**”ति एत्थ । “**रूपक्खन्धेना**”ति **आनेत्वा वत्तब्बं** आयतनधातुविसेसनत्थं । न सो एव तस्स, समुदायो वा तदेकदेसानं सङ्गाहको असङ्गाहको च होतीति वुत्तोवायमत्थोति आह “**रूपक्खन्धो...पे०... न होती**”ति । **इमिना परियायेना**ति यस्मा वुत्तप्पकारं सङ्गाहकत्तं नत्थि “**येन सङ्गहितस्स असङ्गाहकं सिया**”ति इमिना

परियायेन । असङ्गहितताय अभावो वुत्तो अट्टकथायं (धातु० अट्ट० १७१) “सो च...पे०... नत्थी”ति । सङ्गहिततायाति निप्परियायेन सङ्गहितभावेन असङ्गहितताय अभावो वुत्तोति न युज्जतीति योजना । सा सङ्गहितताति अत्तना अत्तनो, अत्तेकदेसानं वा सङ्गहितता । तेनाति रूपक्खन्धेन । तेसन्ति रूपक्खन्धतदेकदेसानं । अत्थि च विप्पयुत्तता वेदनाक्खन्धादीहि । चक्खायतनादीहि वियाति विसदिसुदाहरणं । एतेहि रूपवेदनाक्खन्धादीहि अज्जेहि च एवरूपेहि । एतानि अज्जानि चाति एत्थापि एसेव नयो ।

तेनेव तस्स सङ्गहितताभावदस्सनेन हेट्ठा दस्सितेन । एत्थाति एतस्मिं वारे । अग्गहणेति अकथने, अदेसनायन्ति अत्थो । समुदयसच्चादीसूति समुदयसच्चसुखिन्द्रियादीसु युज्जेय्य तं कारणं । कस्मा? तेहि समुदयसच्चादीहि खन्धादिसङ्गहेन सङ्गहिते धम्मजाते सति तस्स आयतनसङ्गहादीहि असङ्गहितत्तस्स अभावतो । रूपक्खन्धादीहीति रूपक्खन्धवेदनाक्खन्धादीहि । सङ्गहितमेव नत्थि, कस्मा? “सो एव तस्स सङ्गाहको न होती”ति वुत्तोवायमत्थो । यदिपि रूपक्खन्धादिना रूपक्खन्धादिकस्स अत्तनो...पे०... नत्थीति सम्बन्धो । अज्जस्स पन वेदनाक्खन्धादिकस्स रूपक्खन्धादिना सङ्गहितताभावेन असङ्गहितत्तं अत्थीति योजना । उभयाभावोति सङ्गहितत्तासङ्गहितताभावो । एत्थ एतस्मिं वारे । धम्मायतनजीवितिन्द्रियादीनन्ति धम्मायतनादीनं खन्धचतुक्कसङ्गाहकत्ते, जीवितिन्द्रियादीनं खन्धदुकसङ्गाहकत्तेति योजना । पाळियं अनागतत्ता “सती”ति सासङ्कं वदति । आदि-सद्देन पठमेन धम्मधातुसळायतनादीनं सुखिन्द्रियादीनञ्च, दुतियेन एकक्खन्धस्स सङ्गहो दट्टब्बो । सुखिन्द्रियञ्चि वेदनाक्खन्धस्सेव सङ्गाहकं । तेसन्ति खन्धचतुक्कखन्धदुकादीनं असङ्गहितता न नत्थि अत्थेवाति तस्सा अभावो अनेकन्तिको । पुब्बे वुत्तनयेनाति “रूपक्खन्धादीहि पना”ति आदिना वुत्तनयेन ।

तत्थेवाति तस्मिंयेव पुब्बे वुत्ते सनिदस्सनसप्पटिघपदे । निवत्तेत्वा गणहन्तोति पुब्बे वुत्तं पटिनिवत्तेत्वा गणहन्तो पच्चामसन्तो । तदवत्तब्बताति तेसं सङ्गाहकासङ्गाहकसङ्गहितत्तासङ्गहितत्तानं अवत्तब्बता । असङ्गाहकताभावतो एव... पे०... न सङ्गाहकताभावतोति यस्मा नेसं असङ्गाहकत्तं विय सङ्गाहकत्तम्पि नत्थि, ततो एव सङ्गहितत्तासङ्गहितत्तम्पीति दस्सेति ।

दुतियनयसङ्गहितेन असङ्गहितपदवण्णना निट्ठिता ।

३. ततियनयो असङ्गहितेनसङ्गहितपदवण्णना

१७९. रूपक्खन्धेन खन्धसङ्गहेन असङ्गहितेसूति निद्धारणे भुम्मं । तस्माति यस्मा एकदेससभागता समुदायसभागता न होति, तस्मा । तेनाति रूपक्खन्धेन । तानीति वेदनादिक्खन्धत्तयनिब्बानानि । यथा च एकदेसविसभागताय न सङ्गहितता, एवं एकदेससभागताय असङ्गहिततापि नत्थीति दस्सेन्तो “न केवल”न्ति आदिमाह । सङ्गहितानेव न न होन्तीति योजना । तेति वेदनादिक्खन्धत्तयनिब्बानसुखुमरूपधम्मा । तेहीति विज्जाणक्खन्धचक्खायतनादीहि । न कथञ्चि सम्मिस्साति केनचिपि प्रकारेन न सम्मिस्साति असम्मिस्सताय सङ्गहितताभावं साधेति । रूपक्खन्धेन विय...पे०... न होतीति यथा रूपक्खन्धेन सभागताभावतो निब्बानं न केनचिपि सङ्गहणेन सङ्गहितं, एवं विज्जाणक्खन्धचक्खायतनादीहि तं आयतनधातुसङ्गहेहि सङ्गहितं न होतीति खन्धसङ्गहाभावो पाकटो वुत्तोवाति एवं वुत्तं ।

एवरूपानन्ति रूपक्खन्धविज्जाणक्खन्धचक्खायतनादीनं । न हि निब्बानं सन्धाय “रूपक्खन्धेन विज्जाणक्खन्धेन

चक्रायतनेन ये धम्मा खन्धसङ्गहेन असङ्गहिता, आयतनधातुसङ्गहेन सङ्गहिता”ति सक्का वत्तुं। तेन वुत्तं “सङ्गाहकत्ताभावतो एवा”ति। तथा “अब्याकतेहि धम्मेहि ये धम्मा खन्धसङ्गहेन असङ्गहिता, आयतनधातुसङ्गहेन सङ्गहिता”तिआदि न सक्का वत्तुं तादिसस्स धम्मस्स अभावतोति आह “सनिब्बान...पे०... भावतोवा”ति। अगगहणं वेदितब्बन्ति योजना। तेनाह “न ही”तिआदि। कञ्चीति कञ्चि धम्मजातं। तेति अब्याकतधम्मादयो। अत्तनोति अब्याकतधम्मादिं सन्धायाह। एकदेसोति रूपक्खन्धादि। अत्तेकदेससभागोति निब्बानं। तञ्चि धम्मायतनधम्मधातुपरियापन्नताय तदेकदेससभागो। असङ्गहितसङ्गाहकत्ताति खन्धसङ्गहेन असङ्गहितानं सञ्जाक्खन्धादीनं आयतनधातुसङ्गहेन सङ्गाहकत्ताति अत्थो।

विसभागक्खन्धनिब्बानसमुदायत्ता खन्धसङ्गहेन धम्मायतनेन न कोचि धम्मो सङ्गहितो अत्थीति योजना। एतस्साति “धम्मायतनेन सङ्गहिता”ति एतस्स पदस्स धम्मायतनगणनेन सङ्गहिताति अत्थो। ओळारिकरूपसम्मिस्सं धम्मायतनेकदेसं।

ततियनयअसङ्गहितेनसङ्गहितपदवण्णना निट्ठिता।

४. चतुत्थनयो सङ्गहितेनसङ्गहितपदवण्णना

१९१. तिण्णं सङ्गहानन्ति खन्धायतनधातुसङ्गहानं। सङ्गहणपुब्बं असङ्गहणं, असङ्गहणपुब्बं सङ्गहणञ्च वुच्चमानं सङ्गहणासङ्गहणानं पवत्तिविसेसेन वुत्तं होतीति आह “सङ्गहणा...पे०... उट्ठिता”ति। सङ्गहाभावकतो असङ्गहो सङ्गहहेतुको सङ्गहस्स पवत्तिविसेसोयेव नाम होतीति आह “सङ्गहणप्पवत्तिविसेसविरहे”ति। केनचि समुदयसच्चादिना तीहिपि सङ्गहेहि सङ्गहितेन सङ्गारक्खन्धपरियापन्नेन धम्मविसेसेन पुन तथेव सङ्गहितो सो एव समुदयसच्चादिको धम्मविसेसो सङ्गहितेन सङ्गहितो। सङ्गाहकत्ताभावसम्भावा सङ्गाहकभावेन न उट्ठटा, न असङ्गाहकत्ता एव। यथा हि तीहि सङ्गहेहि न सङ्गाहका, एवं द्वीहि, एकेनपि सङ्गहेन न सङ्गाहका इध न उट्ठटा। तेहि सङ्गहिताति तेहि तीहि सङ्गहेहि सङ्गहिता धम्मा। यस्साति यस्स अत्तनो सङ्गाहकस्स।

सकलवाचकेनाति अनवसेसं खन्धादिअत्थं वदन्तेन। तेन खन्धादिपदेनाति “तेनेव सङ्गहं गच्छेय्या”ति एत्थ तेन खन्धादिपदेनाति एवं योजेतब्बं। एवं पन अयोजेत्वा “यं अत्तनो सङ्गाहकं सङ्गण्हित्वा पुन तेनेव सङ्गहं गच्छेय्य, तं अज्जं सङ्गहितं नाम नत्थी”ति एवं न सक्का वत्तुं। कस्माति चे? न हि येन समुदयसच्चादिना यं सङ्गारक्खन्धपरियापन्नं धम्मजातं खन्धादिसङ्गहेहि सङ्गहितं, तेनेव समुदयसच्चादिना तस्स तदवसिट्ठस्स सङ्गारक्खन्धधम्मस्स, न च तस्सेव केवलस्स समुदयसच्चादिकस्स सङ्गहो पुच्छितो विस्सज्जितोति योजना, अथ खो तेन सङ्गारक्खन्धधम्मेन फस्सादिना। सङ्गहितस्साति सङ्गहितताविसिट्ठस्साति अत्थो। तस्मा अत्तनो सङ्गाहकं सकलक्खणादिं सङ्गण्हित्वा पुन तेन खन्धादिपदेन यं सङ्गहं गच्छेय्य, तं तादिसं नत्थीति अत्थो वेदितब्बो। वेदना सद्दो च खन्धो आयतनञ्चाति वेदना विसुं खन्धो, सद्दो च विसुं आयतनन्ति अत्थो। अज्जेन खन्धन्तरादिना। असम्मिस्सन्ति अब्याकतदुक्खसच्चादि विय अमिस्सितं। न हि...पे०... एत्थाति सङ्गहितताविसिट्ठेन धम्मेन यो धम्मो सङ्गहितो, तस्स सङ्गहितताविसिट्ठोयेव यो सङ्गहो, सो न एत्थ वारे पुच्छितो विस्सज्जितो च। सङ्गहोवाति केवलो सङ्गहो, न कत्तापेक्खोति अत्थो। न सङ्गाहकेनाति इदं यथावुत्तेन अत्थेन निवत्तितस्स दस्सनं। न हीतिआदि तंसमत्थनं।

चतुत्थनयसङ्गहितेनसङ्गहितपदवण्णना निट्ठिता।

५. पञ्चमनयो असङ्गहितेन असङ्गहितपदवण्णना

१९३. वृत्तनयेनाति यस्मा सङ्गहप्पवत्तिविसेसविरहितो असङ्गहितधम्मविसेसनिस्सितो पञ्चमनयो, तस्मा यो एत्थ केनचि असङ्गहितेन धम्मविसेसेन पुन असङ्गहितो धम्मविसेसो असङ्गहितेन असङ्गहितो असङ्गहितताय पुच्छितब्बो विस्सज्जितब्बो च । तमेव ताव यथानिद्धारितं दस्सेन्तो “रूपक्खन्धेन ये धम्मा खन्ध...पे०... असङ्गहिता, तेहि धम्मेहि ये धम्मा खन्ध...पे०... असङ्गहिताति आहा”ति चतुत्थनये वृत्तनयानुसारेण । यथानिद्धारितधम्मदस्सनन्ति पाळियं निद्धारितप्पकारधम्मदस्सनं । सह सुखुमरूपेनाति ससुखुमरूपं, तेन सुखुमरूपेण सद्धिं गहितं विज्जाणं, तेन सहितधम्मसमुदाया ससुखुम...पे०... दाया । के पन तेति आह “दुक्खसच्चा”तिआदि । केसञ्चीति निब्बानचक्खायतनादीनं । तीहिपि सङ्गहेहि । परिपुण्णसङ्गहेहि तीहिपि सङ्गहेहि असङ्गाहका परिपुण्णसङ्गहासङ्गाहका । अब्बाकतधम्मसदिसा नेवदस्सनेननभावनायपहातब्बनेवसेक्खानासेक्खादयो । इतरेति रूपक्खन्धादयो । तब्बिपरियायेनाति वृत्तविपरियायेन, तीहिपि सङ्गहेहि असङ्गहेतब्बस्स अत्थिताय परिपुण्णसङ्गहासङ्गाहकत्ताति अत्थो ।

असङ्गाहकेसु निब्बानं अन्तो गधं, तस्मा तं अनिदस्सनअप्पटिघेहि असङ्गहेतब्बं न होतीति अत्थो । तेनाह “न च तदेव तस्स असङ्गाहक”न्ति । “वेदनाक्खन्धेन ये धम्मा”तिआदयो नव पञ्हा दुतियपञ्हादयो, ते पठमपञ्हेन सद्धिं दस, नामरूपपञ्हादयो पन चतुवीसतीति आह “सब्बेपि चतुत्तिस होन्ती”ति । रूपक्खन्धादिविसेसकपदन्ति “रूपक्खन्धेना”तिआदिना असङ्गाहकत्तेन विसेसकं रूपक्खन्धादिपदं । पुच्छायाति च पुच्छनत्थन्ति अत्थो । “रूपक्खन्धेना”तिआदि सब्बम्पि वा विज्जापेतुं इच्छितभावेन वचनं पञ्हाभावतो पुच्छा । तेनाह अट्टकथायं “पञ्हा पनेत्थ... पे०... चतुत्तिस होन्ती”ति । ते हि लक्खणतो दस्सिताति ते निद्धारितधम्मा तेनेव असङ्गहितासङ्गहितताय निद्धारणसङ्घातेन लक्खणेन दस्सिता ।

तदेवाति एव-सद्देनाति “तदेवा”ति एत्थ एव-सद्देन । “यं पुच्छाय उद्धटं पदं, तं खन्धादीहि असङ्गहित”न्ति एत्थ “खन्धादीहेवा”ति अवधारणं निष्पयोजनं पकारन्तरस्स अभावतो । “तीहि असङ्गहो”ति हि वृत्तं । तथा “असङ्गहितमेवा”ति सङ्गहिततानिवत्तनस्स अनधिप्पेतत्ता । तदेवाति पन इच्छितं उद्धटस्सेव असङ्गहितेन असङ्गहितभावस्स अवधारेतब्बत्ताति दस्सेन्तो “न कदाची”तिआदिमाह । तत्थ अज्जस्साति अनुद्धटस्स । अनियततं दस्सेतीति इदं अवधारणफलदस्सनं । नियमतोति सक्का वचनसेसो योजेतुन्ति इदम्पि एव-कारेण सिद्धमेवत्थं पाकटतरं कातुं वृत्तं । यतो हि एव-कारो, ततो अज्जत्थ नियमोति । एवंपकारमेवाति पुच्छाय उद्धटप्पकारमेव, यं पकारं पुच्छाय उद्धटं, तंपकारमेवाति अत्थो । तस्साति असङ्गहितस्स । अज्जस्साति पुच्छाय अनुद्धटप्पकारस्स । एतेन यो पुच्छाय उद्धटो तीहिपि सङ्गहेहि असङ्गहितो, तस्सेव इध पुच्छितत्त्वविस्सज्जितत्त्वभावो, न अज्जस्साति दस्सेति । तेनाह “पुच्छाय उद्धटञ्ही”तिआदि । आयतनधातुसङ्गहवसेन चेत्य रूपक्खन्धादीनं अज्जसहितता, विज्जाणक्खन्धादीनं असहितता च वेदितब्बा ।

अवसेसा वेदनादयो तयो खन्धा निब्बानञ्च सकलेन रूपक्खन्धेन तेसं सङ्गहो नत्थीति “सङ्गहिता”ति न सक्का वत्तुं, एकदेसेन पन सङ्गहो अत्थीति “असङ्गहिता न होन्तीति एवं दट्टब्ब”न्ति आह । “रूपधम्मावा”ति नियमनं पुच्छाय उद्धटभावापेक्खन्ति दस्सेन्तो “पुच्छाय...पे०... अधिप्पायो”ति आह । तेन वृत्तं “अनुद्धटा वेदनादयोपि हि असङ्गहिता एवा”ति । एत्थाति एतस्मिं पञ्चमनयनिद्देसे । पठमे नयेति पठमे अत्थविकप्पे । तथा दुतियेति एत्थापि । रूपविज्जाणेहीति असुखुमरूपधम्मेहि विज्जाणेन चाति अयमेत्थ अधिप्पायोति दस्सेन्तो “ओळारिक...पे०... अत्थो”ति

आह । कथं पन रूपधम्माति वुत्ते ओळारिकरूपस्सेव गहणन्ति आह “रूपेकदेसो हि एत्थ रूपगहणेन गहितो”ति ।

१९६. असङ्गाहकन्ति “चक्खायतनेन...पे०... असङ्गहिता”ति एवं असङ्गाहकभावेन वुत्तं पुच्छितब्बविस्सज्जेतब्बभावेन वुत्तम्पि कामं वेदनादीहेव चतूहि असङ्गहितं, तं पन न चक्खायतनमेवाति दस्सेतुं “चक्खायतनेन पना”तिआदि वुत्तं । येहि धम्मेहीति खन्धादीसु येहि । सब्बं धम्मजातं तेव रूपादिके धम्मे उदानेति पाळियं । कस्मा पनेतं उदानेतीति आह “सदिसविस्सज्जना”तिआदि । पठमेन उदानेन । द्वेति “बाहिरा उपादा द्वे”ति एत्थ वुत्तं द्वे-सदं सन्धायाह । तस्स असङ्गहितस्स । यथादस्सितस्साति “रूप”न्तिआदिना दस्सितप्पकारस्स । धम्मन्वयजाणुप्पादनं नयदानं । “रूपं धम्मायतन”न्तिआदीनं पदानं वसेन द्वेवीसपदिको एस नयो ।

पञ्चमनयअसङ्गहितेनअसङ्गहितपदवण्णना निड्डिता ।

६. छट्टनयो सम्पयोगविष्ययोगपदवण्णना

२२८. “तत्था”ति इमिना “सम्पयोगविष्ययोगपदं भाजेत्वा”ति एत्थ सम्पयोगविष्ययोगपदं भाजितं, संवण्णेतब्बताय च पधानभूतं पच्चामट्टं, न रूपक्खन्धादिपदन्ति दस्सेन्तो “यं लब्भति...पे०... वेदितब्ब”न्ति वत्त्वा पुन “रूपक्खन्धादीसु ही”तिआदिना तमत्थं विवरति । तत्थ न लब्भतीति “सम्पयुत्तं विष्ययुत्त”न्ति वा गहेतुं न लब्भति, अलब्भमानम्पि पुच्छाय गहितं पटिक्खेपेन विस्सज्जेतुं । पटिक्खेपोपि हि पुच्छाय विस्सज्जनमेव । तथा हि यमके (यम० १.खन्धयमक.५९-६१) “यस्स रूपक्खन्धो नुप्पज्जित्थ, तस्स वेदनाक्खन्धो नुप्पज्जित्था”ति पुच्छाय “नत्थी”ति विस्सज्जितं । तेन पनेत्थ रूपधम्मेसु सम्पयोगट्टो न लब्भतीति अयमत्थो दस्सितो होति । अलब्भमानम्पि सम्पयोगपदं गहितन्ति सम्बन्धो । सब्बत्थाति रूपक्खन्धवेदनाक्खन्धादीसु । एतेसन्ति रूपनिब्बानानं । विसभागताति अतंसभागता । एकुप्पादादिभावो हि सम्पयोगे सभागता, न सङ्गहे विय समानसभागता, तस्मा एकुप्पादादिभावरहितानं रूपनिब्बानानं सा एकुप्पादादिता विसभागता वुत्ता । तदभावताति तस्सा विसभागताय एकुप्पादादिताय अभावतो । विष्ययोगोपि निवारितो एव होति, विसभागो भावो विष्ययोगोति वुत्तोवायमत्थोति । “चतूसु ही”तिआदिना वुत्तमेवत्थं पाकटतरं करोति । तत्थ तेसं तेहीति च अरूपक्खन्धे एव परामसति । विसभागता च होति रूपनिब्बानेसु अविज्जमानत्ताति अत्थो । तेनाह “न च रूपेकदेसस्सा”तिआदि । तेनेवाति चतुक्खन्धसभागत्ता एव ।

तीहि विज्जाणधातूहीति घानजिक्काकायविज्जाणधातूहि विष्ययुत्ते अनारम्मणमिस्सके रूपधम्ममिस्सके धम्मे दीपेति रूपभवोति योजना । पञ्चहीति चक्खुविज्जाणादीहि पञ्चहि विज्जाणधातूहि । एकाय मनोधातुया । न सम्पयुत्तेति न सम्पयुत्ते एव । तथा हि “विष्ययुत्ते अहोन्ते सत्तहिपि सम्पयुत्ते सत्तपि वा ता”ति वुत्तं । तेनाति विष्ययुत्ततापटिक्खेपेन । ताहीति सत्तविज्जाणधातूहि । सम्पयुत्ते दीपेन्तीति सम्पयुत्ते दीपेन्तियेव, न सम्पयुत्ते एवाति एवमवधारणं गहेतब्बं । एस नयो सेसेसुपि । सम्पयुत्ते वेदनादिके । सम्पयुत्तविष्ययुत्तभावेहि नवत्तब्बं, तंयेव विज्जाणधातुसत्तकं । सम्पयुत्तभावेन नवत्तब्बानि सम्पयुत्तनवत्तब्बानि, भिन्नसन्तानिकानि, नानाक्खणिकानि च अरूपानिपि धम्मजातानि । अनारम्मणमिस्सकसब्बविज्जाणधातुतंसम्पयुत्ता धम्मायतनादिपदेहि दीपेतब्बा, अनारम्मणमिस्सकसब्बविज्जाणधातुयो अचेतसिकादिपदेहि दीपेतब्बा, तदुभयसमुदाया दुक्खसच्चादिपदेहि दीपेतब्बाति वेदितब्बा ।

यदि एवन्ति यदि अनारम्भणमिस्सानं धम्मानं विप्पयोगो नत्थि । अनारम्भणमिस्सोभयधम्माति रूपनिब्बानसहितसब्बविज्जाणधातुतंसम्पयुत्तधम्मा । खन्धादीहेवाति खन्धायतनधातूहि एव, न अरूपकखन्धमत्तेन । अरूपकखन्धेयेव पन सन्धाय “तेहि धम्मेहि ये धम्मा विप्पयुत्ता”ति वुत्तन्ति नायं दोसोति दस्सेति । तदेकदेसाति “अनारम्भणमिस्सा”तिआदिना वुत्तधम्मसमुदायस्स एकदेसा । तदेकदेसज्जसमुदायाति तस्सेव यथावुत्तस्स समुदायस्स एकदेसा हुत्वा अज्जेसं अवयवानं रूपकखन्धादीनं समुदायभूता । विभागाभावतोति भेदाभावतो । भेदोति चेत्थ अच्चन्तभेदो अधिप्पेतो । न हि समुदायावयवानं सामज्जविसेसानं विय अच्चन्तभेदो अत्थि भेदाभेदयुत्तत्ता । तेसं अच्चन्तभेदमेव हि सन्धाय “समुदायन्तोगधानं एकदेसानं न विभागो अत्थी”ति सङ्गहेपि वुत्तं । तेनाति अविभागसम्भावतो सभागविसभागत्ताभावेन । तेसन्ति अनारम्भणमिस्सकसब्बविज्जाणधातुआदीनं । ते च अकुसलाब्याकता । तेसन्ति कुसलाकुसलाब्याकतधम्मानं । तस्माति यस्मा विभत्तसभावानं न तेसं समुदायेकदेसादिभावो, तस्मा । यस्मा पन कुसलादयो एव खन्धादयोति खन्धादिआमसनेन समुदायेकदेसादिभावो आपन्नो एवाति वुत्तनयेन विप्पयोगाभावो होति, तस्मा तं परिहरन्तो “खन्धादीनि अनामसित्वा”तिआदिमाह । तेसन्ति कुसलादीनं । अज्जमज्जविप्पयुत्तता वुत्ता “कुसलेहि धम्मेहि ये धम्मा विप्पयुत्ता”तिआदिना । सब्बेसूति दुतियादिसब्बपज्हेसु ।

छत्तिंसाय पिट्टिदुकपदेसु वीसति दुकपदानि इमस्मिं नये लब्धन्ति, अवसिद्धानि सोळसेवाति आह “सोळसाति वत्तब्ब”न्ति । ततो एव “तेवीसपदसत”न्ति एत्थ “तेवीस”न्ति इदज्ज “एकवीस”न्ति वत्तब्बन्ति योजना । सब्बत्थाति सब्बपज्हेसु । एककालेकसन्तानानं भिन्नकालभिन्नसन्तानानज्ज अनेकेसं धम्मानं समुदायभूता सङ्खारक्खन्धधम्मायतनधम्मधातुयोति आह “कालसन्तान...पे०... धातून”न्ति । एकदेससम्मिस्साति चित्तिद्धिपादादिना अत्तनो एकदेसेनेव खन्धन्तरादीहि सम्मिस्सा इद्धिपादादयो, अनारम्भणेहि रूपनिब्बानेहि च असम्मिस्सा । समानकालसन्तानेहीति एककालसन्तानेहि कालसन्तानभेदरहितेहि एकदेसन्तरेहि, सङ्खारक्खन्धादीनं एकदेसन्तरेहि, सङ्खारक्खन्धादीनं एकदेसविसेसभूतेहि सतिपट्टानसम्मप्यधानसज्जाक्खन्धादीहि विभत्ता एव समुदयसच्चादयो सम्पयोगीविप्पयोगीभावेन, रूपक्खन्धादयो विप्पयोगीभावेन गहिताति योजना । तेहि समुदयसच्चादीहि । ते सज्जाक्खन्धादयो । केहिचि सहुप्पज्जनारहेहि एकदेसन्तरेहि विभत्तेहि । न हि सङ्खारक्खन्धादिपरियापन्नत्तेपि समुदयसच्चादयो मगसच्चादीहि सम्पयोगं लभन्ति । तेसन्ति वेदनाक्खन्धसज्जाक्खन्धादीनं । एकुप्पादा...पे०... विसभागता चाति एकुप्पादादितासङ्खाता यथारहं सभागता विसभागता च । तेन यथावुत्तकारणेन सम्पयोगस्स विप्पयोगस्स च लभन्तो ।

भिन्नकालानं समुदायीनं समुदाया भिन्नकालसमुदाया । वत्तमाना च एकस्मिं सन्ताने एकेकधम्मा वत्तन्ति । तस्माति यस्मा एतदेव, तस्मा । तेसं वेदनाक्खन्धादीनं विभजितब्बस्स एकदेसभूतस्स अभावतो । सुखिन्द्रियादीनि वेदनाक्खन्धेकदेसभूतानिपि । तेन विभागाकरणेन । यदि समानकालस्स विभजितब्बस्स अभावतो चक्खुविज्जाणधातादयो विज्जाणक्खन्धस्स विभागं न करोन्ति, अथ कस्मा “चक्खुविज्जाणधातु...पे०... मनोविज्जाणधातु सोळसहि धातूहि विप्पयुत्ता”ति वुत्तन्ति चोदनं मनसि कत्वा आह “खन्धायतन...पे०... विप्पयुत्ताति वुत्त”न्ति । एवमेवन्ति यथा धातुविभागेन विभत्तस्स विज्जाणस्स, एवमेवं ।

२३५. तंसम्पयोगीभावन्ति तेहि खन्धेहि सम्पयोगीभावं । यथा हि समानकालसन्तानेहि एकचित्तुप्पादगतेहि वेदनासज्जाविज्जाणक्खन्धेहि समुदयसच्चस्स सम्पयुत्तता, एवं भिन्नसन्तानेहि भिन्नकालेहि च तेहि तस्स विप्पयुत्तताति आह “एवं तंविप्पयोगीभावं...पे०... न वुत्त”न्ति । विसभागतानिबन्धस्स विभागस्स अभावेन अविभागेहि तेहि तीहि

खन्धेहि । विभागे हीति आदिना तमेवत्थं पाकटतरं करोति । विभागरहितेहीति समानकालसन्तानेहि एकचित्तुप्पादगतत्ता अविभक्तेहि वेदनाक्खन्धादीहि न युत्तं विप्पयुत्तन्ति वत्तुं । तेनाह “विज्जमानेहि...पे०... भावतो”ति । तत्थ विज्जमानस्स समानस्स समानजातिकस्साति अधिप्पायो । न हि विज्जमानं रूपारूपं अज्जमज्जस्स विसभागं न होति । अनुप्पन्ना धम्मा वियाति इदं विसदिसुदाहरणदस्सनं । यथा “अनुप्पन्ना धम्मा”ति अनागतकालं वुच्चतीति आमडुकालभेदं, एवं यं आमडुकालभेदं न होतीति अत्थो । उद्धरितब्बं देसनाय देसेतब्बन्ति वुत्तं होति । विज्जमानस्सेव विज्जमानेन सम्पयोगो, सम्पयोगारहस्सेव च विप्पयोगोति अत्थिभावसन्निस्सया सम्पयुत्तविप्पयुत्तताति आह “पच्चुप्पन्नभावं निस्साया”ति । तेनेवाह “अविज्जमानस्सा”ति आदि । तज्जाति उद्धरणं ।

विभागरहितेहीति विसभागताभावतो अविभागेहि । अनामडुकालभेदेति अनामडुकालविसेसे । अविज्जमानस्स... पे०... सम्पयोगो नत्थीति एतेन पारिसेसतो विज्जमानस्स च विज्जमानेन सम्पयोगो दस्सितो । अविज्जमानतादीपके भेदे गहितेति यथागहितेसु धम्मसे तुहेहि विप्पयोगीनं अविज्जमानभावदीपके तेसंयेव विसेसे “अरूपभवो एकेन खन्धेन दसहायतनेहि सोळसहि धातूहि विप्पयुत्तो”ति आदिना (धातु० २४६) गहिते तेनेव रूपनादिना भेदेन तेसं अज्जमज्जं विसभागतापि गहिता एवाति विप्पयोगो होतीति योजना । भेदे पन अग्गहिते तेन तेन गहणेनाति यथावुत्ते अविज्जमानतादीपके विसेसे, विसभागे वा अग्गहिते “वेदना, सज्जा, सङ्खारक्खन्धो तीहि खन्धेहि एकेनायतनेन सत्तहि धातूहि सम्पयुत्तो”ति आदिना तेन तेन गहणेन सभागतादीपनेन विसभागताय अग्गहितत्ता सभागताव होति । तथा च सति सभागत्ते का पनेत्थ सभागताति आह “विज्जमानताय...पे०... होती”ति । तस्साति सभागताय । तस्माति विसभागताय अलब्भमानत्ता, सभागताय च लब्भमानत्ता ।

२६२. वितक्को वियाति सवितक्कसविचारेसु चित्तुप्पादेसु वितक्को विय । सो हि वितक्करहितत्ता अवितक्को विचारमत्तो च । तेनाह “कोट्टासन्तरचित्तुप्पादेसु अलीना”ति । ततो एव सो अप्पधानो, दुतियज्झानधम्मा एवेत्थ पधानाति आह “ये पधाना”ति । तेनेवाति सवितक्कसविचारेसु चित्तुप्पादेसु वितक्कस्स अवितक्कविचारमत्तग्गहणेन इध अग्गहितत्ता, वितक्कत्तिके दुतियरासियेव च अधिप्पेतत्ता । अनन्तरनयेति सम्पयुत्तेनविप्पयुत्तपदनिद्देसे । समुदयसच्चेन समानगतिका सदिसप्पवत्तिका । इतीति इमिना कारणेन । ते अवितक्कविचारमत्ता धम्मा न गहिता, समुदयसच्चं विय न देसनारुळ्हा । न सवितक्कसविचारेहि समानगतिकाति योजना । यदि हि ते सवितक्कसविचारेहि समानगतिका सियुं, “अवितक्कविचारमत्तेहि धम्मेहि ये धम्मा सम्पयुत्ता, तेहि धम्मेहि ये धम्मा विप्पयुत्ता, ते धम्मा न केहिचि खन्धेहि, न केहिचि आयतनेहि, एकाय धातुया विप्पयुत्ता”ति वत्तब्बा सियुं । यस्मा पन ते समुदयसच्चेन समानगतिका । यथा हि ये समुदयसच्चेन सम्पयुत्तेहि विप्पयुत्ता, तेसं केहिचि विप्पयोगं वत्तुं न सक्का, एवं तेहिपि । तथा हि वक्खति “समुदयसच्चादीनी”ति आदि । दसमो...पे०... वुत्तोति एत्थ दसमनये तेहि अवितक्कविचारमत्तेहि विप्पयुत्तेहि विप्पयुत्तानं सोळसहि धातूहि विप्पयोगो वुत्तो, ओसाननये तेहि विप्पयुत्तानं अट्टारसहि धातूहि सङ्गहो च वुत्तोति तस्मा न ते सवितक्कसविचारेहि समानगतिकाति दस्सेति ।

वितक्कसहितेसूति सहवितक्केसु । तेसूति अवितक्कविचारमत्तेसु सह वितक्केन दुतियज्झानधम्मेसु, “अवितक्कविचारमत्ता”ति गहितेसु वुत्तेसूति अत्थो । सब्बेपि तेति दुतियज्झानधम्मा वितक्को चाति सब्बेपि ते धम्मा सक्का वत्तुं । तथा हि सम्पयोगविप्पयोगपदनिद्देसे “अवितक्कविचारमत्ता धम्मा एकेन खन्धेन एकेनायतनेन एकाय धातुया केहिचि सम्पयुत्ता”ति वुत्तं । तत्थ एकेन खन्धेनाति सङ्खारक्खन्धेन । सो हि समुदायोति “अवितक्कविचारमत्ता धम्मा”ति वुत्तधम्मसमुदायो । ननु वितक्कोपेत्य धम्मसङ्गहं गतो, सो च विचारतो अज्जेनपि सम्पयुत्तोति चोदनं सन्धायाह

“न हि तदेकदेसस्स...पे०... होती”ति । यथाति आदिना तमेवत्थं इद्धिपादनिदस्सनेन विभावेति । तस्सत्थो — यथा इद्धिपादसमुदायस्स एकदेसभूतानं छन्दिद्धिपादादीनं तीहि खन्धेहि सम्पयोगो वुत्तो, तंसमुदायस्स न होति, एवं इधापि वितक्कस्स अज्जेहि सम्पयोगो अवितक्कविचारमत्तस्स समुदायस्स न होतीति ।

यदि एवं “इद्धिपादो द्वीहि खन्धेहि सम्पयुत्तो”ति आदि न वत्तब्बन्ति चे? नो न वत्तब्बन्ति दस्सेन्तो “यथा पना”ति आदिमाह । तत्थ तेसूति इद्धिपादेसु । समुदायस्साति इद्धिपादसमुदायस्स । तेहि वेदनाक्खन्धादीहि सम्पयुत्तता वुत्ता “इद्धिपादो द्वीहि खन्धेहि सम्पयुत्तो”ति आदिना । तेनाति विचारेन । न हीति आदिना यथाधिगतधम्मानं सम्पयुत्तताय नवत्तब्बाभावं उदाहरणदस्सनवसेन विभावेति । केचि विचिकिच्छा तंसहगता च मोहवज्जा मोहेन सम्पयुत्ता, केचि असम्पयुत्ता । मोहेनाति विचिकिच्छासहगतमोहमेव सन्धाय वदति । इति इमिना कारणेन न समुदायो तेन मोहेन सम्पयुत्तो । अज्जो कोचि धम्मो हेतुभावो नापि अत्थि, येन हेतुना सो दस्सनेनपहातब्बहेतुकोति वुत्तो समुदायो । एवन्ति इमिना नयेन “भावना...पे०... योपि सम्पयुत्ता”ति नवत्तब्बताय निदस्सेतब्बाति अत्थो । एवन्ति यथा दस्सनेनपहातब्बहेतुकसमुदायस्स सम्पयुत्तता न वत्तब्बा, एवं येन धम्मेन अवितक्क...पे०... सिया, तं न नत्थि । तस्माति यस्मा अवितक्कविचारमत्तेसु कोचिपि विचारेन असम्पयुत्तो नत्थि, तस्मा । तेति अवितक्कविचारमत्ता धम्मा । एकधम्मेपि...पे०... कतो यथा “अप्पच्चया धम्मा असङ्घता धम्मा”ति ।

छट्टनयसम्पयोगविष्ययोगपदवण्णना निट्ठिता ।

७. सत्तमनयो सम्पयुत्तेनविष्ययुत्तपदवण्णना

३०६. तेहि समुदयसच्चादीहि खन्धत्तयखन्धेकदेसादिके सम्पयुत्ते सतिपि, सम्पयुत्तेहि च विष्ययुत्ते रूपनिब्बानादिके तदज्जधम्मे सतिपि विष्ययोगाभावतो । सङ्खेपेन वुत्तमत्थं वित्तारेन दस्सेतुं “न ही”ति आदि वुत्तं । ततो लोभसहगतचित्तुप्पादतो अज्जधम्मानं अवसिद्धानं कुसलाकुसलाब्बाकतधम्मानं खन्धादीसु केनचि विष्ययोगो न हि अत्थि खन्धपञ्चकादीनं सङ्गणहनतो तेसं । ते एव चित्तुप्पादाति ते लोभसहगतचित्तुप्पादा एव । तदज्जधम्मानन्ति तदज्जधम्मानम्पीति पि-सद्दलोपो दट्टब्बो । तथाति इमिना न च ते एव धम्मा अट्टुदुतियायतनधातुयो, अथ खो ते च ततो अज्जे चाति इममत्थं उपसंहरति ।

ननु तदज्जभावतो एव तेहि इतरेसं विष्ययोगो सिद्धोति आह “न चा”ति आदि । तदज्जसमुदायेहीति ततो लोभसहगतचित्तुप्पादतो अज्जसमुदायेहि अज्जे लोभसहगता धम्मा विष्ययुत्ता न होन्ति । कस्मा? समुदाये...पे०... विष्ययोगाभावतो । तस्सत्थो — समुदायेन लोभसहगततदज्जधम्मरासिना एकदेसानं लोभसहगतधम्मानं विष्ययोगाभावतो, तथा ये एकदेसा हुत्वा अज्जेसं अवयवानं समुदायभूता, तेसच्च समुदायेन विष्ययोगाभावतोति । अनेन समुदायेन अवयवस्स समुदायस्स अवयवेन च तस्स न विष्ययोगो, अवयवस्सेव पन अवयवेनाति दस्सेति । एस नयोति ख्यायं समुदयसच्चे वुत्तो विधि, एसेव मग्गसच्चसुखिन्द्रियादीसु अरूपक्खन्धेकदेसत्ता तेसन्ति दस्सेति । निरवसेसेसूति अबहिकतवितक्केसु । वितक्को हि समुदायतो अबहिकतो । “सो हि समुदायो”ति आदिको वुत्तनयो लब्भतीति आह “अग्गहणे कारणं न दिस्सती”ति ।

अज्जेसुपि समुदयसच्चादीसु विस्सज्जनस्स...पे०... दट्टब्बं, यतो समुदयसच्चादि इध न गहितन्ति अधिप्पायो । सम्पयुत्ताधिकारतो “अज्जेना”ति पदं सम्पयुत्ततो अज्जं वदतीति आह “असम्पयुत्तेन असम्मिस्सन्ति अत्थो”ति । इदानी

व्यतिरेकेनपि तमत्थं पतिट्टापेतुं “अदुक्खमसुखा...पे०... गहितानी”ति वुत्तं। एतेन लक्खणेनाति “असम्पयुत्तेन असम्मिस्स”न्ति वुत्तलक्खणेन। चित्तन्ति “चित्तेहि धम्मेहि ये धम्मा”ति पज्जं उपलक्खेति। सहयुत्तपदेहि सत्ताति “चेतसिकेहि धम्मेहि ये धम्मा”तिआदिना चित्तेन सहयुत्ते धम्मे दीपेन्तेहि पदेहि आगता सत्त पज्जा। तिण्णं तिकपदानमग्गहणेन ऊनोति कत्वा। ये सन्धाय “तिके तयो”ति वुत्तं। तं पन वेदनापीतित्तिकेसु पच्छिमं, वितक्कत्तिके पठमन्ति पदत्तयं वेदितब्बं।

३०९. उद्धटपदेन पकासियमाना अत्था अभेदोपचारेण “उद्धटपद”न्ति वुत्ताति आह “उद्धटपदेन सम्पयुत्तेही”ति। तेन च यथावुत्तेन उद्धटपदेन। मनेन युत्ताति एत्थ मननमत्तत्ता मनोधातु “मनो”ति वुत्ताति आह “मनोधातुया एकन्तसम्पयुत्ता”ति।

सत्तमनयसम्पयुत्तेनविप्पयुत्तपदवण्णना निट्ठिता।

८. अट्टमनयो विप्पयुत्तेनसम्पयुत्तपदवण्णना

३१७. रूपक्खन्धेन विप्पयुत्ता नाम चत्तारो अरूपिनो खन्धा, तेसं अज्जेहि सम्पयोगो नाम नत्थि तादिसस्स अज्जस्स सम्पयोगिनो अभावतो। समुदायस्स च एकदेसेन सम्पयोगो नत्थीति वुत्तोवायमत्थो। वेदनाक्खन्धादीहि विप्पयुत्तं रूपं निब्बानञ्च, तस्स केनचि सम्पयोगो नत्थेवाति आह “रूपक्खन्धादीहि...पे०... नत्थी”ति। तेनाति “रूपक्खन्धेन ये धम्मा विप्पयुत्ता”तिआदिवचनेन।

अट्टमनयविप्पयुत्तेनसम्पयुत्तपदवण्णना निट्ठिता।

९. नवमनयो सम्पयुत्तेनसम्पयुत्तपदवण्णना

३१९. “समासपदं इदं”न्ति वत्वा अयं नाम समासोति दस्सेन्तो “यस्स खन्धादिनो”तिआदिमाह, यस्स वेदनाक्खन्धादिनोति अत्थो। यं इध सम्पयुत्तं वुत्तन्ति इमस्मिं नवमनये यं धम्मजातं सम्पयुत्तन्ति वुत्तं। रूपक्खन्धादीसु अरणन्तेसु अब्भन्तरबाहिरमातिकाधम्मेसूति निद्धारणे भुम्मं। तज्जिह धम्मजातं अत्तना सम्पयुत्तेन वेदनाक्खन्धादिना सयं सम्पयुत्तन्ति निद्धारितं। अयोगोति असम्पयोगो। वक्खति दसमनये। तत्थ हि “रूपक्खन्धेन वेदनादयो विप्पयुत्ता, तेहि रूपक्खन्धो विप्पयुत्तो”ति वत्वा निब्बानं कथन्ति चोदनं सन्धायाह “निब्बानं पन सुखुमरूपगतिकमेवा”ति वुत्तं। “मनायतनं एकेनायतनेन एकाय धातुया केहिचि विप्पयुत्त”न्ति एत्थ हि यथा सुखुमरूपं विय सरूपतो अनुद्धटम्पि निब्बानं केहिचीतिपदेन गहितमेव होतीति एदिसेसु ठानेसु निब्बानं सुखुमरूपगतिकन्ति विज्जायति, एवमिधापि “रूपमिस्सकेहि वा”ति एतेन अनुपादिन्नअनुपादानियादीहि निब्बानमिस्सकेहिपि असम्पयोगो वुत्तो होतीति दट्टब्बो। अविकलचतुक्खन्धसङ्गाहकेहि पदेहि सहवत्तिनो अज्जस्स सम्पयोगिनो अभावतो अतीतानागतेहि च सम्पयोगो नत्थेवाति तस्स अयुज्जमानतं दस्सेन्तो “वत्तमानानमेव...पे०... अरूपभवादीहीति अत्थो”ति आह। इतरेति ये सम्पयोगं लभन्ति, के पन ते रूपेण असम्मिस्सा अरूपेकदेसभूता। तेनाह “वेदनाक्खन्धादयो”ति।

नवमनयसम्पयुत्तेनसम्पयुत्तपदवण्णना निट्ठिता।

१०. दसमनयो विप्पयुत्तेनविप्पयुत्तपदवण्णना

३५३. ये विष्ययुत्तेन विष्ययुत्तभावेन पाळियं अग्गहिता, तेसु केचि विष्ययुत्तस्स धम्मन्तरस्स अभावतो केचि खन्धादीहि विष्ययोगस्सेव असम्भवतोति इममत्थं दस्सेन्तो “**धम्मायतनादिधम्मा**”तिआदिमाह । तत्थ **सब्बचित्तुप्पादगतधम्मभावतोति** इमिना भिन्नकालतादिविसेसवतो अरूपक्खन्धस्स विष्ययुत्तस्स धम्मन्तरस्स अभावमाह, **अनारम्माणमिस्सकभावतोति** इमिना पन सब्बस्सपि । कामभवो उपपत्तिभवो सञ्जीभवो पञ्चवोकारभवोति इमे **चत्तारो महाभवा । विष्ययोगाभावतोति** विष्ययोगासम्भवतो । न हि ये दुक्खसच्चादीहि विष्ययुत्ता, तेहि विष्ययुत्तानं तेसंयेव दुक्खसच्चादीनं खन्धादीसु केनचि विष्ययोगो सम्भवति ।

दसमनयविष्ययुत्तेनविष्ययुत्तपदवण्णना निट्ठिता ।

११. एकादसमनयो सङ्गहितेनसम्पयुत्तविष्ययुत्तपदवण्णना

४०९. तेति सङ्गारक्खन्धधम्मा । **सेसेहीति** अवसिद्धेहि वेदनासञ्जाविञ्जाणक्खन्धेहि । “**एतेन सह सम्बन्धो**”ति इमिना पदानं सम्बन्धदस्सनमुखेन “समुदयसच्चेन ये धम्मा सम्पयुत्ता”ति पाळिया अत्थविवरणं पाकटतरं कत्वा केहिचीतिपदस्सत्थं कातुं “**केहिचीति एतस्स पना**”तिआदिमाह । अत्थं दस्सेतुं आहाति सम्बन्धो । **विसेसेत्वाति** एत्थ तेसं धम्मानं तण्हावज्जानं सङ्गारक्खन्धधम्मायतनधम्मधातुपरियापन्नताकित्तनं विसेसनं दट्टब्बं, यतो ते समुदयसच्चेन खन्धादिसङ्गहेन सङ्गहिताति वुत्ता । सयं अत्तना सम्पयुत्तो न होतीति वुत्तं “**अत्तवज्जेही**”ति । तेन वुत्तं “**चित्तं न वत्तब्बं चित्तेन सम्पयुत्तन्तिपि, चित्तेन विष्ययुत्तन्तिपी**”ति । **सम्पयोगारहेहीति** विसेसनं सुखुमरूपं निब्बानन्ति द्वे सन्धाय कतं, न तण्हादिके ।

एकादसमनयसङ्गहितेनसम्पयुत्तविष्ययुत्तपदवण्णना निट्ठिता ।

१२. द्वादसमनयो सम्पयुत्तेनसङ्गहितासङ्गहितपदवण्णना

४१७. नवमनये सम्पयोगविसिद्धा सम्पयुत्ता उद्धटा, द्वादसमनये च सम्पयोगविसिद्धा सङ्गहितासङ्गहिताति उभयत्थापि सम्पयोगविसिद्धाव गहिताति आह “**द्वादसम...पे०... लब्भन्ती**”ति ।

द्वादसमनयसम्पयुत्तेनसङ्गहितासङ्गहितपदवण्णना निट्ठिता ।

१३. तेरसमनयो असङ्गहितेनसम्पयुत्तविष्ययुत्तपदवण्णना

४४८. **येहीति** रूपक्खन्धधम्मायतनादीहि । **तीहिपि** खन्धायतनादिसङ्गहेहि । पुन **येहीति** अरूपभवादीहि । **ओळारिकायतनानेव होन्ति** आयतनधातुसङ्गहेहिपि असङ्गहितत्ता । तेति चतुवोकारभवादयो । **वुत्तावसेसाति** रूपक्खन्धधम्मायतनादीहि अवसिद्धा । सतिपि असङ्गाहकत्ते तेहि असङ्गहितानं सम्पयोगो न सम्भवतीति **वेदनाक्खन्धादयो इध** तेरसमनये **विस्सज्जनं न रुहन्ति** नारोहन्ति । तेनाह अट्टकथायं “वेदनाक्खन्धेन हि खन्धादिवसेन रूपारूपधम्मा असङ्गहिता होन्ति, तेसञ्च सम्पयोगो नाम नत्थी”ति (धातु० ४४८) **असङ्गाहका एव न होन्ति** अविकल्पञ्चक्खन्धादिसमुदायभावतो ।

तेति “दुक्खसच्चादी”ति आदि-सद्देन वुत्तधम्मा । **असब्ब...पे०... सियुं** अवितक्काविचारादिधम्मा विय । **न तेसं**

विष्ययोगो नत्थि तब्बिनिमुत्तस्स चित्तुप्पादस्स सम्भवतो । वेदनाक्खन्धेन असङ्गहितानं अनारम्मणमिस्सकत्ता न “विष्ययोगस्स अत्थिताया”ति वुत्तं । तथा चाह “रूपा रूपधम्मा असङ्गहिता”ति । उभयाभावतोति सम्पयोगविष्ययोगाभावतो । अनारम्मणसहितसब्बविज्जाणतंधातुसम्पयुत्ततदुभयधम्मा अचेतसिकचेतसिकलोकियपदादीनं वसेन वेदितब्बा ।

तेरसमनयअसङ्गहितेनसम्पयुत्तविष्ययुत्तपदवण्णना निट्ठिता ।

१४. चुद्धसमनयो विष्ययुत्तेनसङ्गहितासङ्गहितपदवण्णना

४५६. धम्मसभावमत्तत्ताति सभावधम्मानं धम्ममत्तत्ता अवत्थाविसेसमत्तत्ता ।

समुच्छिज्जति एतेनाति समुच्छेदो । सङ्गहादिविचारपरिनिट्ठानभूतो चुद्धसमनयो । तेनाह “परियोसाने नये”ति । विस्सज्जेतब्बधम्मवित्ता पुच्छा मोघपुच्छा, सा तथाभूतापि विस्सज्जेतब्बधम्माभावस्स जापिका होतीति आह “तेसं पुच्छाय मोघत्ता ते न लब्भन्ती”ति । मोघा पुच्छा एतस्साति मोघपुच्छको । अट्टमो नयो तत्थ सब्बपुच्छानं मोघत्ता । तेन च सहाति तेन अट्टमनयेन सद्धिं इमस्मिं ओसाननये अट्टमनये च ओसाननये च एते धम्मायतनादयो सब्बप्पकारेन न लब्भन्ति । विष्ययोगस्सपि अभावाति तत्थ कारणमाह ।

चुद्धसमनयविष्ययुत्तेनसङ्गहितासङ्गहितपदवण्णना निट्ठिता ।

धातुकथापकरण-अनुटीका समत्ता ।

पुगलपञ्जत्तिपकरण-अनुटीका

१. मातिकावण्णना

१. “धातुकथं देसयित्वा अनन्तरं तस्स आह पुगलपञ्जत्ति”न्ति वुत्ते तत्थ कारणं समुदागमतो पट्टाय विभावेन्तो “धम्मसङ्गहे”तिआदिमाह । तत्थ यदिपि धम्मसङ्गहे फस्सादीनं पथवीआदीनञ्च धम्मानं नानानयविचित्तो अनुपदविभागोपि कतो, न सङ्गहो एव, सो पन तेसं कुसलत्तिकादिहेतुदुकादितिकदुकेहि सङ्गहसन्दस्सनत्थोति वुत्तं “धम्मसङ्गहे तिकदुकादिवसेन सङ्गहितानं धम्मानं”न्ति । तेनेव हि तं पकरणं “धम्मसङ्गहो”ति समज्जं लभि । कामञ्च धम्मसङ्गहेपि “तस्मिं खो पन समये चत्तारो खन्धा होन्ती”तिआदिना (ध० स० ५८) खन्धादिविभागो दस्सितो, सो पन न तथा सातिसयो, यथा विभङ्गपकरणेति सातिसयं तं गहेत्वा आह “विभङ्गे खन्धादिविभागं दस्सेत्वा”ति, यतो तं “विभङ्गो”त्वेव पञ्जायित्थ । धातुकथायाति आधारे भुम्मं, तथा “धम्मसङ्गहे विभङ्गे”ति एत्थापि । आधरो हि सङ्गहणविभजनप्पभेदवचनसङ्घातानं अवयवकिरियानं तंसमुदायभूतानि पकरणानि यथा “रुक्खे साखा”ति । करणवचनं वा एतं, धातुकथाय करणभूतायाति अत्थो ।

एत्थ च अभिज्जेय्यधम्मे देसेन्तो देसनाकुसलो भगवा तिकदुकवसेन ताव नेसं सङ्गहं दस्सेन्तो धम्मसङ्गणिं देसेत्वा सङ्गहपुब्बकत्ता विभागस्स तदनन्तरं खन्धादिवसेन विभागं दस्सेन्तो विभङ्गं देसेसि । पुन यथावुत्तविभागसङ्गहयुत्ते धम्मे सङ्गहासङ्गहादिनयप्पभेदतो दस्सेन्तो धातुकथं देसेसि तस्सा अब्भन्तरबाहिरमातिकासरीरकत्ता । न हि सक्का खन्धादिके

कुसलादिके च विना सङ्गहासङ्गहादिनयं नेतुन्ति । तेनाह “**तथासङ्गहितविभक्तान**”न्ति । एवं सङ्गहतो विभागतो पभेदतो च धम्मानं देसना यस्सा पञ्जत्तिया वसेन होति, यो चायं यथावुत्तधम्मपादानो पुग्गलवोहारो, तस्स च समयविमुत्तादिवसेन विभागो, तं सब्बं विभावेतुं **पुग्गलपञ्जत्ति** देसिताति इदमेतेसं चतुन्नं पकरणानं देसनानुक्कमकारणं दट्टब्बं ।

तेसन्ति धम्मानं । **सभावतो**ति “फस्सो वेदना”तिआदिसभावतो । **उपादाया**ति “पुग्गलो सत्तो पोसो”तिआदिना खन्धे उपादाय । पञ्जापनं **याय** तज्जाउपादादिभेदाय पञ्जत्तिया होति, तं पञ्जत्तिं । **पभेदतो**ति खन्धादिसमयविमुत्तादिविभागतो । याय पञ्जत्तिया सभावतो उपादाय च पञ्जापनन्ति सङ्घेपतो वुत्तमत्थं विवरन्तो “**तत्थ ये धम्मे**”तिआदिमाह । तत्थ असभावपञ्जत्तियापि मूलभूतं उपादानं सभावधम्मो एव, केवलं पन तेसं पवत्तिआकारभेदसन्निस्सयतो विसेसोति दस्सेन्तो “**ये धम्मे...पे०... होती**”ति आह । तत्थ **पुब्बापरियभावेन पवत्तमाने**ति इमिना पबन्धसन्निस्सयतं दस्सेन्तो सन्तानपञ्जत्तिं वदति, **असभावसमूहवसेना**ति इमिना सेसपञ्जत्तिं । तिस्सो हि पञ्जत्तियो सन्तानपञ्जत्ति समूहपञ्जत्ति अवत्थाविसेसपञ्जत्तीति । तत्थ पबन्धो **सन्तानो** । समुदायो **समूहो** । उप्पादादिको दहरभावादिको च **अवत्थाविसेसो** । तेसु असभावग्गहणेन विना पबन्धसमूहानं असभावत्ते सिद्धे असभावसमूहवसेनाति असभावग्गहणं पबन्धसमूहविनिमुत्तपञ्जत्तिसन्दस्सनत्थन्ति तेन अवत्थाविसेसपञ्जत्तिया परिग्गहो वुत्तोति वेदितब्बो ।

तेसन्ति पुब्बे यं-सद्देन परामट्टानं इन्द्रियबद्धधम्मानं । तेनेवाह “**अज्जेसच्च बाहिररूपनिब्बानान**”न्ति । **ससभावसमूहसभावप्यभेदवसेना**ति रूपक्खन्धादिससभावसमूहवसेन चक्खायतनादिससभावविसेसवसेन च । “ससभावसमूहसभावभेदवसेना”ति च पाठो । तत्थ **समूहसभावो**ति सभावसन्तानं अवत्थाविसेसविधुरं समूहवसेन लक्खणमेवाह । तथा हि खन्धपञ्जत्तियापि सभावपञ्जत्तिता वुत्ता । **ताया**ति आयतनपञ्जत्तिआदिप्यभेदाय सभावपञ्जत्तिया । **विभक्ता सभावपञ्जत्ती**ति “फस्सो फुसना”तिआदिना (ध० स० २) विभक्ता फस्सादिसभावपञ्जत्ति । **सब्बापी**ति पि-सद्देन सभावधम्मेसु सामञ्जवसेन पवत्तं कुसलादिपञ्जत्तिं सङ्गहति । रूपादिधम्मानं समूहो सन्तानेन पवत्तमानो अवत्थाविसेससहितो एकत्तग्गहणनिबन्धनो सत्तोति वोहरीयतीति सो सभावधम्मो नाम पन न होतीति आह “**पुग्गलपञ्जत्ति पन असभावपञ्जत्ती**”ति । **ताया**ति पुग्गलपञ्जत्तिया । यस्मा पन धम्मानं पबन्धो समूहो च धम्मसन्निस्सितोति वत्तब्बतं अरहति, तस्मा “**परिज्जेय्यादिसभावधम्मे उपादाय पवत्तितो**”ति वुत्तं ।

विज्जमानपञ्जत्ति पन “सभावपञ्जत्ती”ति वुत्ता, **अविज्जमानपञ्जत्ति** “असभावपञ्जत्ती”ति वुत्ता । **सब्बा पञ्जत्तियो**ति उपादायपञ्जत्तिकिच्चपञ्जत्तिआदयो सब्बा पञ्जत्तियो । यदि सब्बा पञ्जत्तियो इध दस्सिता होन्ति, कथं “पुग्गलपञ्जत्ती”ति नामं जातन्ति आह “**खन्धादिपञ्जत्तीसू**”तिआदि । **अज्जत्था**ति धम्मसङ्गहादीसु । **ये धम्मे**ति ये खन्धादिधम्मे । **पञ्जत्तिया वत्थुभावेना**ति पञ्जापनस्स अधिट्टानभावेन । अधिट्टानज्हि पञ्जापेतब्बधम्मा पञ्जापनस्स । एवञ्च कत्वा खन्धादीहि सिद्धिं पुग्गलो गहितो । **ये धम्मे**ति वा ये पञ्जत्तिधम्मे । **पञ्जापेतुकामो**ति निक्खिपितुकामो वत्थुभेदतो असङ्करतो ठपेतुकामो । **पञ्जत्तिपरिच्छेदन्ति** च वत्थुभेदभिन्नं पञ्जत्तिभूतं परिच्छेदं । एवमेत्थ अत्थो दट्टब्बो ।

सामञ्जप्यभेदपञ्जापनाति सामञ्जभूतानं विसेसभूतानञ्च अत्थानं पञ्जापना । तेसन्ति अत्थ-सद्दापेक्खाय पुल्लिङ्गनिद्देशो । तत्थाति पञ्जापनाय अत्थदस्सनभूतेसु दस्सनादीसु । **इदमेवंनामकन्ति** इदं रूपनादिअत्थजातं इत्थन्नामकं रूपक्खन्धवेदनाक्खन्धादिसमञ्जं । **तंतंकोट्टासिककरणन्ति** रूपवेदनादितंतंअत्थविभागपरियापनतापादनं । तथा सञ्जुप्पादानमेवाति आह “**बोधनमेव निक्खिपना**”ति । बोधनज्हि बोधनेय्यसन्ताने बोधेतब्बस्स अत्थस्स ठपनन्ति

कत्वा “निक्खिपना”ति वुत्तं । “पञ्जापना”ति आदिना भावसाधनेन वत्वा साधनन्तरामसनेन अत्थन्तरपरिकप्पासङ्का सियाति तं निवारेतुं “यो पनायं...पे०... वेदितब्बो”ति आह । तेसं तेसं धम्मानन्ति तंतंपञ्जापेतब्बधम्मानं । दस्सनभूताय नामपञ्जत्तिया दिट्ठताय, ठपनभूताय ठपितताय । तंनिमित्ततन्ति तस्स दस्सनस्स ठपनस्स च निमित्तकारणतं । निमित्तञ्चि कत्तुभावेन वोहरीयति यथा “भिक्खा वासेती”ति, “अरियभावकरानि सच्चानि अरियसच्चानी”ति च ।

पाळियं अनागततन्ति विज्जमानतादिविसेसवचनेन सह पाठानारुळ्हतं । **विज्जमानस्स सतोति** विज्जमानस्स समानस्साति इममत्थं दस्सेन्तो “विज्जमानभूतस्साति अत्थो”ति आह । तथाति सच्चिकट्टपरमत्थवसेन **अविज्जमानस्स** अनुपलब्धमानस्स । तं पन अनुपलब्धमानतं तथा-सद्धेन ब्यतिरेकवसेन दीपितं पाकटतरं कातुं “यथा कुसलादीनी”ति आदिमाह । तत्थ विनिवत्तसभावानीति विभक्तसभावानि । **उपलद्धीति** गहणं । **तेनाकारेनाति** तेन रूपवेदनादिआकारेण अविज्जमानस्स । **अञ्जेनाकारेनाति** ततो रूपवेदनादितो अञ्जेन तब्बिनिमुत्तेन पञ्जापेतब्बपञ्जापनाकारेण विज्जमानस्स । पञ्जत्तिदुके वुत्तमेव “अयञ्च वादो सेवत्थिकथाय पटिसिद्धो”ति आदिना । **लोकनिरुत्तिमत्तसिद्धस्साति** एत्थ मत्तगहणं तस्स पञ्जत्तिवत्थुस्स न केवलं विज्जमानसभावतानिवत्तनत्थमेव, अथ खो विपरीतगगाहनवत्तनत्थम्पीति दस्सेन्तो “अनभिनिवेसेन चित्तेना”ति आह । चतुसच्चपञ्चक्खन्धादिविनिमुत्तं सच्चन्तरखन्धन्तरादिकं **पञ्चमसच्चादिकं** । सचे तं कोचि अत्थीति पटिजानेय्य, अयाथावगहितस्स तं वाचावत्थुमत्तमेवस्साति दस्सेन्तो आह “साभिनिवेसेन...पे०... वुत्त”न्ति । उद्देसे निद्देसे च सत्तवन्तं पधानभावेन आगमनं सन्धायाह “सरूपतो तिस्सन्नं आगतत”न्ति । गुणभावेन पन उद्दंसोतपञ्जाविमुत्तपासाणलेखादिगहणेसु इतरापि तिस्सो पञ्जत्तियो इमस्मिं पकरणे आगता एव ।

यथावुत्तस्स...पे०... अविरोधेनाति “विज्जमानपञ्जत्ति अविज्जमानपञ्जत्ती”ति एवं वुत्तप्पकारस्स अविलोमनेन । **आचरियवादाति** चेत्थ अत्तनोमतियो वेदितब्बा, अञ्जत्थ पन अट्टकथा च । यथा च अविरोधो होति, तं दस्सेन्तो “तस्सा”ति आदिमाह । तत्थ **अविज्जमानत्ता पञ्जापेतब्बमत्तत्थेन पञ्जत्तीति** एतेन “अविज्जमाना पञ्जत्ति अविज्जमानपञ्जत्ती”ति इमं समासविकप्पमाह । **अविज्जमानपञ्जत्तीति** एत्थ हि द्वे समासा अविज्जमानस्स, अविज्जमाना वा पञ्जत्तीति अविज्जमानपञ्जत्ति । तेसु पुरिमेन नामपञ्जत्ति वुत्ता, दुतियेन उपादापञ्जत्ति आदिभेदा इतरापि । **ससभावं** वेदनादिकं । **तज्जपरमत्थनामलाभतोति** तज्जस्स तदनुरूपस्स परमत्थस्स अन्वत्थस्स नामस्स लभनतो, अनुभवनादिसभावानं धम्मानं परमत्थिकस्स वेदनादिनामस्स लभनत्ताति अत्थो । एतेन विसेसनिवत्तिअत्थो मत्त-सद्धो, तेन चायं विसेसो निवत्तितोति दस्सेति । **परतो लभितब्बन्ति** परं उपादाय लद्धब्बं यथा रूपादिके उपादाय सत्तोति निस्सभावसमूहसन्तानादि पञ्जत्तिवत्थु । **एकत्तेनाति** अनञ्जत्तेन । **अनुपलब्धसभावता** जाणेन अगगहेतब्बसभावता, यतो ते नवत्तब्बाति वुच्चन्ति ।

ससूकसालिरासिआदिआकारेण संकुचितगगो वासववासुदेवादीनं विय मोलिविसेसो किरीटं, सो पन मकुटविसेसोपि होतियेवाति आह “किरीटं मकुट”न्ति । **सब्बसमोरोधोति** सब्बासं विज्जमानपञ्जत्तिआदीनं छन्नं पञ्जत्तीनं अन्तोकरणं । **सङ्घातब्बप्पधानत्ताति** इदं लक्खणवचनं । न हि सब्बापि उपनिधापञ्जत्तिसङ्घावसेन पवत्ता, नापि सब्बा सङ्घातब्बप्पधाना । **दुतियं ततियन्ति** आदिकं पन उपनिधापञ्जत्तिया, द्वे तीणीति आदिकं उपनिक्खित्तपञ्जत्तिया एकदेसं उपलक्खणवसेन दस्सेन्तो तस्स च सङ्ख्येय्यप्पधानतायाह “सङ्घातब्बप्पधानत्ता”ति । पूरणत्थो हि सद्धो तदत्थदीपनमुखेन पूरेतब्बमत्थं दीपेति । सो च सङ्घाविसयो पधानोवाति दुतियादीनं पञ्जत्तीनं सङ्घातब्बप्पधानता वुत्ता । याव हि दससङ्घा सङ्ख्येय्यप्पधानाति । तथा द्वे तीणीति आदीनम्पि पञ्जत्तीनं । सङ्घातब्बो पन अत्थो कोचि विज्जमानो, कोचि

अविज्जमानो, कोचि सह विसुञ्च तदुभयं मिस्सोति छपि पञ्जत्तियो भजतीति ।

इतराति उपादासमोधानतज्जासन्ततिपञ्जत्तियो वुत्तावसेसा उपनिधापञ्जत्तिउपनिक्खत्तपञ्जत्तियो च । सत्तरथादिभेदा उपादापञ्जत्ति, दीघरस्सादिभेदा उपनिधापञ्जत्ति च अविज्जमानपञ्जत्ति । हत्थगतादिविसिट्ठा उपनिधापञ्जत्ति, समोधानपञ्जत्ति च अविज्जमानेनअविज्जमानपञ्जत्ति । तथेव “सुवण्णवण्णो ब्रह्मस्सरो”तिआदिका विज्जमानगम्भा विज्जमानेनअविज्जमानपञ्जत्ति भजन्तीति आह “यथायोगं तं तं पञ्जत्ति”न्ति । तेन वुत्तं “दुतियं ततियं...पे०... भजन्ती”ति । यञ्हीतिआदि यथावुत्तउपनिधाउपनिक्खत्तपञ्जत्तीनं अविज्जमानेनअविज्जमानपञ्जत्तिभावसमत्थनं । तत्थ तञ्च सङ्खानन्ति यं “पठमं एक”न्तिआदिकं सङ्खानं, तञ्च सङ्खामुखेन गहेतब्बरूपं । च-सद्देन सङ्ख्येय्यं सङ्गहाति । तम्पि हि पञ्जापेतब्बं पञ्जत्तीति । तस्सा पन परमत्थतो अभावो वुत्तोयेव । किञ्चि नत्थीति परमत्थतो किञ्चि नत्थि । तथाति इमिना अविज्जमानेनअविज्जमानभावन्ति एतं आकड्ढति । तेनाह “न हि...पे०... विज्जमानो”ति ।

ओकासेति अवीचिपरनिमित्तवसवत्तीपरिच्छिन्ने पदेसे । सो हि कामाधिद्वानतो “कामो”ति वुच्चति । कम्मनिब्बत्तक्खन्धेसूति इमिना उत्तरपदलोपेन कामभवं “कामो”ति वदति । भणनं सद्दो चेतना वा, तंसमङ्गिताय तब्बिसिट्ठे पुग्गले भाणकोति पञ्जत्तीति आह “विज्जमानेनअविज्जमानपञ्जत्तिपक्खं भजती”ति । येभुय्येन रूपायतनगहणामुखेन रूपसङ्घातेन सण्ठानं गह्तीति तस्स तेन अभेदोपचारं कत्वा वुत्तं “रूपायतनसङ्घातेन सण्ठानेना”ति । यं अभेदोपचारं भिन्दितुं अजानन्ता निकायन्तरिया रूपायतनं सण्ठानसभावं पटिजानन्ति । “किसो पुग्गलो, थूलो पुग्गलो, किसो दण्डो, थूलो दण्डो”तिआदिना पुग्गलादीनं पञ्जापना तथातथासन्निविट्ठे रूपसङ्घाते किसादिसण्ठानपञ्जत्ति, न रूपायतनमत्तेति आह “सण्ठानन्ति वा रूपायतने अगह्ति”ति । पच्चत्तधम्मनामवसेनाति “पथवी फस्सो”तिआदिना धम्मानं तंतंनामवसेन । किच्चपञ्जत्तिआदिविभागेन पवत्तो अयम्पि आचरियवादो “किच्चपञ्जत्ति एकच्चा भूमिपञ्जत्ति पच्चत्तपञ्जत्ति असङ्घत्तपञ्जत्ति च विज्जमानपञ्जत्ति, लिङ्गपञ्जत्ति एकच्चा पच्चत्तपञ्जत्ति च अविज्जमानपञ्जत्ति, एकच्चा किच्चपञ्जत्ति विज्जमानेनअविज्जमानपञ्जत्ति, एकच्चा भूमिसण्ठानपञ्जत्ति विज्जमानेन वा अविज्जमानेन वा अविज्जमानपञ्जत्ती”ति दस्सितत्ता “धम्मकथा इत्थिलिङ्ग”न्तिआदीनं विज्जमानेनविज्जमानपञ्जत्तिभावो, अविज्जमानेनअविज्जमानपञ्जत्तिभावो च दस्सितनयोति आह “सब्बसङ्गाहकोति दट्टब्बो”ति । उपादापञ्जत्तिआदिभावो चेत्थ किच्चपञ्जत्तिआदीनं किच्चपञ्जत्तिआदिभावो च तासं यथारहं विभावेतब्बो ।

२. सङ्खेपप्पभेदवसेनाति “यावता पञ्चक्खन्धा”ति सब्बेपि खन्धे खन्धभावसामञ्जेन संखिपनवसेन, “यावता रूपक्खन्धो”तिआदिना खन्धानं ततो सामञ्जतो पकारेहि भिन्दनवसेन च । अयं अत्थोति अयं पञ्जत्तिसङ्घातो अत्थो । सामञ्जतो वा हि धम्मानं पञ्जापनं होति विसेसतो वा । विसेसो चेत्थ अत्तनो सामञ्जापेक्खाय वेदितब्बो, विसेसापेक्खाय पन सोपि सामञ्जं सम्पज्जतीति “कित्तावता खन्धानं खन्धपञ्जत्ती”ति पुच्छाय सङ्खेपतो विस्सज्जनवसेन “यावता पञ्चक्खन्धा”ति वुत्तन्ति तत्थापि “खन्धानं खन्धपञ्जत्ती”ति आनेत्वा योजेतब्बन्ति आह “यावता...पे०... पञ्जत्ती”ति । “यावता पञ्चक्खन्धा, एत्तावता खन्धानं खन्धपञ्जत्ति । यावता रूपक्खन्धो...पे०... विज्जाणक्खन्धो, एत्तावता खन्धानं खन्धपञ्जत्ती”ति एवमेत्थ पाळियोजना कातब्बा । एवञ्चि सङ्खेपतो पभेदतो च खन्धपञ्जत्ति विस्सज्जिता होति । तथा हि इमस्सेव अत्थस्स अट्टकथायं वुत्तभावं दस्सेन्तो “यत्तकेन...पे०... आदिकेना”ति आह । तत्थाति तस्मिं विस्सज्जनस्स अत्थवचने, तस्मिं वा विस्सज्जनपाठे तदत्थवचने च । पभेदनिदस्सनमत्तन्ति पभेदस्स उदाहरणमत्तं । अवुत्तोपि सब्बो

भूतुपादिको, सुखादिको च पभेदो । तं पन भूमिमुखेन दस्सेतुं “रूपक्खन्धो कामावचरो”तिआदि वुत्तन्ति दट्टब्बं ।

एवं अट्टकथायं आगतनयेन पाळिया अत्थयोजनं दस्सेत्वा इदानि तं पकारन्तरेन दस्सेतुं “अयं वा”तिआदि वुत्तं । तत्थ अयं वाति वुच्चमानं सन्धायाह । एत्थाति एतस्मिं खन्धपञ्जत्तिविस्सज्जने । इदन्ति इदं पदं । यत्तको...पे०... खन्धपञ्जत्तिया पभेदोति इमिना सङ्खेपतो वित्थारतो च खन्धानं पभेदं पति पञ्जत्तिविभागोति दस्सितं होति । तेनाह “वत्थुभेदेन...पे०... दस्सेती”ति । पकरणन्तरेति विभङ्गपकरणे । तत्थ हि सातिसयं खन्धानं विभागपञ्जत्ति वुत्ता । तेनाह अट्टकथायं “सम्मासम्बुद्धेन हि...पे०... कथिता”ति । एत्थ च पठमनये समुखेन, दुतिये वत्थुमुखेन पञ्जत्तिया विभागा दस्सिताति अयमेतेसं विसेसो ।

एस नयोति इमिना खन्धपञ्जत्तिया वुत्तमत्थं आयतनपञ्जत्तियादीसु अतिदिसति । तत्थ “यावता पञ्चक्खन्धा”ति, “खन्धानं खन्धपञ्जत्ती”ति इदं पञ्जत्तिनिद्देसपाळिया आदिपरियोसानगहणमुखेन दस्सनं । “यावता द्वादसायतनानी”ति, “आयतनानं आयतनपञ्जत्ती”ति इमस्स अत्थो “यत्तकेन पञ्जापनेन सङ्खेपतो द्वादसायतनानी”ति एतेन दस्सितो, “यावता चक्खायतन”न्तिआदिकस्स पन “पभेदतो चक्खायतन”न्तिआदिकेनाति । तत्थ “चक्खायतनं...पे०... धम्मायतन”न्ति पभेदिदस्सनमत्तमेतं । एतेन अवुत्तोपि सब्बो सङ्गहितो होतीति “तत्रापि दसायतना कामावचरा”तिआदि वुत्तं । अयं वा एत्थ पाळिया अत्थयोजना — “यावता”ति इदं सब्बेहि पदेहि योजेत्वा “यत्तकानि द्वादसायतनानि...पे०... यत्तको द्वादसनं आयतनानं, तप्पभेदानञ्च चक्खायतनादीनं पभेदो, तत्तको आयतनानं आयतनपञ्जत्तिया पभेदो”ति पकरणन्तरे वुत्तेन वत्थुपभेदेन आयतनपञ्जत्तिया पभेदं दस्सेतीतिआदिना इतरपञ्जत्तीसुपि नयो योजेतब्बो ।

७. “छ पञ्जत्तियो...पे०... पुगलपञ्जत्ती”ति इमं अपेक्खित्वा “कित्तावता...पे०... एत्तावता इन्द्रियानं इन्द्रियपञ्जत्ती”ति अयं पाळिपदेसो निद्देसोपि समानो पकरणन्तरे वत्थुभेदेन वुत्तं खन्धादिपञ्जत्तिपभेदं उपादाय उद्देसोयेव होतीति आह “उद्देसमत्तेनेवाति अत्थो”ति ।

मातिकावण्णना निड्डिता ।

२. निद्देसवण्णना

१. एककनिद्देसवण्णना

१. पच्चनीकधम्मानं ज्ञापनट्टेन ज्ञानं, ततो सुट्टु विमुच्चनट्टेन विमोक्खोति निप्परियायेन ज्ञानङ्गानेव विमोक्खोति अट्टकथाअधिप्पायो । टीकाकारेण पन “अभिभायतनं विय ससम्पयुत्तं ज्ञानं विमोक्खो”ति मञ्जमानेन “अधिप्पायेनाहा”ति वुत्तं । ज्ञानधम्मा हि सम्पयुत्तधम्मेहि सद्भिद्येव पटिपक्खतो विमुच्चन्ति, न विना, तथा अभिरतिवसेन आरम्मणे निरासङ्कप्पवत्तिपीति अधिप्पायो । यथा वा ज्ञानङ्गानं ज्ञानपच्चयेन पच्चयभावतो सविसेसो ज्ञानपरियायो, एवं विमोक्खकिच्चयोगतो तेसं सविसेसो विमोक्खपरियायो, तदुपचारेण सम्पयुत्तानं वेदितब्बो । पठमं समङ्गिभावत्थन्ति पटिलाभं सन्धायाह । “फुसित्वा विहरतीति पटिलभित्वा इरियती”ति हि वुत्तं । अट्टकथायं “येन हि सद्भि...पे०... पटिलब्धा नाम होन्ती”ति तेहि साधेतब्बसहजातादिपच्चयलाभोयेवेत्थ पटिलाभो दट्टब्बो । यथा फस्सो यत्थ उप्पन्नो, तं आरम्मणं फुसतीति वुच्चति, एवं सम्पयुत्तधम्मेपि तंसभावत्ताति आह “सम्फस्सेन फुसनत्थ”न्ति । तस्स “विवरती”ति इमिना

सम्बन्धो । इतरेहीति उपचारम्पीति आदिना उपचारपुरिमप्पनापरप्पनानं पटिलाभकारणन्ति वचनेहि । इतरे कारणत्थेति “उपचारेन...पे०... फुसतियेवा”ति वुत्ते कारणत्थदीपके अत्थे । फुसति फलं अधिगच्छति एतायाति कारणभावस्स फुसनापरियायो वेदितब्बो ।

पठमत्थमेवाति समङ्गिभावत्थमेव । तानि अङ्गानीति इमिना ज्ञानकोट्टासभावेन वुत्तधम्मायेव गहिता, न फस्सपञ्चमकइन्द्रियद्वकादिभावेनाति वुत्तं “सेसा...पे०... सङ्गहितानी”ति । एवं सतीति सुखसङ्घातज्ञानङ्गतो वेदनासोमनस्सिन्द्रियानं सेसितब्बभावे सति । एवञ्चि नेसं फस्सकता इतरस्स फस्सितब्बताव सिया । तेनाह “सुखस्स फुसितब्बत्ता”ति । वेदयिताधिपतेय्यद्वेहीति आरम्मणानुभवनसङ्घातेन वेदयितसभावेन, तस्सेव सातविसेससङ्घातेन सम्पयुत्तेहि अनुवत्तनीयभावेन च । उपनिज्झायनभावोपि यथावुत्तवेदयिताधिपतेय्यद्विसिद्धो ओळारिकस्स आरम्मणस्स निज्झायनभावो । अभिन्नसभावोपि हि धम्मो पुरिमविसिद्धपच्चयविसेससम्भवेन विसेसेन भिन्नाकारो हुत्वा विसिद्धफलभावं आपज्जति । यथेकंयेव कम्मं चक्खादिनिब्बत्तिहेतुभूतं कम्मं । तेन वुत्तं “वेदयिता...पे०... वुत्तत्ता”ति । अङ्गानीति नायं तप्परभावेन बहुवचननिद्देशो अनन्तभावतो, केवलञ्च अङ्गानं बहुत्ता बहुवचनं, तेन किं सिद्धं? पच्चेकम्पि योजना सिद्धा होति । तेन वुत्तं “पच्चेकम्पि योजना कातब्बा”ति । यदि “सुखं ठपेत्वा”ति योजनायं सेसा तयो खन्धा होन्ति, सेसा तयो, चत्तारो च खन्धा होन्तीति वत्तब्बं सियाति? न, चतूसु तिण्णं अन्तोगधत्ता । तेनाह “सब्बयोजना...पे०... वुत्त”न्ति ।

२. असमयविमोक्खेनाति हेट्टामग्गविमोक्खेन । सो हि लोकियविमोक्खो विय अधिगमवळञ्जनत्थं पकप्पेतब्बसमयविसेसाभावतो एवं वुत्तो । अग्गमग्गविमोक्खो पन एकच्चासवविमुत्तिवचनतो इध नाधिप्पेतो । तेनाह “एकच्चे आसवा परिक्खीणा होन्ती”ति । एकच्चेहि आसवेहि विमुत्तोति दिट्ठासवादीहि समुच्छेदविमुत्तिया विमुत्तो । असमय...पे०... लाभेनाति यथावुत्तअसमयविमोक्खस्स उपनिस्सयभूतस्स अधिगमेन । ततो एव सातिसयेन, एकच्चेहि कामासवेहि विमुत्तो विक्खम्भनवसेनाति अत्थो । सो एव एकच्चसमयविमोक्खलाभी यथावुत्तो समयविमुत्तो असमयविमोक्खविसेसस्स वसेन समयविमोक्खपञ्जत्तिया अधिप्पेतत्ता । सोति असमयविमोक्खूपनिस्सयसमयविमोक्खलाभी । तेन सातिसयेन समयविमोक्खेन । तथाविमुत्तोव होतीति एत्थ इति-सद्वो हेतुअत्थो । यस्मा तथाविमुत्तो होति, तस्मा समयविमुत्तपञ्जत्तिं लद्धं अरहतीति परिज्जातत्थं हेतुना पतिट्ठापेति । ब्यतिरेकमुखेनपि तमत्थं पाकटतरं कातुं “पुथुज्जनो पना”तिआदि वुत्तं । तत्थ समुदाचारभावतोति समुदाचारस्स सम्भवतो । सोति ज्ञानलाभी पुथुज्जनो ।

यदि पुनरावत्तकधम्मताय पुथुज्जनो समयविमुत्तोति न वुत्तो, तदभावतो कस्मा अरहा तथा न वुत्तोति आह “अरहतो पना”तिआदि । तदकारणभावन्ति तेसं विमोक्खानं, तस्स वा समयविमुत्तिभावस्स अकारणभावं । सब्बोति सुक्खविपस्सकोपि समथयानिकोपि अट्टविमोक्खलाभीपि । बहिअब्भन्तरभावा अपेक्खासिद्धा, वत्तु अधिप्पायवसेन गहेतब्बरूपा चाति आह “बाहिरानन्ति लोकुत्तरतो बहिभूतान”न्ति ।

३. रूपतो अञ्जं न रूपन्ति तत्थ रूपपटिभागं कसिणरूपादि रूप-सद्देन गहितन्ति तदञ्जं पठमततियारुप्पविसयमत्तं अरूपक्खन्धनिब्बानविनिमुत्तं अरूप-सद्देन गहितं दट्टब्बं । पटिपक्खभूतेहि किलेसचोरेहि अमूसितब्बं ज्ञानमेव चित्तमञ्जूसं । समाधिन्ति वा समाधिसीसेन ज्ञानमेव वुत्तन्ति वेदितब्बं ।

४. अत्तनो अनुरूपेन पमादेनाति एत्थ अनागामिनो अधिकुसलेसु धम्मेसु असक्कच्चअसातच्चकिरियादिना । खीणासवस्स पन तादिसेन पमादपतिरूपकेन, तादिसाय वा असक्कच्चकिरियाय । सा चस्स उस्सुक्काभावतो वेदितब्बा ।

पटिप्पस्सद्धसब्बुस्सुक्का हि ते उत्तमपुरिसा । **समयेन समयन्ति** समये समये । भुम्मत्थे हि एतं करणवचनं उपयोगवचनञ्च । **अनिष्फत्तितो**ति समापज्जितुं असक्कुण्येतो । **अस्साति** “तेसज्ही”तिआदिना वुत्तस्स इमस्स अट्टकथावचनस्स । **तेनाति** यथाभतेन सुत्तेन ।

५. येनाधिप्पायेन “**धम्मही**”ति वत्तब्बन्ति वुत्तं, तं विवरन्तो “**इधा**”तिआदिमाह । तत्थ **इधाति** “परिहानधम्मो अपरिहानधम्मो”ति एतस्मिं पदद्वये । **तत्थाति** “कुप्पधम्मो अकुप्पधम्मो”ति पदद्वये । सति वचननानत्ते अत्थेव वचनत्थनानत्तन्ति आह “**वचनत्थनानत्तमत्तेन वा**”ति । वचनत्थगगहणमुखेन गहेतब्बस्स पन विभावनत्थस्स नत्थेत्थ नानत्तं, यतो तेसं परियायन्तरतासिद्धि ।

७-८. **समापत्तिचेतनाति** याय चेतनाय समापत्तिं निब्बत्तेति समापज्जति च । तेनाह “**तदायूहना**”ति । आरक्खपच्चुपट्टाना सतीति कत्वा आह “**अनुरक्खणा...पे०... सती**”ति । तेनाह “**एकारक्खो सतारक्खेन चेतसा विहरती**”ति । तथा हि सा “**कुसलाकुसलानं धम्मानं गतियो समन्नेसती**”ति वुत्ता ।

११. अगमगगट्टोपि इतरमगगट्टा विय अनुपच्छिन्नभयत्ता भयूपरतवोहारं लभतीति आह “**अरहत्तमगगट्टो च...पे०... भयूपरतो**”ति ।

१२. **केचीति** तिहेतुकपटिसन्धिके मन्दबुद्धिके सन्धायाह । तेन वुत्तं “**दुप्पज्जाति इमिना गहन्ती**”ति । दुब्बला पज्जा येसं ते दुप्पज्जाति ।

१४. अनियतधम्मसमन्नागतस्सेव पच्चयविसेसेन नियतधम्मपटिलाभोति आह “**यत्थ...पे०... होन्ती**”ति । **तदभावाति** नियतानियतवोमिस्साय पवत्तिया अभावा ।

१६. **परियादियितब्बानीति** परियादकेन मग्गेन खेपेतब्बानि । तण्हादीनं पलिबुधनादिकिरियाय मत्थकप्पत्तिया सीसभावो वेदितब्बो, निब्बानस्स पन विसङ्खारभावतो सङ्खारसीसता । तेनाह “**सङ्खारविवेकभूतो निरोधो**”ति । केचि पन “**सङ्खारसीसं निरोधसमापत्ती**”ति वदन्ति, तं तेसं मतिमत्तं पज्जत्तिमत्तस्स सीसभावानुपपत्तितो तदुद्भवञ्च सङ्खारप्पवत्तिसम्भावतो । **सह वियाति** एकज्झं विय । एतेन सम-सदस्स अत्थमाह । सहत्थो हेस सम-सदो । **संसिद्धिदस्सनेनाति** संसिद्धिया निट्टानस्स उपरमस्स दस्सनेन ।

इधाति इमिस्सा पुग्गलपज्जत्तिपाळिया, इमिस्सा वा तदट्टकथाय । **किलेसपवत्तसीसानन्ति** किलेससीसपवत्तसीसानं । तेसु हि गहितेसु इतरमपि परियादियितब्बं किलेसभावेन परियादियितब्बतासामज्जेन च गहितमेव होतीति किलेसवट्टपरियादानेन मग्गस्स इतरवट्टानमपि परियादियनं । वट्टुपच्छेदकेन मग्गेनेव हि जीवितिन्द्रियमपि अनवसेसतो निरुज्झतीति । कस्मा पनेत्थ पवत्तसीसं विसुं गहितन्ति चोदनं सन्धायाह “**पवत्तसीसम्पी**”तिआदि । ओधिसो च अनोधिसो च किलेसपरियादाने सति सिज्झमाना पच्चवेक्खणवारा तेन निष्फादेतब्बाति वुत्ता । तेनेवाह “**किलेसपरियादानस्सेव वारा**”ति । इदानि तमत्थं आगमेन साधेन्तो “**विमुत्तस्मि**”न्तिआदिमाह । **चुतिचित्तेन** होतीति इदं यथावुत्तस्स किलेसपरियादानसमापनभूतस्स पच्चवेक्खणवारस्स चुतिचित्तेन परिच्छिन्नत्ता वुत्तं, तस्मा चुतिचित्तेन परिच्छेदकेन परिच्छिन्नं होतीति अत्थो ।

१७. तिद्वेय्याति न उपगच्छेय्य । ठानञ्हि गतिनिवृत्ति । तेन वृत्तं “नप्पवत्तेय्या”ति ।

१८. पयिरुपासनाय बहूपकारत्ता पयिरुपासितब्बत्ता ।

२०. अग्गविज्जा यस्स अनधिगतविज्जाद्वयस्स होति, सो चे पच्छा विज्जाद्वयं अधिगच्छति, तस्स पठमं अधिगतविज्जाद्वयस्स विय अतेविज्जताभावा यदिपि निप्परियायता तेविज्जता, पठमं अधिगतविज्जाद्वयस्स पन सा सविसेसाति दस्सेन्तो “याय कतकिच्चता”तिआदिमाह । तत्थ अग्गविज्जाति आसवक्खयजाणं, अग्गमग्गजाणमेव वा वेदितब्बं । सा च तेविज्जताति योजना ।

२२. तत्थेवाति सच्चाभिसम्बोधे एव ।

२४. तन्ति निरोधसमापत्तिलाभिनो उभतोभागविमुत्ततावचनं । वृत्तलक्खणूपपत्तिकोति द्वीहि भागेहि द्वे वारे विमुत्तोति एवं वृत्तलक्खणेन उपपत्तितो युत्तितो समन्नागतो । एसेव नयोति यथा चतुन्नं अरूपसमापत्तीनं एकेकतो निरोधतो च वुट्ठाय अरहत्तं पत्तानं वसेन पञ्च उभतोभागविमुत्ता वृत्ता, तथा सेक्खभावं पत्तानं वसेन पञ्च कायसक्खिनो होन्तीति कत्वा वृत्तं ।

दस्सनकारणाति इमिना “दिस्वा”ति एत्थ त्वा-सद्दो हेतुअत्थोति दस्सेति यथा “सीहं दिस्वा भयं होती”तिआदीसु । दस्सने सति परिक्खयो, नासतीति आह “दस्सनायत्तपरिक्खयत्ता”ति । पुरिमकिरियाति आसवानं खयकिरियाय पुरिमकिरिया । समानकालत्तेपि हि कारणकिरिया फलकिरियाय पुरिमसिद्धा विय वोहरीयति । ततो नामकायतो मुच्चनतो । यतो हि येन मुच्चितब्बं, तं निस्सितो होतीति वृत्तं “नामनिस्सितको”ति । तस्साति कायद्वयविमुत्तिया उभतोभागविमुत्तभावस्स । अरूपलोके हि ठितारहन्तवसेनायमत्थो वृत्तो । तेनाह “सुत्ते ही”तिआदि ।

द्वीहि भागेहीति विक्खम्भनसमुच्छेदभागेहि । द्वे वारेति किलेसानं विक्खम्भनसमुच्छिन्दनवसेन द्विक्खत्तुं । किलेसेहि विमुत्तोति इदं पठमततियवादानं वसेन वृत्तं, इतरं दुतियवादस्स । अरूपज्झानं यदिपि रूपसज्जादीहि विमुत्तं तंसमतिककमादिना पत्तब्बत्ता, पवत्तिनिवारकेहि पन कामच्छन्दादीहियेवस्स विमुत्ति सातिसयाति दस्सेन्तो “नीवरणसङ्घातनामकायतो विमुत्त”न्ति आह । यञ्चापि अरूपज्झानं रूपलोके विवेकदुतावसेनपि रूपकायतो विमुत्तं, तं पन रूपपटिबन्धच्छन्दरागविक्खम्भनेनेव होतीति विक्खम्भनमेव पधानन्ति वृत्तं “रूपतण्हाविक्खम्भनेन रूपकायतो च विमुत्तत्ता”ति । एकदेसेन उभतोभागविमुत्तं नाम होति समुच्छेदविमुत्तिया अभावा ।

२५. “सत्तिसयो”ति विय समुदाये पवत्तो वोहारो अवयवोपि दिस्सतीति दस्सेन्तो आह “अट्टविमोक्खेकदेसेन... पे०... वुच्चती”ति ।

२६. फुट्टानन्ति फस्सितानं, अधिगतानन्ति अत्थो । अन्तोति अन्तसदिसो फस्सनाय परकालो । तदनन्तरो हि तप्परियोसानो विय होतीति । कालविसयो चायं अन्त-सद्दो, न पन कालत्थो । तेनाह “अधिप्पायो”ति । नामकायेकदेसतोति नीवरणसङ्घातनामकायेकदेसतो । आलोचितो पकासितो विय होति विबन्धविक्खम्भनेन आलोचने पकासने समत्थस्स जाणचक्खुनो अधिद्वानसमुप्पादनतो । न तु विमुत्तोति विमुत्तोति न वुच्चतेव ।

२८. इमं पन नयन्ति “अपिच तेस”न्तिआदिना आगतविधिं । येन विसेसेनाति येन कारणविसेसेन । सोति

दिद्विष्यत्तसद्भाविमुत्तानं यथावुत्तो पञ्जाय विसेसो । **पटिक्खेपो कतो** कारणस्स अविभावितत्ता । उभतोभागविमुत्तो विय, पञ्जाविमुत्तो विय वा सब्बथा अविमुत्तस्स सावसेसविमुत्तियम्पि दिद्विष्यत्तस्स विय पञ्जाय सातिसयाय अभावतो **सद्धामत्तेन विमुत्तभावो** दट्टब्बो । **सद्धाय अधिमुत्तोति** इदं आगमनवसेन सद्धाय अधिकभावं सन्धाय वुत्तं, मग्गाधिगमतो पनस्स पच्चक्खमेव जाणदस्सनं ।

३१. “सोतोति अरियमग्गस्स नाम”न्ति निष्परियायेन तंसमङ्गी सोतापन्नोति अधिप्पायेन चोदको “अपि-सद्धो कस्मा वुत्तो”ति चोदनं उट्ठापेत्वा “**ननु**”तिआदिना अत्तनो अधिप्पायं विवरति । इतरो “**नापन्न**”न्तिआदिना परिहरति । **समन्नागतो एव नाम** लोकुत्तरधम्मनं अकुप्पसभावत्ता । **इतरेहीति** दुतियमग्गट्ठादीहि । **सो एवाति** पठमफलट्ठो एव । **इधाति** इमस्मिं सत्तक्खत्तुपरमनिद्वेसे । सोतं वा अरियमग्गं आदितो पन्नो अधिगतोति सोतापन्नोति वुच्चमाने दुतियमग्गट्ठादीनं नत्थेव सोतापन्नभावापत्ति । सुत्ते पन **सोतं** अरियमग्गं **आदितो** मरियादं अमुञ्चित्वाव **पन्नो** पटिपज्जतीति कत्वा मग्गसमङ्गी “सोतापन्नो”ति वुत्तो । परियायेन इतरोपि तस्स अपरिहानधम्मत्ता सोतापन्नोति वेदितब्बं । पहीनावसिद्धकिलेसपच्चवेक्खणाय समुदयसच्चं विय दुक्खसच्चम्पि पच्चवेक्खितं होति सच्चद्वयपरियापन्नत्ता किलेसानन्ति आह “**चतुसच्चपच्चवेक्खणादीन**”न्ति । **आदि-सद्धेन** फलपच्चवेक्खणउपरिमग्गफलधम्मे च सङ्गहाति ।

३२. **महाकुलमेवाति** उळारकुलमेव वुच्चति “कुलीनो कुलपुत्तो”तिआदीसु विय ।

३३. सज्झानको अपरिहीनज्झानो कालकतो ब्रह्मलोकूपगो हुत्वा वट्टज्झासयो चे, उपरूपरि निब्बत्तित्वा निब्बायतीति आह “**अनागामिसभागो**”ति । यतो सो झानानागामीति वुच्चति । तेनाह “**अनावत्तिधम्मो**”ति ।

३६. परयोगे त्वा-सद्धो तदन्तो हुत्वा “**परसद्वयोगे**”ति वुत्तो, अप्पत्वाति वुत्तं होतीति “**अप्पत्तं हुत्वा**”ति इमिना वुच्चति ।

३७. तेनाति “उपहच्चा”ति पदेन । ननु च वेमज्झातिक्कमो “**अतिक्कमित्वा वेमज्झ**”न्ति इमिना पकासितो होतीति अधिप्पायो ।

४०. **तण्हावट्टसोता** तण्हावट्टबन्धा । **तस्साति** सोतस्स । सम्बन्धे चेतं सामिवचनं । उद्धंसोतस्स उपरिभवूपगता एकंसिकाति आह “**यत्थ वा तत्थ वा गन्त्वा**”ति । **तस्साति** उद्धंसोतस्स । **तत्थाति** अविहेसु । **लहुसालहुसगतिकाति** लहुकालहुकायुगतिका, लहुकालहुकाणगतिका वा । **उप्पज्जित्वाव निब्बायनकादीहीति** **आदि-सद्धेन** “आकासं लङ्घित्वा निब्बायती”तिआदिना वुत्ता तिस्सो उपमा सङ्गहाति । अन्तराउपहच्चपरिनिब्बायीहि अधिमत्तता, उद्धंसोततो अनधिमत्तता च असङ्खारससङ्खारपरिनिब्बायीनं न वेदितब्बाति योजना । **ते एवाति** अन्तराउपहच्चपरिनिब्बायिउद्धंसोता एव । यदि एवं असङ्खारससङ्खारपरिनिब्बायीनं उपमावचनेन ततो महन्ततरेहि कस्मा वुत्तन्ति चोदनं सन्धायाह “**ततो महन्त... पे०... दस्सनत्थ**”न्ति ।

तेनाति “नो चस्स, नो च मे सिया”ति वचनेन । तेनाति वा यथावुत्तेन तस्स अत्थवचनेन । **इमस्स दुक्खस्साति** इमस्स सम्पति वत्तमानस्स विज्जाणादिदुक्खस्स । **उदयदस्सनं** जाणं । **चतूहिपीति** “नो चस्सा”ति चतूहि पदेहि । **यं अत्थीति** यं परमत्थतो विज्जति । तेनाह “**भूतन्ति ससभाव**”न्ति, भूतन्ति खन्धपच्चकन्ति अत्थो । यथाह “भूतमिदन्ति, भिक्खवे, समनुपस्सथा”ति । **विवट्टमानसो** विविच्चमानहदयो तण्हादिसोततो निवत्तज्झासयो । **उपेक्खको** होतीति

चत्तभरियो विय पुरिसो भयं नन्दिञ्च पहाय उदासिनो होति ।

अविसिद्धेति हीने । विसिद्धेति उत्तमे । “भवे”ति वत्वा “सम्भवे”ति वुच्चमानं अवुत्तवाचकं होतीति दस्सेन्तो “पच्चुप्पन्नो”तिआदिमाह । भूतमेव वुच्चतीति यं भूतन्ति वुच्चति, तदेव भवोति च वुच्चति, भवति अहोसीति वा । सम्भवति एतस्माति सम्भवो । तदाहारो तस्स भवस्स पच्चयो । अनुक्कमेन मग्गपञ्जायाति विपस्सनानुक्कमेन लद्धाय अरियमग्गपञ्जाय । तेनाति सेक्खेन ।

एककनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

२. दुकनिद्देसवण्णना

६३. कस्सचीति कस्सचिपि । कथञ्चीति केनचि पकारेण, विक्खम्भनमत्तेनापीति वुत्तं होति । अज्झत्तग्गहणस्साति अत्तानं अधिकिच्च उट्ठिस्स पवत्तग्गाहस्स ।

८३. पुरिमग्गहितन्ति “करिस्सति मे”तिआदिना चित्तेन पठमं गहितं । तं कतन्ति तं तादिसं उपकारं । पुञ्जफलं उपजीवन्तो कतञ्जुपक्खे तिट्ठतीति वुत्तं “पुञ्जफलं अनुपजीवन्तो”ति ।

९०. गुणपारिपूरिया परिपुण्णो यावदत्थो इध तित्तोति आह “निट्ठितकिच्चताय निरुस्सुक्को”ति ।

दुकनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

३. तिकनिद्देसवण्णना

९१. सेससंवरभेदेनाति कायिकवाचसिकवीतिककमतो सेसेन संवरविनासेन । सो पन द्वारवसेन वुच्चमानो मनोद्वारिको होतीति आह “मनोसंवरभेदेना”ति । इदानि तं पकारभेदेन दस्सेन्तो “सतिसंवरादिभेदेन वा”ति आह, मुट्ठसच्चादिप्पवत्तियाति अत्थो । यं किञ्चि सभावभूतं चरितम्पि “सील”न्ति वुच्चतीति अकुसलस्सपि सीलपरियायो वुत्तो ।

९४. समानविसयानन्ति पठमफलादिको समानो एवरूपो विसयो एतेसन्ति समानविसया, तेसं ।

१०७. तदत्थो तप्पयोजनो लोक्कुत्तरसाधकोति अत्थो । तस्स परमत्थसासनस्स । मूलेकदेसत्ताति मूलभावेन एकदेसत्ता ।

११८. उन्नळो उग्गततुच्छमानो ।

१२३. सीलस्स अनुग्गण्हनं अपरिसुद्धियं सोधनं अपारिपूरियं पूरणञ्जाति आह “सोधेतब्बे च वड्ढेतब्बे चा”ति । अधिसीलं निस्सायाति अधिसीलं निस्सयं कत्वा उप्पन्नपञ्जाय ।

१२४. गूथसदिसत्तमेव दस्सेति, न गूथकूपसदिसत्तन्ति अधिप्पायो । गूथवसेनेव हि कूपस्सपि जिगुच्छनीयताति ।

अयञ्च अत्थो गूथरासियेव गूथकूपोति इमस्मिं पक्खे नवत्तब्बो सिया ।

१३०. सरभङ्गसत्थारादयो रूपभवादिकामादिपरिञ्जं कत्वा पञ्जपेन्तो लोकियं परिञ्जं सम्मदेव पञ्जपेन्तीति आह “येभ्य्येन न सक्कोन्ती”ति । असमत्थभावं वा सन्धाय नो च पञ्जापेतुं सक्कोन्तीति वुत्तन्ति योजना ।

तिकनिद्देसवण्णना निड्डिता ।

४. चतुक्कनिद्देसवण्णना

१३३. परेनाति अञ्जेन, आणत्तेनाति अत्थो । आणत्तिया अत्तना चाति आणापकस्स आणत्तिया, अत्तना च आणत्तेन कतं तञ्च तस्स आणापकस्स यं वचीपयोगेन कतन्ति योजना । आणत्तिया पापस्साति आणापनवसेन पसुतपापस्स ।

१४८. देसनाय करणभूताय । धम्मानन्ति देसनाय यथाबोधेतब्बानं सीलादिधम्मानं ।

१५२. अनन्तरन्ति आणस्स उपट्ठितन्ति अनन्तरं वुत्तं । किं पन तन्ति आह “वचन”न्ति । लुज्जतीति इदं येन कारणेन लोक-सद्दो तदत्थे पवत्तो, तं दस्सेतीति आह “कारणयुत्त”न्ति ।

१५६. सहितासहितस्साति कुसलसद्दयोगेन सामिवचनं भुम्मत्थेति दस्सेन्तो आह “सहितासहितेति अत्थो”ति । सहितभासनेन देसकसम्पत्ति, सहितासहितकोसल्लेन सावकसम्पत्ति वेदितब्बा । परिससम्पत्तिपि आणसम्पन्नस्स धम्मकथिकस्स पटिभानसम्पदाय कारणं होतीति आह “सावकसम्पत्तिया बोधेतुं समत्थताया”ति ।

१५७. कुसलधम्मेहीति समथविपस्सनाधम्मेहि । चतुत्थो वुत्तो, यो नेव सङ्गं निमन्तेति, न दानं देति ।

१६६. यमिदं “कालेना”ति वुत्तन्ति “यो तत्थ अवण्णो, तम्पि भणति कालेन । योपि तत्थ वण्णो, तम्पि भणति कालेना”ति यं इदं पाळियं वुत्तं, तत्र तस्मिं वचने वाक्ये यो पुग्गलो “कालेन भणती”ति वुत्तो, सो कीदिसोति विचारणाय तस्स दस्सनत्थं “कालञ्जू होती”तिआदि पाळियं वुत्तन्ति दस्सेन्तो सङ्गहे आहाति योजना ।

१६८. पुब्बुप्पन्नपच्चयविपत्तीति तस्मिं अत्तभावे पठमुप्पन्नपच्चयविपत्ति । तेसं विपत्ति पवत्तप्पच्चयविपत्तीति योजना ।

१७३. तेसन्ति पहीनावसिड्डिकिलेसानं । विमुत्तिदस्सनमेव होति विमुत्तिअत्थत्ता तंदस्सनस्स ।

१७४. तन्तावुतानं वत्थानन्ति निद्धारणे सामिवचनं ।

१७८. नामकायोति नामसमूहो । इदमेव च द्वयन्ति सीलसंवरपूरणं, साजीवावीतिक्कमनञ्चाति इदमेव द्वयं । ततोति साजीवावीतिक्कमनतो । कथाय हलिद्वारागादिसदिसताति योजना । तेनाह “न पुग्गलस्सा”ति ।

१७९. इति-सद्देनाति “दारुमासको”ति एत्थ वुत्तइति-सद्देन । एवंपकारेति इमिनापि सलाकादिके सङ्गण्हाति ।

१८१. अविसटसुखन्ति अविकखेपसुखं ।

१८७. खन्धधम्मेसूति सङ्घतधम्मेसु । तदलाभेनाति मग्गफलालाभेन । अत्थेनाति सीलादिअत्थेन ।

चतुक्कनिद्देसवण्णना निड्ढिता ।

५. पञ्चकनिद्देसवण्णना

१९१. यथा तेसु पटिपज्जितब्बन्ति तेसु पञ्चसु पुग्गलेसु यथारहं उपमेय्योपमादस्सनमुखेन हितूपदेसपटिपत्तिया यथा अज्जेहि पटिपज्जितब्बन्ति अत्थो । किरियावाची आरम्भ-सद्दो अधिप्पेतो, न “आरम्भकत्तुस्स कसावपुच्छा”तिआदीसु विय धम्मवाचीति आह “आरम्भकिरियावाचको सद्दो”ति । “निरुज्झन्ती”ति वुत्तत्ता “मग्गकिच्चवसेना”ति वुत्तं ।

१९२. गहणं “एवमेत”न्ति सम्पटिच्छनं ।

१९९. न एवं सम्बन्धो असमानजातिकत्ता ।

पञ्चकनिद्देसवण्णना निड्ढिता ।

६. छक्कनिद्देसवण्णना

२०२. इदं सच्चाभिसम्बोधादिकं सङ्गहितं होति फलस्स हेतुना अविनाभावतो । तेनाह “साम”न्तिआदि । अनाचरियकेन अत्तना उप्पादितेनाति इदं सब्बज्जुतज्जाणे विज्जमानगुणकथनं, न तब्बिधुरधम्मन्तरनिवत्तनं तथारूपस्स अज्जस्स अभावतो । तेनस्स साचरियकता, परतो च उप्पत्ति पटिक्खित्ताति इममत्थमाह “तत्था”तिआदिना । तत्थ साचरियकत्तं परूपदेसहेतुकता, परतो उप्पत्ति उपदेसेन विनापि सन्निस्साय निब्बत्तीति अयमेतेसं विसेसो ।

छक्कनिद्देसवण्णना निड्ढिता ।

७. सत्तकनिद्देसवण्णना

२०३. कुसलेसु धम्मेसूति आधारे भुम्मं, न विसयेति दस्सेन्तो “कुसलेसु धम्मेसु अन्तोगधा”ति आह । इदानि विसयलक्खणं एतं भुम्मन्ति दस्सेन्तो “बोधिपक्खियधम्मेसु वा”तिआदिमाह । “तदुपकारताया”ति इदं कुसलेसु धम्मेसु साधेतब्बेसूति इममत्थं सन्धाय वुत्तं । उम्मुज्जनपञ्जायाति उम्मुज्जापनपञ्जाय, उम्मुज्जनाकारेण वा पवत्तपञ्जाय । तेनेवाति उम्मुज्जनमत्तत्ता एव । यथा हि जाणुप्पादो संकिलेसपक्खतो उम्मुज्जनं, एवं सद्दुप्पादोपीति आह “सद्दुप्पादोमेव उम्मुज्जन”न्ति । चित्तवारोति चित्तप्पबन्धवारो । पच्चेकं ठानविपस्सनापतरणपतिगाधप्पत्तिनिड्ढत्ता तेसं पुग्गलानं “अनेके पुग्गला”ति वुत्तं । कस्मा? तेनत्तभावेन अरहत्तस्स अग्गहणतो । ततियपुग्गलादिभावन्ति उम्मुज्जित्वा ठितपुग्गलादिभावं ।

सत्तकनिद्देसवण्णना निड्ढिता ।

१०. दसकनिद्देशवण्णना

२०९. सोतापन्नादयोति वुत्तविसेसयुत्ता सोतापन्नसकदागामिञ्जानानागामिनो । असा... पे०... पनाति एत्थ पन-सद्वो विसेसत्थदीपनो । तेन “अज्झत्तसंयोजनानं समुच्छिन्नत्ता”ति इदं विसेसं दीपेतीति वेदितब्बं ।

दसकनिद्देशवण्णना निद्धिता ।

पुग्गलपञ्जत्तिपकरण-अनुटीका समत्ता ।

कथावत्थुपकरण-अनुटीका

गन्थारम्भवण्णना

समुदाये एकदेसा अन्तोगधाति समुदायो तेसं अधिद्वानभावेन वुत्तो यथा “रुक्खे साखा”ति दस्सेति “कथासमुदायस्सा”ति आदिना । तत्थ कथानन्ति तिस्रो कथा वादो जप्पो वितण्डाति । तेसु येन पमाणतक्केहि पक्खपटिपक्खानं पतिट्ठापनपटिक्खेपा होन्ति, सो वादो । एकाधिकरणा हि अज्जमज्जविरुद्धा धम्मा पक्खपटिपक्खा यथा “होति तथागतो परं मरणा, न होति तथागतो परं मरणा”ति (दी० नि० १.६५) । नानाधिकरणा पन अज्जमज्जविरुद्धापि पक्खपटिपक्खा नाम न होन्ति यथा “अनिच्चं रूपं, निच्चं निब्बान”न्ति । येन छलजातिनिग्गहट्टानेहि पक्खपटिपक्खानं पतिट्ठापनं पटिक्खेपारम्भो, सो जप्पो । आरम्भमत्तमेवेत्थ, न अत्थसिद्धीति दस्सनत्थं आरम्भगगहणं । याय पन छलजातिनिग्गहट्टानेहि पटिपक्खपटिक्खेपाय वायमन्ति, सा वितण्डा । तत्थ अत्थविकप्पुपपत्तिया वचनविघातो छलं यथा “नवकम्बलोयं पुरिसो, राजा नो सक्खी”ति एवमादि । दूसनभासा जातयो, उत्तरपतिरूपकाति अत्थो । निग्गहट्टानानि परतो आवि भविस्सन्ति । एवं वादजप्पवितण्डप्पभेदासु तीसु कथासु इध वादकथा “कथा”ति अधिप्पेता । सा च खो अविपरीतधम्मताय पतिट्ठापनवसेन, न विग्गाहिककथाभावेनाति वेदितब्बं । मातिकाठपनेनेवाति उद्वेसदेसनाय एव । ठपितस्साति देसितस्स । देसना हि देसेतब्बमत्थं विनेय्यसन्तानेसु ठपनतो निक्खिपनतो ठपनं, निक्खेपोति च वुच्चति ।

गन्थारम्भवण्णना निद्धिता ।

निदानकथावण्णना

परिनिब्बानमेव ... पे०... वुत्तं । अभिन्नसभावम्पि हि अत्थं तदज्जधम्मतो विसेसावबोधनत्थं अज्जं विय कत्वा वोहरन्ति यथा “अत्तनो सभावं धारेन्तीति धम्मा”ति (ध० स० अट्ठ० १) । साति असङ्घता धातु । करणभावेन वुत्ता यथावुत्तस्स उपसमस्स साधकतमभावं सन्धाय । धम्मवादी... पे०... दुब्बलता वुत्ता तथारूपाय पज्जाय भावे तादिसानं पक्खभावाभावतो । लद्धियाति “अत्थि पुग्गलो सच्चिकट्टपरमत्थेन, परिहायति अरहा अरहत्ता”ति आदिलद्धिया । सुत्तन्तेहीति देवतासंयुत्तादीहि । लिङ्गाकप्पभेदं परतो सयमेव वक्खति ।

भिन्दित्वा मूलसङ्गहन्ति मूलसङ्गीतिं विनासेत्वा, भेदं वा कत्वा यथा सा ठिता, ततो अज्जथा कत्वा । सङ्गहिततो वा अज्जत्राति मूलसङ्गीतिया सङ्गहिततो अज्जत्र । तेनाह “असङ्गहितं सुत्तं”न्ति । नीतत्थं यथारुतवसेन विज्जेय्यत्थत्ता । नेय्यत्थं विपरिणामदुक्खतादिवसेन निद्धारेतब्बत्थत्ता । तीहि ठानेहीति “सूरा सतिमन्तो इध ब्रह्मचरियवासो”ति (अ० नि०

१.२१) एवं वुत्तेहि तीहि कारणेहि । अञ्जं सन्धाय भणितन्ति एकं पब्बज्जासङ्घातं ब्रह्मचरियवासं सन्धाय भणितं । अञ्जं अत्थं ठपयिंसूति सब्बस्सपि ब्रह्मचरियवासस्स वसेन “नत्थि देवेषु ब्रह्मचरियवासो”ति आदिकं (कथा० २६९) अञ्जं अत्थं ठपयिंसु । सुत्तञ्च अञ्जं सन्धाय भणितं ततो अञ्जं सन्धाय भणितं कत्वा ठपयिंसु, तस्स अत्थञ्च अञ्जं ठपयिंसूति एवमेत्थ योजना वेदितब्बा । सुञ्जतादीति आदि-सद्देन अनिच्चतादिं सङ्गहाति ।

गम्भीरं एकदेसं महापदेसपरिवारादिं । एकच्चे सकलं अभिधम्मं विस्सज्जिंसु छट्ठयिंसु सेय्यथापि सुत्तन्तिका । ते हि तं न जिनवचनन्ति वदन्ति । कथावत्थुस्स सविवादत्तेति आदि हेट्ठा निदानट्टकथाय आगतनयं सन्धाय वुत्तं । केचि पन पुग्गलपञ्जत्तियापि सविवादत्तं मञ्जन्ति । “ततियसङ्गीतितो पुब्बे पवत्तमानानं वसेना”ति इदं कस्मा वुत्तं, ननु ततियसङ्गीतितो पुब्बेपि तं मातिकारूपेण पवत्ततेव? निद्देसं वा सन्धाय तथा वुत्तन्ति वेदितब्बं । अञ्जानीति अञ्जाकारानि अभिधम्मपकरणादीनि अकरिंसु, पवत्तन्तानिपि तानि अञ्जथा कत्वा पठिंसूति अत्थो । मञ्जुसिरीति इदं कस्मा वुत्तं । न हि तं नामं पिटकत्तयं अनुवत्तन्तेहि भिक्खूहि गय्हति? इतरेहि गय्हमानम्पि वा सासनिकपरिञ्जेहि न सासनावचरं गय्हतीति कत्वा वुत्तं । निकायनामन्ति महासङ्घिकादिनिकायनामं, दुत्तगुत्तादिवग्गनामञ्च ।

सङ्कन्तिकानं भेदो सुत्तवादीति सङ्कन्तिकानं अनन्तरे एको निकायभेदो सुत्तवादी नाम भिज्जित्थ । सहाति एकज्जं कत्वा, गणियमानाति अत्थो ।

उप्पन्ने वादे सन्धायति ततियसङ्गीतिकाले उप्पन्ने वादे सन्धाय । उप्पज्जनकेति ततो पट्टाय याव सद्धम्मन्तरधाना एत्थन्तरे उप्पज्जनके । सुत्तसहस्साहरणञ्चेत्थ परवादभञ्जनत्थञ्च सकवादपतिट्ठापनत्थञ्च । सुत्तेकदेसोपि हि “सुत्त”न्ति वुच्चति समुदायवोहारस्स अवयवेषुपि दिस्सनतो यथा “पटो दट्ठो, समुदो दिट्ठो”ति च । ते पनेत्थ सुत्तपदेसा “अत्थि पुग्गलो अत्तहिताय पटिपन्नो”ति आदिना आगता वेदितब्बा ।

निदानकथावण्णना निट्ठिता ।

महावग्गो

१. पुग्गलकथा

१. सुद्धसच्चिकट्टो

१. अनुलोमपच्चनीकवण्णना

१. सम्बरादीहि पकप्पितविज्जा, तथाभिसङ्घातानि ओसधानि च “माया”ति वुच्चन्ति, इध पन मायाय आहितविसेसा अभूतञ्जेय्याकारा अधिप्पेताति दस्सेन्तो “मायाय अमणिआदयो मणिआदिआकारेण दिस्समाना मायाति वुत्ता”ति आह । सच्चञ्जेव सच्चिकं, सो एव अत्थो अविपरीतस्स जाणस्स विसयभावट्टेनाति सच्चिकट्टो । तेनाह “भूतट्टो”ति । अविपरीतभावतो एव परमो पधानो अत्थोति परमत्थो, जाणस्स पच्चक्खभूतो धम्मनं अनिद्दिसितब्बसभावो । तेन वुत्तं “उत्तमत्थो”ति ।

अत्थीति वचनसामञ्जेनाति “अत्थि पुग्गलो अत्तहिताय पटिपन्नो”ति आदीसु (अ० नि० ४.९६; कथा० २२)

“अत्थी”ति पवत्तवचनसामञ्जेन । अत्थविकप्पुपत्तिया वचनविघातो छलन्ति वदन्ति । **पतिदुं पच्छिन्दन्तो**ति हेतुं दूसेन्तो, अहेतुं करोन्तोति अत्थो । हेतु हि पटिञ्जाय पतिट्ठापनतो पतिट्ठा, तं पन हेतुं अत्थमत्ततो दस्सेन्तो “**यदि सच्चिकट्टेना**”ति आदिमाह । पयोगतो पन दूसनेन सद्धिं परतो आवि भविस्सति । **ओकासं अददमानो**ति यथानुरूपं युत्तिं वत्तुं अवसरं अदेन्तो । अथ वा **पतिदुं पच्छिन्दन्तो**, पटिञ्जं एव परिवत्तेन्तोति अत्थो । उपलब्धति पुग्गलोति हि सकवादिं उद्विस्स परवादिनो पटिञ्जाव न युत्ता अप्पसिद्धत्ता विसेसितब्बस्स । तेनेवाह “**अनुपलब्धनेय्यतो न तव वादो तिट्ठीतीति निवत्तेन्तो**”ति । **रूपञ्च उपलब्धति...पे०... दस्सेतीति** एतेन परवादिना अधिप्पेतहेतुनो विपरीतत्थसाधकत्तं दस्सेति ।

उपलब्धमानं नाम होतीति आकारतो तं आकारवन्तानं अनञ्जत्ताति अधिप्पायो । **अञ्जत्ताति** आकार, आकारवन्तानं भेदे । **एतिस्साति** “ततो सो पुग्गलो उपलब्धति सच्चिकट्टपरमट्टेना”ति एवं वुत्ताय दुतियपुच्छाय । **एस विसेसो**ति यो यथावुत्तो द्विन्नं पुच्छानं विसयस्स सभावाकारभेदो, एस द्विन्नं पुच्छानं विसेसो । सभावधम्मनं सामञ्जलक्खणेन अभिन्नानम्पि सलक्खणतो भेदोयेवाति अञ्जधम्मस्स अञ्जेनाकारेण न कदाचिपि उपलब्धो भवेय्य । यदि सिया, अञ्जत्तमेव न सियाति रूपनादिसपच्चयादिआकारेण अनुपलब्धमानोपि पुग्गलो अत्तनो भूतसभावट्टेण उपलब्धतेवाति वदन्तं परवादिनं पति “यो सच्चिकट्टो”ति आदि चोदना अनोकासाति दस्सेन्तो आह “**यथा पन...पे०... निग्गहो च न कातब्बो**”ति । तत्थ **निग्गहो**ति “आजानाहि निग्गह”न्ति एवं वुत्तनिग्गहो, पराजयारोपनेन परवादिनो निग्गणहनन्ति अत्थो ।

स्वायं पन यस्मा तस्स वादापराधहेतुको, तस्मा तं दस्सेतुं अट्टकथायं दोसापराधपरियायेहि विभावितो । अवजाननञ्हेत्थ निग्गहट्टानं । तथा हि पटिञ्जाहानि, पटिञ्जान्तरं, पटिञ्जाविरोधो, पटिञ्जासञ्जासो, हेत्वन्तरं, अत्थन्तरं, निरत्थकं, अविञ्जातत्थं, असम्बन्धत्थं, अप्पत्तकालं, ऊनं, अधिकं, पुनरुत्तं, अननुभासनं, अविञ्जातं, अप्पटिभा, विक्खेपो, मतानुञ्जा, अनुयुञ्जितब्बस्स उपेक्खनं, अननुयुञ्जितब्बस्स अनुयोगो, अपसिद्धन्तरं, हेत्वाभासा चाति **द्वावीसति** निग्गहट्टानानि जायवादिनो वदन्ति ।

तत्थ विसदिसूदाहरणधम्मनुजाननं पठमुदाहरणे **पटिञ्जाहानि** । पटिञ्जातत्थपटिसेधे तदञ्जत्थनिद्वेसो **पटिञ्जान्तरं** । पटिञ्जाविरुद्धहेतुकित्तनं **पटिञ्जाविरोधो** । पटिञ्जातत्थापनयनं **पटिञ्जासञ्जासो** । अविसेसवुत्ते हेतुम्हि पटिसिद्धे विसेसहेतुकथनं **हेत्वन्तरं** । अधिकतत्थानुपयोगिअत्थकथनं **अत्थन्तरं** । मातिकापाठो विय अत्थहीनं **निरत्थकं** । तिक्खत्तुं वुत्तम्पि सक्खिपटिवादीहि अविदितं **अविञ्जातत्थं** । पुब्बापरवसेन सम्बन्धरहितं **असम्बन्धत्थं** । अवयवविपल्लासवचनं **अप्पत्तकालं** । अवयवविकलं **ऊनं** । अधिकहेतूदाहरणं **अधिकं** । ठपेत्वा अनुवादं सदत्थानं पुनप्पुनं वचनं अत्थापन्नवचनञ्च **पुनरुत्तं** । परिसाय विदितस्स तीहि वुत्तस्स अपच्चुदाहारो **अननुभासनं** । यं वादिना वुत्तं परिसाय विञ्जातं पटिवादिना दुविञ्जातं, तं **अविञ्जातं** । तंवादिना वत्तब्बे वुत्ते परवादिनो पटिवचनस्स अनुपट्टानं **अप्पटिभा** । किच्चन्तरप्पसङ्गेन कथाविच्छिन्दनं **विक्खेपो** । अत्तनो दोसानुजाननेन परपक्खस्स दोसप्पसञ्जनं परमतानुजाननं **मतानुञ्जा** । निग्गहप्पत्तस्स निग्गणहनं **अनुयुञ्जितब्बस्स उपेक्खनं** । सम्पत्तनिग्गहस्स अनिग्गहट्टाने च निग्गणहनं **अनुयुञ्जितब्बस्स अनुयोगो** । एकं सिद्धन्तमनुजानित्वा अनियमतो तदञ्जसिद्धन्तकथाप्पसञ्जनं **अपसिद्धन्तरं** । असिद्धा अनेकन्तिका विरुद्धा च **हेत्वाभासा**, हेतुपतिरूपकाति अत्थो । तेसञ्च कथनं निग्गहट्टानन्ति ।

इमेसु **द्वावीसतिया** निग्गहट्टानेसु इदं पटिञ्जाय अपनयनतो सयमेव पच्चक्खानतो पटिञ्जासञ्जासो नाम निग्गहट्टानं । तेनेवाह “**अवजाननेनेव निग्गहं दस्सेती**”ति । **असिद्धत्ताति** एतेन पच्चक्खतो अनुमानतो च पुग्गलस्स

अनुपलब्धमाह । न हि सो पच्यक्खतो उपलब्धति । यदि उपलब्धेय्य, विवादो एव न सिया, अनुमानम्पि तादिसं नत्थि, येन पुग्गलं अनुमिनेय्युं । तथा हि तं सासनिको पुग्गलवादी वदेय्य “पुग्गलो उपलब्धति, अत्थि पुग्गलो”ति भगवता वुत्तत्ता रूपवेदनादि विय । यच्चि भगवता “अत्थी”ति यदि वुत्तं, तं परमत्थतो अत्थि यथा तं रूपं वेदना सञ्जा सङ्गारा विञ्जाणं । यं पन परमत्थतो नत्थि, न तं भगवता “अत्थी”ति वुत्तं यथा तं पकतिवादिआदीनं पकतिआदीति, तं मिच्छा । एत्थ हि यदि वोहारतो पुग्गलस्स अत्थिभावो अधिप्पेतो, सिद्धं साधनं, अथ परमत्थतो, असिद्धो हेतु तथा अवुत्तत्ता । विरुद्धो च तस्स अनिच्चसङ्गतपटिच्चसमुप्पन्नादिभावासाधनतो रूपवेदनादीसु तथा दिट्ठत्तातिआदिना तस्स अहेतुकभावस्सेव पाकटभावतो ।

यं पन बाहिरका पुथु अञ्जतित्थिया वदन्ति । अत्थेव च परमत्थतो अत्ता जाणाभिधानस्स पवत्तिया निमित्तभावतो रूपादि विय । अथ वा अत्तातिरित्तपदत्थन्तरो रूपक्खन्धो खन्धसभावत्ता यथा तं इतरक्खन्धा । यञ्हेत्थ पदत्थन्तरं, सो पुग्गलोति अधिप्पायो ।

एत्थ च पुरिमस्स हेतुनो पञ्जत्तिया अनेकन्तिकता असिद्धता च । न हि असतो सकवादिनं पति परमत्थतो जाणाभिधानपवत्तिया निमित्तभावो सिञ्जति । वोहारतो चे, तदसिद्धसाधनता रूपादिसभावविनिमुत्तरूपोपि पुग्गलो न होतीति एवमादिविरुद्धत्थता । पच्छिमस्स पन हेतुनो साधेतब्बत्थसामञ्जपरिग्गहे सिद्धसाधनता, रूपक्खन्धतो पदत्थन्तरतो परमत्थन्तरभूतवेदनादिसम्भवस्स इच्छितत्ता च । तब्बिसेसपरिग्गहे च सकवादिनं पति उदाहरणाभावो परपरिकप्पितजीवपदत्थविरहतो । इतरक्खन्धानं वेदनादिविनिमुत्तउभयसिद्धजीवपदत्थसहितोपि रूपक्खन्धो न होति इतरक्खन्धा वियाति विरुद्धत्थता च ।

यं पन काणादा “सुखादीनं निस्सयभावतो”ति अनुमानं वदन्ति, ते इदं वत्तब्बा — किं सुखादीनं अत्तनि पटिबद्धं यतो सुखादिनिस्सयताय अत्ता अनुमीयति । यदि उप्पादो, एवं सन्ते सब्बेपि सुखादयो एकतो एव भवेय्युं कारणस्स सन्निहितभावतो अञ्जनिरपेक्खतो च । अथ अञ्जम्पि किञ्चि इन्द्रियादिकारणन्तरमपेक्खितब्बं, तदेव होतु कारणं, किमञ्जेन अदिट्ठसामत्थियेन परिकप्पितेन पयोजनं । अथ पन तेसं अत्ताधीना वुत्तीति वदेय्युं, एवम्पि न सिञ्जति उदाहरणाभावतो । न हि रूपादिविनिमुत्तो तादिसो कोचि सभावधम्मो सुखादिसन्निस्सयभूतो अत्थि, यतो अत्तनो अत्तत्थिसिद्धिया उदाहरणं अपदिसेय्युं । इमिना नयेन असमासपदाभिधेय्यत्तातिआदीनम्पि अयुत्तत्ता निवारेतब्बा । तथा “अञ्जस्स सच्चिकट्टस्स असिद्धत्ता”ति इमिना च पकतिअणुआदीनम्पि बाहिरपरिकप्पितानं असिद्धता वुत्तावाति वेदितब्बा । कथं पन तेसं असिद्धीति? पमाणेन अनुपलब्धनतो । न हि पच्यक्खतो पकति सिद्धा कपिलस्सपि इसिनो तस्स अपच्यक्खभावस्स कापिलेहि अनुञ्जायमानत्ता ।

यं पन “अत्थि पधानं भेदानं अन्वयदस्सनतो सकलकलापमत्तं विया”ति ते अनुमानं वदन्ति । इमिना हि भेदानं सत्त्वादीनं विज्जमानपधानता पटिञ्जाता । एत्थ च वुच्चते — सकलादीनं पधानं तब्बिभागेहि किं अञ्जत्तं, उदाहु अनञ्जन्ति, किञ्चेत्थ यदि अञ्जत्तं, सब्बो लोको पधानमयोति समयविरोधो सिया, सण्ठानभेदेन अञ्जत्थ पटिजाननतो न दोसोति चे? तं न, वलयकटकादिसण्ठानभेदेपि कनकाभेददस्सनतो । न हि सण्ठानं वत्थुभेदनिमित्तं तस्स अनुपादानत्ता । यं यस्स भेदनिमित्तं, न तं तस्स अनुपादानं यथा सुवण्णमत्तिकादिघटादीनं सुवण्णघटो मत्तिकाघटो कोसेय्यपटो कप्पासपटोति च साधेतब्बधम्मरहितञ्च उदाहरणं । न हि पधानेककारणपुब्बकत्तं सकलादीनं पकतिवादिनो सिद्धं, नापि कापिलानं कथञ्चि अञ्जत्तानुजाननतो । अनञ्जत्ते पन उदाहरणाभावो । न हि तदेव साधेतब्बं तदेव च उदाहरणं युत्तं,

अन्वयदस्सनम्पि असिद्धं । न हि तदेव तेन अन्वितं युज्जति । पधानेन अन्वयदस्सनम्पि असिद्धं परवादिनोति गुणस्स पधानस्स अननुजाननतो । अथ यं किञ्चि कारणं पधानं “पधीयति एत्थ फलं”न्ति, एवम्पि असिद्धमेव कारणे फलस्स अत्थिभावाननुजाननतो, हेतुनो च असिद्धनिस्सयतापराभिमतभेदाननुजाननतो । अथ विसेसेन कारणायत्तवृत्तित्ता फलस्स साधीयति, न किञ्चि विरुद्धं धम्मानं यथासकं पच्चयेन पटिच्चसमुप्पत्तिया इच्छितत्ताति ।

अपिच पकतिवादिनो “सत्वरजतमसङ्घातानं तिण्णं गुणानं समभावो पकति, सा च निच्चा सत्त्वादिविसमसभावतो अनिच्चतो महतादिविकारतो अनज्जा”ति पटिजानन्ति । सा तेसं वुत्तप्पकारा पकति न सिज्झति ततो विरुद्धसभावतो विकारतो अनज्जत्ता । न हि अस्सस्स विसाणं दीघं, तज्च रस्सतो गोविसाणतो अनज्जन्ति वुच्चमानं सिज्झति । किञ्च भिय्यो? तिण्णं एकभावाभावतो । सत्त्वादिगुणत्तयतो हि पकतिया अनज्जत्तं इच्छन्तानं तेसं सत्त्वादीनम्पि पकतिया अनज्जत्तं आपज्जति, न च युत्तं तिण्णं एकभावोति । एवम्पि पकति न सिज्झति । कथं? अनेकदोसापत्तितो । यदि हि ब्यत्तसभावतो विकारतो अब्यत्तसभावा पकति अनज्जा, एवं सन्ते हेतुमन्तता अनिच्चता अब्यापिता सकिरियता अनेकता निस्सितता लिङ्गता सावयवता परतन्त्रताति एवमादयो अनेके दोसा पकतिया आपज्जन्ति, न जातिविकारतो अनज्जा पटिजानितब्बा । तथा च सति समयविरोधोति कप्पनामत्तं पकतीति असिद्धा साति निड्डमेत्थ गन्तब्बं ।

पकतिया च असिद्धाय तंनिमित्तकभावेन वुच्चमाना महतादयोपि असिद्धा एव । यथा च पकति महतादयो च, एवं इस्सरपजापतिपुरिसकालसभावनियतियदिच्छादयोपि । एतेसु हि इस्सरो ताव न सिज्झति उपकारस्स अदस्सनतो । सत्तानज्हि जातियं मातापितूनं बीजखेत्तभावेन कम्मस्स हीनतादिविभागकरणेन, ततो परज्च उतुआहारानं ब्रूहनुपत्थम्भनेन, इन्द्रियानं दस्सनादिकिच्चसाधनेन उपकारो दिस्सति, न, एवमिस्सरस्स । हीनतादिविभागकरणमिस्सरस्साति चे? तं न, असिद्धत्ता । यथावुत्तो उपकारविसेसो इस्सरनिम्मितो, न कम्मुनाति साधनीयमेतं । इतरत्रापि समानमेतन्ति चे? न, कम्मतो फलनियमसिद्धत्ता । सति हि कतूपचिते कम्मस्मिं तत्थ यं अकुसलं, ततो हीनता, यं कुसलं, ततो पणीतताति सिद्धमेतं । इस्सरवादिनापि हि न सक्का कम्मं पटिक्खिपितुं ।

अपिचेतस्स लोकविचित्तस्स इस्सरनिम्मानभावे बहू दोसा सम्भवन्ति । कथं? यदि सब्बमिदं लोकविचित्तं इस्सरनिम्मित्तं, सहेव वचनेन पवत्तितब्बं, न कमेन । न हि सन्निहितकारणानं फलानं कमेन उप्पत्ति युत्ता, कारणन्तरापेक्खाय इस्सरस्स सामत्थियहानि । चक्खादीनं चक्खुविज्जाणादीसु कारणभावो न युत्तो । करोतीति हि कारणन्ति । इस्सरो एव च कारकोति सब्बकारणानं कारणभावहानि । येहि पुथुविसेसेहि इस्सरो पसीदेय्य, तेसज्च सयंकारता आपज्जति, तथा सब्बेसं हेतुकानं कारणभावो । यज्जेतं निम्मानं, तज्चस्स अत्तदत्थं वा सिया, परत्थं वा सिया । अत्तदत्थतायं अत्तनो इस्सरभावहानि अकतकिच्चताय इसितावसिताभावतो । तेन वा निम्मितेन यं अत्तनो कातब्बं, तं कस्मा सयमेव न करोति । परत्थतायं पन परो नामेत्थ लोको एवाति किमत्थियं तस्स निरयादिरोगादिविसादिनिम्मानं । या चस्स इस्सरता, सा सयंकता वा सिया परंकता वा अहेतुका वा । तत्थ सयंकता चे, ततो पुब्बे अनिस्सरभावापत्ति । परंकता चे, पच्छापि अनिस्सरभावापत्ति सउत्तरता च सिया । अहेतुका चे, न कस्सचि अनिस्सरताति एवमिस्सरस्सपि असिद्धि वेदितब्बा ।

यथा च इस्सरो, एवं पजापति पुरिसो च । नाममत्तमेव हेत्थ विसेसो । तेहि वादीहि पकप्पितं यदिदं “पजापति पुरिसो”ति । तंनिमित्तकं पन लोकप्पवत्तिं इच्छन्तानं पजापतिवादे पुरिसवादे च इस्सरवादे विय दोसा असिद्धि च विधातब्बा । यथा चेते इस्सरादयो, एवं कालोपि असिद्धो लक्खणाभावतो । परमत्थतो हि विज्जमानानं धम्मानं

सभावसङ्घातं लक्खणं उपलब्धति । यथा पथविया कथिनता, न एवं कालस्स, तस्मा नत्थि परमत्थतो कालोति । कालवादी पनाह “वत्तनालक्खणो कालो”ति । सो वत्तब्बो “का पनायं वत्तना”ति । सो आह “समयमुहुत्तादीनं पवत्ती”ति । तम्पि न, रूपादीहि अत्थन्तरभावेन अनिद्धारितत्ता । परमत्थतो हि अनिद्धारितसभावस्स वत्तनालक्खणतायं ससविसाणादीनम्पि तंलक्खणता आपज्जेय्य ।

यं पन वदन्ति काणादा “अपरस्मिं अपरं युगपदि चिरं खिप्पमिति काललिङ्गानीति लिङ्गसम्भावतो अत्थि कालो”ति, तं अयुत्तं लिङ्गिनो अनुपलब्धमानत्ता । सिद्धसम्बन्धेषु हि लिङ्गेषु लिङ्गमत्तगहणेन लिङ्गिनि अवबोधो भवेय्य । न च केनचि अविपरीतचेतसा तेन लिङ्गेन सह कदाचि कालसङ्घातो लिङ्गी गहितपुब्बोति । अतो न युत्तं “लिङ्गसम्भावतो अत्थि कालो”ति । “अपरस्मिं अपर”न्तिआदिकस्स विसेसस्स निमित्तभावतो युत्तन्ति चे? न, पठमजाततादिनिमित्तकत्ता तस्स । न च पठमजाततादि नाम कोचि धम्मो अत्थि अज्जत्र समज्जामत्ततोति नत्थेव परमत्थतो कालो । किञ्च भिय्यो, बहूनं एकभावापत्तितो । अतीतादिविभागेन हि लोकसमज्जावसेन बहू कालभेदा । त्वज्जेतं एकं वदसीति बहूनं एकभावाभावतो नत्थेव परमत्थतो कालो । तथा एकस्स अनेकभावापत्तितो । यो हि अयं अज्ज वत्तमानकालो, सो हि्य्यो अनागतो अहोसि, स्वे अतीतो भविस्सति । हि्य्यो च वत्तमानो अज्ज अतीतो अहोसि, तथा स्वे वत्तमानोपि अपरज्ज । न चेकसभावस्स अनेकसभावता युत्ताति असिद्धो परमत्थतो कालो । धम्मप्पवत्तिं पन उपादाय कप्पनामत्तसिद्धाय लोकसमज्जाय अतीतादिविभागतो वोहरीयतीति वोहारमत्तकोति दट्टब्बो ।

सभावनियतियदिच्छादयोपि असिद्धा । किं कारणा? लक्खणाभावा । न हि सभावतो नियतियदिच्छा सम्भवति । अज्जथा एवंविधो कोचि भावो अत्थि चे, तेसं सभावसङ्घातेन लक्खणेन भवितब्बं, पतिट्ठापकहेतुना च न चत्थि । केवलं पनेते वादा विमद्वियमाना अहेतुवादे एव तिट्ठन्ति, न चाहेतुकं लोकविचित्तं विसेसाभावप्पसङ्गतो । अहेतुकभावे हि पवत्तिया ख्यायं नरसुरनिरयतिरच्छानादीसु इन्द्रियादीनं विसेसो, तस्स अभावो आपज्जति, न चायं पण्डितेहि इच्छितो । किञ्च? दिट्ठभावतो । दिट्ठा हि चक्खादितो चक्खुविज्जाणादीनं बीजादितो अङ्कुरादीनं पवत्ति, तस्मापि हेतुतोवायं पवत्ति । तथा पुरे पच्छा च अभावतो । यतो यतो हि पच्चयसामगितो यं यं फलं निब्बत्तति, ततो पुब्बे पच्छा च न तस्स निब्बत्ति सम्भवति, किञ्च बहुना । यदि अहेतुतो पवत्ति सिया, अहेतुका पवत्तीति इमापि वाचा यथासकपच्चयसमवायतो पुरे पच्छा च भवेय्युं, न च भवन्ति अलद्धप्पच्चयत्ता, मज्झे एव च भवन्ति लद्धप्पच्चयत्ता । एवं सब्बेपि सङ्घता धम्माति न सिज्जति अहेतुवादो । तस्मिञ्च असिद्धे पवत्तिया अहेतुभावो विय अहेतुपरियायविसेसभूता सभावनियतियदिच्छादयोपि असिद्धा एव होन्तीति वेदितब्बा ।

यं पन काणादा “परमाणवो निच्चा, तेहि द्विअणुकादिफलं निब्बत्तति, तज्ज अनिच्चं, तस्स वसेनेतं लोकविचित्त”न्ति वदन्ति, तम्पि मिच्छापरिकप्पमत्तं । न हि परमाणवो नाम सन्ति अज्जत्र भूतसङ्घाता । सो पन अनिच्चोव, न च निच्चतो अनिच्चस्स निब्बत्ति युत्ता तस्स कारणभावानुपपत्तितो तथा अदस्सनतो च । यदि च सो कस्सचि कारणभावं गच्छेय्य, अनिच्चो एव सिया विकारापत्तितो । न चायं सम्भवो अत्थि, यं विकारं अनापज्जन्तमेव कारणं फलं निब्बत्तेय्याति । विकारज्जे आपज्जति, कुतस्स निच्चतावकासो, तस्मा वुत्तप्पकारा परमाणवो सत्ता अनिच्चा, अज्जेपि निच्चादिभावेन बाहिरकेहि परिकप्पिता असिद्धा एवाति वेदितब्बं । तेन वुत्तं “**धम्मप्पभेदतो पन अज्जस्स सच्चिकट्टस्स असिद्धत्ता**”ति ।

एत्थाह “यदि परमत्थतो पुगलो न उपलब्धति, एवं पन पुगले अनुपलब्धमाने अथ कस्मा भगवा ‘अत्थि पुगलो

अत्तहिताय पटिपन्नो'ति (अ० नि० ४.९५; कथा० २२), 'चत्तारोमे, भिक्खवे, पुग्गला सन्तो संविज्जमाना लोकस्मि'न्ति (अ० नि० ४.९५; कथा० २२) च तत्थ तत्थ पुग्गलस्स अत्थिभावं पवेदेसी'ति । विनेय्यज्झासयवसेन । तथा तथा विनेतब्बानज्झि पुग्गलानं अज्झासयवसेन विनेय्यदमनकुसलो सत्था धम्मं देसेन्तो लोकसमज्जानुरूपं तत्थ तत्थ पुग्गलग्गहणं करोति, न परमत्थतो पुग्गलस्स अत्थिभावतो ।

अपिच अट्टुहि कारणेहि भगवा पुग्गलकथं कथेति हिरोत्तप्पदीपनत्थं, कम्मस्सकतादीपनत्थं, पच्चत्तपुरिसकारदीपनत्थं, आनन्तरियदीपनत्थं, ब्रह्मविहारदीपनत्थं, पुब्बेनिवासदीपनत्थं, दक्खिणाविसुद्धिदीपनत्थं, लोकसम्मूतिया अप्पहानत्थञ्चाति । “खन्धा धातू आयतनानि हिरीयन्ति ओत्तप्पन्ती”ति हि वुत्ते महाजनो न जानाति, सम्मोहं आपज्जति, पटिसत्तु वा होति “किमिदं खन्धा धातू आयतनानि हिरीयन्ति ओत्तप्पन्ति नामा”ति । “इत्थी हिरीयति ओत्तप्पति, पुरिसो, खत्तियो, ब्राह्मणो”ति पन वुत्ते जानाति, न सम्मोहं आपज्जति, न पटिसत्तु होति, तस्मा भगवा हिरोत्तप्पदीपनत्थं पुग्गलकथं कथेति । “खन्धा कम्मस्सका, धातुयो आयतनानी”ति वुत्तेपि एसेव नयो । तस्मा कम्मस्सकतादीपनत्थम्पि पुग्गलकथं कथेति । “वेळुवनादयो महाविहारा खन्धेहि कारापिता, धातूहि, आयतनेही”ति वुत्तेपि एसेव नयो । तथा “खन्धा मातरं जीविता वोरुपेन्ति, पितरं, अरहन्तं, रुहिरुप्पादकम्मं, सङ्गभेदकम्मं करोन्ति, धातुयो, आयतनानी”ति वुत्तेपि, “खन्धा मेत्तायन्ति, धातुयो, आयतनानी”ति वुत्तेपि, “खन्धा पुब्बेनिवासं अनुस्सरन्ति, धातुयो, आयतनानी”ति वुत्तेपि एसेव नयो । तस्मा भगवा पच्चत्तपुरिसकारदीपनत्थं आनन्तरियदीपनत्थं ब्रह्मविहारदीपनत्थं पुब्बेनिवासदीपनत्थञ्च पुग्गलकथं कथेति । “खन्धा दानं पटिग्गणहन्ति, धातुयो, आयतनानी”ति वुत्तेपि महाजनो न जानाति, सम्मोहं आपज्जति, पटिसत्तु वा होति “किमिदं खन्धा धातू आयतनानि पटिग्गणहन्ति नामा”ति । “पुग्गलो पटिग्गणहाती”ति पन वुत्ते जानाति, न सम्मोहं आपज्जति, न पटिसत्तु होति, तस्मा भगवा दक्खिणाविसुद्धिदीपनत्थं पुग्गलकथं कथेति । लोकसम्मूतिञ्च बुद्धा भगवन्तो नप्पजहन्ति लोकसमज्जाय लोकाभिलापे ठितायेव धम्मं देसेन्ति, तस्मा भगवा लोकसम्मूतिया अप्पहानत्थम्पि पुग्गलकथं कथेतीति इमेहि अट्टुहि कारणेहि भगवा पुग्गलकथं कथेति, न परमत्थतो पुग्गलस्स अत्थिभावतोति वेदितब्बं ।

धम्मप्पभेदाकारेनेवाति यथावुत्तरूपादिधम्मप्पभेदतो अज्जस्स सच्चिकट्टस्स असिद्धत्ता रूपादिधम्मप्पभेदाकारेनेव पुग्गलस्स उपलब्धिया भवितब्बन्ति अत्थो । तेन “किं तव पुग्गलो उपलब्भमानो रूपनाकारेण उपलब्भति, उदाहु अनुभवनसज्जाननाभिसङ्खरणाविजाननेसु अज्जतराकारेण”ति दस्सेति तब्बिनिमुत्तस्स सभावधम्मस्स लोके अभावतो । अविसेसविसेसेहि पुग्गलूपलब्भस्स पटिज्जापटिक्खेपपक्खा अनुजाननावजाननपक्खा । यदिपिमे द्वेपि पक्खा अनुलोमपटिलोमनयेसु लब्भन्ति, आदितो पन पठमं ठपेत्वा पवत्तो पठमनयो, इतरो दुतियन्ति इमं नेसं विसेसं दस्सेन्तो “अनुजानना...पे... वेदितब्बो”ति आह । यथाधिकताय लब्धिया अनुलोमनतो चेत्थ पठमो नयो अनुलोमपक्खो, तब्बिलोमनतो इतरो पटिलोमपक्खोति वुत्तोति वेदितब्बन्ति ।

तेन वत रेति एत्थ तेनाति कारणवचनं । येन पुग्गलूपलब्भो पतिट्टपीयति, तेन हेतुना । स्वायं हेतु सासनिकस्स बाहिरकस्स च वसेन हेट्टा दस्सितो एव । हेतुपतिरूपके चायं हेतुसमज्जा परमत्थस्स अधिप्पेतत्ता । हेट्टा “आजानाहि निग्गह”न्ति निग्गहस्स सज्जापनमत्तं कतं, तं इदानि “यं तत्थ वदेसी”तिआदिना निगमनरूपेण मिच्छाभावदस्सनेन च विभाविमानं पाकटभावकरणतो आरोपितं पतिट्टापितं होतीति अट्टुकथायं “आरोपितत्ता”ति वुत्तं ।

एत्थ च “पुग्गलो उपलब्भती”ति पटिज्जावयवो सरूपेनेव दस्सितो । “तेना”ति इमिना सामज्जतो हेतावयवो

दस्सितो । ख्वायं यस्मा पटिञ्जाधम्मो हुत्वा सदिसपक्खे विज्जमानो, विसदिसपक्खे अविज्जमानोयेव हेतु लक्खणूपपन्नो नाम होति, न इतरो, तस्मा यत्थ सो विज्जति न विज्जति च, सो सदिसासदिसभावभिन्नो दुविधो **दिट्ठन्तावयवो** । यथा रूपादि उपलब्धति, तथा पुग्गलो । यथा च ससविसाणं न उपलब्धति, न तथा पुग्गलोति **उपनयो** । स्वायं “वत्तब्बे खो पुग्गलो उपलब्धति सच्चिकट्टपरमत्थेना”ति इमाय पाळिया दीपितो, यो अट्टकथायं सद्धिं हेतुदाहरणेहि “पापना”ति वुत्तो । **निगमनं** पाळियं सरूपेनेव आगतं, या अट्टकथायं “रोपना”ति वुत्ताति । एवं पोरणेन जायक्कमेन साधनावयवा निद्दारेत्वा योजेतब्बा ।

इदानि वत्तनेन परपक्खुपलक्खिते हेतुदाहरणे अन्वयव्यतिरेकदस्सनवसेन निद्दारेत्वा साधनपयोगो योजेतब्बो । **कारणं वत्तब्बन्ति** किमेत्थ वत्तब्बं । हेतुदाहरणेहियेव हि सपरपक्खानं साधनं दूसनं वा, न पटिञ्जाय, तस्सा साधेतब्बादिभावतो । तं पन द्वयं “तेन वत रे”तिआदिपाळिया विभावितं । अट्टकथायं पापनारोपनासीसेन दस्सितं । पटिञ्जाठपना पन तेसं विसयदस्सनं कथायं तंमूलतायाति वेदितब्बं । तेनाह “**यं पन वक्खती**”तिआदि । तेनेव च अट्टकथायं “इदं अनुलोम...पे०... एकं चतुक्कं वेदितब्बं”न्ति वक्खति । तथा चाह “**यथा पन तत्था**”तिआदि । **निग्गहोव विसुं वुत्तो**, न पटिकम्मन्ति अधिप्पायो । विसुं वुत्तोति च पापनारोपनाहि असम्मिस्सं कत्वा विसुं अङ्गभावेन वुत्तो, न तदञ्जतरो विय तदन्तो गधभावेन वुत्तो, नापि ठपना विय अगणनुपगभावेनाति अत्थो । **ये पनाति** पदकारे सन्धायाह । **दुतिये...पे०... आपज्जति** तत्थ निग्गहस्स अयथाभूतत्ता पटिकम्मस्स च यथाभूतभावतोति अधिप्पायो ।

२. परमत्थतो पुग्गलं नानुजानाति, वोहारतो पन अनुजानातीति सकवादिमतं जानन्तेनपि परवादिना छलवसेन विभागं अकत्वा “पुग्गलो नुपलब्धति सच्चिकट्टपरमत्थेना”ति पुच्छाय कताय सकवादी तत्थ अयं पुग्गलवादी, इमस्स लद्धि पटिक्खितत्त्वाति परमत्थसच्चं सन्धायाह “आमन्ता”ति । “न उपलब्धती”ति हि वुत्तं होति । पुन इतरो सम्मुतिसच्चं सन्धाय “यो सच्चिकट्टो”तिआदिमाह । तस्सत्थो — यो लोकवोहारसिद्धो सच्चिकट्टो, ततो एव केनचि अपटिक्खितत्त्वाति परमत्थतो ततो सो पुग्गलो नुपलब्धतीति । पुन सकवादी पुब्बे परमत्थसच्चवसेन पुग्गले पटिक्खिते इदानि सम्मुतिसच्चवसेनायं पुच्छाति मन्त्वा तं अप्पटिक्खितत्त्वाति “न हेवं वत्तब्बे”ति आह । तेनाह “**अत्तना अधिप्पेतं सच्चिकट्टमेवाति सम्मुतिसच्चं सन्धायाति अधिप्पायो**”ति । एवमवद्धिते “**यदि परवादिना...पे०... नारभितब्बा**”ति इदं न वत्तब्बं पठमपुच्छाय परमत्थसच्चस्स सच्चिकट्टोति अधिप्पेतत्ता । “**अथ सकवादिना...पे०... आपज्जती**”ति इदम्पि न वत्तब्बं दुतियपुच्छाय सम्मुतिसच्चस्स सच्चिकट्टोति अधिप्पेतत्ता ।

यदि उभयं अधिप्पेतन्ति इदं यदि पठमपुच्छं सन्धाय, तदयुत्तं तस्सा परमत्थसच्चस्सेव वसेन पवत्तत्ता । अथ दुतियपुच्छं सन्धाय, तस्सा सम्मुतिसच्चवसेन पठमत्थं वत्त्वा पुन मिस्सकवसेन वत्तुं “**सम्मुतिसच्चपरमत्थसच्चानि वा एकतो कत्वापि एवमाहा**”ति वुत्तत्ता तम्पि न वत्तब्बमेव । **द्वेपि सच्चानीति** सम्मुतिपरमत्थसच्चानि । तेसु परमत्थसच्चस्सेव निप्परियायेन सच्चिकट्टपरमत्थभावो, इतरस्स उपचारेन । तथा च वुत्तं “माया मरीचि...पे०... उत्तमट्टो”ति । तस्मा सम्मुतिसच्चवसेन उपलद्धिं इच्छन्तेनपि परमत्थसच्चवसेन अनिच्छन्तो “पुग्गलो उपलब्धति सच्चिकट्टपरमत्थेना”तिआदिना अनुयोगो युत्तो । “पधानप्पधानेसु पधाने किच्चसिद्धी”ति एतेनेव “**न च सच्चिकट्टेकदेसेन अनुयोगो**”तिआदि निवत्तितञ्च होति सच्चिकट्टेकदेसभावस्सेव असिद्धत्ता । **नास्स परमत्थसच्चता अनुयुज्जितत्त्वाति** अस्स सच्चिकट्टस्स परमत्थसच्चता परवादिना न अनुयुज्जितत्त्वा “पुग्गलो नुपलब्धति सच्चिकट्टपरमत्थेना”ति सकवादिनोपि सच्चिकट्टपरमत्थतो तस्स इच्छितत्त्वाति अधिप्पायो । **वोहरितसच्चिकट्टस्स अत्तना अधिप्पेतसच्चिकट्टतापि** युत्ता तस्स तेन अधिप्पेतत्ता । स्वायमत्थो हेट्ठा दस्सितोयेव । **वुत्तनयोव दोसोति** “द्वेपि

सच्चानी”तिआदिना अनन्तरमेव वुत्तं सन्धायाह । तस्स पन अदोसभावो दस्सितोयेव । अथ न इति अथ न भूतसभावत्थेन उपलब्धेय्याति योजना । वत्तब्बोति यदेत्थ वत्तब्बं, तं “यो लोकवोहारसिद्धो”तिआदिना वुत्तमेव, तस्मा एत्थ “परमत्थतो पुग्गलं नानुजानाती”तिआदिना अधिप्पायमग्गनं दट्ठब्बं ।

अनुञ्जेय्यमेतं सियाति एतं अनुपलब्धनं पठमपुच्छायं विय दुतियपुच्छायम्पि अनुजानितब्बं सिया । न वा किञ्चि वत्तब्बन्ति अथ वा किञ्चि न वत्तब्बं ठपनीयत्ता पज्जहस्स । तथा हिस्स ठपनीयाकारं दस्सेन्तो “यथा ही”तिआदिमाह । एत्थ च कामं सच्चद्वयाकारेण पुग्गलो नुपलब्धति, सम्मुतियाकारेण पन नुपलब्धतीति उपलब्धनभावस्स वसेन पटिक्खेपो कतोति अयमेत्थ अधिप्पायो दट्ठब्बो । अनुञ्जातं पटिक्खित्तञ्चाति पठमपुच्छायं अनुञ्जातं, दुतियपुच्छायं पटिक्खित्तं । एतं छलवादं निस्सायाति एतं एकंयेव वत्थुं उद्धिस्स अनुजाननपटिक्खिपनाकारं छलवचनं निस्साय । त्वं निग्गहेतब्बोति योजना । सम्भवन्तस्स सामञ्जेनाति निग्गहट्टानभावेन सम्भवन्तस्स अनुलोमनयेन अनुजाननपटिक्खेपस्स समानभावेन । असम्भवन्तस्स कप्पनन्ति पच्चनीकनयेन तस्स निग्गहट्टानभावेन असम्भवन्तस्स तथा कप्पनं संविधानं छलवादो भवितुं अरहति । “अत्थविकप्पुपपत्तिया वचनविघातो छल”न्ति वुत्तोवायमत्थो । तेनाति यथावुत्तकप्पनं छलवादोति वुत्तत्ता । वचनसामञ्जमत्तं कप्पितं छलं वदति एतेनाति छलवादो । तेन वुत्तं “छलवादस्स कारणत्ता छलवादो”ति । वचनसामञ्जमत्तं अत्थभूतं तदत्थं छलवादं निस्साय । “विचारेतब्ब”न्ति वुत्तं, किमेत्थ विचारेतब्बं । यदिपि पक्खस्स ठपनामूलकं अनुजाननावजाननानं मिच्छाभावदस्सनं तब्बिसयत्ता, पापनारोपनाहि एव पन सो विभावीयति, न ठपनायाति पाकटोयमत्थो ।

४-५. तेनाति सकवादिना । तेन नियामेनाति येन नियामेन सकवादिना चतूहि पापनारोपनाहिस्स निग्गहो कतो, तेन नियामेन नयेन । सो निग्गहो दुक्कटो अनिग्गहोयेवाति दस्सेन्तो आह “अनिग्गहभावस्स वा उपगमितत्ता”ति, पापितत्ताति अत्थो । एवमेवाति यथा “तया मम कतो निग्गहो”तिआदिना अनिग्गहभावूपनयो वुत्तो, एवमेव । एतस्साति “तेन ही”तिआदिना इमाय पाळिया वुत्तस्स ।

अनुलोमपच्चनीकवण्णना निट्ठिता ।

२. पच्चनीकानुलोमवण्णना

७-१०. अञ्जेनाति सम्मुतिसच्चभूतेन । परस्साति सकवादिनो । सो हि परवादिना परो नाम होति । पटिञ्जापटिक्खेपानं भिन्नविसयत्ता “अविरोधितत्ता”ति वुत्तं । अभिन्नाधिकरणं विय हि अभिन्नविसयमेव विरुद्धं नाम सिया, न इतरन्ति अधिप्पायो । तमेवत्थं विभावेतुं “न हि...पे०... आपज्जती”ति आह । यदि एवं कथमिदं निग्गहट्टानं जातन्ति आह “अत्तनो पना”तिआदि । तेन पटिञ्जान्तरं नाम अञ्जमेवेतं निग्गहट्टानन्ति दस्सेति ।

पच्चनीकानुलोमवण्णना निट्ठिता ।

सुद्धसच्चिकट्टवण्णना निट्ठिता ।

२. ओकाससच्चिकट्टो

१. अनुलोमपच्चनीकवण्णना

११. सामञ्जेन वुत्तं विसेसनिविट्ठं होतीति आह “सब्बत्थाति सब्बस्मिं सरीरेति अयमत्थो”ति । सामञ्जजोतना हि विसेसे अवतिट्ठतीति विसेसत्थिना विसेसो अनुपयुज्जितब्बोति । एतेनाति देसवसेन सब्बत्थ पटिक्खेपवचनेन ।

३. कालसच्चिकट्टो

१. अनुलोमपच्चनीकवण्णना

१२. मज्झिमजातिकालेति पच्चुप्पन्नत्तभावकाले । अत्तभावो हि इध “जाती”ति अधिप्पेतो । ततो अतीतो पुरिमजातिकालो, अनागतो पच्छिमजातिकालो । इमेसु तीसूति सब्बत्थ, सब्बदा, सब्बेसूति इमेसु तीसु नयेसु । पाठस्स संखित्तता सुविज्जेय्याति तं ठपेत्वा अत्थस्स सदिसत्तं विभावेन्तो “इधापि हि...पे०... योजेतब्ब”न्ति आह । एत्थापि “न केनचि सभावेन पुग्गलो उपलब्धती”ति अयमत्थो वुत्तो होति । न हि केनचि सभावेन उपलब्धमानस्स सकलेकदेसविनिमुत्तो पवत्तिकालो नाम अत्थीति ।

४. अवयवसच्चिकट्टो

१. अनुलोमपच्चनीकवण्णना

१३. ततियनये न सब्बेकधम्मविनिमुत्तं पवत्तिट्ठानं नाम अत्थीति योजेतब्बं ।

ओकासादिसच्चिकट्टो

२. पच्चनीकानुलोमवण्णना

१४. अनुलोमपच्चकस्सातिआदिमिहि अट्ठकथावचने । पुन तत्थाति यथावुत्ते अट्ठकथावचने, तेसु वा अनुलोमपच्चकपच्चनीकेसु । सब्बत्थ पुग्गलो नुपलब्धतीतिआदिकस्स पाठप्पदेसस्स अत्थो “सरीरं सन्धाया”तिआदिना अट्ठकथायं वुत्तनयेन वेदितब्बो अत्थो । पटिकम्मादिपाळिन्ति पटिकम्मनिग्गहउपनयननिग्गमनपाळिं । तीसु मुखेसूति “सब्बत्था”तिआदिना वुत्तेसु तीसु वादमुखेसु । पच्चनीकस्स पाळि वुत्ताति सम्बन्धो । तन्ति पाळिं । सङ्घिपित्वा आगतत्ता सरूपेन अवुत्ते । सुद्धिक...पे०... वुत्तं होति तत्थ “सब्बत्था”तिआदिना सरीरादिनो परामसनं नत्थि, इध अत्थीति अयमेव विसेसो, अञ्जं समानन्ति ।

सच्चिकट्टवण्णना निट्ठिता ।

५. सुद्धिकसंसन्दनवण्णना

१७-२७. सच्चिकट्टस्स, सच्चिकट्टे वा संसन्दनं सच्चिकट्टसंसन्दनन्ति समासद्वयं भवतीति दस्सेन्तो “सच्चिकट्टस्सा”तिआदिमाह । तत्थ सच्चिकट्टस्स पुग्गलस्साति सच्चिकट्टसभावस्स परमत्थतो विज्जमानसभावस्स पुग्गलस्स । रूपादीहि सद्धिं संसन्दनन्ति सच्चिकट्टतासामञ्जेन रूपादीहि समीकरणं । सच्चिकट्टेति सच्चिकट्टहेतु, तत्थ वा तं अधिट्ठानं कत्वा । “तुल्ययोगे समुच्चयो”ति समुच्चयत्थत्ता एव च-कारस्स सच्चिकट्टेन उपलद्धिसामञ्जेन इध रूपमाहटन्ति तस्स उदाहटभावो युत्तोति “यथारूप”न्ति निदस्सनवसेन अत्थो वुत्तो, अञ्जथा इध रूपस्स आहरणमेव

किमत्थियं । एवं सेसधम्मेषुपि । या पनेत्थ अञ्जत्तपुच्छा, सापि निदस्सनत्थं उपबूहेति अञ्जत्तनिबन्धनत्ता तस्स । ओपम्मसंसन्दने पन निदस्सनत्थो गाहीयतीति इमस्मिं सुद्धिकसंसन्दने केवलं समुच्चयवसेनेव अत्थदस्सनं युत्तन्ति अधिप्पायो । रूपादीनि उपादापञ्जत्तिमत्तत्ता पुग्गलस्स सो तेहि अञ्जो, अनञ्जो चाति न वत्तब्बोति अयं सासनक्कमोति आह “रूपादीहि...पे०... समयो”ति । अनुञ्जायमानेति तस्मिं समये सुत्ते च अप्पटिक्खिपियमाने । अयञ्च अत्थो सासनिकस्स परवादिनो वसेन वुत्तोति वेदितब्बं ।

“आजानाहि निग्गह”न्ति पाठो दिट्ठो भविस्सति, अञ्जथा “पटिलोमपञ्चकानि दस्सितानि, पटिकम्मचतुक्कादीनि संखित्तानी”ति न सक्का वत्तन्ति अधिप्पायो । चोदनाय विना परवादिनो पटिजानापनं नत्थीति वुत्तं “पटिजानापनत्थन्ति...पे०... चोदनत्थ”न्ति । चोदनापुब्बकञ्चि तस्स पटिजानापनं । तेन फलवोहारेण कारणं वुत्तन्ति दस्सेति । अब्याकतत्ताति अब्याकरणीयत्ता, भगवता वा न ब्याकतत्ता । यदि ठपनीयत्ता पटिक्खिपितब्बन्ति इमस्मिं पच्चनीकनये ठपनीयत्ता पञ्चस्स सकवादिना पटिक्खिपितब्बं । परेनपीति परवादिनापि ठपनीयत्ता लद्धिमेव निस्साय अनुलोमनये पटिक्खेपो कतोति अयमेत्थ सुद्धिकसंसन्दनाय अधिप्पायो युत्तो अनुलोमेपि रूपादीहि अञ्जत्तचोदनायमेव परवादिना पटिक्खेपस्स कतत्ताति अधिप्पायो ।

सुद्धिकसंसन्दनवण्णना निट्ठिता ।

६. ओपम्मसंसन्दनवण्णना

२८-३६. उपलद्धिसामञ्जेन अञ्जत्तपुच्छा चाति इमिना द्वयम्पि उद्धरति उपलद्धिसामञ्जेन अञ्जत्तपुच्छा, उपलद्धिसामञ्जेन पुच्छा चाति । तत्थ पच्छिमं सन्धायाह “द्विन्नं समानता”तिआदि । तस्सत्थो — द्विन्नं रूपवेदनानं विय रूपपुग्गलानं सच्चिकट्टेन समानता तेसं अञ्जत्तस्स कारणं युत्तं न होति । अथ खो...पे०... उपलब्धनीयताति इदञ्च संसन्दनं विचारेतब्बं । अयं हेत्थ अधिप्पायो — यदि सच्चिकट्टसामञ्जेन रूपपुग्गलानं उपलद्धिसामञ्जं इच्छितं, तेनेव नेसं अञ्जत्तम्पि इच्छितत्बं । अथ परमत्थवोहारभेदतो तेसं अञ्जत्तं न इच्छितं, ततो एव उपलद्धिसामञ्जम्पि न इच्छितत्बन्ति ।

३७-४५. उपलद्धीति पुग्गलस्स उपलद्धि विज्जमानता । “पटिकम्मपञ्चक”न्ति विञ्जायतीति योजना ।

ओपम्मसंसन्दनवण्णना निट्ठिता ।

७. चतुक्कनयसंसन्दनवण्णना

४६-५२. एकधम्मतोपीति सत्तपञ्जासाय सच्चिकट्टेषु एकधम्मतोपि । एतेन ततो सब्बतोपि पुग्गलस्स अञ्जत्ताननुजाननं दस्सेति । तेनाह अट्टकथायं “सकलं परमत्थसच्चं सन्धाया”ति । रूपादि एकेकधम्मवसेन नानुयुज्जितब्बो अवयवव्यतिरेकेण समुदायस्स अभावतो । यस्मा पन समुदायावयवा भिन्नसभावा, तस्मा “समुदायतो... पे०... निग्गहारहो सिया”ति परवादिनो आसङ्कमाह । एतं वचनोकासन्ति यदिपि सत्तपञ्जासधम्मसमुदायतो पुग्गलस्स अञ्जत्तं न इच्छति तब्बिनिमुत्तस्स सच्चिकट्टस्स अभावतो, तदेकदेसतो पनस्स अनञ्जत्तम्पि न इच्छतेव । न हि समुदायो अवयवो होतीति । तस्मा “तं पटिक्खिपतो किं निग्गहट्टानन्ति वत्तुं मा लब्भेथा”ति दस्सेतुं “अयञ्चा”तिआदि वुत्तं । रूपादिधम्मपभेदविभागमुखेनेव अनवसेसतो पुग्गलोति गहणाकारदस्सनवसेन पवत्तो पठमविकप्पो, दुतियो पन अविभागतो परमत्थसच्चभावसामञ्जेनाति अयं इमेसं द्विन्नं विकप्पानं विसेसो । इतीति वुत्तप्पकारपरामसनन्ति आह

“एव”न्ति ।

सभावविनिब्भोगतोति सभावेन विनिब्भुज्जितब्बतो । सभावभिन्नो हि धम्मो तदञ्जधम्मतो विनिब्भोगं लभति । तेनाह “रूपतो अञ्जसभागत्ता”ति । रूपवज्जेति रूपधम्मवज्जे । तीसुपीति “रूपस्मिं पुग्गलो, अञ्जत्र रूपा, पुग्गलस्मिं रूप”न्ति इमेसु एवं पवत्तेसु तीसुपि अनुयोगेसु । सासनिको एवायं पुग्गलवादीति कत्वा आह “न हि सो सक्कायदिट्ठिं इच्छती”ति । “रूपवा”ति इमिना रूपेण सक्किञ्चनताव जापीयति, न रूपायत्तवुत्तिताति आह “अञ्जत्र रूपाति एत्थ च रूपवा पुग्गलोति अयमत्थो सङ्गहितो”ति ।

चतुक्कनयसंसन्दनवण्णना निट्ठिता ।

निट्ठिता च संसन्दनकथावण्णना ।

८. लक्खणयुत्तिवण्णना

५४. लक्खणयुत्तिकथायं “छलवसेन पन वत्तब्बं आजानाहि निग्गह”न्ति पाठो गहेतब्बो ।

लक्खणयुत्तिवण्णना निट्ठिता ।

९. वचनसोधनवण्णना

५५-५९. पदद्वयस्स अत्थतो एकत्तेति पदद्वयस्स एकत्तत्थे सतीति अत्थो । परिकप्पवचनज्हेतं दोसदस्सनत्थं “एवं सन्ते अयं दोसो”ति । तयिदं एकत्तं उपलब्भति एवाति पच्छिमपदावधारणं वेदितब्बं । “केहिचि पुग्गलो केहिचि न पुग्गलो”ति ब्यभिचारदस्सनतो परेण न सम्पटिच्छितन्ति कत्वा तमेव असम्पटिच्छितत्तं विभावेन्तो “पुग्गलस्स ही”तिआदिमाह । तत्थ अविभजितब्बतन्ति “उपलब्भति चा”ति एवं अविभजितब्बतं । विभजितब्बतन्ति “पुग्गलो च तदञ्जञ्च उपलब्भती”ति एवं विभजितब्बतं । एतेन “पुग्गलो उपलब्भति एवा”ति पच्छिमपदावधारणं वेदितब्बं, न “पुग्गलो एव उपलब्भती”ति इममत्थं दस्सेति । तं विभागन्ति यथावुत्तं विभजितब्बाविभजितब्बं विभागं वदतो सकवादिनो, अञ्जस्स वा कस्सचि । एतस्साति परवादिनो । यथावुत्तविभागन्ति “पुग्गलो उपलब्भति... पे०... केहिचि न पुग्गलो”ति एवं पाळियं वुत्तप्पकारं विभागं । यथाआपादितेनाति “पुग्गलो उपलब्भतीति पदद्वयस्स अत्थतो एकत्ते”तिआदिना आपादितप्पकारेण । न भवितब्बन्ति यदिपि तेन पुग्गलो उपलब्भति एव वुच्चति, उपलब्भतीति पन पुग्गलो एव न वुच्चति, अथ खो अञ्जोपि, तस्मा यथावुत्तेन पसङ्गेण न भवितब्बं । तेनाह “मग्गितब्बो एत्थ अधिप्पायो”ति ।

६०. अत्थतो पुग्गलो नत्थीति वुत्तं होति अत्तसुञ्जतादस्सनेण अनत्तलक्खणस्स विहितत्ता ।

वचनसोधनवण्णना निट्ठिता ।

१०. पञ्जत्तानुयोगवण्णना

६१-६६. रूपकायाविरहं सन्धाय आह, न रूपतण्हासब्भावं । तथा सति अनेकन्तिकत्ता पटिक्खिपितब्बमेव सिया,

न अनुजानितव्वन्ति । “अत्थिताया”ति आहाति सम्बन्धो । **कामीभावस्स अनेकन्तिकत्ता कस्सचि** कामधातूपपन्नस्स **कामधातुया आयत्तत्ताभावतो च** कदाचि भावस्सेवाति योजना ।

६७. कायानुपस्सनायाति कायानुपस्सनादेसनाय । सा हि कायकायानुपस्सीनं विभागगहणस्स कारणभूता, कायानुपस्सना एव वा । **एवंलद्धिकत्ताति** अज्जो कायो अज्जो पुग्गलोति एवंलद्धिकत्ता । **आहच्च भासितन्ति** ठानकरणानि आहन्त्वा कथितं, भगवता सामं देसितन्ति अत्थो ।

पञ्चत्तानुयोगवण्णना निट्ठिता ।

११. गतिअनुयोगवण्णना

६९-७२. यानिस्स सुत्तानि निस्साय लद्धि उप्पन्ना, तेसं दस्सनतो परतो “तेन हि पुग्गलो सन्धावती”तिआदिना पाळि आगता, पुरतो पन “न वत्तब्बं पुग्गलो सन्धावती”तिआदिना, तस्मा वुत्तं “दस्सेन्तो... पे०... भवितव्व”न्ति । **दस्सेत्वाति वा वत्तव्वन्ति** “यानिस्स... पे०... तानि दस्सेत्वा ‘तेन हि पुग्गलो सन्धावती’तिआदिमाहा”ति वत्तव्वन्ति अत्थो । **दस्सेन्तोति वा इदं दस्सनकिरियाय न वत्तमानतामत्तवचनं**, अथ खो तस्सा लक्खणत्थवचनं, हेतुभाववचनं वाति न कोचि दोसो ।

९१. सो वत्तव्वोति सो जीवसरीरानं अनज्जतापज्जनाकारो वत्तव्वो, नत्थीति अधिप्पायो । “रूपी अत्ता”ति इमिस्सा लद्धिया वसेन “येन रूपसङ्घातेन अत्तनो सभावभूतेन सरीरेन सद्धिं गच्छती”ति एवं पन अत्थे सति सो आकारो वुत्तो एव होति, तथा च सति “रूपं पुग्गलोति अननुज्जातत्ता”ति एवम्पि वत्तुं न सक्का । यस्मा पन “इध सरीरनिक्खेपा”ति अनन्तरं वक्खति, तस्मा “सो वत्तव्वो”ति वुत्तं । **निरयूपगस्स पुग्गलस्स अन्तराभवं न इच्छतीति** इदं पुरातनानं अन्तराभववादीनं वसेन वुत्तं । अधुनातना पन “उद्धंपादो तु नारको”ति वदन्ता तस्सपि अन्तराभवं इच्छन्तेव, केचि पन असज्जूपगानं । अरूपूपगानं पन सब्बेपि न इच्छन्ति । तत्थ ये “सज्जुप्पादा च पन ते देवा तम्हा काया चवन्ती”ति सुत्तस्स अत्थं मिच्छा गहेत्वा चुतूपपातकालेसु असज्जीनं सज्जा अत्थीति अन्तराभवतोव असज्जूपपत्तिं इच्छन्ति, तदज्जेसं वसेन “सवेदनो... पे०... पटिक्खिपती”ति दस्सेन्तो “**ये पना**”तिआदिमाह । के पनेवं इच्छन्ति? सब्बत्थिवादीसु एकच्चे ।

९२. नेवसज्जानासज्जायतनेति नेवसज्जानासज्जायतने भवे, अचित्तुप्पादे वा सज्जा अत्थीति इच्छन्तीति न वत्तव्वन्ति सम्बन्धो । यतो सो सज्जाभवेन असङ्गहितो, भवन्तरभावेन च सङ्गहितो ।

९३. इन्धनुपादानो अग्गि विय इन्धनेन रूपादिउपादानो पुग्गलो रूपादिना विना नत्थीति एत्थ अयमधिप्पायविभावना — यथा न विना इन्धनेन अग्गि पज्जापीयति, न च तं अज्जं इन्धनतो सक्का पटिजानितुं, नापि अनज्जं । यदि हि अज्जं सिया, न उण्हं इन्धनं सिया, अथ अनज्जं, निदहितव्वंयेव दाहकं सिया, एवं न विना रूपादीहि पुग्गलो पज्जापीयति, न च तेहि अज्जो, नापि अनज्जो सस्सतुच्छेदभावप्पसङ्गतोति परवादिनो अधिप्पायो । तत्थ यदि अग्गिन्धनोपमा लोकवोहारेण वुत्ता, अपळित्तं कट्टादिइन्धनं निदहितव्वञ्च, पळित्तं भासुरुण्हं अग्गिदाहकञ्च, तज्ज ओज्जुमकरूपं पबन्धवसेन पवत्तं अनिच्चं सङ्घत्तं पटिच्चसमुप्पन्नं । यदि एवं पुग्गलो रूपादीहि अज्जो अनिच्चो च आपन्नो, अथ परमत्थतो च, तस्मिंयेव कट्टादिसज्जिते रूपसङ्घातपळित्ते यं उसुमं सो अग्गि तंसहजातानि तीणिभूतानि इन्धनं । एवम्पि सिद्धं लक्खणभेदतो अग्गिन्धनानं अज्जत्तन्ति अग्गि विय इन्धनतो रूपादीहि अज्जो पुग्गलो अनिच्चो च आपज्जतीति ।

गतिअनुयोगवण्णना निट्ठिता ।

१२. उपादापञ्जत्तानुयोगवण्णना

१७. नीलगुणयोगतो नीलो, नीलो एव नीलको, तस्स, अयं पनस्स नीलपञ्जत्ति नीलरूपुपादानाति आह “नीलं... पे०... पञ्जत्ती”ति । एवं पन पाठे ठिते नीलं उपादाय नीलोति कथमयं पदुद्धारोति आह “नीलं रूपं...पे०... एत्थ यो पुट्ठो नीलं उपादाय नीलो”ति । एत्थाति एतस्मिं वचने । तदादीसूति “पीतं रूपं उपादाया”तिआदिकं अट्ठकथायं आदि-सद्देन गहितमेव तदत्थदस्सनवसेन गण्हाति ।

१८. वुत्तन्ति “मग्गकुसलो”तिआदीसु छेकट्ठं सन्धाय वुत्तं । कुसलपञ्जत्ति कुसलवोहारं ।

११२. पुब्बपक्खं दस्सेत्वा उत्तरमाहाति परवादी पुब्बपक्खं दस्सेत्वा सकवादिस्स उत्तरमाह ।

११५. “रूपं रूपवा”तिआदिनयप्पवत्तं परवादिवादं भिन्दितुं “यथा न निगळो नेगळिको”तिआदिना सकवादिवादो आरद्धोति आह “यस्स रूपं सो रूपवाति उत्तरपक्खे वुत्तं वचनं उद्धरित्वा”ति ।

११८. विज्जाणनिस्सयभावूपगमनन्ति चक्खुविज्जाणस्स निस्सयभावूपगमनं । तयिदं विसेसनं चक्खुस्साति इमिनाव सिद्धन्ति न कतं दट्ठब्बं ।

उपादापञ्जत्तानुयोगवण्णना निट्ठिता ।

१३. पुरिसकारानुयोगवण्णना

१२३. कम्मानन्ति कुसलाकुसलकम्मानं । तग्गहणेनेव हि तंतंकिच्चकरणीये किरियानम्मि सङ्गहो दट्ठब्बो । निष्फादकप्पयोजकभावेनाति कारककारापकभावेन ।

१२५. कम्मकारकस्स पुग्गलस्स यो अज्जो पुग्गलो कारको । तेनपीति कारककारकेनपि । तस्साति कारककारकस्स । अज्जन्ति अज्जं कम्मं । एवन्ति इमिना वुत्तप्पकारेन । तेहि तेहि कारकेहि पुग्गला विय अज्जानि कम्मानि करीयन्तीति दस्सेति । तेनाह “कम्मवट्ठस्स अनुपच्छेदं वदन्ती”ति । एवं सन्ते पुग्गलस्स कारको, कम्मस्स कारकोति अयं विभागो इध अनामट्ठो होति, तथा च सति कारकपरम्पराय वचनं विरुज्जेय्याति आह “पुग्गलस्स...पे०... विचारेतब्बमेत”न्ति । तस्स कारकन्ति पुग्गलस्स कारकं । इदञ्चाति न केवलं पुग्गलकारकस्स कम्मकारकतापत्तियेव दोसो, अथ खो इदं कम्मकारकताय कारकपरम्परापज्जनम्मि विचारेतब्बं, न युज्जतीति अत्थो । पुग्गलानज्झि पटिपाटिया कारकभावो कारकपरम्परा ।

१७०. एको अन्तोति “गाहो”ति सस्सतगाहसङ्घातो अन्तोति अत्थो ।

१७६. सिया अज्जो, सिया अनज्जो, सिया न वत्तब्बो “अज्जोति वा अनज्जोति वा”ति, एवं पवत्तनिगण्ठवादसदिसत्ता सो एव एको नेव सो होति, न अज्जोति लद्धिमत्तं । तेनाह “इदं पन नत्थेवा”ति । परस्स इच्छावसेनेवाति परवादिनो लद्धिवसेनेव । एकं अनिच्छन्तस्साति एकं “सो करोति, सो पटिसंवेदेती”ति गहणं

सस्सतदिट्ठिभयेन पटिक्खिपन्तस्स इतरं उच्छेदग्गहणं आपन्नं । तञ्च पटिक्खिपन्तस्स अञ्जं मिस्सकं निच्चानिच्चग्गहणं, विक्खेपग्गहणञ्च आपन्नं । कारकवेदकिच्छाय ठत्वाति स्वेव कारको वेदको चाति इमस्मिं आदाये ठत्वा । तंतंअनिच्छायाति तस्स तस्स वादस्स असम्पटिच्छनेन । आपन्नवसेनपीति आपन्नगाहवसेनपि अयं अनुयोगो वुत्तोति योजना । सब्बेसं आपन्नत्ताति हेट्ठा वुत्तनयेन सब्बेसं विकप्पानं अनुक्कमेन आपन्नत्ता नायमनुयोगो कतोति योजना । एकेकस्सेवाति तेसु विसुं विसुं एकेकस्सेव आपन्नत्ता । तन्तिवसेन पन ते विकप्पा एकज्झं दस्सेत्वाति अधिप्पायो । एकतो योजेतब्बं चतुन्नम्पि पञ्चानं एकतो पुट्ठत्ता ।

पुरिसकारानुयोगवण्णना निट्ठिता ।

कल्याणवग्गो निट्ठितो ।

१४. अभिञ्जानुयोगवण्णना

१९३. विकुब्बतीति एत्थ इति-सद्दो आदिअत्थो, पकारत्थो वा । तेन “दिब्बाय सोतधातुया सद्दं सुणाती”तिआदिकं सङ्गण्हाति । अभिञ्जानुयोगो दट्ठब्बोति योजना । तदभिञ्जावतोति आसवक्खयाभिञ्जावतो । अरहतो साधनन्ति अरहतो सच्चिकट्टपरमत्थेन पुग्गलत्ताभावसाधनं । तब्भावस्साति अरहत्तस्स । अरहत्तधारानञ्चि खन्धा नाम पुग्गलत्तं तस्सपि होतीति ।

अभिञ्जानुयोगवण्णना निट्ठिता ।

१५-१८. जातकानुयोगादिवण्णना

२०९. ततियकोटिभूतस्साति ततियकोटिसभावस्स सङ्खत्तासङ्खत्तविनिमुत्तसभावस्स । सभावस्साति च सभावधम्मस्स । लद्धिं निगूहित्वाति पुग्गलो नेव सङ्खत्तो, नासङ्खत्तोति लद्धिं अविभावेत्वा ।

जातकानुयोगादिवण्णना निट्ठिता ।

१९. पटिवेधानुयोगादिवण्णना

२१८. पजाननं नाम न होति निब्बिदादीनं अप्पच्चयत्ता । परिच्छेदनसमत्थतञ्च दस्सेतीति सम्बन्धो ।

२२८. सहरूपभावो रूपेण समङ्गिता, विनारूपभावो ततो विनिस्सटताति तदुभयं रूपस्स अब्भन्तरगमनं बहिनिक्खमनञ्च होति । तस्मा तं द्वयं सहरूपभावविनारूपभावानं लक्खणवचनन्ति वुत्तं ।

२३७. ओळारिकोति थूलो । आहितो अहं मानो एत्थाति अत्ता, अत्तभावो । सो एव यथासकं कम्मुना पटिलभितब्बतो पटिलाभो । पदद्वयेनपि कामावचरत्तभावो कथितो । मनोमयो अत्तपटिलाभो रूपावचरत्तभावो । सो हि ज्ञानमनेन निब्बत्तत्ता मनोमयो । अरूपो अत्तपटिलाभोति अरूपावचरत्तभावो । सो हि रूपेण अमिस्सितत्ता अरूपोति एवमेत्थ अत्थो वेदितब्बो । “अत्ता”ति पन जीवे लोकवोहारो निरुळ्हो, असतिपि जीवे तथानिरुळ्हं लोकवोहारं गहेत्वा सम्मासम्बुद्धापि वोहरन्तीति दस्सेन्तो “इति इमा लोकस्स समञ्जा, याहि तथागतो वोहरती”ति वत्त्वा इदानि यथा

वोहरन्ति, तं पकारं विभावेन्तो “अपरामस”न्तिआदिमाह ।

पच्चत्तसामञ्जलक्खणवसेनाति कक्खळफुसनादिसलक्खणवसेन अनिच्चतादिसामञ्जलक्खणवसेन च । **इमिना**ति “पच्चत्तसामञ्जलक्खणवसेना”तिआदिना वुत्तेन परमत्थतो पुग्गलाभाववचनेन । **इतो पुरिमा**ति तत्थ तत्थ सकवादिपटिकखेपादिविभावनवसेन पवत्ता इतो अत्थसंवण्णनतो पुरिमा । **इमिना**ति वा “यथा रूपादयो धम्मा”तिआदिना अट्टकथायं वुत्तवचनेन । **यथा चा**ति एत्थ च-सद्दो समुच्चयत्थो । तेन समञ्जानतिधावनं सम्पिण्डेति । इदं वुत्तं होति — यथा परामासो च न होति जनपदनिरुत्तिया अभिनिविसितब्बतो, यथा च समञ्जातिधावनं न होति, एवं इतो पुरिमा च अत्थवण्णना योजेतब्बा । समञ्जातिधावने हि सति सब्बलोकवोहारूपच्छेदो सियाति ।

तस्मा सच्चन्ति यस्मा तत्थ परमत्थाकारं अनारोपेत्वा समञ्जं नातिधावन्तो केवलं लोकसम्मुतियाव वोहरति, तस्मा सच्चं परेसं अविसंवादनतो । **तथकारणन्ति** तथो अवितथो धम्मसभावो कारणं पवत्तिहेतु एतस्साति तथकारणं, परमत्थवचनं, अविपरीतधम्मसभावविसयन्ति अत्थो । तेनाह “**धम्मानं तथताय पवत्त**”न्ति ।

पटिवेधानुयोगादिवण्णना निट्ठिता ।

पुग्गलकथावण्णना निट्ठिता ।

२. परिहानिकथा

१. वादयुत्तिपरिहानिकथावण्णना

२३९. इदं सुत्तन्ति इदं लक्खणमत्तं दट्टब्बं । “पञ्चिमे, भिक्खवे, धम्मा समयविमुत्तस्स भिक्खुनो परिहानाय संवत्तन्ती”ति (अ० नि० ५.१४९-१५०) इदम्पि हि सुत्तं अनागामिआदीनयेव परिहानिनिस्सयो, न अरहतो । **समयविमुत्तो**ति अट्टसमापत्तिलाभिनो सेक्खस्सेतं नामं । यथाह —

“कतमो च पुग्गलो समयविमुत्तो? इधेकच्चो पुग्गलो कालेन कालं समयेन समयं अट्ट विमोक्खे कायेन फुसित्वा विहरति, पञ्जाय चस्स दिस्वा एकच्चे आसवा परिक्खीणा होन्ति । अयं वुच्चति पुग्गलो समयविमुत्तो”ति (पु० प० १) ।

“परिहानिधम्मो”ति च पुथुज्जनो च एकच्चो च सेक्खो अधिप्पेतो, न अरहाति । **तस्मा**ति यस्मा यथादस्सितानि सुत्तानि अनागामिआदीनं परिहानिलद्धिया निस्सयो, न अरहतो, तस्मा । तं निस्साय तं अपेक्खित्वा यस्मा “अरहतोपी”ति एत्थ अरहतोपि परिहानि, को पन वादो अनागामिआदीनन्ति अयमत्थो लब्भति, तस्मा पि-सद्दसम्पिण्डितमत्थं दस्सेन्तो “**अरहतोपि... पे०... योजेतब्ब**”न्ति आह । यस्मा वा कामञ्चेत्थ द्दुतियसुत्तं सेक्खवसेन आगतं, पठमतियसुत्तानि पन असेक्खवसेनपि आगतानीति तेसं लद्धि, तस्मा “अरहतोपी”ति अट्टकथायं वुत्तं । तेनाह “**इदं सुत्तं अरहतो**”तिआदि ।

ततियस्मिन्ति “सब्बेसञ्जेव अरहन्तानं परिहानी”ति एतस्मिं पज्हे । सो हि “सब्बेव अरहन्तो”तिआदिना आगतेसु ततियो पज्हो । तेसन्ति मुदिन्द्रियानं । **ततियस्मिन्पी**ति पि-सद्दो वुत्तत्थसमुच्चयो । तेन पठमपज्हं समुच्चिनाति “तत्थपि तिक्खिन्द्रिया अधिप्पेता”ति ।

सोयेव न परिहायतीति सोतापन्नोयेव सोतापन्नभावतो न परिहायतीति अत्थो । न चेत्थ सकदागामिभावापत्तिया सोतापन्नभावापगमो परिहानि होति विसेसाधिगमभावतो । पत्तविसेसतो हि परिहानीति । इतरेति सकदागामिआदिका । उपरिमग्गत्थायाति उपरिमग्गतयपटिलाभत्थाय “नियतो”ति वुत्तमत्थं अग्गहेत्वा ।

वादयुत्तिपरिहानिकथावण्णना निट्ठिता ।

२. अरियपुग्गलसंसन्दनपरिहानिकथावण्णना

२४१. ततोति अरहत्ततो । तत्थाति दस्सनमग्गफले । वायामेनाति विपस्सनुस्साहनेन । तदनन्तरन्ति सोतापत्तिफलानन्तरं । पठमं दस्सनमग्गफलानन्तरं अरहत्तं पापुणाति, ततो परिहीनो पुन वायमन्तो तदनन्तरं न अरहत्तं पापुणातीति का एत्थ युत्तीति अधिप्पायो । परवादी नाम युत्तम्पि वदति अयुत्तम्पीति किं तस्स वादे युत्तिगवेसनायाति पन दट्ठब्बं । अपरिहानसभावो भावनामग्गो अरियमग्गत्ता दस्सनादस्सनमग्गो विय । न चेत्थ असिद्धतासङ्का लोकुत्तरमग्गस्स परस्सपि अरियमग्गभावस्स सिद्धत्ता, नापि लोकियमग्गेन अनेकन्तिकता अरियसद्देन विसेसितत्ता । तथा न विरुद्धता दुतियमग्गादीनं भावनामग्गभावस्स ओळारिककिलेसप्पहानादीनञ्च परस्सपि आगमतो सिद्धत्ता ।

अरियपुग्गलसंसन्दनपरिहानिकथावण्णना निट्ठिता ।

३. सुत्तसाधनपरिहानिकथावण्णना

२६५. पुग्गलपञ्जत्तिअट्ठकथायं “पत्ति, फुसना”ति च पच्चक्खतो अधिगमो अधिप्पेतोति वुत्तं “पत्तब्बं वदतीति आह फुसनारह”न्ति ।

२६७. कतसन्निट्ठानस्साति इमस्मिं सत्ताहे मासे उतुम्हि अन्तोवस्से वा अञ्जं आराधेस्सामीति कतनिच्छयस्स ।

सुत्तसाधनपरिहानिकथावण्णना निट्ठिता ।

परिहानिकथावण्णना निट्ठिता ।

३. ब्रह्मचरियकथा

१. सुद्धब्रह्मचरियकथावण्णना

२६९. हेट्ठापीति परनिम्मितवसवत्तिदेवेहि हेट्ठापि । मग्गभावनम्पि न इच्छन्तीति विञ्जायति “इध ब्रह्मचरियवासो”ति इमिना “द्वेपि ब्रह्मचरियवासा नत्थि देवेसूति उपलद्धिवसेना”ति वुत्तत्ता ।

२७०. तस्सेवाति परवादिनो एव । पुग्गलवसेनाति “गिहीनञ्चेव एकच्चानञ्च देवान”न्ति एवं पुग्गलवसेन । तस्साति परवादिनो । पटिक्खेपो न युत्तोति एवं पुग्गलवसेन अत्थयोजना न युत्ताति अधिप्पायो । पुग्गलाधिट्ठानेन पन कतापि अत्थवण्णना ओकासवसेन परिच्छिज्जतीति नायं दोसो । तस्सायं अधिप्पायोति अयं “गिहीनञ्चेवा”तिआदिना वुत्तो तस्स परवादिनो यदि अधिप्पायो, एवं सञ्जाय परवादिनो सकवादिना समानादायोति न निग्गहारहो सिया । तेनाह

“सक...पे०... तब्बो”ति । पठमं पन अनुजानित्वा पच्छा पटिक्खेपेनेव निग्गहेतब्बता वेदितब्बा । केचि “यत्थ नत्थि पब्बज्जा, नत्थि तत्थ ब्रह्मचरियवासोति पुच्छाय एकच्चानं मनुस्सानं मग्गप्पटिवेधं सन्धाय परवादिनो पटिक्खेपो । यदिपि सो देवानं मग्गप्पटिलाभं न इच्छति, सम्भवन्तं पन सब्बं दस्सेतुं अट्ठकथायं ‘गिहीन’मिच्चेव अवत्वा ‘एकच्चानञ्च देवान’न्ति वुत्त”न्ति वदन्ति, तं न सुन्दरं “सन्धाया”ति वुत्तत्ता, पुरिमोयेवत्थो युत्तो ।

सुद्धब्रह्मचरियकथावण्णना निट्ठिता ।

२. संसन्दनब्रह्मचरियकथावण्णना

२७३. **रूपावचरमग्गेना**ति रूपावचरज्झानेन । तज्झि रूपावचरपत्तिया उपायभावतो मग्गोति वुत्तो । यथाह “रूपपत्तिया मग्गं भावेती”ति (ध० स० १६०) । इदन्ति इदं रूपावचरज्झानं । “इधविहायनिट्ठहेतुभूतो रूपावचरमग्गो”तिआदिकं दीपेन्तं वचनं अनागामिमग्गस्स तब्भावदीपकेन “इध भावितमग्गो”तिआदिकेन कथं समेतीति चोदेत्वा यथा समेति, तं दस्सेतुं “**पुब्बे पना**”तिआदि वुत्तं । तत्थ “**पुब्बे**”ति इमिना “इध भावितमग्गो”तिआदिकं वदन्ति, इधापि पन “रूपावचरमग्गेना”तिआदिकं । तत्थ **अनागामी एवा**ति अनागामिफलट्ठो एव । **झानानागामी**ति असमुच्छिन्नज्झत्तसंयोजनोपि रूपभवे उप्पज्जित्वा अनावत्तिधम्ममग्गं भावेत्वा तत्थेव परिनिब्बायनतो । **अधिप्पायो**ति यथावुत्तो द्विन्नं अट्ठकथावचनानं अविरोधदीपको अधिप्पायो ।

इधाति कामलोके । **तत्था**ति ब्रह्मलोके । एत्थ च परवादी एवं पुच्छितब्बो “तीहि, भिक्खवे, ठानेही”ति सुत्तं किं यथारुतवसेन गहेतब्बत्थं, उदाहु सन्धायभासितन्ति? तत्थ जानमानो सन्धायभासितन्ति वदेय्य । अज्जथा “परनिम्मितवसवत्तिदेवे उपादाया”तिआदि वत्तुं न सक्का “देवे च तावत्तिसे”ति वुत्तत्ता । यथा हि तस्स “सेय्यथापि देवेहि तावत्तिसेहि सद्धि मन्तेत्वा”तिआदीसु विय सक्कं देवराजानं उपादाय कामावचरदेवेसु तावत्तिसेदेवा पाकटा पज्जाताति तेसं गहणं, न तेयेव अधिप्पेताति सुत्तपदस्स सन्धायभासितत्थं सम्पटिच्छित्तब्बं, एवं “इध ब्रह्मचरियवासो”ति एत्थापि अनवज्जसुखअब्यासेकसुखनेक्खम्मसुखादिसन्निस्सयभावेन महानिसंसताय सासने पब्बज्जा “इध ब्रह्मचरियवासो”ति इमस्मिं सुत्ते अधिप्पेता । सा हि उत्तरकुरुकानं देवानञ्च अनोकासभावतो दुक्करा दुल्लभा च । तत्थ सूरियपरिवत्तादीहिपि देवेसु मग्गपटिलाभाय अत्थिता विभावेतब्बा, उत्तरकुरुकानं पन विसेसानधिगमभावो उभिन्नम्पि इच्छितो एवाति ।

संसन्दनब्रह्मचरियकथावण्णना निट्ठिता ।

ब्रह्मचरियकथावण्णना निट्ठिता ।

३. ओधिसोकथावण्णना

२७४. **ओधिसो**ति भागसो, भागेनाति अत्थो । भागो नाम यस्मा एकदेसो होति, तस्मा “**एकदेसेन एकदेसेना**”ति वुत्तं । तत्थ यदि चतुन्नं मग्गानं वसेन समुदयपक्खिक्कस्स किलेसगणस्स चतुभागेहि पहानं “ओधिसो पहान”न्ति अधिप्पेतं, इच्छितमेवेतं सकवादिस्स “तिण्णं संयोजनानं परिक्खया दिट्ठिगतानं पहानाया”ति च आदिवचनतो । यस्मा पन मग्गो चतूसु सच्चेसु नानाभिसमयवसेन किच्चकरो, न एकाभिसमयवसेनाति परवादिनो लद्धि, तस्मा यथा “मग्गो कालेन दुक्खं परिजानाति, कालेन समुदयं पजहती”तिआदिना नानक्खणवसेन सच्चेसु पवत्ततीति इच्छितो, एवं पच्चेकम्पि नानक्खणवसेन पवत्तेय्य । तथा सति दुक्खादीनं एकदेसएकदेसमेव परिजानाति पजहतीति दस्सेतुं पाळियं “सोतापत्ति...

पे०... एकदेसे पजहती”तिआदि वुत्तं । सति हि नानाभिसमये पठममग्गादीहि पहातब्बानं संयोजनत्तयादीनं दुक्खदस्सनादीहि एकदेसएकदेसप्पहानं सियाति एकदेससोतापत्तिमग्गट्ठादिता, ततो एव एकदेससोतापन्नादिता च आपज्जति अनन्तरफलत्ता लोकुत्तरकुसलानं, न च तं युत्तं । न हि कालभेदेन विना सो एव सोतापन्नो, असोतापन्नो चाति सक्का विज्जातुं । तेनाह “एकदेसं सोतापन्नो, एकदेसं न सोतापन्नो”तिआदि ।

अपिचायं नानाभिसमयवादी एवं पुच्छितब्बो “मग्गजाणं सच्चानि पटिविज्जन्तं किं आरम्मणतो पटिविज्जति, उदाहु किच्चतो”ति । यदि आरम्मणतोति वदेय्य, तस्स विपस्सनाजाणस्स विय दुक्खसमुदयानं अच्चन्तपरिच्छेदसमुच्छेदा न युत्ता ततो अनिस्सटत्ता, तथा मग्गदस्सनं । न हि सयमेव अत्तानं आरब्भ पवत्ततीति युत्तं, मग्गन्तरपरिकप्पनायं अनवट्ठानं आपज्जतीति, तस्मा तीणि सच्चानि किच्चतो, निरोधं किच्चतो आरम्मणतो च पटिविज्जतीति एवमसम्मोहतो पटिविज्जन्तस्स मग्गजाणस्स नत्थेव नानाभिसमयो । वुत्तज्हेतं “यो, भिक्खवे, दुक्खं पस्सति, दुक्खसमुदयमि सो पस्सती”तिआदि । न चेतं कालन्तरदस्सनं सन्धाय वुत्तं । “यो नु खो, आवुसो, दुक्खं पस्सति, दुक्खसमुदयमि सो पस्सति, दुक्खनिरोधमि...पे०... दुक्खनिरोधगामिनिपटिपदमि सो पस्सती”ति (सं० नि० ५.११००) एकसच्चदस्सनसमङ्गिनो अज्जसच्चदस्सनसमङ्गिभावविचारणायं तदत्थसाधनत्थं आयस्मता गवंपतित्थेरेन आभतत्ता पच्चेकञ्च सच्चत्तयदस्सनस्स योजितत्ता । अज्जथा पुरिमदिट्ठस्स पुन अदस्सनतो समुदयादिदस्सने दुक्खादिदस्सनमयोजनीयं सिया । न हि लोकुत्तरमग्गो लोकियमग्गो विय कतकारिभावेन पवत्तति समुच्छेदकत्ता । तथा योजने च सब्बं दस्सनं दस्सनन्तरपरन्ति दस्सनानुपरमो सिया । एवं आगततो युत्तितो च नानाभिसमयस्स असम्भवतो पच्चेकं मग्गानं ओधिसो पहानं नत्थीति निट्ठमेत्थ गन्तब्बं ।

ओधिसोकथावण्णना निट्ठिता ।

४. जहतिकथावण्णना

१. नसुत्ताहरणकथावण्णना

२८०. यदिपि पाळियं “तयो मग्गे भावेती”ति वुत्तं, मग्गभावना पन यावदेव किलेससमुच्छिन्दनत्थाति जत्वा “किच्चसम्भावन्ति तीहि पहातब्बस्स पहीनत”न्ति आह । तत्थ तीहीति हेट्ठिमेहि तीहि अरियमग्गेहि पहातब्बस्स अज्जत्तसंयोजनस्स पहीनतं समुच्छिन्दनन्ति अत्थो । तं पन किच्चन्ति अधोभागियसंयोजनेसु मग्गस्स पहानाभिसमयकिच्चं । तेनेव मग्गेनाति अनागामिमग्गेनेव । एतं न समेतीति एवं मग्गुप्पादतो पगेव कामरागब्यापादा पहीयन्तीति लद्धिकित्तनं इमिना मग्गस्स किच्चसम्भावकथनेन न समेति न युज्जति । तस्माति इमिना यथावुत्तमेव विरोधं पच्चामसति । पहीनानन्ति विक्खम्भितानं । यो हि ज्ञानलाभी ज्ञानेन यथाविक्खम्भिते किलेसे मग्गेन समुच्छिन्दति, सो इधाधिप्पेतो । तेनाह “दस्सनमग्गे...पे०... अधिप्पायो”ति ।

जहतिकथावण्णना निट्ठिता ।

५. सब्बमत्थीतिकथावण्णना

१. वादयुत्तिवण्णना

२८२. **सब्बं अत्थीति** एत्थ यस्मा पच्चुप्पन्नं विय अतीतानागतम्पि धरमानसभावन्ति परवादिनो लद्धि, तस्मा **सब्बन्ति** कालविभागतो अतीतादिभेदं सब्बं। सो पन “यम्पि नत्थि, तम्पि अत्थी”ति कालविमुत्तस्स वसेन अनुयोगो, तं अतिप्पसङ्गदस्सनवसेन परवादिपटिञ्जाय दोसारोपनं। नयदस्सनं वा अतीतानागतानं नत्थिभावस्स। **अत्थीति** पन अयं अत्थिभावो यस्मा देसकालाकारधम्मोहि विना न होति, तस्मा तं ताव तेहि सद्धिं योजेत्वा अनुयोगं दस्सेतुं “सब्बत्थ सब्बमत्थी”ति आदिना पाळि पवत्ता। तत्थ यदिपि **सब्बत्थाति** इदं सामञ्जवचनं, तं पन यस्मा विसेसनिविट्टं होति, परतो च **सब्बेसूति** धम्मा विभागतो वुच्चन्ति, तस्मा ओळारिकस्स पाकटस्स रूपधम्मसमुदायस्स वसेन अत्थं दस्सेतुं अट्टकथायं “सब्बत्थाति सब्बस्मिं सरीरे”ति वुत्तं, निदस्सनमतं वा एतं दट्टुब्बं। तथा च काणादकापिलेहि पटिञ्जायमाना आकासकालादिसत्तपकतिपुरिसा विय परवादिना पटिञ्जायमानं सब्बं सब्बव्यापीति आपन्नमेव होतीति। “सब्बत्थ सरीरे”ति च “तिले तेल”न्ति विय ब्यापने भुम्मन्ति सरीरपरियापन्नेन सब्बेन भवितब्बन्ति वुत्तं “**सिरसि पादा... पे०... अत्थो**”ति।

सब्बस्मिं काले सब्बमत्थीति योजना। एतस्मिं पक्खेयेवस्स अञ्जवादो परिदीपितो सिया “यं अत्थि, अत्थेव तं, यं नत्थि, नत्थेव तं, असतो नत्थि सम्भवो, सतो नत्थि विनासो”ति। एवं सब्बेनाकारेण सब्बं सब्बेसु धम्मेषु सब्बं अत्थीति अत्थोति सम्बन्धो। इमेहि पन पक्खेहि “सब्बं सब्बसभावं, अनेकसत्तिनिचिताभावा असतो नत्थि सम्भवो”ति वादो परिदीपितो सिया। **योगरहितन्ति** केनचि युत्तायुत्तलक्खणसंयोगरहितं। **तं पन एकसभावन्ति** संयोगरहितं नाम अत्थतो एकसभावं, एकधम्मोति अत्थो। एतेन देववादीनं ब्रह्मदस्सनं अत्थेवातिवादो परिदीपितो सिया। **अत्थीति पुच्छतीति** यदि सब्बमत्थीति तव वादो, यथावुत्ताय मम दिट्ठिया सम्मादिट्ठिभावो अत्थीति एकन्तेन तथा सम्पटिच्छित्तब्बो, तस्मा “किं सो अत्थी”ति पुच्छतीति अत्थो।

वादयुत्तिवण्णना निट्ठिता।

२. कालसंसन्दनकथावण्णना

२८५. **अतीता ...पे०... करित्वाति** एत्थायं सङ्घेपत्थो — अतीतं अनागतन्ति रूपस्स इमं विसेसं, एवं विसेसं वा रूपं अगगहेत्वा पच्चुप्पन्ताविसेसविसिट्ठरूपमेव अप्पियं पच्चुप्पन्नरूपभावानं समानाधिकरणत्ता एतस्मिंयेव विसये अप्पेतब्बं, वचीगोचरं पापेतब्बं सतिपि नेसं विसेसनविसेसितब्बतासङ्घाते विभागे तथापि अविभजितब्बं कत्वाति। यस्मा पन पाळियं “पच्चुप्पन्नन्ति वा रूपन्ति वा”ति पच्चुप्पन्नरूपसद्देहि तदत्थस्स वत्तब्बाकारो इतिसद्देहि दस्सितो, तस्मा “**पच्चुप्पन्नसद्देन... पे०... वुत्तं होती**”ति आह। **रूपपञ्जत्तीति** रूपायतनपञ्जत्ति। सा हि सभावधम्मपादाना तज्जापञ्जत्ति। तेनेवाह “**सभावपरिच्छिन्ने पवत्ता विज्जमानपञ्जत्ती**”ति। **रूपसमूहं उपादायाति** तंतं अत्तपञ्जत्तिया उपादानभूतानं अभावविभावनाकारेण पवत्तमानानं रूपधम्मनं समूहं उपादाय। उपादानुपादानम्पि हि उपादानमेवाति। **तस्माति** समूहपादायाधीनताय अविज्जमानपञ्जत्तिभावतो। **विगमावत्तब्बताति** विगमस्स वत्थभावापगमस्स अवत्तब्बता। न हि ओदातताविगमेन अवत्थं होति। न पन युत्ता रूपभावस्स विगमावत्तब्बताति योजना। **रूपभावोति** च रूपायतनसभावो चक्खुविज्जाणस्स गोचरभावो। न हि तस्स पच्चुप्पन्नभावविगमे विगमावत्तब्बता युत्ता।

कालसंसन्दनकथावण्णना निट्ठिता।

वचनसोधनवण्णना

२८८. अनागतं वा पच्युप्पन्नं वाति एत्थ वा-सदो अनियमत्थो यथा “खदिरे वा बन्धितब्बं पलासे वा”ति । तस्मा “हुत्वा होती”ति एत्थ होति-सदो अनागतपच्युप्पन्नेसु यं किञ्चि पधानं कत्वा सम्बन्धं लभतीति दस्सेन्तो “अनागतं... पे०... दडुब्ब”न्ति आह । तत्थ पच्युप्पन्नं होन्तन्ति पच्युप्पन्नं जायमानं पच्युप्पन्नभावं लभन्तं । तेनाह “तज्जेव अनागतं तं पच्युप्पन्नन्ति लद्धिवसेना”ति । तम्मि हुत्वा होतीति यं अनागतं हुत्वा पच्युप्पन्नभावप्पत्तिया “हुत्वा होती”ति वुत्तं, किं तदपि पुन हुत्वा होतीति पुच्छति । तब्भावाविगमतोति पच्युप्पन्नभावतो हुत्वाहोतिभावानुपगमतो । पच्युप्पन्नाभावतोति पच्युप्पन्नाभावताय अभावतो ।

वचनं अरहतीति इमिना वचनमत्ते न कोचि दोसोति दस्सेति । इदं वुत्तं होति — यदिपि तस्स पुन हुत्वा भूतस्स पुन हुत्वाहोतिभावो नत्थि, पुनप्पुनं जापेतब्बताय पन दुतियं ततो परम्मि तथा वत्तब्बतं अरहतीति “आमन्ता”ति पटिजानातीति । धम्मोति सभावधम्मो । तप्पटिक्खेपतो अधम्मो अभावधम्मो । तेनाह “ससविसाणे”ति ।

पटिक्खित्तनयेनाति “हुत्वा होति, हुत्वा होती”ति एत्थ पुब्बे यदेतं तथा “अनागतं हुत्वा पच्युप्पन्नं होती”ति वदता “तंयेव अनागतं तं पच्युप्पन्नं”न्ति लद्धिवसेना “अनागतं वा पच्युप्पन्नं वा हुत्वा होती”ति वुत्तं, “किं ते तम्मि हुत्वा होती”ति पुच्छते यो परवादिना हुत्वा भूतस्स पुन हुत्वाअभावतो “न हेवा”ति पटिक्खेपो कतो, तेन पटिक्खित्तनयेन । स्वायं यदेव रूपादि अनागतं, तदेव पच्युप्पन्नन्ति सतिपि अत्थाभेदे अनागतपच्युप्पन्नन्ति पन अत्थेव कालभेदोति तंकालभेदविरोधाय पटिक्खेपो पवत्तोति आह “पटिक्खित्तनयेनाति कालनानत्तेना”ति । तेन हि सो अयञ्च पटिक्खेपो नीतो पवत्तितोति । पटिज्जातनयेनाति इदम्मि यथावुत्तपटिक्खेपानन्तरं यं पटिज्जातं, तं सन्धाय्याह । यथा हि सा पटिज्जा अत्थाभेदेन नीता पवत्तितता, तथायम्मि । तेनेवाह “अत्थानानत्तेना”ति, अनागतादिप्पभेदाय कालपञ्जत्तिया उपादानभूतस्स अत्थस्स अभेदेनाति अत्थो । यथा उपादानभूतरूपादिअत्थाभेदेपि तेसं खणत्तयानावत्ति तंसमङ्गिता अनागतपच्युप्पन्नभावावत्तितता, तथा तत्थ वुच्चमाना हुत्वाहोतिभावा यथाक्कमं पुरिमपच्छिमेसु पवत्तितता पुरिमपच्छिमकिरियाति कत्वाति इममत्थं दस्सेन्तो “अत्थानानत्तं...पे०... पटिजानाती”ति वत्वा पुन “अत्थानानत्तमेव ही”तिआदिना तमेव अत्थं समत्थेति । यथा पन “तं जीवं तं सरीरं”न्ति पटिजानन्तस्स जीवोव सरीरं, सरीरमेव जीवोति जीवसरीरानं अनञ्जत्तं आपज्जति, एवं “तज्जेव अनागतं तं पच्युप्पन्नं”न्ति च पटिजानन्तस्स अनागतपच्युप्पन्नानं अनञ्जत्तं आपन्नन्ति पच्युप्पन्नानागतेसु वुत्ता होतिभावहुत्वाभावा अनागतपच्युप्पन्नेसुपि आपज्जेय्युन्ति वुत्तं अट्ठकथायं “एवं सन्ते अनागतम्मि हुत्वाहोति नाम, पच्युप्पन्नम्मि हुत्वाहोतियेव नामा”ति ।

अनुज्जातपज्हेस्साति “तज्जेव अनागतं तं पच्युप्पन्नन्ति? आमन्ता”ति एवं अत्थानानत्तं सन्धाय अनुज्जातस्स अत्थस्स । जातुं इच्छितो हि अत्थो पज्हो । दोसो वुत्तोति अनागतं हुत्वा पच्युप्पन्नभूतस्स पुन अनागतं हुत्वा पच्युप्पन्नभावापत्तिसङ्घातो दोसो वुत्तो पुरिमनये । पच्छिमनये पन अनागतपच्युप्पन्नेसु एकेकस्स हुत्वाहोतिभावापत्तिसङ्घातो दोसो वुत्तोति अत्थो । पटिक्खित्तपज्हन्ति “तंयेव अनागतं तं पच्युप्पन्नन्ति? न हेवं वत्तब्बे”ति एवं कालनानत्तं सन्धाय पटिक्खित्तपज्हं । तेनाति अनागतपच्युप्पन्नानं होतिहुत्वाभावपटिक्खेपेन । चोदेतीति अनागतं तेन होति नाम, पच्युप्पन्नं तेन हुत्वा नाम, उभयम्मि अनञ्जत्ता उभयसभावन्ति चोदेति । एत्थाति “हुत्वा होती”ति एतस्मिं पज्हे कथं होति दोसोति चोदेतीति । “तस्सेवा”ति परिहरति । कथं कत्वा चोदना, कथञ्च कत्वा परिहारो? अनुजाननपटिक्खेपानं भिन्नविसयताय चोदना, अत्थाभेदकालभेदविसयत्ता अभिन्नाधारताय तेसं परिहारो । तस्सेवाति हि परवादिनो एवाति अत्थो ।

तदुभयं गहेत्वाति “तं अनागतं तं पच्चुप्पन्नं”न्ति उभयं एकज्जं गहेत्वा । एकेकन्ति तेसु एकेकं । एकेकमेवाति उभयं एकज्जं अगगहेत्वा एकेकमेव विसुं विसुं इमस्मिं पक्खे तथा न युत्तन्ति अत्थो । एस नयोति अतिदेसं कत्वा संखित्तत्ता तं दुब्बिज्जेय्यन्ति “अनागतस्स ही”तिआदिना विवरति । पटिजानितब्बं सिया अनागतपच्चुप्पन्नानं यथाक्कमं होतिहुत्वाभावतोति अधिप्पायो । “यदेतं तथा”तिआदिना पवत्तो संवण्णनानयो पुरिमनयो, तत्थ हि “यदि ते अनागतं हुत्वा”तिआदिना हुत्वाहोतिभावो चोदितो । “अपरो नयो”तिआदिको दुतियनयो । तत्थ हि “अनागतस्स...पे०... हुत्वाहोतियेव नामा”ति अनागतादीसु एकेकस्स हुत्वाहोतिनामता चोदिता ।

वचनसोधनवण्णना निट्ठिता ।

अतीतजाणादिकथावण्णना

२९०. कथं वुच्चतीति कस्मा वुत्तं । तेनाति हि इमिना दुतियपुच्छाय “अतीतं जाण”न्ति इदं पच्चामट्टं, तज्ज पच्चुप्पन्नं जाणं, अतीतधम्मरम्मणताय अतीतन्ति वुत्तं । तेनाह अट्ठकथायं “पुन पुट्ठो अतीतारम्मणं पच्चुप्पन्नं जाण”न्तिआदि ।

अतीतजाणादिकथावण्णना निट्ठिता ।

अरहन्तादिकथावण्णना

२९१. “अरहं खीणासवो”तिआदिना सुत्तविरोधो पाकटोति इदमेव दस्सेन्तो “युत्तिविरोधो...पे०... दट्ठब्बो”ति आह । तत्थ अनानत्तन्ति अविसेसो । एवमादिकोति आदि-सद्देन कतकिच्चताभावो अनोहितभारताति एवमादीनं सङ्गहो दट्ठब्बो ।

अरहन्तादिकथावण्णना निट्ठिता ।

पदसोधनकथावण्णना

२९५. यो अतीतसद्दाभिधेय्यो अत्थो, सो अत्थिसद्दाभिधेय्योति द्वेपि समानाधिकरणत्थाति कत्वा वुत्तं “अतीतअत्थिसद्दानं एकत्थत्ता”ति, न, अतीतसद्दाभिधेय्यस्सेव अत्थिसद्दाभिधेय्यत्ता । तेनाह “अत्थिसद्दत्थस्स च न्वातीतभावतो”ति । तेन किं सिद्धन्ति आह “अतीतं न्वातीतं, न्वातीतज्ज अतीतं होती”ति । इदं वुत्तं होति — यदि तव मतेन अतीतं अत्थि, अत्थि च न्वातीतन्ति अतीतज्ज नो अतीतं सिया, तथा अत्थि नो अतीतं अतीतज्ज नो अतीतं अतीतं सियाति, यथा “अतीतं अत्थी”ति एत्थ अतीतमेव अत्थीति नायं नियमो गहेतब्बो अनतीतस्सपि अत्थिभावस्स इच्छितत्ता । तेनेवाह “अत्थि सिया अतीतं, सिया न्वातीत”न्ति । येन हि आकारेन अतीतस्स अत्थिभावो परवादिना इच्छितो, तेनाकारेन अनतीतस्स अनागतस्स पच्चुप्पन्नस्स च सो इच्छितो । केन पन आकारेन इच्छितोति? सङ्घताकारेन । तेन वुत्तं “तेनातीतं न्वातीतं, न्वातीतं अतीत”न्ति । तस्मा अतीतं अत्थियेवाति एवमेत्थ नियमो गहेतब्बो । अत्थिभावे हि अतीतं नियमितं, न अतीते अत्थिभावो नियमितो, “न पन निब्बानं अत्थी”ति एत्थ पन निब्बानमेव अत्थीति अयम्पि नियमो सम्भवतीति सो एव गहेतब्बो । यदिपि हि निब्बानं परमत्थतो अत्थिभावं उपादाय उत्तरपदावधारणं लब्धति तदज्जस्सपि अभावतो, तथापि असङ्घताकारेन अज्जस्स अनुपलब्धनतो तथा निब्बानमेव अत्थीति पुरिमपदावधारणे

अथे गृह्यमाने “अत्थि सिया निब्बानं, सिया नो निब्बानं”न्ति चोदना अनोकासा । अतीतादीसु पन पुरिमपदावधारणं परवादिना न गहितन्ति नत्थेत्थ अतिप्पसङ्गो । अग्गहणञ्चस्स पाळितो एव विज्जायति । एवमेत्थ अतीतादीनं अत्थितं वदन्तस्स परवादिस्सेवायं इट्ठविघातदोसापत्ति, न पन निब्बानस्स अत्थितं वदन्तस्स सकवादिस्साति । **पटिपादना** पतिट्ठापना वेदितब्बा ।

एत्थाह “अतीतं अत्थी”तिआदिना किं पनायं अतीतानागतानं परमत्थतो अत्थिभावो अधिप्पेतो, उदाहु न परमत्थतो । किञ्चेत्थ — यदि ताव परमत्थतो, सब्बकालं अत्थिभावतो सङ्खारानं सस्सतभावो आपज्जति, न च तं युत्तं आगमविरोधतो युत्तिविरोधतो च । अथ न परमत्थतो, “सब्बमत्थी”तिआदिका चोदना निरत्थिका सिया, न निरत्थिका । सो हि परवादी “यं किञ्चि रूपं अतीतानागतं”न्तिआदिना अतीतानागतानम्पि खन्धभावस्स वुत्तत्ता असति च अतीते कुसलाकुसलस्स कम्मस्स आयतिं फलं कथं भवेय्य, तत्थ च पुब्बेनिवासजाणादि अनागते च अनागतंसजाणादि कथं पवत्तेय्य, तस्मा अत्थेव परमत्थतो अतीतानागतन्ति यं पटिजानाति, तं सन्धाय अयं कताति । एकन्तेन चेतं सम्पटिच्छित्तब्बं । येपि “सब्बं अत्थी”ति वदन्ति अतीतं अनागतं पच्चुप्पन्नञ्च, ते सब्बत्थिवादाति ।

चतुब्बिधा चेतं ते सब्बत्थिवादा । तत्थ **केचि भावञ्जत्तिका** । ते हि “यथा सुवण्णभाजनस्स भिन्दित्वा अञ्जथा करियमानस्स सण्ठानस्सेव अञ्जथत्तं, न वण्णादीनं, यथा च खीरं दधिभावेन परिणमन्तं रसवीरियविपाके परिचचजति, न वण्णं, एवं धम्मापि अनागतद्धुनो पच्चुप्पन्नद्धं सङ्कमन्ता अनागतभावमेव जहन्ति, न अत्तनो सभावं । तथा पच्चुप्पन्नद्धुनो अतीतद्धं सङ्कमे”ति वदन्ति । **केचि लक्खणञ्जत्तिका**, ते पन “तीसु अद्धासु पवत्तमानो धम्मो अतीतो अतीतलक्खणयुत्तो, इतरलक्खणेहि अयुत्तो । तथा अनागतो पच्चुप्पन्नो च । यथा पुरिसो एकस्सा इत्थिया रत्तो अञ्जासु अरत्तो”ति वदन्ति । **अञ्जे अवत्थञ्जत्तिका**, ते “तीसु अद्धासु पवत्तमानो धम्मो तं तं अवत्थं पत्वा अञ्जो अञ्जं निद्विसीयति अवत्थन्तरतो, न सभावतो । यथा एकं अक्खं एकङ्गे निक्खित्तं एकन्ति वुच्चति, सतङ्गे सतन्ति, सहस्सङ्गे सहस्सन्ति, एवंसम्पदमिदं”न्ति । **अपरे अञ्जथञ्जत्तिका**, ते पन “तीसु अद्धासु पवत्तमानो धम्मो तं तं अपेक्खित्वा तदञ्जसभावेन वुच्चति । यथा तं एका इत्थी माताति च वुच्चति धीता”ति च । एवमेते चत्तारो सब्बत्थिवादा ।

तेसु पठमो परिणामवादिताय कापिलपक्खिकेसु पक्खिपितब्बोति । दुतियस्सपि कालसङ्करो आपज्जति सब्बस्स सब्बलक्खणयोगतो । चतुत्थस्सपि सङ्करोव । एकस्सेव धम्मस्स पवत्तिकखणे तयोपि काला समोधानं गच्छन्ति । पुरिमपच्छिमक्खणा हि अतीतानागता, मज्झिमो पच्चुप्पन्नोति । ततियस्स पन अवत्थञ्जत्तिकस्स नत्थि सङ्करो धम्मकिच्चेन कालववत्थानतो । धम्मो हि सकिच्चक्खणे पच्चुप्पन्नो, ततो पुब्बे अनागतो, पच्छा अतीतोति ।

तत्थ यदि अतीतम्पि धरमानसभावताय अत्थि अनागतम्पि, कस्मा तं अतीतन्ति वुच्चति अनागतन्ति वा, ननु वुत्तं “धम्मकिच्चेन कालववत्थानतो”ति । यदि एवं पच्चुप्पन्नस्स चक्खुस्स किं किच्चं, अनवसेसपच्चयसमवाये फलुप्पादनं । एवं सति अनागतस्सपि चस्स तेन भवितब्बं अत्थिभावतोति लक्खणसङ्करो सिया । इदञ्चेत्थ वत्तब्बं, तेनेव सभावेन सतो धम्मस्स किच्चं, किच्चकरणे को विबन्धो, येन कदाचि करोति कदाचि न करोति पच्चयसमवायभावतो, किच्चस्स समवायाभावतोति चे? तं न, निच्चं अत्थिभावस्स इच्छितत्ता । ततो एव च अद्धुनं अववत्थानं । धम्मो हि तेनेव सभावेन विज्जमानो कस्मा कदाचि अतीतोति वुच्चति कदाचि अनागतोति कालस्स ववत्थानं न सिया । यो हि धम्मो अजातो, सो अनागतो । यो जातो न च निरुद्धो, सो पच्चुप्पन्नो । यो निरुद्धो, सो अतीतो । इदमेवेत्थ वत्तब्बं । यदि यथा वत्तमानं अत्थि, तथा अतीतं अनागतञ्च अत्थि, तस्स तथा सतो अजातता निरुद्धता च केन होतीति । तेनेव हि सभावेन सतो धम्मस्स

कथमिदं सिञ्जति अजातोति वा निरुद्धोति वा । किं तस्स पुब्बे नाहोसि, यस्स अभावतो अजातोति वुच्चति, किञ्च पच्छा नत्थि, यस्स अभावतो निरुद्धोति वुच्चति । तस्मा सब्बथापि अद्धत्तयं न सिञ्जति, यदि अहुत्वा सङ्गति हुत्वा च विनस्सतीति न सम्पटिच्छन्ति । यं पन वुत्तं “सङ्खतलक्खणयोगतो न सस्सतभावप्पसङ्गो”ति, तयिदं केवलं वाचावत्थुमत्तं उदयवयासम्भवतो, अत्थि च नाम सब्बदा सो धम्मो, न च निच्चोति कुतोयं वाचायुत्ति ।

सभावो सब्बदा अत्थि, निच्चो धम्मो न वुच्चति ।

धम्मो सभावतो नाज्जो, अहो धम्मेषु कोसलं ॥

यञ्च वुत्तं “यं किञ्चि रूपं अतीतानागतं”न्तिआदिना अतीतानागतानं खन्धभावस्स वुत्तत्ता अत्थेवाति, वदाम । अतीतं भूतपुब्बं, अनागतं यं सति पच्चये भविस्सति, तदुभयस्सपि रूपनादिसभावानातिवत्तनतो रूपक्खन्धादिभावो वुत्तो । यथाधम्मसभावानातिवत्तनतो अतीता धम्मा अनागता धम्माति, न धरमानसभावताय । को च एवमाह “पच्चुप्पन्नं विय तं अत्थी”ति । कथं पनेतं अत्थीति? अतीतानागतसभावेन । इदं पन तवेव उपडितं, कथं तं अतीतं अनागतञ्च वुच्चति, यदि निच्चकालं अत्थीति ।

यं पन “न ताव कालं करोति, याव न तं पापं ब्यन्ती होती”ति (म० नि० ३.२५०) सुत्ते वुत्तं, तं यस्मिञ्च सन्ताने कम्मं कतूपचितं, तत्थ तेनाहितं तंफलुप्पादनसमत्थतं सन्धाय वुत्तं, न अतीतस्स कम्मस्स धरमानसभावत्ता । तथा सति सकेन भावेन विज्जमानं कथं तं अतीतं नाम सिया । इत्थञ्चेतं एवं सम्पटिच्छित्तब्बं, यं सङ्खारा अहुत्वा सम्भवन्ति, हुत्वा पतिवेन्ति तेसं उदयतो पुब्बे वयतो च पच्छा न काचि ठिति नाम अत्थि, यतो अतीतानागतं अत्थीति वुच्चयेय्य । तेन वुत्तं —

“अनिधानगता भग्गा, पुज्जो नत्थि अनागते ।

उप्पन्ना येपि तिड्ढन्ति, आरग्गे सासपूपमा”ति ॥ (महानि० १०, ३९) ।

यदि चानागतं परमत्थतो सिया, अहुत्वा सम्भवन्तीति वत्तुं न सक्का । पच्चुप्पन्नकाले अहुत्वा सम्भवन्तीति चे? न, धम्मप्पवत्तिमत्तत्ता कालस्स । अथ अत्तनो सभावेन अहुत्वा सम्भवन्तीति, सिद्धमेतं अनागतं परमत्थतो नत्थीति । यञ्च वुत्तं “असति अतीते कुसलाकुसलस्स कम्मस्स आर्यातिं फलं कथं भवेय्या”ति, न खो पनेत्थ अतीतकम्मतो फलुप्पत्ति इच्छिता, अथ खो तस्स कतत्ता तदाहितविसेसतो सन्तानतो । वुत्तञ्हेतं भगवता “कामावचरस्स कुसलस्स कम्मस्स कतत्ता उपचितत्ता विपाकं चक्खुविज्जाणं उप्पन्नं होती”ति (ध० स० ४३१) । यस्स पन अतीतानागतं परमत्थतो अत्थि, तस्स फलं निच्चमेव अत्थीति किं तत्थ कम्मस्स सामत्थियं । उप्पादने चे, सिद्धमिदं अहुत्वा भवतीति । यं पन वुत्तं “असति अतीतानागते कथं तत्थ जाणं पवत्तेय्या”ति, यथा तं आलम्बणं, तं तथा अत्थि, कथञ्च तं आलम्बणं, अहोसि भविस्सति चाति । न हि कोचि अतीतं अनुस्सरन्तो अत्थीति अनुस्सरति, अथ खो अहोसीति । यथा पन वत्तमानं आरम्मणं अनुभूतं, तथा तं अतीतं अनुस्सरति । यथा च वत्तमानं भविस्सति, तथा बुद्धादीहि गय्हति । यदि च तं तथेव अत्थि, वत्तमानमेव तं सिया । अथ नत्थि, सिद्धं “असन्तं जाणस्स आरम्मणं होती”ति । विज्जमानं वा हि चित्तसज्जातं अविज्जमानं वा आरम्मणं एतेसं अत्थीति आरम्मणा, चित्तचेतसिका, न विज्जमानंयेव आरम्भ पवत्तनतो, तस्मा पच्चुप्पन्नमेव धरमानसभावं न अतीतानागतन्ति न तिड्ढति सब्बत्थिवादो । केचि पन “न अतीतादीनं अत्थितापटिज्जाय सब्बत्थिवादा, अथ खो आयतनसब्बस्स अत्थितापटिज्जाया”ति वदन्ति, तेसं मतेन सब्बेव सासनिका सब्बत्थिवादा सियुन्ति ।

पदसोधनकथावण्णना निड्ढिता ।

सब्वमत्थीतिकथावण्णना निट्ठिता ।

६. अतीतखन्धादिकथा

१. नसुत्तसाधनकथावण्णना

२९७. “अतीतं अनागतं पच्चुप्पन्नं” न्ति अयं कालविभागपरिच्छिन्नो वोहारो धम्मानं तं तं अवत्थाविसेसं उपादाय पञ्जत्तो । धम्मो हि सकिच्चक्खणे पच्चुप्पन्नो, ततो पुब्बे अनागतो, पच्छा अतीतोति वुत्तोवायमत्थो । तत्थ यदिपि धम्मा अनिच्चताय अनवट्ठिता, अवत्था पन तेसं यथावुत्ता ववत्थिताति तदुपादाना कालपञ्जत्तिपि ववत्थिता एव । न हि अतीतादि अनागतादिभावेन वोहरीयति, खन्धादिपञ्जत्ति पन अनपेक्खितकालविसेसा । तीसुपि हि कालेषु रूपक्खन्धो रूपक्खन्धोव, तथा सेसा खन्धा आयतनधातुयो च । एवमवट्ठिते यस्मा परवादी “अत्थी” ति इमं पच्चुप्पन्ननियतं वोहारं अतीतानागतेसुपि आरोपेति, तस्मा सो अद्धसङ्करं करोति । परमत्थतो अविज्जमाने विज्जमाने कत्वा वोहरतीति ततो विवेचेतुं “अतीतं खन्धा” ति आदिका अयं कथा आरब्धा ।

यस्मा पन रूपनादिसभावे अतीतादिभेदभिन्ने धम्मे एकज्झं गहेत्वा तत्थ रासट्ठं उपादाय खन्धपञ्जत्ति, चक्खुरूपादीसु कारणादिअत्थं सुज्जतट्ठज्ज उपादाय आयतनपञ्जत्ति धातुपञ्जत्ति च, तस्मा सा अद्धत्तयसाधारणा, न अतीतादिपञ्जत्ति विय अद्धविसेसाधिट्ठानाति आह “खन्धादिभावाविजहनतो अतीतानागतानं” न्ति । ते पनेते अतीतादिके खन्धादिके विय सभावधम्मतो सज्जानन्तो परवादी “अत्थी” ति पटिजानातीति आह “अतीतानागतानं अत्थितं इच्छन्तस्सा” ति । सेसमेत्थ यं वत्तब्बं, तं हेट्ठा वुत्तनयमेव ।

“तयोमे, भिक्खवे, निरुत्तिपथा” ति सुत्तं निरुत्तिपथसुत्तं । तत्थ हि पच्चुप्पन्नस्सेव अत्थिभावो वुत्तो, न अतीतानागतानं । तेन वुत्तं “अत्थिताय वारितत्ता” ति । यदि एवं “अत्थि, भिक्खवे, निब्बानं” न्ति इदं कथन्ति? तं सब्बदा उपलब्धितो वुत्तं निच्चसभावजापनत्थं असङ्गतधम्मस्स, इध पन सङ्गतधम्मानं खणत्तयसमङ्गिताय अत्थिभावो न ततो पुब्बे पच्छा चाति पञ्जापनत्थं “यं, भिक्खवे, रूपं... पे... न तस्स सङ्गा भविस्सती” ति वुत्तं । एतेन “अत्थी” ति समज्जाय अनुपादानतो अतीतं अनागतं परमत्थतो नत्थीति दस्सितं होति । इमिनावूपायेनाति “खन्धादिभावाविजहनतो” ति एवं वुत्तेन हेतुना । उपपत्तिसाधनयुत्ति हि इध “उपायो” ति वुत्ता ।

नसुत्तसाधनकथावण्णना निट्ठिता ।

२. सुत्तसाधनकथावण्णना

२९८. एते धम्माति एते खन्धआयतनधातुधम्मा । सुत्ताहरणन्ति निरुत्तिपथसुत्ताहरणं । नेसन्ति अतीतानागतानं ।

सुत्तसाधनकथावण्णना निट्ठिता ।

अतीतक्खन्धादिकथावण्णना निट्ठिता ।

७. एकच्चंअत्थीतिकथा

१. अतीतादिकच्चकथावण्णना

२९९. ये कतूपचिता कुसलाकुसला धम्मा विपाकदानाय अकतोकासा, कतोकासा च ये “ओकासकतुप्पन्ना”ति वुच्चन्ति । ये च विप्पकतविपाका, ते सब्बेपि “अविपक्कविपाका”ति वेदितब्बा । तेसं विपाकदानसामत्थियं अनपगतन्ति अधिप्पायेन परवादी अत्थितं इच्छति । ये पन परवादी सब्बेन सब्बं विपक्कविपाका कुसलाकुसला धम्मा, तेसं अपगतन्ति नत्थितं इच्छति । तेनाह “अत्थीति एकच्चं अत्थि एकच्चं नत्थी”तिआदि । एवं इच्छन्तस्स पन परवादिनो यथा अविपाकेसुपि एकच्चं नत्थीति आपज्जति, एवं विपक्कविपाकेसु अविपक्कविपाकेसु च आपज्जतेवाति दस्सेतुं “अविपक्कविपाका धम्मा एकच्चे”तिआदिना पाळि पवत्ता । तेन वुत्तं “**तिण्णं रासीनं वसेना**”तिआदि । **वोहारवसेना**ति फलस्स अनुपरमवोहारवसेन, हेतुकिच्चं पन अनुपरतं अनुपच्छिन्नं अत्थीति लद्धियं ठितत्ता चोदेतब्बोव । अविच्छेदवसेन पवत्तमान्हि फलस्स पबन्धवोहारं परवादी वोहारतो अत्थीति इच्छति, हेतु पनस्स कम्मं परमत्थतो च कम्मूपचयवादिभावतो पत्तिअप्पत्तिसभावतादयो विय चित्तविप्पयुत्तो कम्मूपचयो नाम एको सङ्खारधम्मो अविपन्नो, सोपि तस्सेव वेवचनन्ति परवादी । यं सन्धायाह —

“नप्पचयन्ति कम्मनि, अपि कप्पसहस्सतो ।
पत्त्वा पच्चयसामग्गिं, काले पच्चन्ति पाणिन”न्ति ॥

यच्च सन्धाय परतो परिभोगमयपुञ्जकथाय “परिभोगमयं पन चित्तविप्पयुत्तं उप्पज्जतीति लद्धिया पटिजानाती”ति वक्खति ।

एकच्चंअत्थीतिकथावण्णना निड्ढिता ।

८. सतिपट्टानकथावण्णना

३०१. परमत्थसतिपट्टानत्ताति एतेन लोकुत्तराय एव सम्मासतिया तत्थापि मग्गभूताय निप्परियायेन सतिपट्टानभावो निव्यानिकत्ता इतराय परियायेनाति दस्सेति । मग्गफलसम्मासतिया धम्मानुस्सतिभावपरियायो अत्थीति “**लोकियलोकुत्तरसतिपट्टानसमुदायभूतस्सा**”ति वुत्तं । **सतिसमुदायभूतस्स** न सतिगोचरभूतस्साति अधिप्पायो । सतिगोचरस्स हि सतिपट्टानतं चोदेतुं पाळियं “चक्खायतनं सतिपट्टान”न्ति आरब्धं । तेन वुत्तं “**सब्बधम्मानं पभेदपुच्छावसेन वुत्त**”न्ति । सुत्तसाधनायं पन पठमं लोकियसतिपट्टानवसेन, दुतियं मिस्सकवसेन, ततियं लोकुत्तरवसेन दस्सितन्ति वेदितब्बं ।

सतिपट्टानकथावण्णना निड्ढिता ।

९. हेवत्थिकथावण्णना

३०४. हेवत्थिकथायं “सब्बो धम्मो सकभावेन अत्थि परभावेन नत्थी”ति पवत्तो परवादीवादो यथा विभज्ज पटिपुच्छा वा न ब्याकातब्बो, एवं एकंसतो न ब्याकातब्बो विसेसाभावतो, केवलं ठपनीयपक्खे तिट्ठतीति अधिप्पायेनाह “**अवत्तब्बुत्तरेना**”ति । यथा हि सब्बे वादा सप्पटिवादावाति पटिज्जा भूतकथनत्ता अवत्तब्बुत्तरा उपेक्खितब्बा, एवमयम्पीति वेदितब्बं । तेनाह “**उपेक्खितब्बेना**”ति । अथ वा अवत्तब्बं उत्तरं **अवत्तब्बुत्तरं** । यथा अनिच्चवादिनं पति

अनिच्चो सद्दो पच्चयाधीनवुत्तितोति, उत्तरं न वत्तब्बं सिद्धसाधनभावतो, एवं इधापि दट्टब्बं । सिद्धसाधनञ्चि दट्टस्स उहनसदिसत्ता निरत्थकमेव सिया, अट्टकथायं पन यस्मा परवादिना येन सभावेन यो धम्मो अत्थि, तेनेव सभावेन सो विना कालभेदादिपरामसनेन नत्थीति पतिट्टापीयति, तस्मा “अयोनिस्सो पतिट्टापितत्ता”ति वुत्तं ।

एत्थ च “हेवत्थि, हेवं नत्थी”ति पटिजानन्तेन परवादिना यथा सपरभावेहि रूपादीनं अत्थिता पटिज्जाता, एवं कालदेसादिभेदेहिपि सा पटिज्जाता एव । तेनेवाह “अतीतं अनागतपच्चुप्पन्नवसेन, अनागतपच्चुप्पन्नानि वा अतीतादिवसेन नत्थी”ति । एवं सति निगण्ठाचेलकवादो परिदीपितो सिया । ते हि “सिया अत्थि, सिया नत्थि, सिया अत्थि च नत्थि चा”तिआदिना सब्बपदत्थेसु पत्तभागे पटिजानन्ति । तत्थ यदि वत्थुनो सभावेनेव, देसकालसन्तानवसेन वा नत्थिता अधिप्पेता, तं सिद्धसाधनं सकवादिनोपि इच्छितत्ता । यस्स हि धम्मस्स यो सभावो, न सो ततो अज्जथा उपलब्धति । यदि उपलब्धेय्य, अज्जो एव सो सिया । न चेत्थ सामज्जलक्खणं निदस्सेतब्बं सलक्खणस्स अधिप्पेतत्ता तस्स नत्थिभावस्स अभावतो । यथा च परभावेन नत्थिताय न विवादो, एवं देसकालन्तरेसुपि इत्तरकालत्ता सङ्घारानं । न हि सङ्घारा देसन्तरं, कालन्तरं वा सङ्गमन्ति खणिकभावतो । एतेनेव परियायन्तरेन नत्थितापि पटिक्खित्ता वेदितब्बा । यथा च अत्थिता, नत्थिता विना कालभेदेन एकस्मिं धम्मे पतिट्टं न लभन्ति अज्जमज्जविरुद्धत्ता, एवं सब्बदापि निच्चत्ता ।

यं पन ते वदन्ति “यथा सुवण्णं कटकादिरूपेण ठितं रुचकादिभावं आपज्जतीति निच्चानिच्चं । तञ्चि सुवण्णभावाविजहनतो निच्चं कटकादिभावहानितो अनिच्चं, एवं सब्बधम्मा”ति । ते इदं वत्तब्बा “किं कटकभावो कटकस्स, उदाहु सुवण्णस्सा”ति । यदि कटकस्स, सुवण्णनिरपेक्खो सिया तदज्जभावो विय । अथ सुवण्णस्स, निच्चकालं तत्थ उपलब्धेय्य सुवण्णभावो विय । न च सकका उभिन्नं एकभावोति वत्तुं कटकविनासेपि सुवण्णाविनासतो । अथ मतं, सुवण्णकटकादीनं परियायीपरियायभावतो नायं दोसोति । यथा हि कटकपरियायनिरोधेन रुचकपरियायुप्पादेपि परियायी तथेव तिट्ठति, एवं मनुस्सपरियायनिरोधे देवपरियायुप्पादेपि परियायी जीवद्रव्यं तिट्ठतीति निच्चानिच्चं, तथा सब्बद्रव्यानीति । तयिदं अम्बं पुट्टस्स लबुजब्याकरणं । यं स्वेव निच्चो अनिच्चोति वा वदन्तो अज्जत्थ निच्चतं अज्जत्थ अनिच्चतं पटिजानाति, अथ परियायपरियायीनं अनज्जता इच्छिता, एवं सति परियायोपि निच्चो सिया परियायिनो अनज्जत्ता परियायसरूपं विय, परियायी वा अनिच्चो परियायतो अनज्जत्ता परियायसरूपं वियाति । अथ नेसं अज्जा अनज्जता, एवज्च सति वुत्तदोसद्वयानतिवत्ति । अपिच कोयं परियायो नाम, यदि सण्ठानं, सुवण्णो ताव होतु, कथं जीवद्रव्ये अरूपिभावतो । यदि तस्सपि सण्ठानवन्तं इच्छितं, तथा सतिस्स एकस्मिम्पि सत्तसन्ताने बहुता आपज्जति सरूपता च सण्ठानवन्तेसुपि पीळकादीसु तथादस्सनतो । अथ पवत्तिविसेसो, एवम्पि बहुता खणिकता च आपज्जति, तस्मा परियायसरूपमेव ताव पतिट्टपेतब्बं ।

यं पन वुत्तं “सुवण्णं कटकादिरूपेण ठितं”न्ति, तत्थ सम्पत्तियोगतो विज्जायमानेसु विसिट्ठेसु रूपगन्धरसफोट्टब्बेसु किं एकं, उदाहु तेसं समुदायो, तब्बिनिमुत्तं वा धम्मन्तरं सुवण्णन्ति? तत्थ न ताव रूपादीसु एकेकं सुवण्णं तेन सुवण्णकिच्चासिद्धितो, नापि तब्बिनिमुत्तं धम्मन्तरं तादिसस्स अभावतो । अथ समुदायो, तं पन पज्जत्तिमत्तन्ति न तस्स निच्चता, नापि अनिच्चता सम्भवति । यथा च सुवण्णस्स, एवं कटकस्सपि पज्जत्तिमत्तत्ताति । तयिदं निदस्सनं परवादिनो जीवद्रव्यस्सपि पज्जत्तिमत्तं तस्सेव साधेतीति कुतो तस्स निच्चानिच्चताति अलमतिप्पज्जेन ।

हेवत्थिकथावण्णना निट्ठिता ।

महावग्गवण्णना निट्ठिता ।

२. द्रुतियवग्गो

१. परूपहारवण्णना

३०७. **विकखम्भितरागाव** अविकखम्भितरागानं अधिमानिकताय असम्भवतोति याव अधिमानिकं, ताव सम्पजाना निदं ओक्कमन्तीति अधिप्पायो । “अधिमानिकान”न्ति इदं भूतपुब्बगतिया वुत्तन्ति आह “अधिमानिकपुब्बा अधिप्पेता सियु”न्ति ।

३०८. यं विमतिगाहकारणं वुच्चमानं, तं “हन्द ही”ति परं जोतेतीति अधिप्पायेनाह “कारणत्थेति युत्त”न्ति । विमतिगाहस्स पन निच्छित्तं “हन्द ही”ति परं जोतेतीति वुत्तं “वचसायत्थे”ति ।

परूपहारवण्णना निड्डिता ।

५. वचीभेदकथावण्णना

३२६. **सोति** पठममग्गट्ठो । **तस्माति** यस्मा “विरजं वीतमलं धम्मचक्खुं उदपादि ‘यं किञ्चि समुदयधम्मं, सब्बं तं निरोधधम्म”न्ति सुत्तस्स अत्थं अञ्जथा गहेत्वा उदयब्बयानुपस्सनानिस्सन्देन मग्गक्खणेपि दुक्खन्ति विपस्सना उपट्ठाति, तस्मा “सो दुक्खमिच्चेव वाचं भासती”ति वदन्ति ।

३२८. **इच्छित्तेति** परवादिना सम्पटिच्छित्ते । **आरोपितेति** युत्तिनिद्धारणेन तस्मिं अत्थे पतिट्ठापिते युज्जति, वचीसमुट्ठापनक्खणतो पन पच्छा तं सद्दं सुणातीति इच्छित्ते न युज्जति सोतविज्जाणस्स पच्चुप्पन्नारम्मणत्ताति अधिप्पायो । यस्मा पन अत्तना निच्छारितं सद्दं अत्तनापि सुणाति, तस्मा सोतविज्जाणं “येन तं सद्दं सुणाती”ति अट्ठकथायं वुत्तन्ति दट्ठब्बं ।

३३२. **लोकुत्तरमग्गक्खणेति** पठमज्झानिकस्स पठममग्गस्स खणे । **अभिभूसुत्ताहरणे अधिप्पायो वत्तब्बोति** एतेन तदाहरणस्स असम्बन्धतं दस्सेति । तेनाह “तस्मा असाधक”न्ति ।

वचीभेदकथावण्णना निड्डिता ।

७. चित्तद्रुतिकथावण्णना

३३५. **एवन्ति** “एकचित्तं यावतायुकं तिड्ढती”ति वुत्ताकारेन । **अञ्जत्थाति** अरूपभवतो अञ्जस्मिं । **एतेनाति** “एकमेव चित्तं आरुप्पे तिड्ढति, यावतायुकं तिड्ढती”ति एवंवादिना **द्रुतियापि अट्ठकथा पस्सितब्बा** पठमकथाय चिरकालावट्ठानवचनस्स अञ्जदत्थु भावविभावनतोति अधिप्पायो । **पुरिमायाति** “यावतायुकं तिड्ढती”ति पञ्हतो पुरिमाय । तत्थ हि “वस्ससतं तिड्ढती”ति पुच्छाय “आमन्ता”ति अनुज्जा कता, पच्छिमायं पन “मनुस्सानं एकं चित्तं यावतायुकं तिड्ढती”ति “न हेवं वत्तब्बे”ति पटिक्खेपो कतो । **अविरोधो विभावेतब्बो**, यतो तत्थेव अनुज्जा कता, न पच्छाति अधिप्पायो । **वस्ससतादीति** च **आदि-**सद्देन न केवलं “द्वे वस्ससतानी”ति एवमादियेव सङ्गहितं, अथ खो “एकं चित्तं दिवसं तिड्ढती”ति एवमादिपीति दट्ठब्बं । “**मुहुत्तं मुहुत्तं उप्पज्जतीति पञ्हो सकवादिना पुच्छित्तो विय वुत्तो**”ति इदं विचारेतब्बं । “मुहुत्तं मुहुत्तं उप्पज्जती”ति पञ्हो परवादिस्स । “उप्पादवयधम्मिनो”ति आदिसुत्तत्थवसेन पटिज्जा

सकवादिस्साति हि वुत्तं ।

चित्तद्वितिकथावण्णना निट्ठिता ।

९. अनुपुब्बाभिसमयकथावण्णना

३३९. “तानि वा चत्तारिपि जाणानि एको सोतापत्तिमग्गोयेवाति पटिजानाती”ति इमं सन्धायाह “अथ वा”तिआदि । चतुन्नं जाणानन्ति दुक्खेजाणादीनं चतुन्नं जाणानं । एकमग्गभावतोति सोतापत्तिआदि एकमग्गभावतो । कमेन पवत्तमानानिपि हि तानि जाणानि तंतंमग्गकिच्चस्स साधनतो एकोयेव मग्गो होतीति अधिप्पायो । तेनाह “एकमग्गस्स... पे०... पटिजानाती”ति ।

३४४. दस्सनेति मग्गदस्सने ।

३४५. धम्मत्थानं हेतुफलभावतो धम्मत्थपटिसम्भिदानं सिया सोतापत्तिफलहेतुता, तदभावतो न इतरपटिसम्भिदानन्ति आह “निरुत्ति...पे०... विचारेतब्ब”न्ति । सब्बासम्पि पन पटिसम्भिदानं पठमफलसच्छिकिरियाहेतुता विचारेतब्बा मग्गाधिगमेनेव लद्धब्बत्ता फलानं विय, तस्मा “अट्टहि जाणेही”ति एत्थ निक्खेपकण्डे आगतनयेन दुक्खादिजाणानं पुब्बन्तादिजाणानञ्च वसेन “अट्टहि जाणेही”ति युत्तं विय दिस्सति ।

अनुपुब्बाभिसमयकथावण्णना निट्ठिता ।

१०. वोहारकथावण्णना

३४७. विसयविसयीसूति रूपचक्खादिके सन्धायाह । ते हि रूपक्खन्धपरियापन्नत्ता एकन्तेन लोकिया । विसयस्सेवाति सदस्सेव । सो हि वोहरितब्बतो वोहारकरणताय च “वोहारो”ति पाळियं वुत्तो । नत्थेत्थ कारणं विसयीनं विसयस्सपि आसवादिअनारम्मणताभावतो । असिद्धलोकुत्तरभावस्स एकन्तसासवत्ता तस्स सद्दायतनस्स यथा लोकुत्तरता तव मतेनाति अधिप्पायो ।

पटिहज्जेय्याति इदं परिकप्पवचनं । परिकप्पवचनञ्च अयाथावन्ति आह “न हि...पे०... अत्थी”ति । न हि जलं अनलन्ति परिकप्पितं दहति पचति वा । किं लोकियेन जाणेन जानितब्बतो लोकियो रूपायतनादि विय, उदाहु लोकुत्तरो पच्चवेक्खियमानमग्गादि वियाति एवमेत्थ हेतुस्स अनेकन्तभावो वेदितब्बो । तेनाह “लोकिये लोकुत्तरे च सम्भवतो”ति ।

वोहारकथावण्णना निट्ठिता ।

११. निरोधकथावण्णना

३५३. येसं द्विन्नन्ति येसं द्विन्नं दुक्खसच्चानं । द्वीहि निरोधेहीति अप्पटिसङ्घापटिसङ्घासङ्घातेहि द्वीहि निरोधेहि । तत्थ दुक्खादीनं पटिसङ्घाति पटिसङ्घा, पञ्जाविसेसो । तेन वत्तब्बो निरोधो पटिसङ्घानिरोधो । यो सासवेहि धम्मेहि विसंयोगोति वुच्चति, यो पच्चयवेकल्लेन धम्मानं उप्पादस्स अच्चन्तविबन्धभूतो निरोधो, सो पटिसङ्घाय नवत्तब्बतो

अप्पटिसङ्खानिरोधो नामाति परवादिनो लद्धि । पटिसङ्खाय विना निरुद्धाति पच्चयवेकल्लेन अनुप्पत्तिं सन्धाय वुत्तं । तेनाह “न उप्पज्जित्वा भङ्गा”ति । अनुप्पादोपि हि निरोधोति वुच्चति यतो “इमस्सुप्पादा इदं उप्पज्जती”ति लक्खणुद्देसस्स पटिलोमे “इमस्स निरोधा इदं निरुज्जती”ति दस्सितो । तेनाति पटिसङ्खाय निरोधस्स खणिकनिरोधस्स च इध नाधिप्पेतत्ता ।

निरोधकथावण्णना निट्ठिता ।

दुतियवग्गवण्णना निट्ठिता ।

३. ततियवग्गो

१. बलकथावण्णना

३५४. निद्देसतोति “अट्टानमेतं अनवकासो”ति आदिना निट्ठिट्ठप्पकारतो । सो पन यस्मा वित्थारो होति, तस्मा वुत्तं “वित्थारतो”ति । सब्बं किलेसावरणादिं, तमेव पच्चकं पवत्ति आकारभेदतो सब्बाकारं । “सब्ब”न्ति हि इदं सरूपतो गहणं, “सब्बाकारतो”ति पवत्ति आकारभेदतो । भगवा हि धम्मे जानन्तो तेसं आकारभेदे अनवसेसेत्वाव जानाति । यथाह “सब्बे धम्मा सब्बाकारतो बुद्धस्स भगवतो जाणमुखे आपाथं आगच्छन्ती”ति (महानि० १५६; चूळनि० मोघराजमाणवपुच्छानिद्देस ८५; पटि० म० ३.५) । उद्देसतोति एकदेसतो । एकदेसो च वित्थारो न होतीति आह “सङ्घेपतो”ति । यथा जानन्तीति सम्बन्धो । उद्देसमत्तेनपीति दिट्ठिगतयथाभूतजाणादिप्पभेदानं आसयादीनं उद्देसमत्तेनपि । तेनाह “इन्द्रियानं तिक्खमुदुभावजाननमत्तं सन्धाया”ति । थरेनाति अनुरुद्धत्थरेन । एवमेवाति उद्देसतो ठानादिमत्तजाननाकारेनेव । स्वायमत्थो सकवादिनापि इच्छितोयेवाति आह “कथमयं चोदेतब्बो सिया”ति ।

३५६. सेसेसूति इन्द्रियपरोपरियत्तजाणतो सेसेसु । पटिक्खेपोति असाधारणतापटिक्खेपो । ननु च सेसानं असाधारणतापि अत्थीति चोदनं सन्धायाह “ठाना...पे... अधिप्पायो”ति ।

बलकथावण्णना निट्ठिता ।

२. अरियन्तिकथावण्णना

३५७. सङ्खारे सन्धाय पटिजानन्तस्साति दिट्ठिया परिकप्पितेन सत्तेन सुज्जे सङ्खारे सन्धाय “सुज्जतञ्च मनसि करोती”ति पुच्छाय “आमन्ता”ति पटिजानन्तस्स । द्विन्नं फस्सानं समोधानं कथं आपज्जति ठानाठानभूते सङ्खारे वुत्तनयेन सुज्जतं मनसि करोन्तस्साति अधिप्पायो । यथावुत्तनयेनाति “दिट्ठिया परिकप्पितेन सत्तेन सुज्जा पञ्चक्खन्धा”ति पकारेन नयेन । अथ वा यथावुत्तनयेनाति “ठानाठानमनसिकारो सङ्खारारम्मणो, सुज्जतामनसिकारो निब्बानारम्मणो”ति एवं वुत्तनयेन । “सङ्खारे सन्धाय पटिजानन्तस्सा”ति वुत्तत्ता “द्विन्नं फस्सानं समोधानं कथं आपज्जती”ति आह । सत्तसुज्जताय सुज्जत्तेपि सङ्खारानं अज्जोव ठानाठानमनसिकारो, अज्जो सुज्जतामनसिकारोति युज्जतेव द्विन्नं फस्सानं समोधानापत्तिचोदना, सङ्खारे सन्धाय पटिजानन्तस्स पन कथं अरियभावसिद्धि ठानाठानजाणादीनन्ति विचारेतब्बं । किं वा एताय युत्तिचिन्ताय । उम्मत्तकपच्छिसदिसो हि परवादिवादो । अज्जेसुपि ठानेसु ईदिसेसु एसेव नयो । आरोपेत्वाति इत्थिपुरिसादिआकारं, सत्ताकारमेव वा असन्तं रूपादिउपादाने आरोपेत्वा ।

अभूतारोपनञ्हेत्थ पणिदहनन्ति अधिप्पेतं । तेनाह “परिकप्पनवसेना”ति । सोति यथावुत्तो पणिधि । एकस्मिप्पि खन्धे ।

अरियन्तिकथावण्णना निड्डिता ।

४. विमुच्चमानकथावण्णना

३६६. मग्गकखणे चित्तं एकदेसेन विमुत्तं एकदेसेन अविमुत्तन्ति अयं “विमुत्तं विमुच्चमान”न्ति लद्धिया दोसो । तथा हि वुत्तं “एकदेसं विमुत्तं, एकदेसं अविमुत्त”न्ति । अट्टकथायञ्च “तज्झि तदा समुच्छेदविमुत्तिया विमुत्तेकदेसेन विमुच्चमानन्तिस्स लद्धी”ति दस्सितोवायमत्थो । विप्पकतनिद्वेसेति विमुच्चनकिरियाय अपरियोसिततानिद्वेसे । यं सन्धायाह “विमुत्तं विमुच्चमानन्ति विप्पकतभावेन वुत्तत्ता”ति । तेनाति परवादिना । विमुच्च...पे०... वुत्तं विमुच्चमानस्स विमुत्तभावाभावतो, विमुत्तभेदेन पन तथा वुत्तन्ति अधिप्पायो । सति च दोसे विप्पकतनिद्वेसेति आनेत्वा योजेतब्बं । एकदेसो विसेसनं होति निप्पदेसविमुत्तिया अविच्छिन्नतो । फलचित्तेनाति पठमफलचित्तेन उप्पन्नेन ।

विमुच्चमानकथावण्णना निड्डिता ।

५. अट्टमककथावण्णना

३६८. पहीना नाम भवेय्युं, न पहिय्यमानाति अधिप्पायो ।

अट्टमककथावण्णना निड्डिता ।

६. अट्टमकस्स इन्द्रियकथावण्णना

३७१. लोकुत्तरानंयेव सद्धादीनं इन्द्रियभावो, न लोकियानन्ति परवादिनो अधिप्पायवसेनाह “अप्पटिलद्धिन्द्रियत्ता”तिआदि । तत्थ निव्यानिकानि भावेन्तोति यथा निव्यानिका होन्ति, एवं उप्पादेन्तो बूहेन्तो वा । इन्द्रियभावं पन पत्तेसु तेसु पुन भावनाकिच्चं नत्थीति तस्स अधिप्पायोति दस्सेन्तो आह “न पन इन्द्रियानि भावेन्तो”ति ।

अट्टमकस्स इन्द्रियकथावण्णना निड्डिता ।

७. दिब्बचक्खुकथावण्णना

३७३. विसिनोति विसेसेन बन्धति विसयीनं अत्तपटिबन्धं करोतीति विसयो, आरम्मणं, अनुभवति एतेनाति आनुभावो, सामत्थियं, बलन्ति अत्थो, गोचरकरणं गोचरो, विसये आनुभावगोचरा विसय...पे०... चराति । तेहि यथा विसिट्ठं विसेसं होति, तथा पच्चयभूतेन ज्ञानधम्मेन आहितबलं कतबलाधानं । विसयग्गहणञ्चेत्थ आनुभावगोचरकरणानं पवत्तिट्ठानदस्सनं यत्थस्स तेहि उपत्थद्धत्ता बलाधानं पाकटं होति । तेनाह “यादिसे विसये”तिआदि । बलाधानञ्च उत्तरिमनुस्सधम्मतो महग्गतधम्मविसेसतो उप्पन्नेहि पणीतेहि चित्तजरूपेहि विसेसापत्ति । यं निस्साय परावुत्तीति एके वदन्ति । पुरिमं मंसचक्खुमत्तमेवाति यथावुत्तबलाधानतो पुरिमं मंसचक्खुमत्तमेव । वदन्तो सङ्गहकारो । विसयग्गहणं

पाळियं कतं । न विसयविसेसदस्सनत्थन्ति न विसयस्स विसेसदस्सनत्थं । यतो उभिन्नम्पि रूपायतनमेव विसयोति विसयस्स सदिसतं अविसेसं आह, सदिसस्स वा विसेसं दीपेतीति योजना ।

धम्मपत्थद्ध ...पे०... **अधिप्पायो**, अञ्जथा लद्धियेव न सियाति भावो । **मग्गो**ति उपायो, कारणन्ति अत्थो । पकतिचक्खुमतो एव हि दिब्बचक्खु उप्पज्जति । कस्मा? कसिणालोकं वड्ढेत्वा दिब्बचक्खुजाणस्स उप्पादनं, सो च कसिणमण्डले उगहनिमित्तेन विना नत्थि, तस्मा वुत्तं “**मंसचक्खुपच्चयतादस्सनत्थमेव वुत्त**”न्ति । तेनाति “**मग्गो**”ति वचनेन । **रूपावचरज्झानपच्चयेना**ति रूपावचरज्झानेन पच्चयभूतेन **उप्पन्नानि** रूपावचरज्झानचित्तसमुट्ठितानि । ज्ञानकम्मसमुट्ठितेसु वत्तब्बमेव नत्थि । तस्स हेसा लद्धि ।

३७४. येन दिब्बचक्खुनो पञ्चाचक्खुभावस्स इच्छनेन पटिजाननेन । **तीणि चक्खूनि** मंसदिब्बपञ्चाचक्खूनि **चक्खुन्तरभावं वदतो भवेय्युं**, तस्मा तं न इच्छतीति अत्थो ।

दिब्बचक्खुकथावण्णना निड्ढिता ।

९. यथाकम्मूपगतजाणकथावण्णना

३७७. दिब्बचक्खुपादकत्ता “**यथाकम्मूपगतजाणस्स उपनिस्सये दिब्बचक्खुम्ही**”ति वुत्तं, न यथाकम्मूपगतजाननकिच्चके **दिब्बचक्खुम्हि** तस्स तंकिच्चकताभावतो । यतो यं अनञ्जं, तम्पि ततो अनञ्जमेवाति आह “**इमिना...पे०... भवितब्ब**”न्ति । तत्थ **अत्थन्तरभावं निवारेतीति** दिब्बचक्खुजाणस्स पक्खिकत्ता यथाकम्मूपगतजाणस्स ततो अत्थन्तरभावं निवारेति । तस्स हि तं परिभण्डजाणं । **दिब्बचक्खुस्स यथाकम्मूपगतजाणतो अत्थन्तरभावं न निवारेति** अतप्पक्खिकत्ताति अधिप्पायो । दिब्बचक्खुस्स यथाकम्मूपगतजाणकिच्चता परवादिना इच्छिता, न यथाकम्मूपगतजाणस्स दिब्बचक्खुकिच्चताति तमत्थं “**यथाकम्मूपगतजाणमेव दिब्बचक्खु**”न्ति एत्थ योजेत्वा दस्सेन्तो “**एव-सद्दो चा**”तिआदिमाह ।

यथाकम्मूपगतजाणकथावण्णना निड्ढिता ।

१०. संवरकथावण्णना

३७९. आटानाटियसुत्ते “**सन्ति, भिक्खवे, यक्खा येभुय्येन पाणातिपाता अप्पटिविरता**”ति (दी० नि० ३.२७६, २८६) आगतत्ता चातुमहाराजिकानं संवरासंवरसब्भावो अविवादसिद्धो । यत्थ पन विवादो, तमेव दस्सेन्तेन तावतिंसादयो गहिताति इममत्थं दस्सेतुं “**चातुमहाराजिकान**”न्ति वुत्तं । **एवं सतीति** यदि तावतिंसेसु संवरासंवरो नत्थि, एवं सन्ते । **सुरापानन्ति** एत्थापि “**सुय्यती**”ति पदं आनेत्वा सम्बन्धितब्बं । कथं सुय्यतीति? वुत्तञ्हेतं **कुम्भजातके** —

“यं वे पिवित्वा पुब्बदेवा पमत्ता,
तिदिवा चुता सस्सतिया समाया ।
तं तादिसं मज्जमिमं निरत्थं,
जानं महाराज कथं पिवेय्या”ति ॥ (जा० १.१६.५८) ।

तत्थ पुब्बदेवा नाम असुरा । ते हि तावत्तिसानं उप्पत्तितो पुब्बदेवाति पज्जायिंसु । पमत्ताति सुरापानेन पमादं आपन्ना । तिदिवाति मनुस्सचातुमहाराजिकलोके उपादाय ततियलोकभूता देवट्टाना, नाममेव वा एतं तस्स देवट्टानस्स । सस्सतियाति केवलं दीघायुकतं सन्धाय वदति । समाया सह अत्तनो असुरमायाय, असुरमन्तेहि सद्धिं चुताति अत्थो । अट्टकथायञ्च वुत्तं “आगन्तुकदेवपुत्ता आगताति नेवासिका गन्धपानं सज्जयिंसु । सक्को सकपरिसाय सज्जमदासी”ति । तेनाह “तेसं सुरापानं असंवरो न होतीति वत्तब्बं होती”ति । एत्थ च तावत्तिसानं पातुभावतो पट्टाय सुरापानम्पि तत्थ नाहोसि, पगेव पाणातिपातादयोति विरमितब्बाभावतो एव तावत्तिसतो पट्टाय उपरि देवलोकेसु समादानसम्पत्तविरतवसेन पुरेतब्बा संवरा न सन्ति, लोकुत्तरा पन सन्तियेव । तथा तेहि पहातब्बा असंवरा । न हि अप्पहीनानुसयानं मग्गवज्झा किलेसा न सन्तीति ।

संवरकथावण्णना निट्ठिता ।

ततियवग्गवण्णना निट्ठिता ।

४. चतुत्थवग्गो

१. गिहिस्स अरहातिकथावण्णना

३८७. गिहिछन्दरागसम्पयुत्ततायाति गिहिभावे कामभोगिभावे छन्दरागसहितताय ।

गिहिस्स अरहातिकथावण्णना निट्ठिता ।

४. समन्नागतकथावण्णना

३९३. पत्तिन्ति अधिगमो । अधिगमो नाम समन्नागमो होतीति पाळियं चतूहि फस्सादीहि समन्नागमो चोदितोति दट्टब्बं ।

समन्नागतकथावण्णना निट्ठिता ।

५. उपेक्खासमन्नागतकथावण्णना

३९७. सब्बं योजेतब्बन्ति एत्थ यदि ते अरहा चतूहि खन्धेहि विय छहि उपेक्खाहि समन्नागतो, एवं सन्ते छ उपेक्खा पच्चेकं फस्सादिसहिताति “छहि फस्सादीहि समन्नागतो”तिआदिना योजेतब्बं ।

उपेक्खासमन्नागतकथावण्णना निट्ठिता ।

६. बोधियाबुद्धोतिकथावण्णना

३९८. पत्तिधम्मवसेनाति “पत्तिधम्मो नामा”तिआदिना वुत्तस्स चित्तविप्पयुत्तस्स सङ्खारस्स वसेन । “बोधिया बुद्धो”ति पुच्छा । “बोधिया निरुद्धाय विगताय पटिप्पस्सद्भाय अबुद्धो होती”ति अनुयोगो । एवमज्जन्थापि पुच्छानुयोगा

वेदितव्या ।

बोधियाबुद्धोतिकथावण्णना निड्डिता ।

७. लक्खणकथावण्णना

४०२. तस्माति यस्मा अबोधिसत्तस्सपि चक्कवत्तिनो लक्खणेहि समन्नागमो बोधिसत्तस्सपि चरिमभवतो अञ्जत्थ असमन्नागमो होति, तस्मा लक्खणसमन्नागतो बोधिसत्तोवाति इमस्सत्थस्स असाधकं । तेनाह “आभतम्पि अनाभतसदिसमेवा”ति ।

लक्खणकथावण्णना निड्डिता ।

८. नियामोक्कन्तिकथावण्णना

४०३. पारमीपूरणन्ति इदं बोधिचरियाय उपलक्खणं, न पारमीनं पुण्णभावदस्सनं । तेन तेसं आरम्भसमादानादीनम्पि सङ्गहो कतोति दड्डुब्बं । महाभिनीहारतो पट्टाय हि महासत्ता नियताति वुच्चन्ति । यथाह — “एवं सब्बङ्गसम्पन्ना, बोधिया नियता नरा”ति, “धुवं बुद्धो भविस्सती”ति च, न नियामस्स नाम कस्सचि धम्मस्स उप्पन्नत्ता ब्याकरोन्ति, अथ खो एकंसेनायं पारमियो पूरेत्वा बुद्धो भविस्सतीति कत्वा ब्याकरोन्तीति परवादीपरिकप्पितं धम्मन्तरं पटिसेधेति, न बोधिया नियतत्तं । तेनाह “केवलज्झि न”न्तिआदि ।

नियामोक्कन्तिकथावण्णना निड्डिता ।

१०. सब्बसंयोजनप्पहानकथावण्णना

४१३. सतिपि केसञ्चि संयोजनानं हेट्ठिममग्गेहि पहीनत्ते “पञ्चन्नं ओरम्भागियानं संयोजनानं परिक्खया”तिआदीसु विय वण्णभणनमुखेन अनवसेसतञ्च सन्धाय सब्बसंयोजनप्पहानकित्तनं परियायवचनन्ति आह “इमं परियायं अग्गहेत्वा”ति । अरहत्तमग्गेन पजहनतो एवाति गणहातीति अग्गमग्गो एव सब्बसंयोजनानि पजहतीति लद्धिं गणहातीति वदन्ति पदकारा । एवं सतीति यदि अनवसेसतामत्तेन तथा पटिजानाति ।

सब्बसंयोजनप्पहानकथावण्णना निड्डिता ।

चतुत्थवग्गवण्णना निड्डिता ।

५. पञ्चमवग्गो

१. विमुत्तिकथावण्णना

४१८. फलजाणं न होति, सेसानि विपस्सनामग्गपच्चवेक्खणजाणानि विमुत्तानीति न वत्तव्वानीति सम्बन्धो । एत्थाति एतेसु चतूसु जाणेसु । विपस्सनाग्गहणेन गहितं मग्गादिकिच्चविदूरकिच्चत्ता विपस्सनापरियोसानत्ता च ।

विमुक्तिकथावण्णना निड्ढिता ।

२. असेखजाणकथावण्णना

४२१. असेखे आरब्ध पवत्तत्ता असेखजाणन्ति परस्स लद्धि, न असेखे असेखधम्मो परियापन्नन्ति इममत्थमाह “एतेन...पे०... दस्सेती”ति ।

असेखजाणकथावण्णना निड्ढिता ।

३. विपरीतकथावण्णना

४२४. असिवे सिवाति वोहारं विय अज्जाणे...पे०... वदति ।

विपरीतकथावण्णना निड्ढिता ।

४. नियामकथावण्णना

४२८-४३१. यन्ति यं जाणं । सच्चानुलोमन्ति सच्चप्पटिवेधानुकूलं । विपरीतानुयोगतो पभुति गणेत्वा “चतुत्थ”न्ति आह न अनियतस्स नियामगमनायाति अविपरीतानुयोगतो पभुति गणेत्वा, तथा सति पच्चमभावतो विसेसभावतो च ।

नियामकथावण्णना निड्ढिता ।

५. पटिसम्भिदाकथावण्णना

४३२-४३३. सब्बं जाणन्ति इदं “अरियान”न्ति इमिना न विसेसितन्ति अधिप्पायेनाह “अनरियानम्पि हि जाणं जाणमेवा”ति । अथ वा पाळियं अविसेसेन सब्बं जाणन्ति वुत्तं गहेत्वा एवमाह । अरियस्स चे जाणन्ति, सो पन पटिक्खेपेय्याति आह “अनरियस्स एतं जाणं सन्धाया”ति ।

पटिसम्भिदाकथावण्णना निड्ढिता ।

७. चित्तारम्मणकथावण्णना

४३६-४३८. वत्तब्बपटिज्जाति फस्सारम्मणे जाणं वत्तब्बं चेतोपरियजाणन्ति एवं पवत्ता पटिज्जा ।

चित्तारम्मणकथावण्णना निड्ढिता ।

८. अनागतजाणकथावण्णना

४३९-४४०. अनन्तरानागतेपि चित्ते जाणं इच्छन्ति, तत्थ पन खणपच्चुप्पन्ने विय तादिसेन परिकम्मेन कदाचि

जाणं उप्पज्जेय्य । तेनाह “अनन्तरे एकन्तेनेव जाणं नत्थी”ति ।

अनागतजाणकथावण्णना निट्ठिता ।

९. पटुप्पन्नजाणकथावण्णना

४४१-४४२. “सब्बसङ्खारेसु अनिच्चतो दिट्ठेसू”ति वुत्ते यं दस्सनभूतं जाणं, तम्पि सङ्खारसभावत्ता तथादिट्ठं सियाति अत्थतो आपज्जति, एवंभूतं वचनं सन्धायाह “अत्थतो आपन्नं वचन”न्ति । तं पन यस्मा “तम्पि जाणं अनिच्चतो दिट्ठं होती”ति पटिजाननवसेन पवत्तं, तस्मा “अनुजाननवचन”न्ति वुत्तं । भङ्गानुपस्सनानं पबन्धवसेन पवत्तमानानं ।

पटुप्पन्नजाणकथावण्णना निट्ठिता ।

१०. फलजाणकथावण्णना

४४३-४४४. फलपरोपरियत्तं फलस्स उच्चावचता । बलेनाति जाणबलेन ।

फलजाणकथावण्णना निट्ठिता ।

पञ्चमवग्गवण्णना निट्ठिता ।

महापण्णासको समत्तो ।

६. छट्ठवग्गो

१. नियामकथावण्णना

४४५-४४७. एतस्स अरियस्स पुग्गलस्स ।

नियामकथावण्णना निट्ठिता ।

२. पटिच्चसमुप्पादकथावण्णना

४५१. कारणट्ठेन ठितताति कारणभावेन ब्यभिचरणाभावमाह । यो हि धम्मो यस्स धम्मस्स यदा कारणं होति, न तस्स तदा अज्जथाभावो अत्थि, सा च अत्थतो कारणभावोयेवाति “कारणभावोयेवा”ति आह ।

पटिच्चसमुप्पादकथावण्णना निट्ठिता ।

५. निरोधसमापत्तिकथावण्णना

४५७-४५९. सभावधम्मं पटिसेधेति तदुभयलक्खणरहितस्स सभावधम्मस्स अभावा । “वोदानम्पि वुट्ठान”न्ति वचनतो “वोदानञ्च वुट्ठानपरियायोवा”ति आह । सभावधम्मत्ते सिद्धे सङ्खतविदूरताय असङ्खतं सियाति आह

“सभावधम्मत्तासाधकत्ता”ति ।

निरोधसमापत्तिकथावण्णना निट्ठिता ।

छट्ठवग्गवण्णना निट्ठिता ।

७. सत्तमवग्गो

१. सङ्गहितकथावण्णना

४७१-४७२. सङ्गहिताति सङ्गहणादिवसेन सङ्घिं गहिता । ते पन यस्मा एकविधतादिसामज्जेन बन्धा विय होन्ति, तस्मा आह “सम्बन्धा”ति ।

सङ्गहितकथावण्णना निट्ठिता ।

२. सम्पयुत्तकथावण्णना

४७३-४७४. अनुप्पविसितब्बानुप्पविसनभावो तेसं भेदे सति युज्जेय्य, नाज्जथाति उपमाभिन्दनेन उपमेय्यस्स भिन्नतं दस्सेन्तो “नानत्तववत्था...पे०... दस्सेती”ति आह ।

सम्पयुत्तकथावण्णना निट्ठिता ।

३. चेतसिककथावण्णना

४७५-४७७. फस्सिकादयोति एत्थ आदि-सद्दो ववत्थावाची । तेन चित्तुप्पाददेसनायं दस्सितप्पभेदा वेदनादयो गहन्ति, न तंसमुट्ठाना रूपधम्माति आह “एकुप्पादतादिविरहिता सहजातता नत्थी”ति ।

चेतसिककथावण्णना निट्ठिता ।

४. दानकथावण्णना

४७९. फलदानभावदीपनत्थन्ति फलदानसम्भावदीपनत्थं । फलदानं वुत्तं विय होतीति चित्तेन फलदानं पधानभावे वुत्तं विय होतीति अत्थो । अज्जथा दानभावोति न सक्का वत्तुं । दानभावोपि हि “दानं अनिट्ठफल”न्तिआदिना वुत्तोयेवाति । तन्निवारणत्थन्ति फलदाननिवारणत्थं । एतन्ति “दानं अनिट्ठफल”न्तिआदिवचनं । भेसज्जादिवसेन आबाधानिट्ठता देय्यधम्मस्स अनिट्ठफलतापरियायो दट्ठब्बो ।

कथं तथेव सुत्तं सकवादिपरवादिवादेसु युज्जतीति चोदनाय “न पन एकेनत्थेना”ति वुत्तं विभावेतुं “देय्यधम्मोव दान”न्तिआदि वुत्तं । तत्थ निवत्तनपक्खेयेव एव-कारो युत्तो, न साधनपक्खे द्विन्नम्पि दानभावस्स इच्छितत्ता । तेनाह “चेतसिकोवाति अत्थो दट्ठब्बो, देय्यधम्मोवा”ति च । तेनेवाह “द्विन्नज्हि दानानन्तिआदि । सङ्करभावमोचनत्थन्ति सतिपि दानभावे सभावसङ्करमोचनत्थं । तेनाह “चेतसिकस्सा”तिआदि ।

दानकथावण्णना निट्ठिता ।

५. परिभोगमयपुञ्जकथावण्णना

४८५. तस्सा लद्धियाति पञ्चन्नं विञ्जाणानं समोधानं होतीति लद्धिया । एतेसन्ति वत्तमानचित्तपरिभोगमयपुञ्जानं ।

४८६. अयं वादो हीयति परिभोगस्सेव अभावतो । चागचेतनाय एव पुञ्जभावो, न चित्तविष्ययुत्तस्स । एवन्ति इमिना पकारेण, अपरिभुत्ते देय्यधम्मे पुञ्जभावेनाति अत्थो । अपरिभुत्ते देय्यधम्मे पुञ्जभावतो एव हि पुथुज्जनकाले दिन्नं अरहा हुत्वा परिभुञ्जन्ते तम्पि पुथुज्जने दानमेवाति निच्छित्तं । परवादीपटिक्खेपमुखेन सकवादं पतिट्ठापेति पठमो अत्थविकप्पो, दुतियो पन उजुकमेव सकवादं पतिट्ठापेतीति अयमेतेसं विसेसो ।

परिभोगमयपुञ्जकथावण्णना निट्ठिता ।

६. इतोदिन्नकथावण्णना

४८८-४९१. तेनेव चीवरादिदानेनाति अनुमोदनं विना दायकेन पवत्तितचीवरादिदानेन । तेनाह “सयंकतेन कम्मुना विनापी”ति । इमिना कारणेनाति अनुमोदितत्ताव तेसं तत्थ भोगा उप्पज्जन्तीति एतेन कारणेन । यदि यन्तिआदि परवादिनो लद्धिपतिट्ठापनाकारदस्सनं । तत्थ यदि न यापेय्युं, कथं अनुमोदेय्युं, चित्तं पसादेय्युं, पीतिं उप्पादेय्युं, सोमनस्सं पटिलभेय्युन्ति एकच्चे अञ्जे पेते अनुमोदनादीनि कत्वा यापेन्ते दिस्वा अनुमोदनादीनि करोन्ति, तस्मा ते इतो दिन्नेन यापेन्तीति अधिप्पायो ।

इतोदिन्नकथावण्णना निट्ठिता ।

७. पथवीकम्मविपाकोतिकथावण्णना

४९२. अत्तवज्जेहीति फस्सवज्जेहि । न हि सो एव तेन सम्पयुत्तो होति । सोति फस्समेव पच्चामसति । सावज्जनेति आवज्जनसहिते, आवज्जनं पुरेचारिकं कत्वा एव पवत्तनकेति अत्थो । कम्मूपनिस्सयभूतमेवाति येन कम्मुना यथावुत्ता फस्सादयो निब्बत्तिता, तस्स कम्मस्स उपनिस्सयभूतमेव । दुक्खस्साति आर्यतिं उप्पज्जनकदुक्खस्स । “मूलतण्हा”ति दस्सेतीति योजना, तथा “उपनिस्सयभूत”न्ति एत्थापि । कम्मायूहनस्स कारणभूता पुरिमसिद्धा तण्हा कम्मस्स उपनिस्सयो, कतूपचित्ते कम्मे भवादीसु नमनवसेन पवत्ता हि विपाकस्स उपनिस्सयो ।

४९३. ओकासकतुप्पन्नं अखेपेत्वा परिनिब्बानभावो सकसमयवसेन चोदनाय युज्जमानता ।

४९४. कम्मे सतीति इमिना कम्मस्स पथवीआदीनं पच्चयतामत्तमाह, न जनकत्तं । तेनाह “तंसंवत्तनिकं नाम होती”ति ।

पथवीकम्मविपाकोतिकथावण्णना निट्ठिता ।

८. जरामरणंविपाकोतिकथावण्णना

४९५. एकारम्मणाति इदं अनारम्मणतासाधनवसेन सम्पयोगलक्खणाभावस्स उद्धटत्ता वुत्तं, न तस्सेव सम्पयोगलक्खणत्ता ।

४९६. अब्याकतानन्ति विपाकाब्याकतानं । इतरत्थ वत्तब्बमेव नत्थि ।

४९७. तन्ति “अपरिसुद्धवण्णता जरायेवा”ति वचनं ।

जरामरणंविपाकोतिकथावण्णना निड्डिता ।

१०. विपाकोविपाकधम्मधम्मोतिकथावण्णना

५०१. विपाको विपाकस्स पच्चयो होन्तो अज्जमज्जपच्चयो होतीति अधिप्पायेनाह “यस्स विपाकस्स विपाको अज्जमज्जपच्चयो होती”ति । “तप्पच्चयापि अज्जस्स विपाकस्स उप्पत्तिं सन्धाया”ति आदिवचनतो पन जातिजरामरणादीनं उपनिस्सयपच्चयोति सक्का विज्जातुं । पुरिमपटिज्जायाति “विपाको विपाकधम्मधम्मो”ति पटिज्जाय । इमस्स चोदनस्साति “विपाको च विपाकधम्मधम्मो चा”ति आदिना पवत्तस्स चोदनस्स ।

विपाकोविपाकधम्मधम्मोतिकथावण्णना निड्डिता ।

सत्तमवग्गवण्णना निड्डिता ।

८. अट्टमवग्गो

१. छगतिकथावण्णना

५०३-५०४. वण्णा एव नीलादिवसेन निभातीति वण्णनिभा, वण्णायतनन्ति अत्थो । सण्ठानं दीघादि ।

छगतिकथावण्णना निड्डिता ।

२. अन्तराभवकथावण्णना

५०५. अन्तरट्टानानीति अन्तरिकट्टानानि । निवारकट्टानानि भिन्दित्वा च आकासेन च गमनतो । यदि सो भवानं अन्तरा न सियाति सो अन्तराभवो कामभवादीनं भवानं अन्तरे यदि न भवेय्य । न नाम अन्तराभवोति “सब्बेन सब्बं नत्थि नाम अन्तराभवो”ति एवं पवत्तस्स सकवादिवचनस्स पटिक्खेपे कारणं नत्थि, तस्स पटिक्खेपे कारणं हृदये ठपेत्वा न पटिक्खिपति, अथ खो तथा अनिच्छन्तो केवलं लद्धिया पटिक्खिपतीति अत्थो ।

५०६. जातीति न इच्छतीति सम्बन्धो ।

५०७. एवं तं तत्थ न इच्छतीति कामभवादीसु विय तं चुतिपटिसन्धिपरम्परं तत्थ अन्तराभवावत्थाय न इच्छति ।

सो हि तस्स भाविभवनिब्वत्तककम्मतो एव पवत्तिं इच्छति, तस्मा जातिजरामरणानि अनिच्चतो कुतो चुतिपटिसन्धिपरम्परा । अयञ्च वादो अन्तराभववादीनं एकच्चानं वुत्तो । ये “अप्पकेन कालेन सत्ताहेनेव वा पटिसन्धिं पापुणाती”ति वदन्ति, ये पन “तत्थेव चवित्वा आयातीति सत्तसत्ताहानी”ति वदन्ति, तेहि अनुञ्जाताव चुतिपटिसन्धिपरम्पराति ते अधुनातना दट्टब्बा पाळियं “अन्तराभवे सत्ता जायन्ति जीयन्ति मीयन्ति चवन्ति उपपज्जन्तीति? न हेवं वत्तब्बे”ति आगतत्ता । यथा चेत्तं, एवं निरयूपगादिभावम्पिस्स अधुनातना पटिजानन्ति । तथा हि ते वदन्ति “उद्धंपादो तु नारको”तिआदि । तत्थ यं निस्साय परवादी अन्तराभवं नाम परिकप्पेति, तं दस्सेतुं अट्टकथायं “अन्तरापरिनिब्वायीति सुत्तपदं अयोनिस्सो गहेत्वा”ति वुत्तं । इमस्स हि “अविहादीसु तत्थ तत्थ आयुवेमज्झं अनतिकक्कमित्वा अन्तरा अग्गमग्गाधिगमेन अनवसेसकिलेसपरिनिब्वानेन परिनिब्वायति, अन्तरापरिनिब्वायी”ति सुत्तपदस्स अयमत्थो, न अन्तराभवभूतोति । तस्मा वुत्तं “अन्तरापरिनिब्वायीति सुत्तपदं अयोनिस्सो गहेत्वा”ति ।

ये पन “सम्भवेसीति वचनतो अत्थेव अन्तराभवो । सो हि सम्भवं उपपत्तिं एसतीति सम्भवेसी”ति वदन्ति, तेपि ये भूताव न पुन भविस्सन्ति, ते खीणासवा “भूतानं वा सत्तानं ठितिया”ति एत्थ “भूता”ति वुत्ता । तब्बिधुरताय सम्भवमेसन्तीति सम्भवेसिनो, अप्पहीनभवसंयोजनत्ता सेक्खा पुथुज्जना । चतूसु वा योनीसु अण्डजजलाबुजा सत्ता याव अण्डकोसं वत्थिकोसञ्च न भिन्दन्ति, ताव **सम्भवेसी** नाम, अण्डकोसतो वत्थिकोसतो च निक्खन्ता **भूता** नाम । संसेदजओपपातिका च पठमचित्तक्खणे **सम्भवेसी** नाम, दुतियचित्तक्खणतो पट्टाय **भूता** नाम । येन वा इरियापथेन जायन्ति, याव ततो अञ्जं न पापुणन्ति, ताव **सम्भवेसी** नाम, ततो परं **भूता** नामाति एवं उजुके पाळिअनुगते अत्थे सति किं अनिद्धारितस्स पत्थियेन अन्तराभवेन अत्तभावेन परिकप्पितेन पयोजनन्ति पटिक्खिपितब्बा ।

यं पनेके “सन्तानवसेन पवत्तमानानं धम्मानं अविच्छेदेन देसन्तरेसु पातुभावो दिट्ठो । यथा तं वीहिआदिअविञ्जाणकसन्ताने, एवं सविञ्जाणकसन्तानेपि अविच्छेदेन देसन्तरे पातुभावेन भवितब्बं । अयञ्च नयो सति अन्तराभवे युज्जति, नाञ्जथा”ति युत्तिं वदन्ति, तेहि इद्धिमतो चेतोवसिप्पत्तस्स चित्तानुगतिकं कायं अधिदुहन्तस्स खणेन ब्रह्मलोकतो इधूपसङ्कमने इतो वा ब्रह्मलोकूपगमने युत्ति वत्तब्बा । यदि सव्वत्थेव विच्छिन्नदेसे धम्मानं पवत्ति न इच्छिता, यदिपि सिया “इद्धिमन्तानं इद्धिविसयो अचिन्तेय्यो”ति, तं इथापि समानं “कम्मविपाको अचिन्तेय्यो”ति वचनतो, तस्मा तं तेसं मतिमत्तमेव । अचिन्तेय्यसभावा हि सभावधम्मा, ते कत्थचि पच्चयवसेन विच्छिन्नदेसे पातुभवन्ति, कत्थचि अविच्छिन्नदेसे च । तथा हि मुखघोसादीहि पच्चयेहि अञ्जस्मिं देसे आदासपब्बतपदेसादिके पटिबिम्बपटिघोसादिकं निब्वत्तमानं दिट्ठन्ति ।

एत्थाह — पटिबिम्बं ताव असिद्धत्ता असदिसत्ता च न निदस्सनं । पटिबिम्बज्झि नाम अञ्जदेव रूपन्तरं उप्पज्जतीति असिद्धमेतं । सिद्धियम्पि असदिसत्ता न निदस्सनं सिया एकस्मिं ठाने द्विन्नं सहठानाभावतो । यत्थेव हि आदासरूपं पटिबिम्बरूपञ्च दिस्सति, न च एकस्मिं देसे रूपद्वयस्स सहभावो युत्तो निस्सयभूतदेसतो, असदिसञ्चेत्तं सन्धानतो । न हि मुखस्स पटिबिम्बसन्धानभूतं आदाससन्धानसम्बन्धत्ता सन्धानं उद्दिस्स अविच्छेदेन देसन्तरे पातुभावो वुच्चति, न असन्तानन्ति असमानमेव तन्ति ।

तत्थ यं वुत्तं “पटिबिम्बं नाम अञ्जदेव रूपन्तरं उप्पज्जतीति असिद्धं एकस्मिं ठाने द्विन्नं सहठानभावतो”ति, तयिदं असन्तानमेव सहठानं चोदितं भिन्ननिस्सयत्ता । न हि भिन्ननिस्सयानं सहठानं अत्थि । यथा अनेकेसं मणिदीपादीनं पभारूपं एकस्मिं पदेसे पवत्तमानं अच्छित्तमानताय निरन्तरताय च अभिन्नद्वानं विय पञ्जायति, भिन्ननिस्सयत्ता पन भिन्नद्वानमेव

तं, गहणविसेसेन तथा अभिन्नद्वानमत्तं, एवं आदासरूपपटिबिम्बरूपेसुपि दट्टुब्बं । तादिसपच्चयसमवायेन हि तत्थ तं उप्पज्जति चेव विगच्छति च, एवञ्चेतं सम्पटिच्छित्तब्बं चक्खुविज्जाणस्स गोचरभावूपगमनतो । अज्जथा आलोकेन विनापि पज्जायेय्य, चक्खुविज्जाणस्स वा न गोचरो विय सिया । तस्स पन सामगिया सो आनुभावो, यं तथा दस्सनं होतीति । अचिन्तेय्यो हि धम्मानं सामत्थियभेदोति वदन्तेनपि अयमेवत्थो साधितो भिन्ननिस्सयस्सपि अभिन्नद्वानस्स विय उपट्टानतो । एतेनेव उदकादीसु पटिबिम्बरूपाभावचोदना पटिक्खित्ता वेदितब्बा ।

सिद्धे च पटिबिम्बरूपे तस्स निदस्सनभावो सिद्धोयेव होति हेतुफलानं विच्छिन्नदेसताविभावनतो । यं पन वुत्तं “असदिसत्ता न निदस्सन”न्ति, तदयुत्तं । कस्मा? न हि निदस्सनं नाम निदस्सितब्बेन सब्बदा सदिसमेव होति । चुत्तिकखन्धाधानतो विच्छिन्नदेसे उपपत्तिकखन्धा पातुभवन्तीति एतस्स अत्थस्स साधनत्थं मुखरूपतो विच्छिन्ने ठाने तस्स फलभूतं पटिबिम्बरूपं निब्बत्ततीति एत्थ तस्स निदस्सनत्थस्स अधिप्पेतत्ता । एतेन असन्तानचोदना पटिक्खित्ता वेदितब्बा ।

यस्मा वा मुखपटिबिम्बरूपानं हेतुफलभावो सिद्धो, तस्मापि सा पटिक्खित्ताव होति । हेतुफलभावसम्बन्धेसु हि सन्तानवोहारो । यथावुत्तद्वीहकारणोहि पटिबिम्बं उप्पज्जति बिम्बतो आदासतो च, न चेवं उपपत्तिकखन्धानं विच्छिन्नदेसुप्पत्ति । यथा चेत्थ पटिबिम्बरूपं निदस्सितं, एवं पटिघोसदीपमुद्दादयोपि निदस्सितब्बा । यथा हि पटिघोसदीपमुद्दादयो सद्दादिहेतुका होन्ति, अज्जत्र अगन्त्वा होन्ति, एवमेव इदं चित्तन्ति ।

अपिचायं अन्तराभववादी एवं पुच्छित्तब्बो — यदि “धम्मानं विच्छिन्नदेसुप्पत्ति न युत्ता”ति अन्तराभवो परिकप्पितो, राहुआदीनं सरीरे कथमनेकयोजनसहस्सन्तरिकेसु पादद्वानहृदयद्वानेसु कायविज्जाणमनोविज्जाणुप्पत्ति विच्छिन्नदेसे युत्ता । यदि एकसन्तानभावतो, इधापि तंसमानं । न चेत्थ अरूपधम्मभावतो अलं परिहाराय पच्चवोकारे रूपारूपधम्मनं अज्जमज्जं सम्बन्धत्ता । वत्तमानेहि ताव पच्चयेहि विच्छिन्नदेसे फलस्स उप्पत्ति सिद्धा, किमङ्गं पन अतीतेहि पच्चवोकारभवेहि । यत्थ विपाकविज्जाणस्स पच्चयो, तत्थस्स निस्सयभूतस्स वत्थुस्स सहभावीनज्ज खन्धानं सम्भवोति लद्धोकासेन कम्मना निब्बत्तियमानस्स अवसेसपच्चयन्तरसहितस्स विपाकविज्जाणस्स उप्पत्तियं नालं विच्छिन्नदेसता विबन्धाय । यथा च अनेककप्पसहस्सन्तरिकापि चुत्तिकखन्धा उपपत्तिकखन्धानं अनन्तरपच्चयोति न कालदूरता, एवं अनेकयोजनसहस्सन्तरिकापि ते तेसं अनन्तरपच्चयो होन्तीति न देसदूरता । एवं चुत्तिकखन्धनिरोधानन्तरं उपपत्तिद्वाने पच्चयन्तरसमवायेन पटिसन्धिकखन्धा पातुभवन्तीति नत्थेव अन्तराभवो । असति च तस्मिं यं तस्स केचि “भाविभवनिब्बत्तककम्मनो ततो एव भाविपुरिमकालभवाकारो सजातिसुद्धदिब्बचक्खुगोचरो अहीनिन्द्रियो केनचि अप्पटिहतगमनो गन्धाहारो”ति एवमादिकारणाकारादिं वण्णेन्ति, तं वज्जातनयस्स रस्सदीघसामतादिविवादसदिसन्ति वेदितब्बं ।

अन्तराभवकथावण्णना निड्डिता ।

३. कामगुणकथावण्णना

५१०. सब्बेपीति कुसलाकुसलकखन्धादयोपि । तेसम्पि हि आलम्बनत्थिकतालक्खणस्स कत्तुकम्यताछन्दस्स वसेन सिया कमनट्टताति अधिप्पायो । धातुकथायं “कामभवो पच्चहि खन्धेहि एकादसहि आयतनेहि सत्तरसहि धातूहि सङ्गहितो । कतिहि असङ्गहितो? न केहिचि खन्धेहि एकेनायतनेन एकाय धातुया असङ्गहितो”ति आगतत्ता आह “उपादिन्नक्खन्धानमेव कामभवभावो धातुकथायं दस्सितो”ति । पज्जाति गणनपरिच्छेदो, तदज्जगणननिवत्तनत्थोति

“पञ्च कामगुणा”ति वचनं ततो अञ्जेसं तब्भावं निवत्तेतीति आह “पञ्चेव कामकोट्टासा कामोति वुत्ता”ति । ततो एव कामधातूति वचनं न अञ्जस्स नामं, तेसंयेव नामन्ति अत्थो । तयिदं परवादिनो मतिमत्तन्ति वुत्तं “इमिना अधिप्पायेना”ति । एवं वचनमत्तन्ति एवं “पञ्चिमे कामगुणा”ति वचनमत्तं निस्साय, न पनत्थस्स अविपरीतं अत्थन्ति अत्थो ।

कामगुणकथावण्णना निट्ठिता ।

५. रूपधातुकथावण्णना

५१५-५१६. रूपधातूति वचनतोति “कामधातुरूपधातुअरूपधातू”ति एत्थ रूपधातूति वुत्तत्ता । रूपीधम्महेवाति रूपनसभावेहियेव धम्मोहि । “तयोमे भवा”तिआदिना परिच्छिन्नाति तयोमे भवा, तिस्सो धातुयोति च एवं परिच्छिन्ना । “धातुया आगतद्धाने भवेन परिच्छिन्दितब्बं, भवस्स आगतद्धाने धातुया परिच्छिन्दितब्ब”न्ति हि वुत्तं, तस्मा कामरूपारूपावचरधम्माव तंतंभुम्मभावेन परिच्छिन्ना एवं वुत्ता ।

रूपधातुकथावण्णना निट्ठिता ।

६. अरूपधातुकथावण्णना

५१७-५१८. पुरिमकथायन्ति रूपधातुकथायं । अविसेसेनाति पवत्तिद्धानवसेन विसेसं अकत्वा ।

अरूपधातुकथावण्णना निट्ठिता ।

७. रूपधातुयाआयतनकथावण्णना

५१९. ओकासभावेनाति वत्थुभावेन । तथाविधन्ति घानादिआकारं ।

रूपधातुयाआयतनकथावण्णना निट्ठिता ।

८. अरूपेरूपकथावण्णना

५२४-५२६. निस्सरणं नाम निस्सरितब्बे सति होति, न असति, तस्मा “अरूपभवे सुखुमरूपं अत्थि, यतो निस्सरणं तं आरुप्प”न्ति आह ।

अरूपेरूपकथावण्णना निट्ठिता ।

९. रूपंकम्मन्तिकथावण्णना

५२७-५३७. पकप्पयमानाति पकारेहि कप्पयमाना अत्तनो सम्पयुत्तानञ्च किच्चं समत्थयमाना । तेनाह “सम्पयुत्तेसु अधिकं ब्यापारं कुरुमाना”ति ।

रूपकम्मन्तिकथावण्णना निड्डिता ।

१०. जीवितिन्द्रियकथावण्णना

५४०. अन्तं गहेत्वा वदतीति “अत्थि अरूपधम्मानं आयु ठिति यपना यापना इरियना वत्तना पालना, अत्थि अरूपजीवितिन्द्रिय”न्ति तस्मिं पञ्चे “अत्थि अरूपजीवितिन्द्रिय”न्ति इमं अन्तं परियोसानं गहेत्वा वदति । वत्तुं युत्तो समुदायस्स इच्छन्तो तदवयवस्स इच्छतीति । न हि अवयवेहि विना समुदायो नाम अत्थि ।

५४१. तमेवाति अरूपं चित्तविप्पयुत्तमेव ।

५४२. तदापीति समापज्जनवुट्ठानकालेपि ।

५४४-५४५. सो युत्तो द्विन्नं रूपारूपजीवितिन्द्रियानं सकसमये इच्छितत्ता ।

जीवितिन्द्रियकथावण्णना निड्डिता ।

११. कम्महेतुकथावण्णना

५४६. “पाणातिपातकम्मस्स हेतू”तिआदिकस्स परिहानिकथायं अनागतत्ता यो तत्थ आगतनयो, तमेव दस्सेन्तो “सेसन्ति...पे०... वदती”ति आह । सम्पटिच्छनवचनन्ति सम्पटिच्छापनवचनं । तं परवादिं । तंतंलद्धिसम्पटिच्छापनं वा गाहापनन्ति दस्सेन्तो “पक्ख”न्तिआदिमाह ।

कम्महेतुकथावण्णना निड्डिता ।

अट्टमवग्गवण्णना निड्डिता ।

९. नवमवग्गो

१. आनिसंसदस्सावीकथावण्णना

५४७. दट्टब्बस्स आदीनवतो आनिसंसतो च यदिपि परवादिना पच्छा नानाचित्तवसेन पटिञ्जातं, पुब्बे पन एकतो कत्वा पटिजानि, न च तं लद्धिं परिच्चजि । तेनस्स अधिप्पायमद्दं युत्तन्ति दट्टब्बं । तेनेवाह “अनिच्च...पे०... पटिञ्जातत्ता”ति । आरम्मणवसेनाति आरम्मणकरणवसेन, न किच्चनिप्फत्तिवसेनाति अधिप्पायो । इदं आनिसंसकथानुयुज्जनं आनिसंसदस्सनञ्च । जाणं विपस्सना पटिवेधजाणस्स विय अनुबोधजाणस्सपि यथारहं पवत्तिनिवत्तीसु किच्चकरणं युत्तन्ति अधिप्पायो ।

आनिसंसदस्सावीकथावण्णना निड्डिता ।

२. अमतारम्मणकथावण्णना

५४९. एवमादिना सुत्तभयेनाति एत्थ आदि-सद्देन “अनासवञ्च वो, भिक्खवे, धम्मं देसेस्सामि अनासवगामिनिञ्च पटिपद”न्तिआदीनि सुत्तपदानि सङ्गहाति ।

अमतारम्मणकथावण्णना निड्ढिता ।

३. रूपंसारम्मणन्तिकथावण्णना

५५२-५५३. “तदप्पतिट्ठं अनारम्मण”न्तिआदीसु पच्चयत्थो आरम्मण-सद्दो । “रूपायतनं चक्खुविज्जाणधातुया तंसम्पयुत्तकानञ्च धम्मनं आरम्मणपच्चयेन पच्चयो”तिआदीसु ओलुब्भट्ठोति आह “पच्चयट्ठो ओलुब्भट्ठो”ति । एवं विभागे विज्जमानेति तत्थ पच्चयायत्तवुत्तिता पच्चयट्ठो, दण्डरज्जुआदि विय दुब्बलस्स चित्तचेतसिकानं आलम्बितब्बताय उपत्थम्भनट्ठो ओलुब्भट्ठो । विसेसाभावं पच्चयभावसामञ्जेन कप्पेत्वा वा ।

रूपंसारम्मणन्तिकथावण्णना निड्ढिता ।

४. अनुसयाअनारम्मणातिकथावण्णना

५५४-५५६. “इमस्मिं सती”ति इमिना मग्गेन अनिरुद्धतापि सङ्गहिताति आह “अप्पहीनत्ताव अत्थीति वुच्चती”ति । न पन विज्जमानत्ताति अवधारणेन निवत्तितं दस्सेति, विज्जमानत्ता धरमानत्ता खणत्तयसमङ्गिभावतोति अत्थो ।

अनुसयाअनारम्मणातिकथावण्णना निड्ढिता ।

५. जाणंअनारम्मणन्तिकथावण्णना

५५७-५५८. यस्स अधिगतत्ता अरहतो परिज्जेय्यादीसु अनवसेसतो सम्मोहो विगतो, तं अग्गमग्गजाणं सन्धाय “मग्गजाणस्सा”ति वदन्ति । यस्मा तस्स सब्बस्स सतोकारिता विय सम्पजानकारिता, तस्मा तेन जाणेन सो जाणी । सतिपज्जावेपुल्लप्पत्तो हि सो उत्तमपुरिसो ।

जाणंअनारम्मणन्तिकथावण्णना निड्ढिता ।

७. वितक्कानुपतितकथावण्णना

५६२. द्वीहिपीति द्वीहि विसेसेहि, विसेसेन विसेसं अकत्वाति अत्थो ।

वितक्कानुपतितकथावण्णना निड्ढिता ।

८. वितक्कविप्फारसद्दकथावण्णना

५६३. सब्बसोति सब्बप्पकारतो, सो पन पकारो पवत्तिट्ठानकालवसेन गहेतब्बोति आह “सब्बत्थ सब्बदा वा”ति । ते च ठानकाला “वितक्कयतो”तिआदिवचनतो चित्तविसेसवसेन गहेतब्बोति वुत्तं “सवितक्कचित्तेसू”ति । “वितक्केत्वा

वाचं भिन्दती”ति सुत्तपदं अयोनिःसो गहेत्वा “वितक्कविप्फारमत्तं सद्दो”ति आह ।

वितक्कविप्फारसद्दकथावण्णना निट्ठिता ।

९. नयथाचित्तस्सवाचातिकथावण्णना

५६५. मुसावादो न होतीति वुत्तं अनापत्तीति सम्बन्धो ।

नयथाचित्तस्सवाचातिकथावण्णना निट्ठिता ।

११. अतीतानागतसमन्नागतकथावण्णना

५६८-५७०. समन्नागतपञ्जत्तियाति समङ्गिभावपञ्जत्तिया । तेनेवाह “पच्चुप्पन्नधम्मसमङ्गी समन्नागतोति वुच्चती”ति । पटिलाभपञ्जत्तियाति अधिगमनपञ्जत्तिया । अयन्ति “समन्नागतो”ति वुच्चमानपुगलस्स यो तथा वत्तब्बाकारो, अयं समन्नागतपञ्जत्ति नाम । एस नयो सेसेसुपि ।

अतीतानागतसमन्नागतकथावण्णना निट्ठिता ।

नवमवग्गवण्णना निट्ठिता ।

१०. दसमवग्गो

१. निरोधकथावण्णना

५७१-५७२. सकसमये “पुरिमचित्तस्स निरोधानन्तरं पच्छिमचित्तं उप्पज्जती”ति इच्छितं, परवादी पन “यस्मिं खणे भवङ्गचित्तं, तस्मिंयेव खणे किरियमयचित्तं उप्पज्जती”ति वदति । एवं सति पुरिमपच्छिमचित्तानं सहभावोपि अनुज्जातो होति । तेनाह “भङ्गक्खणेन सहेवा”ति । तथा च सति विपाककिरियक्खन्धानं विय किरियविपाकक्खन्धानं विपाकविपाकक्खन्धानं किरियकिरियक्खन्धानञ्च वुत्तनयेन सहभावो वत्तब्बोति इममत्थं दस्सेन्तो “भवङ्गचित्तस्सा”ति आदिमाह । तत्थ उपपत्तिभवभावेन एसिया इच्छितब्बाति उपपत्तेसिया विपाकक्खन्धा, ते च येभ्य्येन भवङ्गपरियायकाति अट्टकथायं वुत्तं “उपपत्तेसियन्ति सङ्खं गतस्स भवङ्गचित्तस्सा”ति । आदिपरियोसानमत्तञ्चिह तस्स पटिसन्धिचुतिचित्तं, तदारम्मणं भवङ्गन्त्वेव वुच्चतीति । चक्खुविज्जाणादीनं किरियावेमज्झे पतितत्ता किरियाचतुक्खन्धग्गहणेन गहणं युत्तन्ति वुत्तं । चक्खुविज्जाणादीनन्ति हि आदि-सद्देन न सोतविज्जाणादीनयेव गहणं, अथ खो सम्पटिच्छनसन्तीरणानम्पीति दट्टुब्बं ।

निरोधकथावण्णना निट्ठिता ।

३. पञ्चविज्जाणसमङ्गिस्समग्गकथावण्णना

५७६. लक्खणन्ति पञ्चविज्जाणानं उप्पन्नारम्मणतादिअवितथेकप्पकारतालक्खणं । कामं मनोविज्जाणं

अवत्थुकम्पि होति, सवत्थुकत्ते पन तम्पि उप्पन्नवत्थुकमेव । तथा हि पाळियं ठपनायं “हञ्चि पञ्चविज्जाणा उप्पन्नारम्मणा” त्वेव वुत्तं । मनोविज्जाणस्सपि उप्पन्नवत्थुकतापरियायो अत्थीति “पञ्च विज्जाणा” ति अवत्त्वा “छ विज्जाणा उप्पन्नवत्थुका” ति वुत्ते “नो च वत रे वत्तब्बे पञ्चविज्जाणसमङ्गिस्स अत्थि मग्गभावना” ति वत्तुं न सक्काति दस्सेन्तो आह “छ विज्जाणा... पे०... अधिप्पेत” न्ति ।

५७७. “अनिमित्तं सुज्जतं अप्पणिहित” न्ति निब्बानस्स ते परियाया । चक्खुविज्जाणस्स अनिमित्तगाहिभावे सुज्जतारम्मणतापि सियाति वुत्तं “तदेव सुज्जतन्ति अधिप्पायो” ति ।

पञ्चविज्जाणसमङ्गिस्समग्गकथावण्णना निट्ठिता ।

५. पञ्चविज्जाणासाभोगातिकथावण्णना

५८४-५८६. सा पन नमित्त्वा पवत्ति । आरम्मणप्पकारग्गहणन्ति आरम्मणस्स इट्ठानिट्ठप्पकारस्स गहणं । येन आरम्मणप्पकारग्गहणेन कुसलचित्तस्स अलोभादीहि सम्पयोगो अकुसलचित्तस्स लोभादीहि सम्पयोगो होति, सो आभोगोति दस्सेति ।

पञ्चविज्जाणासाभोगातिकथावण्णना निट्ठिता ।

६. द्वीहिशीलेहीतिकथावण्णना

५८७-५८९. अप्पवत्तिनिरोधन्ति अनुप्पादनरोधं । सीलस्स वीतिक्कमोयेव निरोधो सीलवीतिक्कमनिरोधो । निन्नानं खणिकनिरोधं सल्लक्खेन्तो ।

द्वीहिशीलेहीतिकथावण्णना निट्ठिता ।

७. सीलंअचेतसिकन्तिकथावण्णना

५९०-५९४. ठितेन अविनट्टेन । उपचयेनाति सीलभूतेन कम्मूपचयेन । “दानं अचेतसिक” न्ति कथायं वुत्तनयेनाति यथा “न वत्तब्बं चेतसिको धम्मो दानन्ति? आमन्ता । दानं अनिट्ठफलन्ति... पे०... तेन हि चेतसिको धम्मो दान” न्ति पाळि पवत्ता, एवं तदनुसारेण “न वत्तब्बं चेतसिकं सीलन्ति? आमन्ता । सीलं अनिट्ठफल” न्ति आदिना सीलस्स चेतसिकभावसाधकानि सुत्तपदानि च आनेत्त्वा तदत्थदस्सनवसेन अचेतसिको रूपादिधम्मो आर्यातिं विपाकं देति । यदि सो सीलं भवेय्य, विना संवरसमादानेन विना विरतिया सीलवा नाम सिया । यस्मा पन समादानचेतना विरति संवरो सीलं, तस्मा “सीलं इट्ठफलं कन्तफल” न्ति आदिना योजना कातब्बाति इममत्थं सन्धाय वुत्तं “वुत्तनयेना” ति, वुत्तनयानुसारेनाति अत्थो । यस्मा पन पाळियं यथा “सीलं अचेतसिक” न्ति कथा आगता, तथा “दानं अचेतसिक” न्ति विसुं आगता कथा नत्थि, तस्मा “सा पन कथा मग्गितब्बा” ति वुत्तं ।

सीलंअचेतसिकन्तिकथावण्णना निट्ठिता ।

९. समादानहेतुकथावण्णना

५९८-६००. समादानहेतुकथायं “फस्सो देती”ति आरभित्वा याव कण्हसुक्कसप्पटिभागा धम्मा सम्मुखीभावं आगच्छन्तीति आरामरोपादिसुत्ताहरणञ्चाति एत्तकमेव परिभोगकथाय सदिसन्ति आह “समादान...पे०... दडुब्बा”ति ।

समादानहेतुकथावण्णना निट्ठिता ।

११. अविञ्जत्तिदुस्सील्यन्तिकथावण्णना

६०३-६०४. महाभूतानि उपादाय पवत्तो अञ्जचित्तक्खणेपि लब्भमानो कुसलाकुसलानुबन्धो अविञ्जत्तीति अयं वादो “चित्तविप्पयुत्तो अपुञ्जूपचयो”ति इमिना सङ्गहितोति ततो अञ्जानुबन्धाय “आणत्तिया”तिआदि वुत्तन्ति तं दस्सेतुं “आणत्तिया...पे०... अधिप्पायो”ति वुत्तं । तत्थ आणत्तो यदा आणत्तभावेन विहिंसदिक्किरियं सार्धेति, तदा आणत्तिया पाणातिपातादीसु अङ्गभावो वेदितब्बो । सा पनाणत्ति पारिवासिकभावेन विञ्जत्तिरहिता नाम होतीति परवादिनो अधिप्पायो, तं दस्सेतुं “एकस्मिं दिवसे”तिआदि वुत्तं ।

अविञ्जत्तिदुस्सील्यन्तिकथावण्णना निट्ठिता ।

दसमवग्गवण्णना निट्ठिता ।

दुतियो पण्णासको समत्तो ।

११. एकादसमवग्गो

४. जाणकथावण्णना

६१४-६१५. “अन्धका”ति वुत्ता पुब्बसेलियअपरसेलियराजगिरिकसिद्धत्थिकापि येभुय्येन महासङ्घिका एवाति वुत्तं “पुब्बे...पे०... भवेय्यु”न्ति । तत्थ अञ्जेति वचनं द्विन्नं कथानं उजुविपच्चनीकभावतो । पुरिमकानञ्चि चक्खुविञ्जाणादिसमङ्गी “जाणी”ति वुच्चति, इमेसं सो एव “जाणी”ति न वत्तब्बोति वुत्तो । रागविगमो रागस्स समुच्छिन्दनं, तथा अञ्जाणविगमो । यथा समुच्छिन्नाविज्जो “जाणी”ति, पटिपक्खतो “अञ्जाणी”ति, एवं असमुच्छिन्नाविज्जो “अञ्जाणी”ति, पटिपक्खतो “जाणी”ति वुत्तो । अञ्जाणस्स विगतत्ता सो “जाणी”ति वत्तब्बतं आपज्जति, न पन सततं समितं जाणस्स पवत्तनतोति अधिप्पायो ।

जाणकथावण्णना निट्ठिता ।

७. इद्धिबलकथावण्णना

६२१-६२४. यस्मिं आयुकप्पे कम्मक्खयेन मरणं होति, तं सन्धाय वुत्तं “कम्मस्स विपाकवसेना”ति, यस्मिं पन आयुक्खयेन मरणं होति, तं सन्धाय “वस्सगणनाया”ति । तत्थ “न च ताव कालं करोति, याव न तं पापकम्मं ब्यन्ती होती”ति (म० नि० ३.२५०; अ० नि० ३.३६) वचनतो येभुय्येन निरये कम्मक्खयेन मरणं होतीति आह “कम्मस्स विपाकवसेन वाति निरयं व सन्धाय वुत्त”न्ति । “वस्ससतं वस्ससहस्सं वस्ससतसहस्सानी”तिआदिना मनुस्सानं देवानञ्च आयुपरिच्छेदवचनतो येभुय्येन तेसं आयुक्खयेन मरणं होतीति वुत्तं “वस्सगणनाय वाति मनुस्से

चातुमहाराजिकादिदेवे च सन्धाया”ति। “वुत्त”न्ति आनेत्वा योजेतब्बं।

इद्धिबलकथावण्णना निट्ठिता।

८. समाधिकथावण्णना

६२५-६२६. समं ठपनट्टेनाति समं विसमं लीनुद्धच्चादिं पटिबाहित्वा, विक्खेपमेव वा विद्धंसेत्वा ठपनट्टेन। “चित्तसन्तति समाधी”ति वदन्तेन तस्स चेतसिकभावो पटिक्खित्तो होतीति आह “चेतसिकन्तरं अत्थीति अग्गहेत्वा”ति। भावनाय आहितविसेसाय एकग्गताय विज्जमानविसेसपटिक्खेपो छलं, सो पनस्स अनाहितविसेसाय एकग्गताय सामज्जेनाति आह “सामज्जमत्तेना”ति।

समाधिकथावण्णना निट्ठिता।

९. धम्मट्ठितताकथावण्णना

६२७. अविज्जाय या ठितताति अविज्जाय सङ्खारानं अनन्तरपच्चयभावे या नियतता धम्मनियामतासङ्घाता, या ठितसभावता निष्फन्ना, न धम्ममत्तताट्ठितताय निष्फन्नाय वसेन, अनन्तरपच्चयभावसङ्घाता ठितता पच्चयता होतीति अत्थो। अज्जमज्जपच्चयभावरहितस्साति इदं सहजातनिस्सयादिपच्चयानं पटिक्खेपपदं दट्टब्बं, न अज्जमज्जपच्चयतामत्तस्स। सब्बो तादिसीति इमिना समनन्तरअनन्तरूपनिस्सयनत्थिविगतासेवनादिकं सङ्गणहाति। अज्जमज्जपच्चयतज्जाति एत्थापि वुत्तनयेन अत्थो वेदितब्बो। एत्थ पन पच्चयुप्पन्नस्सपि पच्चयभावतो सङ्खारानम्पि वसेन योजेतब्बं। तेनाह “तस्सा च इतरा”ति।

धम्मट्ठितताकथावण्णना निट्ठिता।

१०. अनिच्चताकथावण्णना

६२८. रूपादीनं अनिच्चता रूपादिके सति होति, असति न होतीति इमिना परियायेन तस्सा तेहि सह उप्पादनरोधो वुत्तो, उप्पादादीसु तीसु लक्खणेषु अनिच्चतावोहारो होतीति यथा तयो दण्डे उपादाय पवत्तो तिदण्डवोहारो तेसु सब्बेषु होति, एवं जातिजरामरणधम्मो न निच्चो अनिच्चो, तस्स जातिआदिपकतिता अनिच्चतासद्धेन वुच्चतीति उप्पादादीसु लक्खणेषु अनिच्चतावोहारो सम्भवतीति वुत्तं “तीसु...पे०... होती”ति। विभागानुयुज्जनवसेनाति पभेदानुयुज्जनवसेन। तत्थ यथा जराभङ्गवसेन अनिच्चता पाकटा होति, न तथा जातिवसेनाति पाळियं जरामरणवसेनेव अनिच्चताविभागो दस्सितोति दट्टब्बं।

अनिच्चताकथावण्णना निट्ठिता।

एकादसमवग्गवण्णना निट्ठिता।

१२. द्वादसमवग्गो

१. संवरोकम्मन्तिकथावण्णना

६३०-६३२. सब्बस्सपि मनसो मनोद्वारभावतो “विपाकद्वारन्ति भवङ्गमनं वदती”ति आह ।

संवरोकम्मन्तिकथावण्णना निट्ठिता ।

२. कम्मकथावण्णना

६३३-६३५. सविपाकापि दस्सितायेव नाम होति वुत्तावसिट्ठा सविपाकाति अत्थसिद्धत्ता ।

कम्मकथावण्णना निट्ठिता ।

४. सळायतनकथावण्णना

६३८-६४०. मनायतनेकदेसस्स विपाकस्स अत्थिताय “अविसेसेना”ति वुत्तं ।

सळायतनकथावण्णना निट्ठिता ।

५. सत्तक्खत्तुपरमकथावण्णना

६४१-६४५. अस्साति इमस्स सत्तक्खत्तुपरमस्स । तेनाह “सत्तक्खत्तुपरमभावे च नियामं इच्छसी”ति । येन आनन्तरियकम्मेन । अन्तराति सत्त भवे अनिब्बत्तेत्वा तेसं अन्तरेयेव । केचीति अभयगिरिवासिनो । अपरेति पदकारा । तस्साति यो सत्तक्खत्तुपरमोति वा, कोलंकोलोति वा, एकबीजीति वा भगवता जाणेन परिच्छिन्दित्वा ब्याकतो, तस्स यथावुत्तपरिच्छेदा अन्तरा उपरिमग्गाधिगमो नत्थि अवितथदेसनत्ता । यथापरिच्छेदमेव तस्स अभिसमयो, स्वायं विभागो तेसंयेव पुग्गलानं इन्द्रियपरोपरियत्तेन वेदितब्बो भवनियामेन तादिसस्स कस्सचि अभावतो । यस्मा कस्सचि मुदुकानिपि इन्द्रियानि पच्चयविसेसेन तिक्खभावं आपज्जेय्युं, तस्मा तादिसं सन्धाय “भब्बोति वुच्चति, न सो अभब्बो नामा”ति च वुत्तं । यस्मा पन भगवा न तादिसं “सत्तक्खत्तुपरमो”तिआदिना नियमेत्वा ब्याकरोति, तस्मा आह “न पन अन्तरा अभिसमेतुं भब्बता वुत्ता”ति । अयञ्च नयो एकन्तेन इच्छितब्बो । अञ्जथा पुग्गलस्स सङ्करो सियाति दस्सेन्तो “यदि चा”तिआदिमाह ।

सत्तक्खत्तुपरमकथावण्णना निट्ठिता ।

द्वादसमवग्गवण्णना निट्ठिता ।

१३. तेरसमवग्गो

१. कप्पट्टुकथावण्णना

६५४-६५७. “हेट्ठा वुत्ताधिप्पायमेवा”ति इदं इद्धिबलकथायं यं वुत्तं “अतीतं अनागतन्ति इदं अविसेसेन कप्पं तिट्ठेय्याति पटिञ्जातत्ता चोदेती”तिआदि, तं सन्धाय वुत्तन्ति आह “हेट्ठाति इद्धिबलकथाय”न्ति । तत्थ “द्वे

कप्पे'ति आदि आयुपरिच्छेदातिक्कमसमत्थताचोदनावसेन आगता, इध पन सङ्गभेदको आयुकप्पमेव अट्टत्वा यदि एकं महाकप्पं तिट्ठेय्य, यथा एकं, एवं अनेकेपि कप्पे तिट्ठेय्याति चोदना कातब्बा ।

कप्पडुकथावण्णना निट्ठिता ।

४. नियतस्सनियामकथावण्णना

६६३-६६४. अप्पत्तनियामानन्ति ये अनुप्पन्नमिच्छत्तसम्मत्तनियतधम्मा पुग्गला, तेसं धम्मे । के पन ते? यथावुत्तपुग्गलसन्तानपरियापन्ना धम्मा । ते हि भूमित्तयपरियापन्ताय “तेभूमका”ति वुत्ता । ये पन पत्तनियामानं सन्ताने पवत्ता अनियतधम्मा, न तेसमेत्थ सङ्गहो कतो । न हि तेहि समन्नागमेन अनियतता अत्थि । तेनेवाह “तेहि समन्नागतोपि अनियतोयेवा”ति । इमं वोहारमत्तन्ति इमिना नियामो नाम कोचि धम्मो नत्थि, उपचितसम्भारताय अभिसम्बुज्झितुं भब्बताव तथा वुच्चतीति दस्सेति । नियतोति वचनस्स कारणभावेन वुत्तोति योजना । उभयस्सपीति नियतो नियामं ओक्कमतीति वचनद्वयस्स ।

नियतस्सनियामकथावण्णना निट्ठिता ।

८. असातरागकथावण्णना

६७४. एवं पवत्तमानोति “अहो वत मे भवेय्या”ति एवं पत्थनाकारेण पवत्तमानो । अञ्जथाति नन्दनादिआकारेण ।

असातरागकथावण्णना निट्ठिता ।

९. धम्मतण्हाअब्याकतातिकथावण्णना

६७६-६८०. गहेत्वाति एतेण गहणमत्तमेव तं, न पन सा तादिसी अत्थीति दस्सेति । न हि लोकोत्तरारम्भणा अब्याकता वा तण्हा अत्थीति । तीहि कोट्टासेहीति कामभवविभवतण्हाकोट्टासेहि । रूपतण्हादिभेदा छपि तण्हा ।

धम्मतण्हाअब्याकतातिकथावण्णना निट्ठिता ।

तेरसमवग्गवण्णना निट्ठिता ।

१४. चुद्धसमवग्गो

१. कुसलाकुसलपटिसन्दहनकथावण्णना

६८६-६९०. अनन्तरपच्चयभावोयेवेत्थ पटिसन्धानं घटनञ्चाति आह “अनन्तरं उप्पादेती”ति ।

कुसलाकुसलपटिसन्दहनकथावण्णना निट्ठिता ।

२. सळायतनुप्पत्तिकथावण्णना

६९१-६९२. केचि वादिनोति कापिले सन्धायाह । ते हि अभिव्यक्तवादिनो विज्जमानमेव कारणे फलं अनभिव्यक्तं हुत्वा ठितं पच्छा अभिव्यक्तिं गच्छतीति वदन्ता बीजावत्थाय विज्जमानापि रुक्खादीनं न अङ्कुरादयो आविभवन्ति, बीजमत्तं आविभावं गच्छतीति कथेन्ति ।

सळायतनुप्पत्तिकथावण्णना निट्ठिता ।

३. अनन्तरपच्चयकथावण्णना

६९३-६९७. अनन्तरूप्यत्तिं सल्लक्खेन्तोति चक्खुविज्जाणानन्तरं सोतविज्जाणुप्पत्तिं मज्जमानो । सोतविज्जाणन्ति वचनेनेव तस्स चक्खुसन्निस्सयता रूपारम्मणता च पटिक्खित्ता, पटिज्जाता च सोतसन्निस्सयता सहारम्मणता चाति आह “न सो चक्खुम्हि सहारम्मण”न्ति । तत्थ सहारम्मणन्ति “सोतविज्जाणं इच्छती”ति आनेत्वा सम्बन्धितब्बं । तयिदं चक्खुविज्जाणस्स अनन्तरं सोतविज्जाणं उप्पज्जतीति लद्धिया एवं जायतीति आह “अनन्तरूपलद्धिवसेन आपन्नत्ता”ति ।

अनन्तरपच्चयकथावण्णना निट्ठिता ।

४. अरियरूपकथावण्णना

६९८-६९९. सम्मावाचादीति सम्मावाचाकम्मन्ता । तत्थ सम्मावाचा सहसभावा, इतरो च कायविज्जत्तिसभावो, उभयम्पि वा विज्जतीति अधिप्पायेन रूपन्तिस्स लद्धि ।

अरियरूपकथावण्णना निट्ठिता ।

५. अज्जोअनुसयोतिकथावण्णना

७००-७०१. तस्मिं समयेति कुसलाब्बाकतचित्तक्खणे । सो हीति पच्छिमपाठो ।

अज्जोअनुसयोतिकथावण्णना निट्ठिता ।

६. परियुट्ठानंचित्तविप्पयुत्तन्तिकथावण्णना

७०२. तेति रागादयो । तस्माति यस्मा विपस्सन्तस्सपि रागादयो उप्पज्जन्ति, तस्मा ।

परियुट्ठानंचित्तविप्पयुत्तन्तिकथावण्णना निट्ठिता ।

७. परियापन्नकथावण्णना

७०३-७०५. किलेसवत्थुओकासवसेनाति किलेसकामवत्थुकामभूमिवसेन । रूपधातुसहगतवसेन अनुसेतीति कामरागो यथा कामवितक्कसङ्घाताय कामधातुया सह पच्चयसमवाये उप्पज्जनारहो, तमेव रूपधातुयापीति अत्थो । रागादिकारणलाभे उप्पत्तिअरहता हि अनुसयनं ।

परियापन्नकथावण्णना निट्ठिता ।

८. अब्बाकतकथावण्णना

७०६-६०८. सब्बथापीति अविपाकभावेनपि सस्सतादिभावेनपि ।

अब्बाकतकथावण्णना निट्ठिता ।

९. अपरियापन्नकथावण्णना

७०९-७१०. तस्मा दिट्ठि लोकियपरियापन्ना न होतीति अत्थं वदन्ति, एवं सति अतिप्पसङ्गो होति वीतदोसादिवोहारभावतोति । ततो अज्जथा अत्थं वदन्तो “रूपदिट्ठिया”तिआदिमाह । तत्थ आदि-सद्देन अरूपदिट्ठिआदिं सङ्गण्हाति । परवादिअधिप्पायवसेन अयमत्थविभावनाति आह “यदि च परियापन्ना सिया”ति । तथा च सतीति दिट्ठिया कामधातुपरियापन्नत्ते सतीति अत्थो । तस्माति “वीतदिट्ठिको”ति एवं वोहाराभावतो । न हि सा तस्स अविगता दिट्ठि, यतो सो वीतदिट्ठिकोति न वुच्चति । येनाति कामदिट्ठिभावेन ।

अपरियापन्नकथावण्णना निट्ठिता ।

चुद्धसमवगवण्णना निट्ठिता ।

१५. पन्नरसमवगो

१. पच्चयताकथावण्णना

७११-७१७. ववत्थितोति असंकिण्णो । यो हि धम्मो येन पच्चयभावेन पच्चयो होति, तस्स ततो अज्जेनपि पच्चयभावे सति पच्चयता संकिण्णा नाम भवेय्य । विरुद्धासम्भवीनं विय तब्बिधुरानं पच्चयभावानं सहभावं पटिक्खिपति ।

पच्चयताकथावण्णना निट्ठिता ।

२. अज्जमज्जपच्चयकथावण्णना

७१८-७१९. सहजाताति वुत्तत्ता न सङ्खारपच्चया च अविज्जाति वुत्तत्ताति अधिप्पायो । अनन्तरादिनापि हि सङ्खारा अविज्जाय पच्चया होन्तियेव । अज्जमज्जानन्तरं अवत्त्वा अविगतानन्तरं सम्पयुत्तस्स वचनं कमभेदो, अत्थिग्गहणेनेव गहितो अत्थिपच्चयभूतोयेव धम्मो निस्सयपच्चयो होतीति । असाधारणतायाति पदन्तरासाधारणताय । तेनाह “वक्खति ही”तिआदि ।

अज्जमज्जपच्चयकथावण्णना निट्ठिता ।

९. ततियसज्जावेदयितकथावण्णना

७३२. यदिपि सेसं नाम गहिततो अञ्जं, तथापि पकरणपरिच्छिन्नमेवेत्थ तं गय्हतीति दस्सेन्तो “**येसं...पे०... अधिप्पायो**”ति वत्त्वा पुन अनवसेसमेव सङ्गणहन्तो “**असञ्जसत्तानमि चा**”तिआदिमाह । तत्थ सब्बसत्ते सन्धायाति अधिप्पायोति योजना । पाणिसम्फस्सापि कमन्तीतिआदिकं सरीरपकतीति सम्बन्धो ।

७३३-७३४. पञ्चहि विञ्जाणेहि न चवति, न उपपज्जतीति वादं परवादी नानुजानातीति आह “**सुत्त...पे०... वत्तब्ब**”न्ति ।

ततियसञ्जावेदयितकथावण्णना निट्ठिता ।

१०. असञ्जसत्तुपिकाकथावण्णना

७३५. यथा वितक्कविचारपीतिसुखविरागवसेन पवत्ता समापत्ति वितक्कादिरहिता होति, एवं सञ्जाविरागवसेन पवत्तापि सञ्जारहिताव सियाति तस्स लद्धीति दस्सेन्तो आह “**सापि असञ्जिता...पे०... दस्सेती**”ति ।

७३६. यदि चतुत्थज्झानसमापत्ति कथं असञ्जसमापत्तीति चोदनं सन्धायाह “**सञ्जाविरागवसेन समापन्नत्ता असञ्जिता, न सञ्जाय अभावतो**”ति ।

असञ्जसत्तुपिकाकथावण्णना निट्ठिता ।

११. कम्मूपचयकथावण्णना

७३८-७३९. “**कम्मूपचयो कम्मेन सहजातो**”ति पुट्ठो सम्पयुत्तसहजाततं सन्धाय पटिक्खिपति, विप्पयुत्तसहजाततं सन्धाय पटिजानातीति । विप्पयुत्तस्सपि हि अत्थि सहजातता चित्तसमुट्ठानरूपस्स वियाति अधिप्पायो ।

७४१. तिण्णन्ति कम्मकम्मूपचयकम्मविपाकानं ।

कम्मूपचयकथावण्णना निट्ठिता ।

पन्नरसमवग्गवण्णना निट्ठिता ।

ततियो पण्णासको समत्तो ।

१६. सोळसमवग्गो

३. सुखानुप्पदानकथावण्णना

७४७-७४८. **न तस्साति** यस्स तं अनुप्पदिस्सति, न तस्स । यो हि अनुप्पदेति, यस्स च अनुप्पदेति, तदुभयविनिमुत्ता इध परेति अधिप्पेता ।

सुखानुप्पदानकथावण्णना निट्ठिता ।

४. अधिगृहमनसिकारकथावण्णना

७४९-७५३. तंचित्तायाति एत्थ मनसिकरोन्तो यदि सब्बसङ्खारे एकतो मनसि करोति, येन चित्तेन मनसि करोति, सब्बसङ्खारन्तो गधत्ता तस्मिंयेव खणे तं चित्तं मनसि कातब्बं एतस्साति तंचित्ता नाम दोसो आपज्जतीति दस्सेन्तो आह “तदेव आरम्मणभूत”न्ति आदि । एतेन तस्सेव तेन मनसिकरणासम्भवमाह, तं वाति आदिना पन ससंवेदनावादापत्तिन्ति अयमेतेसं विसेसो ।

अधिगृहमनसिकारकथावण्णना निट्ठिता ।

सोळसमवग्गवण्णना निट्ठिता ।

१७. सत्तरसमवग्गो

१. अत्थिअरहतोपुञ्जूपचयकथावण्णना

७७६-७७९. किरियचित्तं अब्बाकतं अनादियित्वाति “किरियचित्तं अब्बाकत”न्ति अग्गहेत्वा, दानादिपवत्तनेन दानमयादिपुञ्जत्तेन च गहेत्वाति अत्थो ।

अत्थिअरहतोपुञ्जूपचयकथावण्णना निट्ठिता ।

२. नत्थिअरहतोअकालमच्चूतिकथावण्णना

७८०. अलद्धविपाकवारानन्ति विपाकदानं पति अलद्धोकासानं । ब्यन्तीभावन्ति विगतन्ततं, विगमं अविपाकन्ति अत्थो ।

७८१. ततो परन्ति ब्यतिरेकेन अत्थिसिद्धि, न केवलेन अन्वयेनाति आह “ताव न कमति, ततो परं कमतीति लद्धिया पटिक्खपती”ति । तत्थ ततो परन्ति पुब्बे कतस्स कम्मस्स परिकखयगमनतो परं । नत्थि पाणातिपातो पाणातिपातलक्खणाभावतोति अधिप्पायो । तमेव लक्खणाभावं दस्सेतुं “पाणोपाणसञ्जिता”ति आदि वुत्तं । तत्थ न तेनाति यो परेन उपक्कमो कतो, तेन उपक्कमेन न मतो, धम्मतामरणेनेव मतोति दुब्बिञ्जेय्यं अविसेसविदूहि, दुब्बिञ्जेय्यं वा होतु सुविञ्जेय्यं वा, अङ्गपारिपूरियाव पाणातिपातो ।

नत्थिअरहतोअकालमच्चूतिकथावण्णना निट्ठिता ।

३. सब्बमिदं कम्मतोतिकथावण्णना

७८४. अबीजतोति सब्बेन सब्बं अबीजतो अज्जबीजतो च । तन्ति देय्यधम्मं, गिलानपच्चयन्ति अत्थो ।

सब्बमिदं कम्मतोतिकथावण्णना निट्ठिता ।

४. इन्द्रियबद्धकथावण्णना

७८८. विनापि अनिच्चट्टेनाति अनिच्चट्टं ठपेत्वापि अट्टपेत्वापीति अत्थो, न अनिच्चट्टविरहेनाति । न हि अनिच्चट्टविरहितं अनिन्द्रियबद्धं अत्थि ।

इन्द्रियबद्धकथावण्णना निट्ठिता ।

७. नवत्तब्बंसङ्खोदक्खिणंविशोधेतीतिकथावण्णना

७९३-७९४. अप्पटिग्गहणतोति पटिग्गाहकत्ताभावतो ।

नवत्तब्बंसङ्खोदक्खिणंविशोधेतीतिकथावण्णना निट्ठिता ।

११. दक्खिणाविसुद्धिकथावण्णना

८००-८०१. पटिग्गाहकनिरपेक्खाति पटिग्गाहकस्स गुणविसेसनिरपेक्खा, तस्स दक्खिणेय्यभावेन विनाति अत्थो । तेनाह “पटिग्गाहकेन पच्चयभूतेन विना”ति । सच्चमेतन्ति लद्धिकित्तनेन वुत्तभावमेव पटिजानाति । पटिग्गाहकस्स विपाकनिब्बत्तनं दानचेतनाय महाफलता । पच्चयभावोयेव हि तस्स, न तस्सा कारणत्तं । तेनाह “दानचेतनानिब्बत्तनेन यदि भवेय्या”तिआदि ।

दक्खिणाविसुद्धिकथावण्णना निट्ठिता ।

सत्तरसमवग्गवण्णना निट्ठिता ।

१८. अट्टारसमवग्गो

१. मनुस्सलोककथावण्णना

८०२-८०३. गहणन्ति मिच्छागहणं ।

मनुस्सलोककथावण्णना निट्ठिता ।

२. धम्मदेसनाकथावण्णना

८०४-८०६. तस्स च निम्मितबुद्धस्स देसनं सम्पटिच्छित्त्वा आयस्मता आनन्देन सयमेव च देसितो ।

धम्मदेसनाकथावण्णना निट्ठिता ।

६. ज्ञानसङ्कान्तिकथावण्णना

८१३-८१६. वितक्कविचारेसु विरत्तचित्तता तत्थ आदीनवमनसिकारो, तदाकारो च दुतियज्झानूपचारोति आह “वितक्कविचारा आदीनवतो मनसि कातब्बा, ततो दुतियज्झानेन भवितब्ब”न्ति ।

ज्ञानसङ्कान्तिकथावण्णना निट्टिता ।

७. ज्ञानन्तरिककथावण्णना

८१७-८१९. न पठमज्झानं वितक्काभावतो, नापि दुतियज्झानं विचारसम्भावतोति ज्ञानमेतं न होतीति दस्सेन्तो आह “पठमज्झानादीसु अज्जतरभावाभावतो न ज्ञानं”न्ति ।

ज्ञानन्तरिककथावण्णना निट्टिता ।

९. चक्खुनारूपंपस्सतीतिकथावण्णना

८२६-८२७. “चक्खुना रूपं दिस्वा”ति इमिना चक्खुविज्जाणेन पटिजाननस्स अग्गहणे अरुचिं सूचेन्तो आह “मनोविज्जाणपटिजाननं किर सन्धाया”ति । तेनेवाह “मनोविज्जाणपटिजाननं पना”तिआदि । तस्माति मनोविज्जाणपटिजाननस्सेव अधिप्पेतत्ताति अत्थो । एवं सन्तेति यदि रूपेण रूपं पटिविजानाति, रूपं पटिविजानन्तम्पि मनोविज्जाणं रूपविजाननं होति, न रूपदस्सनन्ति आह “मनोविज्जाणपटिजाननं पन रूपदस्सनं कथं होती”ति ।

चक्खुनारूपंपस्सतीतिकथावण्णना निट्टिता ।

अट्टारसमवग्गवण्णना निट्टिता ।

१९. एकूनवीसतिमवग्गो

१. किलेसपजहनकथावण्णना

८२८-८३१. ते पनाति ये अरियमग्गेण पहीना किलेसा, ते पन । कामज्चेत्थ मग्गेण पहातब्बकिलेसा मग्गभावनाय असति उप्पज्जनारहा खणत्तयं न आगताति च अनागता नाम सियुं, यस्मा पन ते न उप्पज्जिस्सन्ति, तस्मा तथा न वुच्चन्तीति दट्टब्बं । तेनेवाह “नापि भविस्सन्ती”ति ।

किलेसपजहनकथावण्णना निट्टिता ।

२. सुज्जतकथावण्णना

८३२. येन अवसवत्तनट्टेण परपरिकप्पितो नत्थि एतेसं अत्तनो विसयन्ति अनत्ताति वुच्चन्ति सभावधम्मा, स्वायं अनत्ताति आह “अवसवत्तनाकारो अनत्ता”ति । सा पनायं यस्मा अत्थतो असारकताव होति, तस्मा तदेकदेसेन तं दस्सेतुं “अत्थतो जरामरणमेवा”ति आह । एवं सति लक्खणसङ्करो सिया, तेसं पनिदं अधिप्पायकित्तनन्ति दट्टब्बं । अरूपधम्मानं अवसवत्तनाकारताय एव हि अनत्तलक्खणस्स सङ्खारक्खन्धपरियापन्नता ।

सुज्जतकथावण्णना निट्टिता ।

३. सामज्जफलकथावण्णना

८३५-८३६. पत्तिधम्मन्ति हेट्ठा वुत्तं समन्नागममाह ।

सामञ्जफलकथावण्णना निट्ठिता ।

५. तथताकथावण्णना

८४१-८४३. रूपादीनं सभावताति एतेन रूपादयो एव सभावताति इममत्थं पटिक्खिपति । यतो तं परवादी रूपादीसु अपरियापन्नं इच्छति । तेनाह “भावं हेस तथताति वदति, न भावयोग”न्ति । तत्थ भावन्ति धम्ममत्तं, पकतीति अत्थो “जातिधम्म”न्ति आदीसु विय । रूपादीनञ्चि रूप्पनादिपकति तथा असङ्घताति च परवादिनो लद्धि । तेन वुत्तं “न भावयोग”न्ति । येन हि भावो सभावधम्मो युज्जति, एकीभावमेव गच्छति, तं रूप्पनादिलक्खणं भावयोगो । तं पन रूपादितो अनञ्जं, ततो एव सङ्घतं, अविपरीतट्ठेन पन “तथ”न्ति वुच्चति ।

तथताकथावण्णना निट्ठिता ।

६. कुसलकथावण्णना

८४४-८४६. अनवज्जभावमत्तेनेव कुसलन्ति योजना । तस्माति यस्मा अवज्जरहितं अनवज्जं, अनवज्जभावमत्तेनेव च कुसलं, तस्मा निब्बानं कुसलन्ति ।

कुसलकथावण्णना निट्ठिता ।

७. अच्चन्तनियामकथावण्णना

८४७. यं “एकवारं निमुग्गो तथा निमुग्गोव होति, एतस्स पुन भवतो वुट्ठानं नाम नत्थी”ति अट्ठकथायं आगतं, सो पन आचरियवादो, न अट्ठकथानयोति दस्सेन्तो “ताय जातिया...पे... मञ्जमानो”ति आह । तत्थ ताय जातियाति यस्सं जातियं पुग्गलो कम्मावरणादिआवरणेहि समन्नागतो होति, ताय जातिया । संसारखाणुकभावो वस्सभज्जादीनं विय मक्खलिआदीनं विय च दट्ठब्बो । सो च अहेतुकादिमिच्छादस्सनस्स फलभावेनेव वेदितब्बो, न अच्चन्तनियामस्स नाम कस्सचि अत्थिभावतो । यथा हि विमुच्चन्तस्स कोचि नियामो नाम नत्थि ठपेत्त्वा मग्गेन भवपरिच्छेदं, एवं अविमुच्चन्तस्सपि कोचि संसारनियामो नाम नत्थि । तादिसस्स पन मिच्छादस्सनस्स बलवभावे अपरिमितकप्पपरिच्छेदे चिरतरं संसारप्पबन्धो होति, अपायूपपत्ति च यत्थ संसारखाणुसमञ्जा ।

यं पनेके वदन्ति “अत्थेव अच्चन्तं संसरिता अनन्तत्ता सत्तनिकायस्सा”ति, तम्पि अपुञ्जबहुलं सत्तसन्तानं सन्धाय वुत्तं सिया । न हि मातुघातकादीनं तेनत्तभावेन सम्मत्तनियामोक्कमनन्तरायभूतो मिच्छत्तनियामो विय सत्तानं विमुत्तन्तरायकरो संसारनियामो नाम नत्थि । याव पन न मग्गफलस्स उपनिस्सयो उपलब्भति, ताव संसारो अपरिच्छिन्नो । यदा च सो उपलब्धो, तदा सो परिच्छिन्नो एवाति दट्ठब्बं ।

यथा नियतसम्मादस्सनं, एवं नियतमिच्छादस्सनेनपि सविसये एकंसगाहवसेन उक्कंसगतेन भवितब्बन्ति तेन समन्नागतस्स पुग्गलस्स सति अच्चन्तनियामे कथं तस्मिं अभिनिवेसविसये अनेकंसगाहो उप्पज्जेय्य, अभिनिवेसन्तरं वा

विरुद्धं यदि उपपज्जेय्य, अच्चन्तनियामो एव न सियाति पाळियं विचिकिच्छुप्पत्तिनियामन्तरुप्पत्तिचोदना कता । न हि विचिकिच्छा विय सम्मत्तनियतपुग्गलानं यथाक्कमं मिच्छत्तसम्मत्तनियतपुग्गलानं सम्मत्तमिच्छत्तनियता धम्मा कदाचिपि उपपज्जन्ति, अविरुद्धं पन नियामन्तरमेव होतीति आनन्तरिकन्तरं विय मिच्छादस्सनन्तरं समानजातिकं न निवत्तेतीति विरुद्धयेव दस्सेतुं पाळियं विचिकिच्छा विय सस्सतुच्छेददिट्ठियो एव उद्धटा । एवमेत्थ विचिकिच्छुप्पत्तिनियामन्तरुप्पत्तीनं नियामन्तरुप्पत्तिनिवत्तकभावो वेदितब्बो, अच्चन्तनियामो च निवत्तिस्सतीति च विरुद्धमेतन्ति पन “विचारेत्वाव गहेतब्बा”ति वुत्तं सिया ।

अच्चन्तनियामकथावण्णना निट्ठिता ।

८. इन्द्रियकथावण्णना

८५३-८५६. यथा लोकुत्तरा सद्भादयो एव सद्भिन्द्रियादीनि, एवं लोकियापि । कस्मा? तत्थापि अधिमोक्खलक्खणादिना इन्दट्ठसम्भावतो । सद्देय्यादिवत्थूसु सद्दहनादिमत्तमेव हि तन्ति इममत्थं दस्सेन्तो आह “लोकुत्तरानं...पे०... दट्ठब्बो”ति ।

इन्द्रियकथावण्णना निट्ठिता ।

एकूनवीसतिमवग्गवण्णना निट्ठिता ।

२०. वीसतिमवग्गो

२. जाणकथावण्णना

८६३-८६५. कामं पुब्बभागेपि अत्थेव दुक्खपरिज्जा, अत्थसाधिका पन सा मग्गक्खणिका एवाति उक्कंसगतं दुक्खपरिज्जं सन्धाय अवधारेन्तो आह “दुक्खं...पे०... मग्गजाणमेव दीपेती”ति । तं पन अवधारणं न जाणन्तरनिवत्तनं, अथ खो जाणन्तरस्स यथाधिगतकिच्चनिवत्तनं दट्ठब्बं । तेनाह “न तस्सेव जाणभाव”न्तिआदि ।

जाणकथावण्णना निट्ठिता ।

३. निरयपालकथावण्णना

८६६-८६८. नेरयिके निरये पालेन्ति, ततो निग्गन्तुं अप्पदानवसेन रक्खन्तीति निरयपाला । निरयपालताय वा नेरयिकानं नरकदुक्खेन परियोनद्धाय अलं समत्थाति निरयपाला । किं पनेते निरयपाला नेरयिका, उदाहु अनेरयिकाति । किञ्चेत्थ — यदि ताव नेरयिका, निरयसंवत्तनियेन कम्मेन निब्बत्ताति सयम्पि निरयदुक्खं पच्चनुभवेय्युं, तथा सति अज्जेसं नेरयिकानं यातनाय असमत्था सियुं, “इमे नेरयिका, इमे निरयपाला”ति ववत्थानञ्च न सिया । ये च ये यातेन्ति, तेहि समानरूपबलप्पमाणेहि इतरेसं भयसन्तासा न सियुं । अथ अनेरयिका, तेसं तत्थ कथं सम्भवोति? वुच्चते — अनेरयिका निरयपाला अनिरयगतिस्संवत्तनियकम्मनिब्बत्ता । निरयूपपत्तिसंवत्तनियकम्मतो हि अज्जेनेव कम्मुना ते निब्बत्तन्ति रक्खसजातिकत्ता । तथा हि वदन्ति —

“कोधना कुरुरकम्मन्ता, पापाभिरुचिनो तथा ।
दुक्खितेसु च नन्दन्ति, जायन्ति यमरक्खसा”ति ॥

तत्थ यदेके वदन्ति “यातनादुक्खस्स अप्पटिसंवेदनतो, अञ्जथा पुन अञ्जमञ्जं यातेय्यु”न्ति च एवमादि, तयिदं आकासरोमट्टुनं निरयपालानं नेरयिकभावस्सेव अभावतो । ये पन वदेय्युं – यदिपि अनेरयिका निरयपाला, अयोमयाय पन आदिताय सम्पज्जलिताय सजोतिभूताय निरयभूमिया परिवत्तमाना कथं नाम दुक्खं नानुभवन्तीति? कम्मानुभावतो । यथा हि इद्धिमन्तो चेतोवसिप्पत्ता महामोग्गल्लानादयो नेरयिके अनुकम्पन्ता इद्धिबलेन निरयभूमिं उपगता तत्थ दाहदुक्खेन न बाधीयन्ति, एवं सम्पदमिदं दट्टुब्बं ।

तं इद्धिविसयस्स अचिन्तेय्यभावतोति चे? इदम्पि तंसमानं कम्मविपाकस्स अचिन्तेय्यभावतो । तथारूपेण हि कम्मुना ते निब्बत्ता यथा निरयदुक्खेन अबाधिता एव हुत्वा नेरयिके यातेन्ति, न चेतकेन बाहिरविसयाभावो विज्जति इट्ठानिट्ठताय पच्चेकं द्वारपुरिसेसु विभत्तसभावत्ता । तथा हि एकच्चस्स द्वारस्स पुरिसस्स इट्ठं एकच्चस्स अनिट्ठं, एकच्चस्स च अनिट्ठं एकच्चस्स इट्ठं होति । एवञ्च कत्वा यदेके वदन्ति “नत्थि कम्मवसेन तेजसा परूपापन”न्तिआदि, तदपाहतं होति । यं पन वदन्ति “अनेरयिकानं तेसं कथं तत्थ सम्भवो”ति नेरयिकानं यातकभावतो । नेरयिकसत्तयातनायोग्गहि अत्तभावं निब्बत्तेन्तं कम्मं तादिसनिकन्तिविनामितं निरयट्ठानेयेव निब्बत्तेति । ते च नेरयिकेहि अधिकतरबलारोहपरिणाहा अतिविय भयानकसन्तासकुरुरतरपयोगा च होन्ति । एतेनेव तत्थ काकसुनखादीनम्पि निब्बत्ति संवण्णिताति दट्टुब्बं ।

कथमञ्जगतिकेहि अञ्जगतिकबाधनन्ति च न वत्तब्बं अञ्जत्थापि तथा दस्सनतो । यं पनेके वदन्ति “असत्तसभावा निरयपाला निरयसुनखादयो चा”ति, तं तेसं मतिमत्तं अञ्जत्थ तथा अदस्सनतो । न हि काचि अत्थि तादिसी धम्मप्पवत्ति, या असत्तसभावा, सम्पतिसत्तेहि अप्पयोजिता च अत्थकिच्चं साधेन्ती दिट्ठपुब्बा । पेतानं पानीयनिवारकानं दण्डादिहत्थपुरिसानम्पि असत्तभावे विसेसकारणं नत्थि । सुपिनूपघातोपि अत्थकिच्चसमत्थताय अप्पमाणं दस्सनादिमत्तेनपि तदत्थसिद्धितो । तथा हि सुपिने आहाररूपभोगादिना न अत्थसिद्धि अत्थि, निम्मानरूपं पनेत्थ लद्धपरिहारं इद्धिविसयस्स अचिन्तेय्यभावतो । इधापि कम्मविपाकस्स अचिन्तेय्यभावतोति चे? तं न, असिद्धत्ता । नेरयिकानं कम्मविपाको निरयपालाति असिद्धमेतं, वुत्तनयेन पन नेसं सत्तभावो एव सिद्धो । सक्का हि वत्तुं सत्तसङ्घाता निरयपालसञ्जिता धम्मप्पवत्ति साभिसन्धिका परूपाघाति अत्थकिच्चसम्भावतो ओजाहारादिरक्खससन्तति वियाति । अभिसन्धिपुब्बकता चेत्य न सक्का पटिक्खिपितुं तथा तथा अभिसन्धिया यातनतो, ततो एव न सङ्घाटपब्बतादीहि अनेकन्तिकता । ये पन वदन्ति “भूतविसेसा एव ते वण्णसण्ठानादिविसेसवन्तो भेरवाकारा नरकपालाति समञ्जं लभन्ती”ति, तदसिद्धं । उजुकमेव पाळियं “अत्थि निरये निरयपाला”ति वादस्स पतिट्ठापितत्ता ।

अपिच यथा अरियविनये नरकपालानं भूतमत्तता असिद्धा, तथा पञ्जत्तिमत्तवादिनोपि तेसं भूतमत्तता असिद्धाव । न हि तस्स भूतानि नाम सन्ति । यदि परमत्थं गहेत्वा वोहरति, अथ कस्मा वेदनादिके एव पटिक्खिपतीति? तिट्ठेसा अनवट्ठिततक्कानं अप्पहीनसम्मोहविपल्लासानं वादवीमंसा, एवं अत्थेव निरयपालाति निट्ठमेत्थ गन्तब्बं । सति च नेसं सम्भावे, असतिपि बाहिरे विसये नरके विय देसादिनियमो होतीति वादो न सिज्जति एवाति दट्टुब्बं ।

निरयपालकथावण्णना निट्ठिता ।

४. तिरच्छानकथावण्णना

८६१-८७१. तस्साति एरावणनामकस्स देवपुत्तस्स । तर्हि कीळनकाले हत्थिवण्णेन विकुब्बनं सन्धाय “हत्थिनागस्सा”ति वुत्तं । दिब्बयानस्साति एत्थापि एसेव नयो । न हि एकन्तसुखप्पच्चयद्धाने सग्गे दुक्खाधिद्धानस्स अकुसलकम्मसमुद्धानस्स अत्तभावस्स सम्भवो युत्तो । तेनाह “न तिरच्छानगतस्सा”ति ।

तिरच्छानकथावण्णना निड्डिता ।

६. जाणकथावण्णना

८७६-८७७. “द्वादसवत्थुकं जाणं लोकुत्तर”न्ति एत्थ द्वादसवत्थुकस्स जाणस्स लोकुत्तरता पतिट्ठापीयतीति दस्सेन्तो पठमविकप्पं वत्त्वा पुन लोकुत्तरजाणस्स द्वादसवत्थुकता पतिट्ठापीयतीति दस्सेतुं “तं वा...पे०... अत्थो”ति आह । परिज्जेय्यन्ति एत्थ इति-सद्दो आदिअत्थो, पकारत्थो वा । तेन “पहातब्ब”न्ति एवमादिं सङ्गण्हाति । परिज्जातन्ति एत्थापि एसेव नयो । “परिज्जेय्यं परिज्जात”न्ति आदिना परिजाननादिकिरियाय निब्बत्तेतब्बता निब्बत्तितता च दस्सिता, न निब्बत्तियमानताति । येन पन सा होति, तं दस्सेतुं “सच्चजाणं पना”ति आदि वुत्तं । तत्थ सच्चजाणन्ति दुक्खादिसच्चसभावावबोधकं जाणं, यं सन्धाय “इदं दुक्ख”न्ति आदि वुत्तं । मग्गक्खणेपीति अपि-सद्देन ततो पुब्बापरभागेपीति दट्ठब्बं । परिजाननादिकिच्चसाधनवसेन होति असम्मोहतो विसयतो चाति अधिप्पायो ।

जाणकथावण्णना निड्डिता ।

वीसतिमवग्गवण्णना निड्डिता ।

चतुत्थो पण्णासको समत्तो ।

२१. एकवीसतिमवग्गो

१. सासनकथावण्णना

८७८. समुदायाति “सासनं नवं कत”न्ति आदिना पुच्छावसेन पवत्ता वचनसमुदाया । एकदेसानन्ति तदवयवानं । “तीसुपि पुच्छासू”ति एवं अधिकरणभावेन वुत्ता ।

सासनकथावण्णना निड्डिता ।

४. इद्धिकथावण्णना

८८३-८८४. अधिप्पायवसेनाति तथा तथा अधिमुच्चनाधिप्पायवसेन ।

इद्धिकथावण्णना निड्डिता ।

७. धम्मकथावण्णना

८८७-८८८. रूपसभावो रूपट्ठोति आह “रूपट्ठो नाम कोचि रूपतो अज्जो नत्थी”ति । यं पन यतो अज्जं, न तं

तंसभावन्ति आह “रूपद्वतो अञ्जं रूपञ्च न होती”ति, रूपमेव न होतीति अत्थो। एतेन व्यतिरेकतो तमत्थं साधेति। तस्माति यस्मा रूपतो अञ्जो रूपद्वो नत्थि, रूपद्वतो च अञ्जं रूपं, तस्मा रूपं रूपमेव रूपसभावमेवाति एव-कारेण निवृत्तितं दस्सेति “न वेदनादिसभाव”न्ति। अधिष्णायेनाति रूपरूपद्वानं अनञ्जत्ताधिष्णायेन। अञ्जत्ताति तेसं अञ्जत्ते रूपद्वेन नियमेन रूपं नियतन्ति वत्तब्बन्ति योजना। दस्सितोयेव होति अत्थतो आपन्नत्ता। न हि अभिन्ने वत्थुस्मिं परियायन्तरभेदं करोति। अञ्जत्तन्ति रूपसभावानं रूपरूपद्वानञ्च। ससामिनिद्वेससिद्धाभेदा “सिलापुत्तकस्स सरीर”न्ति विय, कप्पनामत्ततो चायं भेदो, न परमत्थतोति आह “गहेत्वा विय पवत्तो”ति। वेदनादीहि नानत्तमेवाति वेदनादीहि अञ्जत्तमेव। सो सभावोति सो रूपसभावो। नानत्तसञ्जापनत्थन्ति रूपस्स सभावो, न वेदनादीनन्ति एवं भेदस्स जापनत्थं। तञ्च वचनन्ति “रूपं रूपद्वेन न नियत”न्ति वचनं। वुत्तप्पकारेनाति “रूपद्वतो अञ्जस्स रूपस्स अभावा”तिआदिना वुत्ताकारेण। यदि सदोसं, अथ कस्मा पटिजानातीति योजना।

वुत्तमेव कारणन्ति “रूपं रूपमेव, न वेदनादिसभाव”न्ति एवं वुत्तमेव युत्तिं। परेण चोदितन्ति “न वत्तब्बं रूपं रूपद्वेन नियत”न्तिआदिना परवादिनो चोदनं सन्धायाह। तमेव कारणं दस्सेत्वाति तमेव यथावुत्तं युत्तिं “एत्थ ही”तिआदिना दस्सेत्वा। चोदनं निवत्तेतीति “अथ कस्मा पटिजानाती”ति वुत्तं चोदनं निवत्तेति। यमत्थं सन्धाय “इतो अञ्जत्ता”ति वुत्तं, तं दस्सेतुं “रूपादी”तिआदि वुत्तं।

धम्मकथावण्णना निट्ठिता।

एकवीसतिमवग्गवण्णना निट्ठिता।

२२. बावीसतिमवग्गो

२. कुसलचित्तकथावण्णना

८९४-८९५. पुरिमजवनक्खणेति परिनिब्बानचित्ततो अनन्तरातीतपुरिमजवनवारक्खणे।

कुसलचित्तकथावण्णना निट्ठिता।

३. आनेञ्जकथावण्णना

८९६. हेतुसरूपारम्मणसम्पयुत्तधम्मारम्मणादितो भवङ्गसदिसत्ता चुत्तिचित्तं “भवङ्गचित्त”न्ति आह।

आनेञ्जकथावण्णना निट्ठिता।

५-७. तिस्सोपिकथावण्णना

८९८-९००. अरहत्तप्पत्तिपि गब्भेयेव अत्थीति मञ्जति। सत्तवस्सिका हि सोपाकसामणेरादयो अरहत्तं पत्ता। सत्तवस्सिकोपि गब्भो अत्थीति परवादिनो अधिष्णायो। आकासेन गच्छन्तो विय सुपिनं आकाससुपिनं। तं अभिञ्जानिब्बत्तं मञ्जतीति निदस्सनं कत्वा दस्सेन्तो आह “आकासगमनादिअभिञ्जा विया”ति। हेट्ठिमानं चतुन्नं वा मग्गानं अधिगमेन धम्माधिसमयो अग्गफलाधिगमेन अरहत्तप्पत्ति च सुपिने अत्थीति मञ्जतीति योजना।

तिस्सोपिकथावण्णना निट्ठिता ।

९. आसेवनपच्चयकथावण्णना

१०३-१०५. बीजं चतुमधुरभावं न गणहातीति इदं सकसमयवसेन वुत्तं, परसमये पन रूपधम्मापि अरूपधम्मेहि समानक्खणा एव इच्छिता । तेनेवाह “सब्बे धम्मा खणिका”ति । खणिकत्तेपि वा अचेतनेसुपि अनिन्द्रियबद्धरूपेसु भावनाविसेसो लब्भति, किमङ्गं पन सचेतनेसूति दस्सेतुं “यथा बीजं चतुमधुरभावं न गणहाती”ति निदस्सनन्ति दट्ठब्बं । आसेवेन्तो नाम कोचि धम्मो नत्थि इत्तरताय अनवट्टानतोति अधिप्पायो । इत्तरखणताय एव पन आसेवनं लब्भति । कुसलादिभावेन हि अत्तसदिसस्स पयोगेन करणीयस्स पुनप्पुनं करणप्पवत्तनं अत्तसदिसतापादनं वासनं वा आसेवनं पुरे परिचितगन्थो विय पच्छिमस्साति ।

आसेवनपच्चयकथावण्णना निट्ठिता ।

१०. खणिककथावण्णना

१०६-१०७. पथवियादिरूपेसूति अनेककलापसमुदायभूतेसु ससम्भारपथवीआदिरूपेसु । तत्थ हि केसुचि पुरिमुप्पन्नेसु ठितेसु केसञ्चि तदञ्जेसं उप्पादो, ततो पुरिमन्तरुप्पन्नानं केसञ्चि निरोधो होति एकेककलापरूपेसु समानुप्पादनरोधत्ता तेसं । एवं पतिट्टानन्ति एवं वुत्तप्पकारेन असमानुप्पादनरोधेन पबन्धेन पतिट्टानपवत्तीति अत्थो । सा पनायं यथावुत्ता पवत्ति कस्मा रूपसन्ततिया एवाति आह “न हि रूपान”न्तिआदि । तस्सत्थो — यदि सब्बे सङ्खत्तधम्मा समानक्खणा, तथा सति अरूपसन्ततिया विय रूपसन्ततियापि अनन्तरादिपच्चयेन विधिना पवत्ति सिया, न चेतं अत्थि । यदि सिया, चित्तक्खणे चित्तक्खणे पथवीआदीनं उप्पादनरोधेहि भवितब्बन्ति ।

खणिककथावण्णना निट्ठिता ।

बावीसतिमवग्गवण्णना निट्ठिता ।

२३. तेवीसतिमवग्गो

१. एकाधिप्पायकथावण्णना

१०८. एक-सद्धो अञ्जत्थोपि होति “इत्थेके अभिवदन्ती”तिआदीसु विय, अञ्जत्तञ्चेत्थ रागाधिप्पायतो वेदितब्बं, पुथुज्जनस्स पन सञ्छन्दरागपरिभोगभावतो आह “रागाधिप्पायतो अञ्जाधिप्पायोवाति वुत्तं होती”ति । को पन सो अञ्जाधिप्पायोति? करुणाधिप्पायो । तेन वुत्तं “करुणाधिप्पायेन एकाधिप्पायो”ति । अयञ्च नयो इत्थिया जीवितरक्खणत्थं कारुञ्जेन मनोरथं पूरेन्तस्स बोधिसत्तस्स संवरविनासो न होतीति एवंवादिनं परवादिं सन्धाय वुत्तो, पणिधानाधिप्पायवादिनं पन सन्धाय “एको अधिप्पायोति एत्था”तिआदि वुत्तं । पुत्तमुखदस्सनाधिप्पायोपि एत्थेव सङ्गहं गतोति दट्ठब्बं । एकतोभावेति सहभावे ।

एकाधिप्पायकथावण्णना निट्ठिता ।

३-७. इस्सरियकामकारिकाकथावण्णना

११०-११४. इस्सरियेनाति चित्तिस्सरियेन, न चेतोवसिभावेनाति अत्थो । कामकारिकं यथिच्छितनिष्फादनं । इस्सरियकामकारिकाहेतूति इस्सरियकामकारिभावनिमित्तं, तस्स निब्बत्तनत्थन्ति अत्थो । मिच्छादिट्ठिया करीयतीति मिच्छाभिनिवेसेनेव या काचि दुक्करकारिका करीयतीति अत्थो ।

इस्सरियकामकारिकाकथावण्णना निट्ठिता ।

८. पतिरूपकथावण्णना

११५-११६. मेत्तादयो वियाति यथा मेत्ता करुणा मुदिता च सिनेहसभावापि अरञ्जनसभावत्ता असंकिलिट्ठत्ता च न रागो, एवं रागपतिरूपको कोचि धम्मो नत्थि ठपेत्वा मेत्तादयो, अञ्जचित्तस्स सिनिह्नाकारो रागस्सेव पवत्तिआकारोति अत्थो । तेनेवाह “रागमेव गण्हाती”ति । एवं दोसेपीति एत्थ इस्सादयो विय न दोसो दोसपतिरूपको कोचि अत्थीति दोसमेव गण्हातीति योजेतब्बं । ठपेत्वा हि इस्सादयो अञ्जचित्तस्स दुस्सनाकारो दोसस्सेव पवत्तिआकारोति ।

पतिरूपकथावण्णना निट्ठिता ।

९. अपरिनिष्फन्नकथावण्णना

११७-११८. अनिच्चादिको भावोति अनिच्चसङ्खारपटिच्चसमुप्पन्नतादिको भावो धम्मो पकति एतस्साति अत्थो । दुक्खञ्जेव परिनिष्फन्नन्ति “दुक्खसच्चं सन्धाय पुच्छा कता, न दुक्खतामत्त”न्ति अयमत्थो विञ्जायति “न केवलज्झि पठमसच्चमेव दुक्ख”न्ति वचनेन । तथा सति परवादिना चक्खायतनादीनं अञ्जेसञ्च तंसरिक्खकानं धम्मानं परिनिष्फन्नता नानुजानितब्बा सिया । कस्मा? तेसम्पि हि दुक्खसच्चेन सङ्गहो, न इतरसच्चेहि । यज्झि समुदयसच्चतो निब्बत्तं, तं निष्परियायतो दुक्खसच्चं, इतरं सङ्खारदुक्खताय दुक्खन्ति इममत्थं दस्सेन्तो “न केवलज्झी”तिआदिमाह । तत्थ न हि अनुपादिन्नानीति इमिना चक्खायतनादीनं समुदयसच्चेन सङ्गहाभावमाह । लोक्कतरानीति इमिना निरोधमगसच्चेहि । यदि एवमेत्थ युत्ति वत्तब्बा, किमेत्थ वत्तब्बं? सभावो हेस परवादिवादस्स, यदिदं पुब्बेनापरमसंसन्दनं । तथा हि सो विञ्जूहि पटिक्खित्तो । तथा चेव तं अम्हेहि तत्थ तत्थ विभावितं । एतन्ति “रूपं अपरिनिष्फन्नं, दुक्खञ्जेव परिनिष्फन्न”न्ति यदेतं तथा वुत्तं, एतं नो वत रे वत्तब्बे । कस्मा? रूपस्स च दुक्खत्ता । रूपज्झि अनिच्चं दुक्खाधिट्ठानञ्च । तेन वुत्तं “यदनिच्चं तं दुक्खं । संखित्तेन पञ्चुपादानक्खन्धा दुक्खा”ति च ।

अपरिनिष्फन्नकथावण्णना निट्ठिता ।

तेवीसतिमवग्गवण्णना निट्ठिता ।

कथावत्थुपकरण-अनुटीका समत्ता ।

॥ नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ॥

यमकपकरण-अनुटीका

गन्थारम्भवणना

सङ्घेपेनेवाति उद्देसेनेव । यं “मातिकाठपन”न्ति वुत्तं । धम्मसूति खन्धादिधम्मेषु कुसलादिधम्मेषु च । अविपरीततो गहितेषु धम्मेषु मूलयमकादिवसेन पवत्तियमाना देसना वेनेय्यानं नानप्पकारकोसल्लावहा परिज्जाकिच्चसाधनी च होति, न विपरीततोति आह “विपरीतग्गहणं...पे०... आरब्ध”न्ति । एतेन कथावत्थुपकरणदेसनानन्तरं यमकपकरणदेसनाय कारणमाह । तत्थ विपरीतग्गहणन्ति पुग्गलपरिग्गहणादिमिच्छागाहं । धम्मपुग्गलोकासादिनिस्सयानन्ति “ये केचि कुसला धम्मा, सब्बे ते कुसलमूला”तिआदिना (यम० १.मूलयमक.१) धम्मे, “यस्स रूपक्खन्धो उप्पज्जति, तस्स वेदनाक्खन्धो उप्पज्जती”तिआदिना (यम० १.खन्धयमक.५०) पुग्गलं “यत्थ रूपक्खन्धो उप्पज्जति, तत्थ वेदनाक्खन्धो उप्पज्जती”तिआदिना (यम० १.खन्धयमक.५१) ओकासं निस्साय आरम्भ पवत्तानं । आदि-सद्देन पुग्गलोकासउप्पादनिरोधतदुभयपरिज्जादीनं सङ्गहो दट्ठब्बो । सन्निट्ठानसंसयानन्ति पाळिगतिपटिवचनसरूपदस्सनपटिक्खिपनपटिसेधननयेहि यथापुच्छितस्स अत्थस्स निच्छयकरणं सन्निट्ठानं, तदभावतो संसयनं संसयो । तेसं सन्निट्ठानसंसयानं ।

कामज्जेत्थ धम्मपटिग्गाहकानं संसयपुब्बकं सन्निट्ठानन्ति पठमं संसयो वत्तब्बो, देसेन्तस्स पन भगवतो सन्निट्ठानपुब्बको संसयोति दस्सनत्थं अयं पदानुक्कमो कतो । सब्बज्जि परिज्जेय्यं हत्थामलकं विय पच्चक्खं कत्वा ठितस्स धम्मसामिनो न कत्थचि संसयो, विस्सज्जेतुकामताय पन विनेय्यज्झासयगतं संसयं दस्सेन्तो संसयितवसेन पुच्छं करोतीति एवं विस्सज्जनपुच्छनवसेन न सन्निट्ठानसंसया लब्भन्तीति अयमत्थो दस्सितो, निच्छितसंसयधम्मवसेनेव पनेत्थ सन्निट्ठानसंसया वेदितब्बा । तेनाह अट्ठकथायं “कुसलेसु कुसला नु खो, न नु खो कुसलाति सन्देहाभावतो”तिआदि । तेनेव च “सन्निट्ठानसंसयान”न्ति, “सन्निट्ठानसंसयवसेना”ति च पठमं सन्निट्ठानग्गहणं कतं ।

तन्ति यमकपकरणं । तस्स ये समयादयो वत्तब्बा, ते कथावत्थुपकरणदेसनानन्तरो देसनासमयो, तावतिसभवनमेव देसनादेसो, कुसलाकुसलमूलादियमकाकारेन देसनाति विभागतो “सङ्घेपेनेवा”तिआदिगाथाहि विभाविता निमित्तेन सद्दि संवणनपटिज्जा चाति इममत्थं दस्सेन्तो “समयदेसदेसनावसेना”तिआदिमाह । निमित्तज्हेतं इध संवणनाय, यदिदं कमानुप्पत्ति आगतभारवाहिता च पण्डितानं पण्डितकिच्चभावतो । तत्थ अनुप्पत्तं दस्सेत्वाति सम्बन्धो ।

तत्थाति तस्मिं समयादिदस्सने । यमनं उपरमनन्ति यमो मरणन्ति आह “जातिया सति मरणं होतीति...पे०... विसयो”ति । तत्थ यथा “जातिया सति मरणं होती”ति जाति यमस्स विसयो, एवं “उपादानक्खन्धेषु सन्तेसु मरणं होती”ति उपादानक्खन्धा यमस्स विसयोति योजेतब्बं । ते हि मरणधम्मिनोति । अनुप्पत्तमरणंयेव किब्बिसकारिनं पुग्गलं यमपुरिसा विविधा कम्मकारणा करोन्ति, न अप्पत्तमरणन्ति मरणं यमस्स विसयो वुत्तो । आणापवत्तिट्ठानन्ति इदं विसय-सद्दस्स अत्थवचनं । देसं वाति कामादिधातुत्तयदेसं सन्धायाह । धातुत्तयिस्सरो हि मच्चुराजा । पञ्चानन्तरियानि अज्जसत्थारुद्देसो च, तेन वा सद्दि पच्च वेरानि छ अभब्बट्ठानानि । आवत्ताति पदक्खिणावत्ता । तनुरुहाति लोमा ।

गन्थारम्भवणना निट्ठिता ।

१. मूलयमकं

उद्देशवारवण्णना

१. यमकसमूहस्साति मूलयमकादिकस्स यमकसमूहस्स । मूलयमकादयो हि पकरणापेक्खाय अवयवभूतापि निच्चावयवापेक्खाय यमकसमूहोति वुत्तो । तेनाह “तंसमूहस्स च सकलस्स पकरणस्सा”ति ।

कुसलाकुसलमूलविसेसानन्ति दुतियपुच्छाय वुत्तानं संसयपदसङ्गहितानं कुसलसङ्घातानं, तथा पठमपुच्छाय वुत्तानं कुसलमूलसङ्घातानं विसेसानं अत्थयमकभावस्स वुत्तताति योजना । यथा हि पठमपुच्छाय विसेसवन्तभावेन वुत्तायेव कुसलधम्मा दुतियपुच्छायं विसेसभावेन वुत्ता, एवं पठमपुच्छायं विसेसभावेन वुत्तायेव कुसलमूलधम्मा दुतियपुच्छायं विसेसवन्तभावेन वुत्ता । वत्तुवचनिच्छावसेन हि धम्मानं विसेसविसेसवन्तताविभागा होन्तीति । कुसलमूलकुसलविसेसेहि संसयितपदसङ्गहितेहि कुसलकुसलमूलानं विसेसवन्तानन्ति अधिप्पायो । एत्थ च विसेसवन्तापेक्खविसेसवसेन पठमो अत्थविकप्पो वुत्तो, दुतियो पन विसेसापेक्खविसेसवन्तवसेनाति अयमेतेसं विसेसो । तेनाह “जातुं इच्छितानं ही”तिआदि ।

तत्थ जातुं इच्छितानन्ति पुच्छाय विसयभूतानन्ति अत्थो । विसेसानन्ति कुसलकुसलमूलविसेसानं । विसेसवन्तापेक्खानन्ति कुसलमूलकुसलसङ्घातेहि विसेसवन्तोहि सापेक्खानं । विसेसवन्ति कुसलमूलकुसलानं । विसेसापेक्खानन्ति कुसलकुसलमूलविसेसेहि सापेक्खानं । एत्थाति एतस्मिं मूलयमके । पधानभावोति पठमविकप्पे ताव संसयितपधानत्ता पुच्छाय विसेसानं पधानभावो वेदितब्बो । ते हि संसयितानं विसेसवन्तोति । दुतियविकप्पे पन विसेसा नाम विसेसवन्ताधीनाति विसेसवन्तानं तत्थ पधानभावो दट्टब्बो । द्विन्नं पन एकज्झं पधानभावो न युज्जति । सति हि अप्पधाने पधानं नाम सिया । तेनाह “एकेकाय पुच्छाय एकेको एव अत्थो सङ्गहितो होती”ति । एवज्चेतं सम्पटिच्छितब्बं, अज्जथा विनिच्छितविसेसितब्बभावेहि इध पधानभावो न युज्जतेवाति । न धम्मवाचकोति न सभावधम्मवाचको । सभावधम्मोपि हि अत्थोति वुच्चति “गम्भीरपज्जं निपुणत्थदस्सि”न्तिआदीसु (सु० नि० १७८) । “हेतुफले जाणं अत्थपटिसम्भिदा”तिआदीसु (विभ० ७२०) अत्थ-सदस्स हेतुफलवाचकता दट्टब्बा । आदि-सद्देनस्स “अत्थाभिसमया”तिआदीसु (सं० नि० १.१२९) आगता हितादिवाचकता सङ्गहति । तेनेवाति पाळिअत्थवाचकत्ता एव ।

तीणिपि पदानीति एत्थ पि-सद्वो समुच्चयत्थो, समुच्चयो च तुल्ययोगे सिया । किं नाम-पदेन अनवसेसतो कुसलादीनं सङ्गहोति आसङ्गाय तदासङ्गानिवत्तनत्थमाह “तीणिपि...पे०... सङ्गाहकत्त”न्ति । तत्थ सङ्गाहकत्तमत्तन्ति मत्त-सद्वो विसेसनिवत्तिअत्थोति । तेन निवत्तितं विसेसं दस्सेतुं “न निरवसेससङ्गाहकत्त”न्ति वुत्तं । न हि रूपं नाम-पदेन सङ्गहति । कुसलादियेव नामन्ति नियमो दट्टब्बो, न नामंयेव कुसलादीति इममेव च नियमं सन्धायाह “कुसलादीनं सङ्गाहकत्तमेव सन्धाय वुत्त”न्ति । यदिपि नाम-पदं न निरवसेसकुसलादिसङ्गाहकं, कुसलादिसङ्गाहकं पन होति, तदत्थमेव च तं गहितन्ति नामस्स कुसलत्तिकपरियापन्नता वुत्ताति दस्सेन्तो आह “कुसलादि...पे०... वुत्त”न्ति ।

उद्देशवारवण्णना निद्धिता ।

निद्देशवारवण्णना

५२. दुतिययमकेति एकमूलयमके । एवमिधापीति यथा एकमूलयमके “ये केचि कुसला”इच्चेव पुच्छा आरब्धा, एवं इथापि अज्जमज्जमूलयमकेपि “ये केचि कुसला”इच्चेव पुच्छा आरभितब्बा सिया । कस्मा? पुरिमयमक...पे०...

अप्पवत्तताति । इदञ्च दुतिययमकस्स तथा अप्पवत्तता वुत्तं, ततिययमकं पन तथेव पवत्तं । **केचीति** पदकारा । ते हि यथा पठमदुतिययमकेसु पुरिमपुच्छा एव परिवत्तनवसेन पच्छिमपुच्छा कताति पच्छिमपुच्छाय पुरिमपुच्छा समाना ठपेत्वा पटिलोमभावं, न तथा अञ्जमञ्जयमके । तत्थ हि द्वेपि पुच्छा अञ्जमञ्जविसदिसा । यदि तत्थापि द्वीहिपि पुच्छाहि सदिसाहि भवितब्बं, “ये केचि कुसला”ति पठमपुच्छा आरभितब्बा, पच्छिमपुच्छा वा “सब्बे ते धम्मा कुसलमूलेन एकमूला”ति वत्तब्बा सिया । एवं पन अवत्वा पठमदुतिययमकेसु विय पुरिमपच्छिमपुच्छा सदिसा अकत्वा ततिययमके तासं विसदिसता “ये केचि कुसला”ति अनारद्धत्ता, तस्मा पटिलोमपुच्छानुरूपाय अनुलोमपुच्छाय भवितब्बन्ति इममत्थं सन्धाय “ये केचि कुसलाति अपुच्छित्वा”ति वुत्तन्ति वदन्ति ।

अथवसेनाति सम्भवन्तानं निच्छितसंसयितानं अत्थानं वसेन । **तदनुरूपायाति** तस्सा पुरिमपुच्छाय अत्थतो ब्यञ्जनतो च अनुच्छविकाय । पुरिमज्झि अपेक्खित्वा पच्छिमाय भवितब्बं । **तेनाति** तस्मा । यस्मा अनुलोमे संसयच्छेदे जातेपि पटिलोमे संसयो उप्पज्जति, यदि न उप्पज्जेय्य, पटिलोमपुच्छाय पयोजनमेव न सिया, तस्मा न पच्छिमपुच्छानुरूपा पुरिमपुच्छा, अथ खो वुत्तनयेन पुरिमपुच्छानुरूपा पच्छिमपुच्छा, ताय च अनुरूपताय अत्थादिवसेन द्विन्नं पदानं सम्बन्धत्ता अत्थादियमकता वुत्ता । देसनाक्कमतो चेत्य अनुलोमपटिलोमता वेदितब्बा “कुसला कुसलमूला”ति वत्वा “कुसलमूला कुसला”ति च वुत्तत्ता । सेसयमकेसुपि एसेव नयो । विसेसवन्तविसेस, विसेसविसेसवन्तग्गहणतो वा इध अनुलोमपटिलोमता वेदितब्बा । पठमपुच्छायज्झि ये धम्मा विसेसवन्तो, ते निच्छयाधिद्धाने कत्वा दस्सेन्तो “ये केचि कुसला धम्मा”ति वत्वा तेसु यस्मिं विसेसो संसयाधिद्धानो, तंदस्सनत्थं “सब्बे ते कुसलमूला”ति पुच्छा कता । दुतियपुच्छायं पन तप्पटिलोमतो येन विसेसेन ते विसेसवन्तो, तं विसेसं सन्निद्धानं कत्वा दस्सेन्तो “ये वा पन कुसलमूला”ति वत्वा ते विसेसवन्ते संसयाधिद्धानभूते दस्सेतुं “सब्बे ते धम्मा कुसला”ति पुच्छा कता । अनियतवत्थुका हि सन्निद्धानसंसया अनेकज्झासयत्ता सत्तानं ।

इमिनापि ब्यञ्जनेनाति “ये केचि कुसलमूलेन एकमूला”ति इमिनापि वाक्येन । **एवं न सक्का वत्तन्ति** येनाधिप्पायेन वुत्तं, तमेवाधिप्पायं विवरति “**न ही**”तिआदिना । तत्थ **तेनेवाति** कुसलब्यञ्जनत्थस्स कुसलमूलेन एकमूलब्यञ्जनत्थस्स भिन्नत्ता एव । **विस्सज्जनन्ति** विभजनं । **इतरथाति** कुसलमूलेन एकमूलब्यञ्जनेन पुच्छाय कताय । **तानि वचनानीति** कुसलवचनं कुसलमूलेन एकमूलवचनञ्च । कुसलचित्तसमुद्धानरूपवसेन चस्स अब्याकतदीपनता दट्टब्बा । **एत्थाति** “इमिनापि ब्यञ्जनेन तस्सेवत्थस्स सम्भवतो”ति एतस्मिं वचने । **ये केचि कुसला... पे०... सम्भवतोति** एतेन कुसलानं कुसलमूलेन एकमूलताय ब्यभिचाराभावं दस्सेति । तेनेवाह “**न हि... पे०... सन्ती**”ति । **वुत्तब्यञ्जनत्थस्सेव सम्भवतोति** हि इमिना अवुत्तब्यञ्जनत्थस्स सम्भवाभाववचनेन स्वायमधिप्पायमत्थो विभावितो । यथा हि कुसलमूलेन एकमूलब्यञ्जनत्थो कुसलब्यञ्जनत्थं ब्यभिचरति, न एवं तं कुसलब्यञ्जनत्थो । कथं कत्वा चोदना, कथञ्च कत्वा परिहारो? कुसलमूलेन एकमूला कुसला एवाति चोदना कता, कुसलमूलेन एकमूला एव कुसलाति पन परिहारो पवत्तोति वेदितब्बं । **दुतिययमके विय अपुच्छित्वाति** “ये केचि कुसला”ति अपुच्छित्वा । **कुसलमूलेहीति** कुसलेहि मूलेहि । तेति कुसलमूलेन एकमूला ।

एकतो उप्पज्जन्तीति एत्थ इति-सद्दो आदिअत्थो पकारत्थो वा । तेन “कुसलमूलानि एकमूलानि चेव अञ्जमञ्जमूलानि चा”तिआदिपाळिसेसं दस्सेति । यं सन्धाय “**हेट्ठा वुत्तनयेनेव विस्सज्जनं कातब्बं भवेय्या**”ति वुत्तं । तत्थ **हेट्ठाति** अनुलोमपुच्छाविस्सज्जने । **वुत्तनयेनाति** “मूलानि यानि एकतो उप्पज्जन्ती”तिआदिना वुत्तनयेन । **तप्पीति** “कुसलमूलेना”तिआदि अट्टकथावचनम्पि । **तथाति** तेन पकारेन, अनुलोमपुच्छायं विय विस्सज्जनं कातब्बं भवेय्याति

इमिना पकारेनाति अत्थो । येन कारणेन “न सक्का वत्तु”न्ति वुत्तं, तं कारणं दस्सेतुं “ये वा पना”तिआदिमाह । तत्थ “आमन्ता”इच्चेव विस्सज्जनेन भवितब्बन्ति “सब्बे ते धम्मा कुसला”ति पुच्छायं विय “सब्बे ते धम्मा कुसलमूलेन एकमूला”ति पुच्छितेपि पटिवचनविस्सज्जनमेव लब्भति, न अनुलोमपुच्छायं विय सरूपदस्सनविस्सज्जनं विभजित्वा दस्सेतब्बस्स अभावतो । ये हि धम्मा कुसलमूलेन एकमूला, न ते धम्मा कुसलमूलेन अज्जमज्जमूलाव । ये पन कुसलमूलेन अज्जमज्जमूला, ते कुसलमूलेन एकमूलाव । तेनाह “न हि...पे०... विभागो कातब्बो भवेय्या”ति ।

तत्थ येनाति येन अज्जमज्जमूलेसु एकमूलस्स अभावेन । यत्थाति यस्मिं जाणसम्पयुत्तचित्तुप्पादे । अज्जमज्जमूलकत्ता एकमूलकत्ता चाति अधिप्पायो । द्विन्नं द्विन्नज्हि एकेकेन अज्जमज्जमूलकत्ते वुत्ते तेसं एकेकेन एकमूलकत्तम्पि वुत्तमेव होति समानत्थो एकसद्दोति कत्वा । तेनेवाह “यत्थ पन...पे०... न एकमूलानी”ति । तयिदं मिच्छा, द्वीसुपि एकेकेन इतरस्स एकमूलकत्तं सम्भवति एवाति । तेनाह “एतस्स गहणस्स निवारणत्थ”न्तिआदि । “ये धम्मा कुसलमूलेन अज्जमज्जमूला, ते कुसलमूलेन एकमूला”ति इममत्थं विभावेन्तेन इध “आमन्ता”ति पदेन यत्थ द्वे मूलानि उप्पज्जन्ति, तत्थ एकेकेन इतरस्स एकमूलकत्तं पकासितमेवाति आह “आमन्ताति इमिनाव विस्सज्जनेन तंगहणनिवारणतो”ति । निच्छित्तत्ताति एत्थ एकतो उप्पज्जमानानं तिण्णन्नं ताव मूलानं निच्छित्तं होतु अज्जमज्जेकमूलकत्तं, द्विन्नं पन कथन्ति आह “अज्जमज्जमूलानं ही”तिआदि । समानमूलता एवाति अवधारणेन निवत्तितत्थं दस्सेतुं “न अज्जमज्जसमानमूलता”ति वुत्तं । तेन अज्जमज्जमूलानं समानमूलतामत्तवचनिच्छाय एकमूलगहणं, न तेसं अज्जमज्जपच्चयताविसिद्धसमानमूलतादस्सनत्थन्ति इममत्थं दस्सेति । द्विन्नं मूलानन्ति द्विन्नं एकमूलानं एकतो उप्पज्जमानानं । यथा तेसं समानमूलता, तं दस्सेतुं “तेसु ही”तिआदि वुत्तं । तंमूलेहि अज्जेहीति इतरमूलेहि मूलद्वयतो अज्जेहि सहजातधम्मोहि ।

इदानि येन अधिप्पायेन पटिलोमे “कुसला”इच्चेव पुच्छा कता, न “कुसलमूलेन एकमूला”ति, तं दस्सेतुं “अज्जमज्जमूलत्ते पन...पे०... कताति ददुब्ब”न्ति आह । न हि कुसलमूलेन अज्जमज्जमूलेसु किञ्चि एकमूलं न होतीति वुत्तोवायमत्थो । मूलयुत्तमेव वदति, न मूलेहि अयुत्तन्ति अधिप्पायो । अज्जथा पुब्बेनापरं विरुज्जेय्य । तेनेवाति मूलयुत्तताय एव वुच्चमानत्ता । उभयत्थापीति अज्जमज्जमूला एकमूलाति द्वीसुपि पदेसु । “कुसलमूलेना”ति वुत्तं, कुसलमूलेन सम्पयुत्तेनाति हि अत्थो । यदि उभयम्पि वचनं मूलयुत्तमेव वदति, अथ कस्मा अनुलोमपुच्छायमेव एकमूलगहणं कत्तं, न पटिलोमपुच्छायन्ति उभयत्थापि तं गहेतब्बं न वा गहेतब्बं । एवज्हि मूलेकमूलयमकदेसनाहि अयं अज्जमज्जयमकदेसना समानरसा सियाति चोदनं मनसि कत्वा आह “तत्था”तिआदि ।

तत्थ तत्थाति तस्मिं अज्जमज्जयमके । यदिपि एकमूला अज्जमज्जमूलाति इदं पदद्वयं वुत्तनयेन मूलयुत्तमेव वदति, तथापि सामज्जविसेसलक्खणे अत्थेव भेदोति दस्सेतुं “मूलयोगसामज्जे”तिआदि वुत्तं । समूलकानं समानमूलता एकमूलत्तन्ति एकमूलवचनं तेसु अविसेसतो मूलसम्भावमत्तं वदति, न अज्जमज्जमूलसद्दो विय मूलेसु लब्भमानं विसेसं, न च सामज्जे निच्छयो विसेसे संसयं विधमतीति इममत्थमाह “मूलयोगसामज्जे...पे०... पवत्ता”ति इमिना । विसेसे पन निच्छयो सामज्जे संसयं विधमन्तो एव पवत्ततीति आह “मूलयोगविसेसे पन...पे०... निच्छित्तमेव होती”ति । तस्माति वुत्तस्सेव तस्स हेतुभावेन परामसनं, विसेसनिच्छयेनेव अविनाभावतो, सामज्जस्स निच्छित्तत्ता तत्थ वा संसयाभावतोति अत्थो । तेनाह “एकमूलाति पुच्छं अकत्वा”ति । कुसलभावदीपकं न होतीति कुसलभावस्सेव दीपकं न होति तदज्जजातिकस्सपि दीपनतो । तेनाह “कुसलभावे संसयसम्भावा”ति । अज्जमज्जमूलवचनन्ति केवलं अज्जमज्जमूलवचनन्ति अधिप्पायो । कुसलाधिकारस्स अनुवत्तमानत्ताति इमिना “सब्बे ते धम्मा कुसला”ति

कुसलग्गहणे कारणमाह । एकमूलग्गहणे हि पयोजनाभावो दस्सितो, कुसलस्स वसेन चायं देसनाति ।

५३-६१. मूलनये वुत्ते एव अत्थेति मूलनये वुत्ते एव कुसलादिधम्मे । कुसलादयो हि सभावधम्मा इध पाळिअत्थताय अत्थोति वुत्तो । कुसलमूलभावेन, मूलस्स विसेसनेन, मूलयोगदीपनेन च पकासेतुं । कुसलमूलभूता मूला कुसलमूलमूलाति समासयोजना । मूलवचनञ्चि निवत्तेतब्बगहेतब्बसाधारणं । अकुसलाब्ब्याकतापि मूलधम्मा अत्थीति कुसलमूलभावेन मूलधम्मा विसेसिता । मूलग्गहणेन च मूलवन्तानं मूलयोगो दीपितो होति । समानेन मूलेन, मूलस्स विसेसनेन, मूलयोगदीपनेन च पकासेतुं “एकमूलमूला”ति, अञ्जमञ्जस्स मूलेन मूलभावेन, मूलस्स विसेसनेन, मूलयोगदीपनेन च पकासेतुं “अञ्जमञ्जमूलमूला”ति मूलमूलनयो वुत्तोति योजना । तीसुपि यमकेसु यथावुत्तविसेसनमेवेत्थ परियायन्तरं दट्टब्बं ।

मूलयोगं दीपेतुन्ति मूलयोगमेव पधानं सातिसयञ्च कत्वा दीपेतुन्ति अधिप्पायो । यथा हि कुसलानि मूलानि एतेसन्ति कुसलमूलकानीति बाहिरत्थसमासे मूलयोगो पधानभावेन वुत्तो होति, न एवं “कुसलसङ्घाता मूला कुसलमूला”ति केवलं, “कुसलमूलमूला”ति सविसेसनं वा वुत्ते उत्तरपदत्थपधानसमासे । तेनाह “अञ्जपदत्थ...पे०... दीपेतु”न्ति । **वुत्तप्पकारोवाति** “कुसलमूलभावेन मूलस्स विसेसनेना”तिआदिना मूलमूलनये च, “अञ्जपदत्थसमासन्तेन क-कारेना”तिआदिना मूलकनये च वुत्तप्पकारो एव । **वचनपरियायो** मूलमूलकनये एकज्झं कत्वा योजेतब्बो ।

७४-८५. न एकमूलभावं लभमानेहीति अब्याकतमूलेन न एकमूलकं तथावत्तब्बतं लभमानेहि अट्टारसअहेतुकचित्तुप्पादाहेतुकसमुद्धानरूपनिब्बानेहि एकतो अलब्भमानत्ता । यथा हि यथावुत्तचित्तुप्पादादयो हेतुपच्चयविरहिता अहेतुकवोहारं लभन्ति, न एवं सहेतुकसमुद्धानं रूपं । तेनाह “अहेतुकवोहाररहितं कत्वा”ति । एत्थ च “सब्बं रूपं न हेतुकमेव, अहेतुकमेवा”ति वुत्तत्ता किञ्चापि सहेतुकसमुद्धानम्पि रूपं अहेतुकं, “अब्याकतो धम्मो अब्याकतस्स धम्मस्स हेतुपच्चयेन पच्चयो, विपाकाब्ब्याकता किरियाब्ब्याकता हेतू सम्पयुत्तकानं खन्धानं चित्तसमुद्धानानञ्च रूपानं हेतुपच्चयेन पच्चयो”ति (पट्टा० १.१.४०३) पन वचनतो हेतुपच्चययोगेन सहेतुकसमुद्धानस्स रूपस्स अहेतुकवोहाराभावो वुत्तो । केचि पन “अब्बोहारिकं कत्वाति सहेतुकवोहारेन अब्बोहारिकं कत्वाति अत्थं वत्वा अञ्जथा ‘अहेतुकं अब्याकतं अब्याकतमूलेन एकमूल’न्ति न सक्का वत्तु”न्ति वदन्ति । तत्थ यं वत्तब्बं, तं वुत्तमेव अहेतुकवोहाराभावेन सहेतुकतापरियायस्स अत्थसिद्धत्ता । अपिच हेतुपच्चयसम्भावतो तस्स सहेतुकतापरियायो लब्भतेव । तेनाह “न वा सहेतुकदुके विय...पे०... अब्बोहारिकं कत”न्ति । एत्थ एत्थाति एतस्मिं एकमूलकदुके । हेतुपच्चययोगायोगवसेनाति हेतुपच्चयेन योगायोगवसेन, हेतुपच्चयस्स सम्भावासम्भाववसेनाति अत्थो । **सहेतुकवोहारमेव लभति** पच्चयभूतहेतुसम्भावतो ।

अपरे पन भणन्ति “सहेतुकचित्तसमुद्धानं रूपं अहेतुकं अब्याकतन्ति इमिना वचनेन सङ्गहं गच्छन्तम्पि समूलकत्ता ‘अब्याकतमूलेन न एकमूल’न्ति न सक्का वत्तुं, सतिपि समूलकत्ते निप्परियायेन सहेतुकं न होतीति ‘अब्याकतमूलेन एकमूल’न्ति च न सक्का वत्तुं, तस्मा ‘अहेतुकं अब्याकतं अब्याकतमूलेन न एकमूलं, सहेतुकं अब्याकतं अब्याकतमूलेन एकमूल’न्ति द्वीसुपि पदेसु अनवरोधतो अब्बोहारिकं कत्वाति वुत्तु”न्ति, तं तेसं मतिमतं “सहेतुकअब्याकतसमुद्धानं रूपं अब्याकतमूलेन एकमूलं होती”ति **अट्टकथायं** तस्स एकमूलभावस्स निच्छितत्ता, तस्मा वुत्तनयेनेव चेत्थ अत्थो वेदितब्बो ।

८६-९७. कुसलाकुसलाब्ब्याकतरासितो नमननामनसङ्घातेन विसेसेन अरूपधम्मानं गहणं निद्धारणं नाम होतीति

आह “नामानं निद्धारितत्ता”ति । तेन तेसं अधिकभावमाह विज्जायमानमेव पकरणेन अपरिच्छिन्नत्ता । यदि एवं “अहेतुकं नामं सहेतुकं नाम”न्ति पाठन्तरे कस्मा नामगगणं कतन्ति आह “सुपाकटभावत्थ”न्ति, परिब्यत्तं कत्वा वुत्ते किं वत्तब्बन्ति अधिप्पायो ।

निद्देसवारवण्णना निड्डिता ।

मूलयमकवण्णना निड्डिता ।

२. खन्धयमकं

१. पण्णत्तिवारो

उद्देसवारवण्णना

२-३. खन्धयमके ...पे०... परिज्जा च वत्तब्बाति इदं पधानभावेन वत्तब्बदस्सनं । अभिज्जेय्यकथा हि अभिधम्मो, सा च यावदेव परिज्जत्ताति परिज्जासु च न विना तीरणपरिज्जाय पधानपरिज्जा, तीरणञ्च सम्पुण्णपरानुग्गहस्स अधिप्पेतत्ता कालपुग्गलोकासविभागमुखेन खन्धानं विसुं सह च उप्पादनरोधलक्खणपरिग्गहवसेन सातिसयं सम्भवति, नाज्जत्ताति इममत्थं दस्सेन्तो “छसु कालभेदेसु...पे०... परिज्जा च वत्तब्बा”ति पधानं वत्तब्बं उद्दरति । तत्थ पन यथा न तीरणपरिज्जाय विना पधानपरिज्जा, एवं तीरणपरिज्जा विना जातपरिज्जाय । सा च सुतमयजाणमूलिकाति देसनाकुसलो सत्था अन्वयतो ब्यतिरेकतो च समुदायावयवपदत्थादिविभागदस्सनमुखेन खन्धेसु परिज्जाप्पभेदं पकासेतुकामो “पञ्चक्खन्धा”तिआदिना देसनं आरभीति दस्सेन्तो “ते पन खन्धा”तिआदिमाह । पञ्चहि पदेहीति पञ्चहि समुदायपदेहि ।

तत्थाति तेसु समुदायावयवपदेसु । धम्मोति रुप्पनादिको जेय्यधम्मो । समुदायपदस्साति रूपक्खन्धादिसमुदायपदस्स । यदिपि अवयवविनिमुत्तो परमत्थतो समुदायो नाम नत्थि, यथा पन अवयवो समुदायो न होति, एवं न समुदायोपि अवयवोति सतिपि समुदायावयवानं भेदे द्विन्नं पदानं समानाधिकरणभावतो अत्थेवाभेदोति पदद्वयस्स समानत्थताय सिया आसङ्काति आह “एतस्मिं संसयट्ठाने”ति । “चक्खायतनं रूपक्खन्धगणनं गच्छति, विज्जाणक्खन्धो तज्जा मनोविज्जाणधातू”तिआदीसु एकदेसो समुदायपदत्थो वुत्तो, “यं किञ्चि रूपं...पे०... अयं वुच्चति रूपक्खन्धो”तिआदीसु (विभ० २) पन सकलोति आह “रूपादि...पे०... अत्थो”ति । अवयवपदानञ्चेत्थ विसेसनविसेसितब्बविसयानं समानाधिकरणताय समुदायपदत्थता वुत्ता, ततो एव समुदायपदानम्पि अवयवपदत्थता । न हि विसेसनविसेसितब्बानं अत्थानं अच्चन्तं भेदो अभेदो वा इच्छितो, अथ खो भेदाभेदो, तस्मा अभेददस्सनवसेन पठमनयो वुत्तो, भेददस्सनवसेन दुतियनयो । यो हि रुप्पनादिसङ्घातो रासट्ठो अवयवपदेहि रूपादिसद्देहि च खन्धसद्देन च विसेसनविसेसितब्बभावेन भिन्दित्वा वुत्तो, स्वायं अत्थतो रासिभावेन अपेक्खितो रुप्पनादिअत्थो एवाति ।

यथा अवयवपदेहि वुच्चमानोपि समुदायपदस्स अत्थो होति, एवं समुदायपदेहि वुच्चमानोपि अवयवपदस्स अत्थोति “रूपक्खन्धो रूपञ्चेव रूपक्खन्धो च, रूपक्खन्धो रूपन्ति? आमन्ता”तिआदिना पदसोधना कताति दस्सेन्तो आह “रूपादिअवयवपदेहि...पे०... पदसोधनवारो वुत्तो”ति । तत्थ एकच्चस्स अवयवपदस्स अज्जत्थ वुत्तिया अवयवपदत्थस्स समुदायपदत्थताय सिया अनेकन्तिकता, समुदायपदस्स पन तं नत्थीति समुदायपदत्थस्स

अवयवपदतथताय व्यभिचाराभावो “रूपकखन्धो रूपन्ति? आमन्ता”ति पाळिया पकासितोति वुत्तं “रूपादि...पे०... दस्सेतु”न्ति ।

“रूपकखन्धो”तिआदीसु खन्धत्थस्स विसेसितब्बत्ता वुत्तं “पधानभूतस्स खन्धपदस्सा”ति । वेदनादिउपपदत्थस्स च सम्भवतो “वेदनाकखन्धो”तिआदीसु । रूपावयवपदेन वुत्तस्साति रूपसङ्घातेन अवयवपदेन विसेसनभावेन वुत्तस्स खन्धत्थस्स रूपकखन्धभावो होति । तेन वुत्तं “रूपकखन्धो रूपन्ति? आमन्ता”ति । तत्थाति तस्मिं रूपकखन्धपदे । पधानभूतेन विसेसितब्बत्ता खन्धावयवपदेन वुत्तस्स रूपनट्टस्स किं वेदनाकखन्धादिभावो होतीति योजना । समाने अवयवपदाभिधेय्यभावे अप्पधानेन पदेन यो अत्थो विज्जायति, सो कस्मा पधानेन न विज्जायतीति अधिप्पायो । खन्धावयवपदेन वुत्तो धम्मोति रासट्टमाह । तत्थ कोचीति रूपनट्टो । केनचि समुदायपदेनाति रूपकखन्धपदेन, न वेदनाकखन्धादिपदेन । तेनाह “न सब्बो सब्बेना”ति । एस नयो वेदनाकखन्धादीसु । रूपरूपकखन्धादिअवयवसमुदायपदसोधनमुखेन तत्थ च चतुक्खन्धवसेन पवत्ता पाळिगति पदसोधनमूलचक्कवारो । एवञ्च दस्सेन्तेनाति इमिना ख्यायं रूपादिअवयवपदेहि रूपकखन्धादिसमुदायपदेहि च दस्सिताकारो अत्थविसेसो, तं पच्चामसति । विसेसनभावो भेदकताय सामञ्जतो अवच्छेदकत्ता, विसेसितब्बभावो अभेदयोगेन भेदन्तरतो अविच्छिन्दितब्बत्ता, समानाधिकरणभावो तेसं भेदाभेदानं एकवत्थुसन्निस्सयत्ता ।

तेनाति यथावुत्तेन विसेसनविसेसितब्बभावेन । एत्थाति एतस्मिं समानाधिकरणे । तेनाति वा समानाधिकरणभावेन । एत्थाति रूपकखन्धपदे । यथा नीलुप्पलपदे उप्पलविसेसनभूतं नीलं विसिट्टमेव होति, न यं किञ्चि, एवमिधापि खन्धविसेसनभूतं रूपमि विसिट्टमेव सियाति दस्सेन्तो “किं खन्धतो...पे०... होती”ति आह । तथा “रूपञ्च तं खन्धो चा”ति समानाधिकरणभावेनेव यं रूपं, सो खन्धो । यो खन्धो, तं रूपन्ति अयमि आपन्नो एवाति आह “सब्बेव...पे०... विसेसितब्बा”ति । विसेसनेन च नाम निद्धारितरूपेन भवितब्बं अवच्छेदकत्ता, न अनिद्धारितरूपेनाति आह “किं पन त”न्तिआदि, तस्सेव गहितत्ता न पियरूपसातरूपस्साति अधिप्पायो । न हि तं खन्धविसेसनभावेन गहितं, विस्सज्जनं कतं तस्सेवाति योजना । न खन्धतो अज्जं रूपं अत्थीति इदं रूपनट्टो रूपन्ति कत्वा वुत्तं, न हि सो खन्धविनिमुत्तो अत्थि । तेनेवाति यथावुत्तरूपस्स खन्धविनिमुत्तस्स अभावेनेव । “पियरूपं सातरूपं, दस्सेन्तेनप्पक”न्ति च आदीसु अतदत्थस्स रूपसट्टस्स लब्भमानत्ता “तेन रूपसट्टेना”ति विसेसेत्वा वुत्तं । वुच्चमानं भूतुपादायमि भेदं धम्मजातं । सुद्धेनाति केवलेन, रूपसट्टेन विनापीति अत्थो । तयिदं पकरणादिअवच्छिन्नतं सन्धाय वुत्तं, समानाधिकरणतं वा । यो हि रूपसट्टेन समानाधिकरणो खन्धसट्टो, तेन यथावुत्तरूपसट्टेन विय तदत्थो वुच्चतेव । तेनाह “खन्धा रूपकखन्धो”ति । यदिपि यथावुत्तं रूपं खन्धो एव च, खन्धो पन न रूपमेवाति आह “न च सब्बे...पे०... विसेसितब्बा”ति । तेनेवाति अरूपसभावस्स खन्धस्स अत्थिभावेनेव । तेति खन्धा । विभजितब्बाति “खन्धा रूपकखन्धो”ति पदं उद्धरित्वा “रूपकखन्धो खन्धो चेव रूपकखन्धो च, अवसेसा खन्धा न रूपकखन्धो”तिआदिना विभागेन दस्सेतब्बा ।

खन्धानं रूपविसेसन...पे०... संसयो होतीति एत्थ किं खन्धतो अज्जापि वेदना अत्थि, यतो विनिवत्ता वेदना खन्धविसेसनं होति, सब्बे च खन्धा किं खन्धविसेसनभूताय वेदनाय विसेसितब्बाति एवं योजना वेदितब्बा । केचीति अनुभवनादिप्पकारा । केनचि विसेसनेनाति वेदनादिना विसेसनेन ।

एत्थ च रूपादिपण्णत्ति खन्धपण्णत्ति च “रूपं खन्धो, खन्धा रूपकखन्धो”तिआदिना विसुं सह च रूपनादिके अत्थे पवत्तमाना कदाचि अवयवभूते पवत्तति, कदाचि समुदायभूते, तस्सा पन तथा पवत्तनाकारे निद्धारिते यस्मा रूपादिकखन्धा

पदतो अत्थतो च विसोधिता नाम होन्ति तब्बिसयकङ्घापनोदनतो, तस्मा “रूपक्खन्धो रूपञ्चेव रूपक्खन्धो च, रूपक्खन्धो रूपन्ति? आमन्ता”तिआदिनयप्पवत्तेन पठमवारेन रूपादिअवयवपदेहि अवयवत्थो विय समुदायत्थोपि वुच्चति, तथा समुदायपदेहिपीति अयमत्थो दस्सितो। “रूपं रूपक्खन्धो, खन्धा वेदनाक्खन्धो”तिआदिनयप्पवत्तेन पन दुतियवारेन विसेसवाची विय रूपादिअवयवपदेहि सामञ्जभूतेनपि तंतं विसिद्धेन खन्धावयवपदेन सो सो एव समुदायत्थो वुच्चति, न सब्बोति अयमत्थो दस्सितो। खन्धविनिमुत्तस्स यथाधिप्पेतस्स अभावा यदिपि खन्धोयेव रूपं, सो पन न सब्बो रूपं, अथ खो तदेकदेसो, तथा वेदनादयोपीति अयमत्थो “रूपं खन्धो, खन्धा रूप”न्तिआदिनयप्पवत्तेन ततियवारेन दस्सितो। “रूपं खन्धो, खन्धा वेदनाक्खन्धो”तिआदिनयप्पवत्तेन पन चतुत्थवारेन “रूपं खन्धो”ति रूपस्स खन्धभावे निच्छित्ते खन्धो नामायं न केवलं रूपमेव, अथ खो वेदनादि चाति वेदनादीनम्पि खन्धभावप्पकासने न सब्बे खन्धा वेदनादिविसेसवन्तो, केचिदेव पन तेन तेन विसेसेन तथा वुच्चन्तीति अयमत्थो दस्सितो। एवं दस्सेन्ती चेसा पाळि खन्धानं यथावुत्तपण्णत्तिसोधनमुखेन सरूपावधारणाय संवत्तति, तञ्च तेसं यावदेव उप्पादादिनिच्छयत्थन्ति दस्सेन्तो “एवं येसं... पे०... वेदितब्बो”ति आह।

एकदेसेपि समुदायवोहारो दिस्सति यथा पटो दड्ढो, समुद्धो दिट्ठोति आह “चक्कावयवभावतो चक्कानीति यमकानि वुत्तानी”ति। बन्धित्वाति यमकभावेन बन्धित्वा, यमकमूलभावेनेव वा। मूलभावेन गहणं सम्बन्धभावो, तंसम्बन्धता च मूलपदादीनं नाभिआदिसदिसता दट्ठब्बा। अपुब्बस्स वत्तब्बस्स अभावतो नयिध देसना मण्डलभावेनेव सम्बज्झतीति आह “न मण्डलभावेन सम्बज्झनतो”ति। यदिपि रूपक्खन्धमूलके अपुब्बं नत्थि, वेदनाक्खन्धादिमूलकेसु पन सञ्जादिमुखेन देसनप्पवत्तियं अपुब्बवसेनेव गतो सिया मण्डलभावेन सम्बन्धो, न तथा पाठो पवत्तोति आह “वेदनाक्खन्ध...पे०... सम्बन्धेना”ति। पच्छिमस्स पुरिमेन असम्बज्झनमेव हि हेट्ठिमसोधनं। सुद्धक्खन्धलाभमत्तमेव गहेत्वाति “खन्धा रूप”न्ति एत्थ खन्धाति खन्धसद्देन लब्भमानं रूपादीहि असम्मिस्सं खन्धट्टमत्तमेव उद्देसवसेन गहेत्वा। यदिपि उद्देसे खन्धविसेसनं रूपादि “खन्धा रूप”न्ति सुद्धरूपादिमत्तमेव गहितं, तथापि विसेसरहितस्स सामञ्जस्स अभावतो तत्थ सुद्धरूपादिमत्तताय अट्टत्वा। खन्धविसेसनभावसङ्घातन्ति यथाधिगतं खन्धानं विसेसनभावेन कथितं रूपनादिकं विसेसनत्थं दस्सेतुं। केवलमेव तं अगणहन्तो खन्धसद्देन सह योजेत्वा...पे०... विभत्तत्ता सुद्धक्खन्धवारोति वुत्तोति योजना।

उद्देसवारवण्णना निट्ठिता।

१. पण्णत्तिवारो

निद्देसवारवण्णना

२६. एवं वुत्तन्ति एवं द्वारालम्बनेहि सद्धिं द्वारप्पवत्तधम्मविभागवसेन वुत्तं। पियसभावं पियजातिकं “कथं रूपेन खो, आवुसो”तिआदीसु विय पियसभावट्टेन रूपं, न रूपनट्टेनाति वुत्तं “पियरूपं...पे०... रूपं न रूपक्खन्धो”ति। रूपनट्टेन रूपक्खन्धपरियापन्नम्पि चक्खादि पियसभावमत्तवचनिच्छावसेन पियरूपमेव अनुप्पविसति, न रूपक्खन्धन्ति आह “पियसभाव...पे०... न रूपक्खन्धोति वुत्त”न्ति। “यो पन यत्थ विसेसो”ति वुत्तो विसेससद्दो नानुवत्ततीति अधिप्पायेनाह “वचनसेसो”ति। न हि अधिकारतो लब्भमानस्स अज्झाहरणकिच्चं अत्थि। दिट्ठिसज्जाति वा पदुद्धारोयं वेदितब्बो। विसेसता पनस्सा “विसेसं वण्णयिस्सामा”ति पटिज्जाय एव पाकटा। “अवसेसा सङ्घारा”ति एत्थापि एसेव नयो। संयोजनवसेन जानाति अभिनिविसतीति सज्जा दिट्ठीति आह “दिट्ठि एव सज्जा”ति। दिट्ठि चाति च-सद्देन अवसिट्ठं पपञ्चं सङ्गहाति। तथा हि “पपञ्चसज्जासङ्घा”ति एत्थ पपञ्चसूदनियं (म० नि० अट्ठ० १.२०१) वुत्तं

“सञ्जानामेन वा पपञ्चा एव वुत्ता”ति ।

२८. “खन्धा वेदनाक्खन्धो”ति एतस्मिं अनुलोमे यथा सरूपदस्सनेन विस्सज्जनं लब्भति, न एवं “न खन्धा न वेदनाक्खन्धो”ति पटिलोमे, इध पन पटिवचनेन विस्सज्जनन्ति तदत्थं विवरन्तो “**खन्धसद्दप्पवत्तिया च अभावे वेदनाक्खन्धसद्दप्पवत्तिया च अभावो**”ति आह । तेन सत्तापटिसेधे अयं न-कारोति दस्सेति । सद्दग्गहणञ्चेत्थ सद्दनिबन्धनत्ता पञ्जत्तिया सद्दसभागतं वा सन्धाय कतं । पण्णत्तिसोधनञ्हेतं । तेनाह “**पण्णत्तिसोधनमत्तमेव करोती**”ति । तेन निद्दारेतब्बस्स धम्मन्तरस्स अभावं दस्सेति । यतो वुत्तं “**न अञ्जधम्मसब्भावो एवेत्थ पमाण**”न्ति । **एवञ्च कत्वा**तिआदिना यथावुत्तमत्थं पाठन्तरेण समत्थेति । कामं कत्थचि सतिपि खन्धे नत्थि वेदनाक्खन्धो, अखन्धत्तसभावा पन नत्थि वेदनाति “**न खन्धा न वेदनाक्खन्धोति? आमन्ता**”ति वुत्तन्ति एवं वा एतं दट्टुब्बं । तेनाह **अट्टुकथायं** “**पञ्जत्तिनिब्बानसङ्घाता**”तिआदि ।

३९. “रूपतो अञ्जे”ति एत्थ भूतुपादाय धम्मो विय पियसभावोपि रूपसद्दभिधेय्यतासामञ्जेन गहितोति आह “**लोकुत्तरा वेदनादयो दट्टुब्बा**”ति । **अप्पवत्तिमत्तमेवा**ति खन्धसद्दप्पवत्तिया अभावे रूपसद्दप्पवत्तिया च अभावोति पण्णत्तिसोधनमत्ततयेव सन्धाय वदति, तथा चाह “**एवञ्च कत्वा**”तिआदि । तेनेतं दस्सेति — यथा चक्खुतो अञ्जस्स सब्बस्सपि सभावधम्मस्स आयतनग्गहणेन गहितत्ता तदुभयविनिमुत्तं किञ्चि नत्थीति केवलं पञ्जत्तिसोधनत्थं तमेव अभावं दस्सेतुं “**चक्खुञ्च आयतने च ठपेत्वा अवसेसा न चेव चक्खु न च आयतन**”न्ति वुत्तं, एवमिधापि तदत्थमेव उभयविनिमुत्तस्स अभावं दस्सेतुं “**रूपञ्च खन्धे च ठपेत्वा अवसेसा न चेव रूपं न च खन्धा**”ति वुत्तन्ति । विसमोपञ्जासो । “**चक्खुञ्च आयतने च ठपेत्वा**”ति एत्थ हि अवसेसग्गहणेन गद्दमानं किञ्चि नत्थीति सक्का वत्तुं आयतनविनिमुत्तस्स सभावधम्मस्स अभावा । तेनाह “**यदि सिया**”ति । “**रूपञ्च खन्धे च ठपेत्वा**”ति एत्थ पन न तथा सक्का वत्तुं खन्धविनिमुत्तस्स सभावधम्मस्स अत्थिभावतो । यदि पन तादिसं खन्धगतं धम्मजातं नत्थीति एवमिदं वुत्तं सिया, एवं सति युत्तमेतं सिया । तथा हि “**अट्टुकथायं पना**”तिआदिना पञ्जत्तिग्गहणमेव उद्दरीयति । तण्हावत्थु च न सिया अवसेसग्गहणेन गद्दमानन्ति आनेत्वा सम्बन्धो । खन्धो च सियाति योजना ।

निद्देसवारवण्णना निड्ढिता ।

२. पवत्तिवारवण्णना

५०-२०५. मिस्सककालभेदेसु यमकेसु पदानं भिन्नकालत्ता सिया अत्थविसेसोति आह “**अमिस्सककालभेदेसु वारेसु अत्थविसेसाभावतो**”ति । इदानि तमेवत्थं “**पुरिमस्स ही**”तिआदिना विवरति । तेनाति अत्थविसेसाभावेन । **एत्था**ति एतस्मिं पवत्तिवारपाठे, एतस्सं वा पवत्तिवारवण्णनायं । **छ एव वुत्ता**, न नवाति अधिप्पायो । तेनाह “**अतीतेना**”तिआदि । **एते पन तयोति** अत्तना विसुं अनन्तरं दस्सिते सन्धायहाह । **यथादस्सिता**ति अट्टुकथायं निद्दारेत्वा दस्सितब्बाकारा पच्चुप्पन्नेनातीतादयो ये पाळियं उजुकमेव आगता । “**न विसुं विज्जन्ती**”ति वुत्तमेवत्थं “**तत्थ तत्थ ही**”तिआदिना पाकटतरं करोति । तत्थ **पटिलोमपुच्छाही**ति “**यस्स वा पन वेदनाक्खन्धो उप्पज्जित्थ, तस्स रूपक्खन्धो उप्पज्जती**”ति एवमादिकाहि पठमपदे वुत्तस्स पटिलोमवसेन पवत्ताहि । **तेनेवा**ति नयतो योजेतुं सक्कुणेय्यत्ता एव । **मिस्सककालभेदेसु चा**ति न केवलं अमिस्सककालभेदेसुयेव, अथ खो मिस्सककालभेदेसु चाति अत्थो । न योजनासुकरताय एव पुरिमे अयोजना, अथ खो सुखग्गहणत्थम्पीति दस्सेन्तो आह “**अमिस्सक...पे०... वुत्तानी**”ति ।

येन कारणेनाति येन एकपदद्वयसङ्ग्रहितानं खन्धानं उप्पादस्स निरोधस्स लाभसङ्घातेन कारणेन । यथाक्कमं पुरेपज्हे पच्छापज्हेति च नामं वुत्तं । च-सद्देन पुरेपच्छापज्हेति च नामं वुत्तन्ति निद्दारेत्वा योजेतब्बं । तत्थ पन “एकपदद्वयसङ्ग्रहितानं”न्ति इदं एकज्जं कत्वा गहेतब्बं । तमेवत्थम्पि विवरति “यस्स ही”तिआदिना । तत्थ यस्साति यस्स पज्हस्स । “पज्हे”ति चेत्य पुच्छनवसेन पवत्तं वचनं वेदितब्बं । तेनेवाह “परिपूरेत्वा विस्सज्जेतब्बत्थसङ्ग्रहनतो”ति । तं सरूपदस्सनेन विस्सज्जनं तंविस्सज्जनं, तं वा यथावुत्तं विस्सज्जनं एतस्साति तंविस्सज्जनो, तस्स तंविस्सज्जनस्स । पुरिमकोट्टासेनाति पुरिमेन उद्देसपदेन । तेन हि विस्सज्जनपदस्स समानत्थता इध सदिसत्थता । एकेन पदेनाति एकेन पधानापधानेन यमकपदेन, न पठमपदेनेवाति अत्थो ।

उप्पादनरोधलाभसामज्जमत्तेनाति उप्पादस्स वा निरोधस्स वा लब्भमानताय समानतामत्तेन । सन्निट्टानपद...पे०... युत्तन्ति इदं अट्टकथायं “यत्थ रूपक्खन्धो नुप्पज्जती”तिआदिना पुरेपज्हस्स दस्सितत्ता वुत्तं । यदिपि तत्थ “उप्पज्जती”ति विस्सज्जितत्ता वेदनाक्खन्धस्स उप्पादो लब्भतीति वुत्तं, यो पन सन्निट्टानपदसङ्ग्रहितो रूपक्खन्धस्स अनुप्पादो पाळियं अनुज्जातरूपेन ठितो, तस्स वसेन पुरेपज्हे युत्तोति अधिप्पायो । एवज्हि पुरिमकोट्टासेन सदिसत्थता होति ।

“यस्स रूपक्खन्धो नुप्पज्जित्थ, तस्स वेदनाक्खन्धो नुप्पज्जित्था”ति एत्थ रूपक्खन्धस्स अनुप्पन्नपुब्बतापटिक्खेपमुखेन इतरस्स पटिक्खिपीयतीति रूपक्खन्धस्सेव यथावुत्तपटिक्खेपो पधानभावेन वुत्तो । एसेव नयो अज्जेसुपि एदिसेसु ठानेसूति आह “सन्निट्टानत्थस्सेव पटिक्खपनं पटिक्खेपो”ति । “यस्स रूपक्खन्धो उप्पज्जति, तस्स वेदनाक्खन्धो निरुज्जती”ति एत्थ पन रूपक्खन्धस्स उप्पादलक्खणं कत्वा वेदनाक्खन्धस्स निरोधो पुच्छीयतीति सो एव “नो”ति पटिसेधीयति । एस नयो अज्जेसुपि एदिसेसु ठानेसूति वुत्तं “संसयत्थनिवारणं पटिसेधो”ति । “न-कारविरहित”न्ति एतेन पटिसेधस्स पटिसेधितमाह । यदि एवं पाळिगतिपटिसेधविस्सज्जनानं को विसेसोति आह “तत्थ उप्पत्ती”तिआदि ।

तदेकदेसपक्खेपवसेनाति तेसं चतुन्नं पज्हानं पज्चन्नज्च विस्सज्जनानं एकदेसस्स पक्खिपनवसेन । तेनाह अट्टकथायं “पठमे ठाने परिपुण्णपज्हस्स पुरिमकोट्टासे सरूपदस्सनेना”तिआदि । यो पनेत्थ पज्हेसु विस्सज्जनेसु च सत्तवीसतिया ठानेसु पक्खेपं लभति, तं दस्सेतुं “परिपुण्णपज्हे एवा”तिआदि वुत्तं । पाळिववत्थानदस्सनादितोति एत्थ आदि-सद्देन पुच्छाविभङ्गो विस्सज्जनाठानानि एकस्मिं पज्हे योजनानयोति इमेसं सङ्ग्रहो दट्टब्बो ।

सुद्धावासानन्तिआदि पाळिया पदं उद्धरित्वा अत्थदस्सनत्थं आरद्धं । “यस्स यत्थ रूपक्खन्धो नुप्पज्जित्थ, तस्स तत्थ वेदनाक्खन्धो नुप्पज्जित्था”ति इमस्स विस्सज्जनं होति “सुद्धावासानं तेसं तत्था”ति । तत्थ एकभूमियं दुतिया उपपत्ति नत्थीति एकस्सा भूमिया एकस्स अरियपुग्गलस्स दुतियवारं पटिसन्धिग्गहणं नत्थीति अत्थो । ततियवारादीसु वत्तब्बमेव नत्थि । स्वायमत्थो यथा जापितो होति, तं दस्सेतुं “पटिसन्धितो पभुति हि...पे०... पवत्ता”ति वुत्तं । तेन अद्धापच्चुप्पन्नवसेनायं देसना पवत्ताति दस्सेति । आदाननिक्खेपपरिच्छिन्नं कम्मजसन्तानं एकत्तेन गहेत्वा तस्स वसेन उप्पादनरोधेसु वुच्चमानेसु अकम्मजेसु कुसलादीसु कथन्ति चोदनायं तेषि इध तंनिस्सिता एव कताति दस्सेन्तो आह “तस्मिज्हि...पे०... दस्सिता”ति । तेनेवाति कम्मजसन्तानेनेव । तस्माति एककम्मनिब्बत्तस्स विपाकसन्तानस्स एकत्तेन गहितत्ता । तस्साति कम्मजसन्तानस्स । पज्चसु सुद्धावासेसु यथा पच्चेकं “एकस्सा भूमिया दुतिया उपपत्ति नत्थी”ति यथावुत्तपाळिया विज्जायति, एवं “सुद्धावासानं”न्ति अविसेसवचनतो सकलेपि सुद्धावासे सा नत्थीति ताय कस्मा न विज्जायतीति चोदनं समुट्टापेत्वा सयमेव परिहरितुं “कस्मा पना”तिआदिमाह । तत्थ सुद्धावासेसु हेट्टाभूमिकस्स असति इन्द्रियपरिपाके उपरिभूमिसमुप्पत्ति न सकका पटिसेधेतुं उद्धंसोतवचनतो । उद्धमस्स तण्हासोतं वट्टसोतज्जाति हि

उद्धंसोतो। तेनाह “उद्धंसोतपाळिसम्भावा”ति। संसन्देतब्बाति यथा न विरुज्जन्ति, एवं नेतब्बा। तथा चेव संवण्णितं।

एतेन सन्निट्टानेनाति अङ्कितोकासभाविरूपुप्पादसन्निस्सयेन निच्छयेन। विसेसिता तथाभाविरूपभाविनो। असज्जसत्तापीति न केवलं पञ्चवोकारा एव, अथ खो असज्जसत्तापि। ते एव असज्जसत्ते एव गहेत्वा पुरिमकोट्टासेति अधिप्पायो। तेन ये सन्निट्टानेन वज्जिताति तेन यथावुत्तसन्निट्टानेन ये विरहिता, ते तथा न वत्तब्बाति अत्थो। इदानि “ते ततो”ति आदिना दस्सेति। ततोति असज्जाभवतो। पच्छिमभविकानन्ति एत्थ पच्छिमभवं सरूपतो दस्सेतुं “किं पञ्चवोकारादी”ति आदि वुत्तं। अपच्छिमभविकानम्पि अरूपानं अरूपभवे यथा रूपक्खन्धो नुप्पादि, एवं तत्थ पच्छिमभविकानं वेदनाक्खन्धोपीति आह “एतेन सन्निट्टानेन सङ्गहितत्ता”ति। तेनाह “तेसं... पे०... आहा”ति। तत्थ तेसन्ति पच्छिमभविकानं। तत्थाति अरूपभवे। इतरानुप्पत्तिभावञ्चाति इतरस्स वेदनाक्खन्धस्स अनुप्पज्जनसम्भावम्पि। सप्पटिसन्धिकानम्पि सुद्धावासानं खन्धभेदस्स परिनिब्बानपरियायो ओळारिकदोसप्पहानतो किलेसूपसमसामज्जेन वुत्तोति वेदितब्बं।

सब्बेसज्हे तेसन्ति तंतंभूमियं ठितानं सब्बेसं सुद्धावासानं। यथा पनाति आदिना वुत्तमेवत्थं पाकटतरं करोति। अनन्ता लोकधातुयोति इदं ओकासस्स परिच्छेदाभावंयेव दस्सेतुं वुत्तं। पुग्गलवसेन समानाधारताय समानकालत्तेन असम्भवन्तो ओकासवसेन पन सम्भवन्तो संकिण्णा विय होन्तीति आह “संकिण्णता होती”ति।

पवत्तिवारवण्णना निट्ठिता।

३. परिज्जावारवण्णना

२०६-२०८. तस्सापीति पुग्गलोकासवारस्सपि। ओकासे पुग्गलस्सेवाति यथागहिते ओकासे यो पुग्गलो, तस्सेव ओकासविसिट्ठपुग्गलस्सेवाति अत्थो। यथा पन पुग्गलवारे लब्भमाने पुग्गलोकासवारोपि लब्भति, एवं ओकासवारोपि लब्भेय्याति चोदनं सन्धायाह “ओकासवारोपि चा”ति। तस्माति यस्मा वुच्चमानोपि ओकासो पुग्गलस्स विसेसभावेनेव वुच्चेय्य, न विसुं, तस्मा।

अज्जथाति पवत्तिवारे विय आदाननिक्खेपपरिच्छिन्नं कम्मजसन्तानं एकत्तेन गहेत्वा तस्स उप्पादिनिरोधवसेन परिज्जावचने। “यो रूपक्खन्धं परिजानाती”ति सन्निट्टानपदसङ्गहितत्थाभावदस्सनमुखेन इतरस्सपि अभावं दस्सेतुं “रूपक्खन्धपरिजाननस्स अभावा”ति वुत्तं। “आमन्ता”ति च कतं, तस्मा पवत्ते चित्तक्खणवसेनेवेत्थ तयो अद्धो लब्भन्तीति अत्थो। “अग्गमग्गसमङ्गिञ्च अरहन्तज्जा”ति द्विन्नं पदानं “रूपक्खन्धञ्च न परिजानन्ति वेदनाक्खन्धञ्च न परिजानित्था”ति द्वीहि पदेहि यथाक्कमं सम्बन्धो। “ठपेत्वा अवसेसा पुग्गला”ति पन पच्चेकं योजेतब्बं। अग्गमग्ग... पे०... नत्थीति इमिना अरहत्तमग्गजाणस्सेव परिज्जामत्थकप्पत्तिया परिज्जाकिच्चं सातिसयं, तदभावा न इतरेसन्ति दस्सेति। यतो तस्सेव वजिरूपमता वुत्ता, सेसानञ्च विज्जूपमता। तेनाति तेन यथावुत्तेन वचनेन। तदवसेससब्बपुग्गलोति ततो अग्गमग्गसमङ्गितो अवसेससब्बपुग्गले। इमं पन यथावुत्तदोसं परिहरन्ता “पुथुज्जनादयो सन्धाया”ति वदन्ति।

परिज्जावारवण्णना निट्ठिता।

खन्धयमकवण्णना निट्ठिता।

३. आयतनयमकं

१. पण्णत्तिवारो

उद्देसवारवण्णना

१-९. वुत्तनयेनाति “अवयवपदेहि वुत्तो एकदेसो सकलो वा समुदायपदानं अत्थो, समुदायपदेहि पन वुत्तो एकन्तेन अवयवपदानं अत्थो”तिआदिना वुत्तेन नयेन । एतेन यथावुत्तअत्थवण्णनानयदस्सनताय सब्बपण्णत्तिवारादीसु यथारहं अत्थो नेतब्बोति दस्सेति ।

उद्देसवारवण्णना निट्ठिता ।

निद्देसवारवण्णना

१०-१७. वायनं सविसयं ब्यापेत्वा पवत्तनं, तयिदं यथा गन्धायतने लब्भति, एवं सीलादीसुपीति पाळियं “सीलगन्धो”तिआदि वुत्तं “सीलादियेव गन्धो”ति कत्वा । तेनाह अट्टकथायं “सीलगन्धो...पे०... नामानी”ति । यस्मा पन सविसयब्यापनं तत्थ पसटभावो पाकटभावो वा होति, तस्मा “पसारणट्टेन पाकटभावट्टेन वा”ति वुत्तं । अत्तनो वत्थुस्स सूचनं वा वायनं । “देवकाया समागता (दी० नि० २.३३२; सं० नि० १.३७), पण्णत्तिधम्मा”तिआदीसु (ध० स० दुकमातिका १०८) समूहपञ्चत्तीसुपि कायधम्मसद्दा आगताति “ससभाव”न्ति विसेसेति । कायवचनेन...पे०... नत्थीति इदं “न धम्मो नायतन”न्ति एत्थ धम्मसद्दस्स विनिवत्तविसेससब्बसभावधम्मवाचकतं सन्धाय वुत्तं, न धम्मायतनसङ्घातधम्मविसेसवाचकतन्ति दट्टब्बं ।

निद्देसवारवण्णना निट्ठिता ।

२. पवत्तिवारवण्णना

१८-२१. एतस्मिन्ति पवत्तिवारे । पुच्छामत्तलाभेनाति मोघपुच्छाभावमाह । एकेकन्ति “यस्स चक्खायतनं उप्पज्जति, तस्स सद्दायतनं उप्पज्जती”तिआदिकं एकेकं । पञ्चाति “यस्स सद्दायतनं उप्पज्जति, तस्स गन्धायतनं उप्पज्जती”तिआदीनि पञ्च । पुच्छामत्तलाभेन सङ्गहं अनुजानन्तो “विस्सज्जनवसेन हापेतब्बानी”ति आह । “वक्खति ही”तिआदिना यथावुत्तमत्थं अट्टकथाय समत्थेति ।

सदिसविस्सज्जनन्ति सामञ्जवचनं विसेसनिविट्टमेव होतीति तं विसेसं दस्सेन्तो “पुग्गलवारमेव सन्धाय वुत्त”न्ति वत्वा तस्सा पन सदिसविस्सज्जनताय अब्यापितत्ता यत्थ सदिसं, तत्थापि विस्सज्जितन्ति दस्सेन्तो “ओकासवारे पन... पे०... विस्सज्जित”न्ति आह । तत्थ तन्ति दुतियं । पुग्गलवारेपीति यत्थ सदिसं विस्सज्जनं, तत्थ पुग्गलवारेपि विस्सज्जितं, पगेव ओकासवारेति अधिप्पायो । विरत्तकामकम्मनिब्बत्तस्साति भावनाबलेन विरत्तो कामो एतेनाति विरत्तकामं, रूपावचरकम्मं, ततो निब्बत्तस्स । पटिसन्धि एव बीजं पटिसन्धिबीजं, तस्स । “एवसभावत्ता”ति एतेन एकन्ततो कामतण्हानिदानकम्महेतुकानि घानादीनीति दस्सेति । गन्धादयो च न सन्तीति सब्बेन सब्बं तेसम्पि अभावं सन्धाय वदति । तत्थ यं वत्तब्बं, तं हेट्टा वुत्तमेव ।

“सच्च”न्ति यथावुत्तवसेन गहेतब्बं चोदकेन वुत्तमत्थं सम्पटिच्छित्वा पुन येनाधिप्पायेन तानि यमकानि सदिसविस्सज्जनानि, तं दस्सेतुं “यथा पना”तिआदि वुत्तं। तत्रायं सङ्खेपत्थो – तत्थ चक्खायतनमूलकेसु घानायतनयमकेन “सचक्खुकानं अघानकानं उपपज्जन्तान”न्तिआदिना नयेन जिक्काकायायतनयमकानि यथा सदिसविस्सज्जनानि, तथा इध घानायतनमूलकेसु घानायतनयमकेन तानि जिक्काकायायतनयमकानि “यस्स घानायतनं उप्पज्जति, तस्स जिक्कायतनं उप्पज्जतीति? आमन्ता”तिआदिना नयेन सदिसविस्सज्जनानीति। एवमेत्थ उभयेसं विसुं अञ्जमञ्जं सदिसविस्सज्जनताय इदं वुत्तं, न एकज्झं अञ्जमञ्जं सदिसविस्सज्जनताय। तेनाह “तस्मा तत्थ तत्थेव सदिसविस्सज्जनता पाळिअनारुहताय कारण”न्ति। एवञ्च सति चक्खायतनमूलगगहणं किमत्थियन्ति आह “निदस्सनभावेना”तिआदि। तत्थ निदस्सनभावेनाति निदस्सनभूतानं अञ्जमञ्जसदिसविस्सज्जनतासङ्घातेन निदस्सनभावेनेव, न पन तेसं निदस्सितब्बेहि सब्बथा सदिसविस्सज्जनतायाति अधिप्पायो। “येभ्य्यताया”ति वुत्तं येभ्य्यतं दस्सेतुं “तेसु ही”तिआदि वुत्तं।

एवन्ति इमिना “आमन्ता”ति पटिवचनविस्सज्जनेन यथावुत्तवचनस्सेव विस्सज्जनभावानुजाननं कत्तब्बन्ति इममत्थं आकड्ढति। साति दुतियपुच्छा। घानायतनयमकेनाति चक्खायतनमूलकेसु घानायतनयमकेनेव। तंसेसानीति तेन घानायतनमूलककायायतनयमकेन सद्धिं सेसानि। सदिसविस्सज्जनत्ता अनारुहानीति एत्थ “अनारुहानी”ति एत्तकमेव तथा-सद्देन अनुकड्ढीयति, न “सदिसविस्सज्जनत्ता”ति दस्सेन्तो “तथाति...पे०... समञ्जेना”ति वत्वा इदानि “कारणसामञ्जेना”ति वुत्तस्स सदिसविस्सज्जनत्तस्स तत्थ अभावं दस्सेतुं “घानजिक्काकायायतनानं पना”तिआदि वुत्तं। तत्थ अगब्भसेय्यकेसु पवत्तमानानन्ति एत्थापि “सहचारिताया”ति पदं आनेत्वा सम्बन्धितब्बं, तथा “गब्भसेय्यकेसु च पवत्तमानान”न्ति। इतरानि घानायतनमूलकानि जिक्काकायायतनयमकानि द्वे न विस्सज्जीयन्ति, घानायतनमूलकेसु च यमकेसु विस्सज्जितेसु इतरद्वयमूलकानि जिक्काकायायतनमूलकानि न विस्सज्जीयन्ति अविसेसत्ता अप्पविसेसत्ता चाति योजेतब्बं। तत्थ कायायतनयमके दुतियपुच्छावसेन अप्पविसेसो, इतरवसेन अविसेसो वेदितब्बो। रूपायतनमनायतनेहि सद्धिन्ति इदं रूपायतनमूलकमनायतनवसेन वुत्तन्ति आह “रूपायतन...पे०... अधिप्पायो”ति। तेनेवाह “रूपायतनमूलकेसु ही”तिआदि। यमकानन्ति रूपायतनमूलकगन्धरसफोडुब्बायतनयमकानं। दुतियपुच्छानन्ति यथावुत्तयमकानंयेव दुतियपुच्छानं। वुत्तनयेनाति “सरूपकानं अचित्तकान”न्तिआदिना वुत्तेन नयेन। आदिपुच्छानन्ति तेसंयेव यमकानं पठमपुच्छानं।

हेट्टिमेहीति इदं अविसेसवचनम्पि येसु सदिसविस्सज्जनता सम्भवति, तदपेक्खन्ति आह “गन्धरस...पे०... अत्थो”ति। उद्धिट्ठम्मेषु उद्देसानुरूपं लब्भमानविसेसकथनं विस्सज्जनं, यो तत्थ न सब्बेन सब्बं उद्देसानुरूपगुणेन उपलब्भति, तस्स अकथनम्पि अत्थतो विस्सज्जनमेव नाम होतीति आह “अविस्सज्जनेनेव अलब्भमानतादस्सनेन विस्सज्जितानि नाम होन्ती”ति।

चक्खुविकलसोतविकला विय चक्खुसोतविकलोपि लब्भतीति सो पन अट्टकथायं पि-सद्देन सङ्गहितोति दस्सेन्तो “जच्चन्धम्पि...पे०... वेदितब्बो”ति आह। परिपुण्णायतनमेव ओपपातिकं सन्धाय वुत्तन्ति एत्थ अट्टानप्पयुत्तो एव-सद्दोति तस्स ठानं दस्सेन्तो “वुत्तमेवाति अत्थो”ति वत्वा तेन परिपुण्णायतनस्स तत्थ अनियतत्ता अपरिपुण्णायतनस्सपि सङ्गहो सिद्धोति दस्सेन्तो “तेन जच्चन्धबधिरम्पि सन्धाय वुत्तता न निवारिता होती”ति आह।

२२-२५४. तस्मिं पुग्गलस्स अनामट्टत्ताति कस्मा वुत्तं, यावता “रूपीब्रह्मलोकं पुच्छती”ति इमिनापि ओकासोयेव

आमद्वोति । “आमन्ता”ति पटिञ्जाय कारणविभावनाधिष्णायनेव “कस्मा पटिञ्जात”न्ति चोदनं समुद्रापेत्वा तं कारणं दस्सेतुकामो “ननु”ति आदिमाह । **गम्भसेय्यकभावं गत्वा परिनिब्बायिस्सतीति** पच्छिमभविकं सन्धायाह । **तदवत्थस्साति** पच्छिमभवावत्थस्स । **भविस्सन्तस्साति** भाविनो । **पटिञ्जातब्बत्ताति** “उप्पज्जिस्सती”ति पटिञ्जातब्बत्ता ।

अथ कस्माति एत्थायं सङ्खेपत्थो — यदि “यस्स रूपायतनं उप्पज्जिस्सति, तस्स चक्खायतनं उप्पज्जिस्सती”ति पुच्छायं वुत्तेन विधिना पटिञ्जातब्बं, अथ कस्मा अथ केन कारणेन पटिलोमे “यस्स वा पन रूपायतनं नुप्पज्जिस्सति, तस्स चक्खायतनं नुप्पज्जिस्सती”ति पुच्छाय “आमन्ता”ति पटिञ्जातं, ननु इदं अञ्जमञ्जं विरुद्धन्ति? **ननु**ति आदिनापि चोदको तमेव विरोधं विभावेति । **नो च नुप्पज्जिस्सति** उप्पज्जिस्सति एवाति अत्थो । “**तस्मिं भवे**”ति आदि तस्स परिहारो । तत्थ **तस्मिं भवेति** यस्मिं भवे “रूपायतनं नुप्पज्जिस्सती”ति वुत्तं पवत्तमानत्ता, तस्मिं भवे । **अनागतभावेन अवचनतोति** भावीभावेन अवत्तब्बतो आरद्दुप्पादभावेन पवत्तमानत्ताति अधिष्णायो । तेनेवाह “**भवन्तरे ही**”ति आदि । न पन वुच्चतीति सम्बन्धो । **एवञ्च कत्वाति** आदिना पाठन्तरेण यथावुत्तमत्थं समत्थेति ।

यस्मिं अत्तभावे येहि आयतनेहि भवितब्बं, **तंतं आयतननिब्बत्तककम्मेन अवस्संभावी आयतनस्स** सत्तस्स, सन्तानस्स वा, “यस्स वा पन रूपायतनं उप्पज्जिस्सति, तस्स चक्खायतनं उप्पज्जिस्सतीति? आमन्ता, यस्स वा पन रूपायतनं नुप्पज्जिस्सति, तस्स चक्खायतनं नुप्पज्जिस्सतीति? आमन्ता”ति च एवं पवत्तं पुच्छाद्वयविस्सज्जनं आयतनपटिलाभस्स जातिभावतो सुट्ठु उपपन्नं भवति । **पच्छिमभविकादयोति** एत्थ **आदि-**सद्देन अरूपे उप्पज्जित्वा परिनिब्बायनका सङ्गहन्ति । **इदम्पि** विस्सज्जनं । **अभिन्दितब्बत्ताति** “आमन्ता”ति सम्पटिच्छित्तब्बत्ता ।

यं पन अघानकानं कामावचरं उपपज्जन्तानन्ति वुत्तन्ति सम्बन्धो । यस्स विपाको घानायतनुप्पत्तितो पुरेतरमेव उपच्छिज्जिस्सति, तं घानायतनानिब्बत्तककम्पन्ति वुत्तं । कथं पनीदिसं कम्मं अत्थीति विञ्जायतीति आह “**यस्स यत्था**”ति आदि । एवम्पि गम्भसेय्यको एव इध अघानकोति अधिष्णेतोति कथमिदं विञ्जायतीति चोदनाय “**न ही**”ति आदिं वत्वा तमत्थं साधेतुं “**धम्महदयविभङ्गे**”ति आदि वुत्तं । अवचनत्तम्पि हि यथाधम्मसासने अभिधम्मे पटिक्खेपोयेवाति । **इधाति** इमस्मिं आयतनयमके । **यथादस्सितासूति** “यस्स वा पन सोतायतनं नुप्पज्जिस्सति, तस्स चक्खायतनं नुप्पज्जति, यस्स यत्थ घानायतनं न निरुज्झति, तस्स तत्थ रूपायतनं न निरुज्झिस्सती”ति च दस्सितप्पकारासु पुच्छासु । **आमन्ताति** वुत्तन्ति अथ कस्मा न विञ्जायतीति योजना । एतासु पुच्छासु कस्मा पटिवचनेन विस्सज्जनं न कतन्ति अधिष्णायो । **सन्निट्ठानेन गहितत्थस्साति** “यस्स वा पन सोतायतनं नुप्पज्जिस्सति, यस्स यत्थ घानायतनं न निरुज्झिस्सती”ति च एवमादिकेन सन्निट्ठानपदेन गहितस्स अत्थस्स । **एकदेसे संसयत्थस्स सम्भवेनाति** एकदेसे संसयितत्थस्स अत्थस्स सम्भवेन सन्निट्ठानत्थपटियोगभूतसंसयत्थस्स पटिवचनस्स अकरणतो “आमन्ता”ति पटिवचनविस्सज्जनस्स अकत्तब्बतो अत्थस्स अभिन्दित्वा एकज्जं कत्वा अवत्तब्बतो । तेनाह “**भिन्दितब्बेहि न पटिवचनविस्सज्जनं होती**”ति ।

यदि सियाति भिन्दित्वा वत्तब्बेपि अत्थे यदि पटिवचनविस्सज्जनं सिया, **परिपुण्णविस्सज्जनमेव न सिया** अनोकासभावतो भिन्दितब्बतो चाति अत्थो । तथा हि “पञ्चवोकारे परिनिब्बन्तानं, अरूपे पच्छिमभविकानं, ये च अरूपं उपपज्जित्वा परिनिब्बायिस्सन्ति, तेसं चवन्तानं तेसं सोतायतनञ्च नुप्पज्जिस्सति, चक्खायतनञ्च नुप्पज्जती”ति च, तथा “रूपावचरे परिनिब्बन्तानं, अरूपानं तेसं तत्थ घानायतनञ्च न निरुज्झति, रूपायतनञ्च न निरुज्झिस्सती”ति च तत्थ

विभागवसेन पवत्तो पाठसेसो । अथ कस्माति यदि अभिन्दितब्बे पटिवचनविस्सज्जनं, न भिन्दितब्बे, एवं सन्ते “यस्स वा पन सोमनस्सिन्द्रियं उप्पज्जति, तस्स चक्खुन्द्रियं उप्पज्जतीति? आमन्ता”ति इमिना पटिवचनविस्सज्जनेन गम्भसेय्यकानं सोमनस्सपटिसन्धि नत्थीति कस्मा न विज्जायति, भिन्दितब्बे न पटिवचनविस्सज्जनं होतीति सम्पटिच्छित्तवन्ति? तं न, अज्जाय पाळिया तदत्थस्स विज्जायमानत्ताति दस्सेन्तो “कामधातुया”तिआदिमाह ।

“यं चित्तं उप्पज्जति, न निरुज्झति, तं चित्तं निरुज्झिस्सति, नुप्पज्जिस्सतीति? आमन्ता”ति तस्सेव चित्तस्स निरोधो अनागतभावेन तस्स उप्पादक्खणे यथा वुत्तो, एवं तस्सेव कम्मजसन्तानस्स निरोधो तस्स उप्पादे अनागतभावेन वत्तब्बो । तेनेतं दस्सेति “एकचित्तस्स नाम उप्पादक्खणे निरोधो अनागतभावेन वुच्चति, किमङ्गं पन एकसन्तानस्सा”ति । सब्बत्थ सब्बस्मिं अनागतवारे । उपपज्जन्तानं एव वसेन सो निरोधो तथा अनागतभावेन वुत्तो, कस्मा पनेत्थ निरोधो उपपन्नानं वसेन न वुत्तीति आह “उप्पन्नानं पना”तिआदि । तस्सेव यथापवत्तस्स कम्मजसन्तानस्स एव । तस्माति यस्मा उप्पादक्खणतो उद्धं निरोधो आरद्धो नाम होति, तस्मा । भेदे सतिपि कालभेदामसनस्स कारणे सतिपि । अनागतकालामसनवसेनेव निरोधस्सेव वसेन विस्सज्जनद्वयं उपपन्नमेव युत्तमेव होतीति । अज्जेसं वसेन निरोधस्सेव वत्तुं असक्कुण्येयत्ता “अरहत”न्ति वुत्तं ।

यदि उपपत्तिअनन्तरं निरोधो आरद्धो नाम होति, अथ कस्मा चुतिया निरोधवचनन्ति चोदनं सन्धायाह “तन्निट्टानभावतो पन चुतिया निरोधवचन”न्ति । तन्निट्टानभावतोति तस्स सन्तानस्स निट्टानभावतो । पवत्तेतिआदि वुत्तस्सेवत्थस्स पाकटकरणं । तत्थ तस्साति सन्तानस्स । वक्खतीतिआदिपि पवत्ते निरोधं अनादियित्वा चुतिनिरोधस्सेव गहितताय कारणवचनं । तेनाति तेन यथावुत्तेन पाठन्तरवचनेन । एत्थाति एतस्मिं “यस्स चक्खायतनं निरुज्झिस्सती”तिआदिके आयतनयमके । यदि पवत्ते निरुद्धस्सपि चुतिया एव निरोधो इच्छितो, “सचक्खुकान”न्तिआदि कथन्ति आह “सचक्खुकानन्तिआदीसु च पटिलद्धचक्खुकानन्तिआदिना अत्थो विज्जायती”ति । तेति अरूपे पच्छिमभविका । अचक्खुकवचनञ्च सावसेसन्ति योजना ।

पवत्तिवारवण्णना निट्ठिता ।

आयतनयमकवण्णना निट्ठिता ।

४. धातुयमकं

१-१९. सद्दधातुसम्बन्धानन्ति इदं यानि चक्खुधातादिमूलकेसु सद्दयमकानि, सब्बानि च सद्दधातुमूलकानि, तानि सन्धाय वुत्तं । न हि तानि चक्खुविज्जाणधातादिसम्बन्धानि विय चुतिपटिसन्धिवसेन लब्धन्ति, एतेनेव आयतनयमकेपि पवत्तिवारे सद्दधातुसम्बन्धानं यमकानं अलम्भमानता च वेदितब्बा ।

धातुयमकवण्णना निट्ठिता ।

५. सच्चयमकं

१. पण्णत्तिवारवण्णना

१०-२६. सोति दुःखसद्वो । अञ्जनरपेक्खोति सङ्खारदुःखविपरिणामदुःखदुःखाधिद्वानेसु । अञ्जनरपेक्खोति सङ्खारादिपदन्तरानपेक्खो । तेनाति अञ्जनरपेक्खदुःखपदगहणतो । तस्मिं दुःखदुःखे विसयभूते । एस दुःखसद्वो “दुःखं दुःखसच्च”न्ति एत्थ पठमो दुःखसद्वो । तच्च दुःखदुःखं । “दुःखं दुःखसच्च”न्ति एत्थ दुःखमेव दुःखसच्चन्ति नयिदं अवधारणं इच्छितब्बं, दुःखं दुःखसच्चमेवाति पन इच्छितब्बन्ति आह “एकन्तेन दुःखसच्चमेवा”ति । सच्चविभङ्गे वुत्तेसु समुदयेसु कोचि फलधम्मेषु नत्थीति सच्चविभङ्गे पञ्चधा वुत्तेसु समुदयेसु एकोपि फलसभावेसु नत्थि, फलसभावो नत्थीति अत्थो । “फलधम्मो नत्थी”ति च पाठो । मग्गसद्वो च फलङ्गेषूति सामञ्जसफलङ्गेषु सम्मादिद्विआदीसु “मग्गङ्गं मग्गपरियापन्न”न्तिआदिना (विभ० ४९२, ४९५) आगतो मग्गसद्वो मग्गफलत्ता पवत्तति कारणूपचारेनाति अधिप्पायो । तेनाह “न मग्गकिच्चसम्भावा”तिआदि । तस्माति यस्मा सच्चदेसनाय पभवादिसभावा एव धम्मा समुदयादिपरियायेन वुत्ता, न अप्पभवादिसभावा, तस्मा । एत्थ च तेभूमकधम्मानं यथारहं दुःखसमुदयसच्चन्तो गधत्ता असच्चसभावे सभावधम्मे च उद्धरन्तो फलधम्मे एव उद्धरि । ननु च मग्गसम्पयुत्तापि धम्मा असच्चसभावाति तेपि उद्धरितब्बाति? न, तेसं मग्गगतिकत्ता । “फलधम्मेषू”ति एत्थ धम्मगहणेन वा फलसम्पयुत्तधम्मानं विय तेसम्पि गहणं दट्ठब्बं ।

पदसोधनेन... पे०... इध गहिताति एतेन असच्चसभावानं धम्मानं पकरणेन निवत्तिततं आह । तेसन्ति दुःखादीनं । तब्बिसेसनयोगविसेसन्ति तेन दुःखादिविसेसनयोगेन विसिद्धतं । सच्चविसेसनभावेनेव दुःखादीनं परिञ्जेय्यतादिभावो सिद्धोति आह “एकन्तसच्चत्ता”ति । यथा चेत्याति यथा एतस्मिं सच्चयमके सुद्धसच्चवारे सच्चविसेसनभूता एव दुःखादयो गहिता । एवं खन्धयमकादीसुपीति न सुद्धसच्चवारे एव अयं नयो दस्सितोति अत्थो । पदसोधनवारे तंमूलचक्कवारे च “रूपं रूपक्खन्धो”तिआदिना समुदायपदानंयेव वुत्तत्ता वत्तब्बमेव नत्थीति “सुद्धक्खन्धादिवारेसू”ति वुत्तं । तथा चेत्यापि सुद्धवारे एव अयं नयो दस्सितो । यदि सुद्धक्खन्धादिवारेसु खन्धादिविसेसनभूतानमेव रूपादीनं गहणेन भवितब्बं, अथ कस्मा खन्धादिविसेसनतो अञ्जेसम्पि रूपादीनं वसेन अत्थो दस्सितोति चोदनं सन्धायाह “अट्टकथायं पना”तिआदि । पुरिमो एव अत्थो युत्तो, युत्तितो पाठोव बलवाति ।

पण्णत्तिवारवण्णना निड्ढिता ।

२. पवत्तिवारवण्णना

२७-१६४. दुःखपरिञ्जा याव दुःखसमतक्कमनत्थाति सप्पदेसं पवत्तापि सा तदत्थावहा भवेय्याति कस्सचि आसङ्का सियाति दस्सेन्तो आह “अरियत्ता... पे०... कत्वा वुत्त”न्ति । केचि पनेत्थ “अन्तिमभवे ठितत्ता”ति कारणं वदन्ति, तं न युज्जति उपपत्तिया दुःखविचारत्ता, न च सब्बे सुद्धावासा अन्तिमभविका उद्धंसोतवचनतो । “यस्स दुःखसच्चं उप्पज्जती”ति उप्पादावत्था । अविसेसेन दुःखसच्चपरियापन्ना धम्मा सम्बन्धीभावेनेव तंसमङ्गी च पुग्गलो वुत्तोति दस्सेन्तो “सब्बे उपपज्जन्ता”तिआदिं वत्वा स्वायमत्थो यस्मा निच्छयरूपेण गहितो, निच्छितस्सेव च अत्थस्स विभागदस्सनेन भवितब्बं, तस्मा “तेस्वेव... पे०... उपपन्नमेवा”ति आह । तत्थ तेस्वेव केचि दस्सीयन्तीति सम्बन्धो । एककोट्टासुप्पत्तिसमङ्गिनोति दुःखकोट्टासुप्पत्तिसमङ्गिनो । तेसूति सन्निद्वानेन गहितेसु । मग्गफलुप्पादसमङ्गीसूति मग्गफलुप्पादसमङ्गीनं, अयमेव वा पाठो ।

एत्थ चातिआदिना “सब्बेस”न्तिआदिपाळिया पिण्डत्थं दस्सेति । तत्थ समुदयसच्चुप्पादवोमिस्सस्स दुःखसच्चुप्पादस्साति इदं अनादरे सामिवचनं । कत्थचि समुदयसच्चुप्पादवोमिस्सेपि दुःखसच्चे तंरहितस्स

समुदयसच्चुप्पादरहितस्स दुक्खसच्चुप्पादस्स दस्सनवसेन वुत्तन्ति योजना । केचि पन “समुदयसच्चावोमिस्सस्सा”ति पठन्ति, तेसं “**तंरहितस्सा**”ति इदं पुरिमपदस्स अत्थविवरणं वेदितब्बं । **तंसहितस्सा**ति समुदयसच्चुप्पादसहितस्स दुक्खसच्चुप्पादस्स दस्सनवसेन वुत्तन्ति योजना । **तेसन्ति** असञ्जसत्तानं, **पवत्तियं दुक्खसच्चस्स उप्पादो** “पवत्ते”तिआदिना वुत्तेसु द्वीसुपि कोट्टासेसु न गहितोति अत्थो । पटिसन्धियं पन तेसं उप्पादस्स पठमकोट्टासेन गहितता दस्सिता एव । **तथा निरोधो चाति** यथा असञ्जसत्तानं पटिसन्धियं दुक्खसच्चस्स उप्पादो पठमकोट्टासेन गहितो, पवत्तियं पन सो द्वीहि कोट्टासेहि न गहितो, तथा तेसं दुक्खसच्चस्स निरोधोपीति अत्थो । तथा हि “सब्बेसं चवन्तानं पवत्ते तण्हाविप्पयुत्तचित्तस्स भङ्गक्खणे”तिआदिना (यम० १.सच्चयमक.८८) निरोधवारे पाळि पवत्ता । **एसेव नयोति** ख्यायं “एत्थ चा”तिआदिना समुदयसच्चयमके पाळिया अत्थनयो वुत्तो, मग्गसच्चयमकेपि एसेव नयो, एवमेव तत्थापि अत्थो नेतब्बोति अत्थो । तथा हि “सब्बेसं उपपज्जन्तान”न्तिआदिना तत्थ पाळि पवत्ता ।

एवञ्च सतीति एवं खणवसेन ओकासग्गहणे सतीति यथावुत्तमत्थं अननुजाननवसेन पच्चासति । **एतस्स विस्सज्जनेति** एतस्स यमकपदस्स विस्सज्जने । “अग्गमग्गस्स उप्पादक्खणे, अरहन्तानं चित्तस्स उप्पादक्खणे, यस्स चित्तस्स अनन्तरा अग्गमग्गं पटिलभिस्सन्ति, तस्स चित्तस्स उप्पादक्खणे, असञ्जसत्तं उपपज्जन्तानं तेसं तत्थ दुक्खसच्चं उप्पज्जति, नो च तेसं तत्थ समुदयसच्चं उप्पज्जिस्सती”ति (यम० १.सच्चयमक.७१) पुरिमकोट्टासस्स आगतत्ता विरोधो नत्थीति “**पच्छिमकोट्टासे**”तिआदि वुत्तं । तत्थ **तस्माति** यस्मा न उपपत्तिचित्तुप्पादक्खणो भाविनो समुदयपच्चुप्पादस्स आधारे, अथ खो कामावचरादिओकासो, तस्मा । **पुग्गलोकासवारो हेसाति** यस्मा पुग्गलोकासवारो एस, तस्मा “तेसं तत्था”ति एत्थ ओकासवसेन तत्थ-सदस्स अत्थो वेदितब्बो । यदि पुग्गलोकासवारे कामावचरादिओकासवसेनेव अत्थो गहेतब्बो, न खणवसेन, अथ कस्मा “सब्बेसं उपपज्जन्तान”न्तिआदिना ओकासं अनामसित्वा तत्थ विस्सज्जनं पवत्तन्ति चोदनं सन्धायाह “**तत्थ... पे०... सो एवा**”ति । तत्थ **तत्थाति** ओकासवारे । **पुग्गलविसेसदस्सनत्थन्ति** पुग्गलसङ्घातविसेसदस्सनत्थं । **यत्थ तेति** यस्मिं कामावचरादिओकासे ते पुग्गला ।

केचीति धम्मसिरित्थेरं सन्धायाह । सो हि “पवत्ते चित्तस्स भङ्गक्खणे दुक्खसच्चं नुप्पज्जती”ति एत्थ चित्तजरूपमेव अधिप्पेतं चित्तपटिबद्धवुत्तित्ताति कारणं वदति । अपरे “अरूपेति इमं पुरिमापेक्खम्पि होतीति तेन पवत्तं विसेसेत्वा अरूपभववसेन अयमत्थो वुत्तो, तस्मा ‘यस्स वा पन समुदयसच्चं निरुज्झति, तस्स दुक्खसच्चं उप्पज्जतीति?’ नो”तिआदीसुपि एवमत्थो वेदितब्बो”ति वदन्ति । **पुग्गलो न चित्तं अपेक्खित्वाव गहितोति** इदं चित्तस्स अनधिकतत्ता वुत्तं । यत्थ पन समुदयसच्चस्स उप्पादनिच्छयो, तत्थेव तस्स अनुप्पादनिच्छयेनपि भवितब्बं चित्तेन च विना पुग्गलस्सेव अनुपलब्धनतोति “यस्स समुदयसच्चं नुप्पज्जती”ति एत्थ समुदयसच्चाधारं चित्तं अत्थतो गहितमेवाति सक्का विञ्जातुं । अपिच इन्द्रियबद्धेपि न सब्बो रूपुप्पादो एकन्तेन चित्तुप्पादाधीनोति सक्का वत्तुं चित्तुप्पत्तिया विनापि तत्थ रूपुप्पत्तिदस्सनतो, तस्मा चित्तजरूपमेव चित्तस्स उप्पादक्खणे उप्पज्जति, न इतरं, इतरं पन तस्स तीसुपि खणेषु उप्पज्जतीति निट्टुमेत्थ गन्तब्बं । विभजितब्बा अविभक्ता नाम नत्थीति सियायं पसङ्गो पठमवारे, दुतियवारे पन विभजना एव साति नायं पसङ्गो लब्धति, पठमवारेपि वा नायं पसङ्गो । कस्मा? एसा हि यमकस्स पकति, यदिदं यथालाभवसेन योजना ।

दुतिये चित्ते वत्तमानेति एत्थ “पठमं भवङ्गं, दुतियं चित्त”न्ति वदन्ति । भवनिकन्तिया आवज्जनम्पि विपाकप्पवत्तित्तो विसदिसत्ता “दुतिय”न्ति वत्तुं सक्का, ततो पट्टाय पुब्बे तस्स तत्थ समुदयसच्चं नुप्पज्जित्थाति वत्तब्बाति अपरे । भवनिकन्तिया पन सहजातं पठमं चित्तं इध दुतियं चित्तन्ति अधिप्पेतं । ततो पुब्बे पवत्तं सब्बं अब्याकतभावेन समानजातिकत्ता एकन्ति कत्वा ततो पट्टाय हेट्ठा तस्स तत्थ समुदयसच्चं नुप्पज्जित्थेवाति । तेनाह “**सब्बन्तिमेन**

परिच्छेदेना”तिआदि । तस्मिन्ति दुतिये चित्ते । तेन **समानगतिकत्ता**ति तेन यथावुत्तदुतियचित्तेन च तंसमङ्गिनो वा दुक्खसच्चं उप्पज्जित्थ, नो च समुदयसच्चन्ति वत्तब्बभावेन समानगतिकत्ता । **एवञ्च कत्वा**ति तेन समानगतिकत्ताय दस्सितत्ता एव । **यथावुत्ता**ति दुतियाकुसलचित्ततो पुरिमसब्बचित्तसमङ्गिनो अग्गहिता होन्ति इतरभावाभावतो । वुत्तमेवत्थं पाठन्तरेण समत्थेतुं **“यथा”**तिआदि वुत्तं । तेति चतुवोकारा । **वज्जेतब्बा**ति “इतरेस”न्ति विसेसनेन निवत्तेतब्बा । **पञ्चवोकारा विय यथावुत्ता सुद्धावासा**ति दुतियचित्तक्खणसमङ्गिभावेन वुत्तप्पकारा यथा सुद्धावाससङ्घाता पञ्चवोकारा पुब्बे वुत्ता सन्ति, एवं चतुवोकारा पुब्बे वुत्ता न हि सन्तीति योजना ।

“यस्स यत्था”ति पुग्गलोकासा आधेय्याधारभावेन अपेक्खिताति आह **“पुग्गलोकासा अञ्जमञ्जपरिच्छिन्ना गहिता”**ति । **कामावचरे...पे०... उपपन्ना**ति एत्थ कामावचरे अभिसमेताविनो रूपावचरं उपपन्ना, रूपावचरे अभिसमेताविनो अरूपावचरं उपपन्ना, वा-सद्धेन कामावचरे अभिसमेताविनो अरूपावचरं उपपन्नाति च योजेतब्बं । तत्थाति उपपन्नोकासे । **अभिसमयो**ति उपरिमग्गाभिसमयो याव उपपन्नो न भविस्सति, ताव ते तत्थ उपपन्नपुग्गला **एत्थ** एतस्मिं **“अभिसमेतावीन”**न्तिआदिना वुत्ते दुतियकोट्टासे **न गद्दन्ति** पुग्गलोकासानं अञ्जमञ्जं परिच्छिन्नत्ता । यदि एवं किं ते इमस्मिं यमके असङ्गहिताति आह **“ते पना”**तिआदि । तत्थ यं वुत्तं **“समानगतिकाति विसुं न दस्सिता”**ति, तं पाकटतरं कातुं **“अनभिसमेतावीन”**न्तिआदि वुत्तं । तस्सत्थो — **“अनभिसमेतावीन”**न्ति इमिना पठमपदेन गहिता सब्बत्थ मग्गुप्पत्तिरहे सम्पत्तिभवे तत्थ सुद्धावासे ये अनभिसमेताविनो, तेसु द्विप्पकारेसु सुद्धावासा यस्मिं काले तत्थ अनभिसमेताविनोति गहेतब्बा, तत्थ नेसं तथा गहेतब्बकालस्स विसेसनत्थं **“सुद्धावासानं दुतिये चित्ते वत्तमाने”**ति वुत्तन्ति ।

एतेनाति एतेन वचनेन । वोदानचित्तं नाम मग्गचित्तानं अनन्तरपच्चयभूतं चित्तं, इध पन अग्गमग्गचित्तस्स । **ततो**ति यथावुत्तवोदानचित्ततो **पुरिमतरचित्तसमङ्गिनो**, अनुलोमजाणसम्पयुत्तचित्तसमङ्गिनो, अवसिद्धवुट्टानगामिनिविपस्सनाचित्तादिसमङ्गिनोपि । तेनाह **“याव सब्बन्तिमतण्हासम्पयुत्तचित्तसमङ्गी, ताव दस्सिता”**ति ।

पटिसन्धिचुत्तिचित्तानं भङ्गुप्पादक्खणा पवत्ते चित्तस्स भङ्गुप्पादक्खणोहि दुक्खसच्चादीनं नुप्पादादीसु समानगतिकाति कत्वा वुत्तं **“पवत्ते चित्तस्सा”**तिआदि । तत्थ चुत्तिचित्तस्सपि उप्पादक्खणस्स गहणं दट्टब्बन्ति योजना । **द्वीसुपि कोट्टासेसू**ति समुदयसच्चस्स भाविनो निरोधस्स अप्पटिक्खेपपटिक्खेपवसेन पवत्तेसु पुरिमपच्छिमकोट्टासेसु । **न विसेसितन्ति** यथावुत्ते अप्पटिक्खेपे च सतिपि विसेसेत्वा न वुत्तन्ति अत्थो । **एकस्सपि** पुग्गलस्स तादिसस्स **मग्गस्स च फलस्स च भङ्गक्खणसमङ्गिनो** पुरिमकोट्टासस्सेव अभजनतो कोट्टासद्वयसम्भवाभावतोति अत्थो । इदानि तमेवत्थं विवरितुं **“यस्स दुक्खसच्च”**न्तिआदि वुत्तं । **केसज्जि** पुग्गलानं । निद्धारणे चेतं सामिवचनं । **“मग्गस्स च फलस्स चा”**ति वुत्तमग्गफलानि दस्सेन्तो **“तिण्णं फलानं द्विन्नञ्च मग्गान”**न्ति आह । तानि पन हेट्टिमानि तीणि फलानि मज्जे च द्वे मग्गा वेदितब्बा । **निरन्तरं अनुप्पादेत्वा**ति पटिपक्खधम्मोहि अवोकिण्णं कत्वा सह विपस्सनाय मग्गं उप्पादेत्तेन या सातच्चकिरिया कातब्बा, तं अकत्वाति अत्थो । तेनाह **“अन्तरन्तरा...पे०... उप्पादेत्वा”**ति । **“अरूपे मग्गस्स च फलस्स च भङ्गक्खणे”**ति अविसेसतो वुत्ते कथमयं विसेसो लब्भतीति आह **“सामञ्जवचनेनपी”**तिआदि । तेन अपवादविसयपरियायेन उपसग्गा अभिनिविसन्तीति लोकसिद्धोयं जायोति दस्सेति ।

पवत्तिवारवण्णना निड्डिता ।

३. परिञ्जावारवण्णना

१६५-१७०. एत्थेवाति इमस्मिं सच्चयमके एव । अपरिञ्जेय्यतादस्सनत्थन्ति एत्थ अ-कारो न परिञ्जेय्याभाववचनो, नापि परिञ्जेय्यपटिपक्खवचनो, अथ खो तदञ्जवचनोति यथारहं सच्चेसु लब्भमानानं पहातब्बतादीनम्पि दस्सने आपन्नेयेव समयवारो दस्सनपरो, येसञ्च न दस्सनपरो, तेसु केसुचि सच्चेसु लब्भमानानम्पि केसञ्चि विसेसानं अयं वारो न दस्सनपरोति दस्सेन्तो “सच्छिकरण... पे०... दस्सनत्थञ्चा”ति आह । समुदये प्हानपरिञ्जाव वुत्ता, न तीरणपरिञ्जाति युत्तं तावेतं समुदयस्सपि तीरेतब्बसभावत्ता, “दुक्खे तीरणपरिञ्जाव वुत्ता, न प्हानपरिञ्जा”ति इदं पन कस्मा वुत्तं, ननु दुक्खं अप्पहातब्बमेवाति? समुदयसच्चविभङ्गे वुत्तानं केसञ्चि समुदयकोट्टासानं दुक्खसच्चे सङ्गहणतो दुक्खसमुदये वा असङ्करतोव गहेत्वा भूतकथनमेतं दट्टब्बं । उभयत्थाति दुक्खे समुदये च वुत्ता । कस्मा? तेसं साधारणाति । एवं साधारणासाधारणभेदभिन्नं यथावुत्तं परिञ्जाकिच्चं पुब्बभागे नानक्खणे लब्भमानम्पि मग्गकाले एकक्खणे एव लब्भति एकजाणकिच्चत्ताति दस्सेतुं “मग्गजाणञ्ही”ति आदि वुत्तं ।

परिञ्जावारवण्णना निट्ठिता ।

सच्चयमकवण्णना निट्ठिता ।

६. सङ्खारयमकं

१. पण्णत्तिवारवण्णना

१. सतिपि कुसलमूलादीनम्पि विभत्तभावे खन्धादिविभागो ततो सातिसयोति दस्सेन्तो “खन्धादयो विय पुब्बे अविभत्ता”ति आह । पकारत्थो वा एत्थ आदि-सद्दो “भूवादयो”ति आदीसु वियाति कुसलमूलादीनम्पि सङ्गहो दट्टब्बो । अविञ्जातत्ता निसामेन्तेहि । हेतुअत्थो वा एत्थ लुत्तनिट्ठित्तो अविञ्जापितत्ताति अत्थो । यदिपि कायसङ्खारानं विकप्पद्वयेपि हेतुफलभावोयेव इच्छित्तो, सामिवचनरूपाविभूतो पन अत्थेव अत्थभेदोति दस्सेन्तो “कायस्स... पे०... कत्तुअत्थे”ति आह । सो पनाति कत्तुअत्थो ।

२-७. सुद्धिकएकेकपदवसेनाति “कायो सङ्खारो”ति आदीसु द्वीसु द्वीसु पदेसु अञ्जमञ्जं असम्मिस्साएकेकपदवसेन । अत्थाभावतोति यथाधिप्पेतत्थाभावतो । अञ्जथा करजकायादिको अत्थो अत्थेव । तेनेवाह “पदसोधन... पे०... अवचनीयत्ता”ति । इदानि तमेव अत्थाभावं व्यतिरेकवसेन दस्सेन्तो “यथा”ति आदिमाह । कस्मा पन उभयत्थ समाने समासपदभावे तत्थ अत्थो लब्भति, इध न लब्भतीति? भिन्नलक्खणत्ता । तत्थ हि रूपक्खन्धादिपदानि समानाधिकरणानीति पदद्वयाधिट्टानो एको अत्थो लब्भति, इध पन कायसङ्खारादिपदानि भिन्नाधिकरणानीति तथारूपो अत्थो न लब्भतीति । तेनाह “यथाधिप्पेतत्थाभावतो”ति ।

विसुं अदीपेत्वाति “कायसङ्खारो”ति आदिना सह वुच्चमानोपि कायसङ्खारसद्दो विसुं विसुं अत्तनो अत्थं अजोतेत्वा एकं अत्थं यदि दीपेतीति परिकप्पवसेन वदति । तेन कायसङ्खारसद्दानं समानाधिकरणतं उल्लिङ्गेति । “कायसङ्खारसद्दो कायसङ्खारत्थे वत्तमानो”ति कस्मा वुत्तं, “सङ्खारसद्दो सङ्खारत्थेव वत्तमानो”ति पन वत्तब्बं सिया । एवञ्चि सति खन्धत्थे वत्तमानो खन्धसद्दो विय रूपसद्देन कायसद्देन विसेसितब्बोति इदं वचनं युञ्जेय्य, कायसङ्खारसद्दानं पन समानाधिकरणत्ते न केवलं सङ्खारसद्दोयेव सङ्खारत्थे वत्तति, अथ खो कायसद्दोपीति इममत्थं दस्सेतुं “कायसङ्खारसद्दो कायसङ्खारत्थे

वृत्तमानो”ति वृत्तं सिया, कायसद्देन समानाधिकरणेनाति अधिष्पायो। ब्यधिकरणेन पन सङ्खारस्स विसेसितब्बता अत्थेवाति।

इमस्स वारस्साति सुद्धसङ्खारवारस्स। पदसोधनेन दस्सितानन्ति एत्तकेव वुच्चमाने तत्थ दस्सितभावसामञ्जेन सुद्धकायादीनम्पि गहणं आपज्जेय्याति तंनिवारणत्थं “यथाधिष्पेतानमेवा”ति आह। कायादिपदेहि अग्गहितत्ताति सुद्धकायादिपदेहि अग्गहितत्ता। इध पनाति अट्टकथायं। सुद्धसङ्खारवारं सन्धाय वृत्तम्पि सुद्धसङ्खारवारमेवेत्थ अननुजानन्तो सकलसङ्खारयमकविसयन्ति आह “इध पन सङ्खारयमके”ति। अधिष्पेतत्थपरिच्चागोति अस्सासपस्सासादिकस्स अधिष्पेतत्थस्स अग्गहणं चेतनाकायअभिसङ्खरणसङ्खारादि अनधिष्पेतत्थपरिग्गहो। यदि “कायो सङ्खारो”तिआदिना सुद्धसङ्खारतंमूलचक्कवारा अत्थाभावतो इध न गहेतब्बा, अथ कस्मा पवत्तिवारमेव अनारभित्वा अञ्जथा देसना आरब्धाति आह “पदसोधनवारतंमूलचक्कवारेही”तिआदि। संसयो होति सङ्खारसद्दवचनीयतासामञ्जतो कायसङ्खारादिपदानं ब्यधिकरणभावतो च। तेनेवाह “असमानाधिकरणेहि...पे०... दस्सिताया”ति।

पण्णात्तिवारवण्णना निट्ठिता।

२. पवत्तिवारवण्णना

१९. सङ्खारानं पुग्गलानञ्च ओकासत्ताति सम्पयुत्तानं निस्सयपच्चयताय, सङ्खारानं समापज्जितब्बताय पुग्गलानं ज्ञानस्स ओकासता वेदितब्बा, भूमि पन यदग्गेन पुग्गलानं ओकासो, तदग्गेन सङ्खारानम्पि ओकासो। “दुतिये ज्ञाने ततिये ज्ञाने”तिआदिना ज्ञानं, “कामावचरे रूपावचरे”तिआदिना भूमि च विसुं ओकासभावेन गहिता। इतीति हेतुअत्थो, यस्मा ज्ञानम्पि ओकासभावेन गहितं, तस्माति अत्थो। पुग्गलवारे च ओकासवसेन पुग्गलग्गहणेति पुग्गलवारे च यदा पुग्गलोकाससङ्खारादीनं ओकासभावेन गहति, तदा तेसं द्विन्नं ओकासानं वसेन गहणं होतीति यत्थ सो पुग्गलो, यञ्च तस्मिं पुग्गले ज्ञानं उपलब्धति, तेसं द्विन्नं भूमिज्ञानसङ्खारतानं ओकासानं वसेन यथारहं कायसङ्खारादीनं गहणं कथनं होतीति। तस्माति यस्मा एतदेव, तस्मा। दुतियततियज्ज्ञानोकासवसेनाति दुतियततियज्ज्ञानसङ्खारतओकासवसेन गहिता। कथं? “विना वितक्कविचारेहि अस्सासपस्सासानं उप्पादक्खणे”ति एवं गहिता पुग्गला विसेसेत्वा दस्सिता। केन? तेनेव वितक्कविचाररहितअस्सासपस्सासुप्पादक्खणेनाति योजेतब्बं।

पठमकोट्टासे ज्ञानोकासवसेन पुग्गलदस्सनं कतन्ति वृत्तं “पुन...पे०... दस्सेती”ति। भूमिओकासवसेन पुग्गलं दस्सेतीति सम्बन्धो। द्विप्पकारानन्ति ज्ञानभूमिओकासभेदेन दुविधानं। तेसन्ति पुग्गलानं। “पठमं ज्ञानं समापन्नानं कामावचरानं”न्ति च इदं निवत्तेतब्बगहेतब्बसाधारणवचनं, तस्स च अवच्छेदकं “अस्सासपस्सासानं उप्पादक्खणे”ति इदन्ति वृत्तं “विसेस...पे०... खणे”ति। तेन विसेसनेन। कामावचरानम्पीति पि-सद्दो सम्पिण्डनत्थो। तेन न केवलं रूपारूपावचरेसु पठमज्ज्ञानं समापन्नानं, अथ खो कामावचरानम्पीति वृत्तमेवत्थं सम्पिण्डेति। कीदिसानं कामावचरानन्ति आह “गम्भगतादीनं”न्ति। आदि-सद्देन उदकनिमुग्गविसज्जिभूता सङ्गहिता, न मतचतुत्थज्ज्ञानसमापन्ननिरोधसमापन्ना। ते हि अकामावचरताय विय रूपारूपभवसमङ्गिनो वितक्कविचारुप्पत्तियाव निवत्तिता। एकन्तिकत्ताति अस्सासपस्सासाभावस्स एकन्तिकत्ता। निदस्सिताति रूपारूपावचरा निदस्सनभावेन वृत्ता, न तब्बिरहितानं अञ्जेसं अभावतोति अधिष्पायो। पठमज्ज्ञानोकासा अस्सासपस्सासविरहविसिद्धाति योजना। पठमञ्चेत्थ पठमज्ज्ञानसमङ्गीनं रूपारूपावचरानं गहणं, दुतियं यथावृत्तगम्भगतादीनं। इमिना नयेनाति ख्यायं “सङ्खारानं

पुगलानञ्चा”तिआदिना ज्ञानोकासभूमिओकासवसेन पुगलविभागनयो वुत्तो, इमिना नयेन उपायेन । सव्वत्थ सव्वपुच्छासु ।

२१. एतस्मिं पन अत्थे सतीति व्वायं उप्पत्तिभूमिया ज्ञानं विसेसेत्वा अत्थो वुत्तो, एतस्मिं अत्थे ग्हमाने अञ्जत्थपि उप्पत्तिभूमिया ज्ञानं विसेसितव्वं भवेय्य, तथा च अनिट्ठं आपज्जतीति दस्सेन्तो “चतुत्थज्झाने”तिआदिमाह । किं पन तं अनिट्ठन्ति आह “भूमिं ओकासभावस्सेव अग्गहिततापत्तितो”ति । यत्थ यत्थ हि ज्ञानं ग्हति, तत्थ तत्थ तं उप्पत्तिभूमिया विसेसितव्वं होति । तथा सति ज्ञानोकासोव गहितो सिया, न भूमिओकासो गुणभूतत्ता । किञ्च “चतुत्थज्झाने रूपावचरे अरूपावचरे”ति एत्थ रूपा रूपभूमिया चतुत्थज्झाने विसेसियमाने तदेकदेसोव ओकासवसेन गहितो सिया, न सव्वं चतुत्थज्झानं । तेनाह “सव्वचतुत्थज्झानस्स ओकासवसेन अग्गहिततापत्तितो चा”ति । ज्ञानभूमोकासानन्ति ज्ञानोकासभूमिओकासानं ।

ननु च ज्ञानभूमिओकासे असङ्करतो योजियमाने न सव्वस्मिं पठमज्झानोकासे कायसङ्कारो वचीसङ्कारो च अत्थि, तथा सव्वस्मिं कामावचरोकासेति चोदनुप्पत्तिं सन्धाय तस्स परिहारं वत्तुं “यदिपी”तिआदिमाह । तत्थाति पठमज्झानोकासे कामावचरोकासे च । तंद्वयुप्पत्तीति तस्स कायवचीसङ्कारद्वयस्स उप्पत्ति । ओकासद्वयस्स असङ्करतो गहणे अयञ्च गुणो लद्धो होतीति आह “विसुं...पे०... न वत्तव्वं होती”ति । तत्थ अङ्गमत्तवसेनाति वितक्कादिज्ञानङ्गमत्तवसेन । तत्थ वत्तव्वं अट्टकथायं वुत्तमेव । वितक्करहितोपि विचारो वचीसङ्कारोयेवाति आह “अवितक्क...पे०... गच्छती”ति । मुद्धभूतं दुतियज्झानन्ति चतुक्कनये दुतियज्झानमाह । तज्हि सकलक्खोभकरधम्मविगमेन वितक्केकङ्गप्पहायिकतो सातिसयत्ता “मुद्धभूत”न्ति वत्तव्वतं लभति । असञ्जसत्ता वियाति इदं विसदिसुदाहरणं दट्टव्वं ।

३७. आवज्जनतो पुब्बे पवत्तं सव्वं चित्तं पटिसन्धिचित्तेन समानगतिकत्ता एकं कत्वा वुत्तं “पठमतो”ति । तेनाह “अवितक्कअविचारतो”तिआदि । चित्तसङ्कारस्स आदिदस्सनत्थन्ति सुद्धावासे चित्तसङ्कारस्स आदिदस्सनत्थं । तथा “वचीसङ्कारस्स आदिदस्सनत्थ”न्ति एत्थापि ।

पवत्तिवारवण्णना निट्ठिता ।

सङ्कारयमकवण्णना निट्ठिता ।

७. अनुसययमकं

परिच्छेदपरिच्छिन्नुद्देसवारवण्णना

१. “अविज्जासमुदया रूपसमुदयो, तण्हासमुदया रूपसमुदयो, कम्मसमुदया रूपसमुदयो । लोभो निदानं कम्मनं समुदयाया”ति च एवमादिना कुसलमूलकुसलादीनं पच्चयभावो वुत्तोति आह “पच्चयदीपकेन मूलयमकेना”ति । “सो अनिच्चं रूपं, अनिच्चं रूपं”न्ति यथाभूतं पजानाति । चक्खु अनिच्चं, रूपा अनिच्चा”ति च आदिना बहुलखन्धादिमुखेन अनिच्चानुपस्सनादयो विहिताति वुत्तं “खन्धादीसु तीरणबाहुल्लतो”ति । किलेसानं समुच्छिन्दनतो परं प्हानकिच्चं नत्थीति आह “अनुसयप्हानन्ता प्हानपरिञ्जा”ति । यदिपि अनुसयेहि सम्पयोगतो आरम्मणतो वा प्हानपरिञ्जा नप्पवत्तति, अनुसयाभावे पन तदारम्भो एव नत्थीति कत्वा वुत्तं “अनुसयेहि प्हानपरिञ्जं विभावेतु”न्ति ।

अनुसयभावेन लब्धमानानन्ति अनुसयभावेन विज्जमानानं, अनुसयसभावानन्ति अत्थो । तीहाकारेहीति परिच्छेदादीहि तीहि पकारेहि । अनुसयेसु गणनसरूपपवत्तिट्टानतो अबोधितेसु पुग्गलोकासादिवसेन पवत्तियमाना तब्बिसया देसना न सुविज्जेय्या होतीति दस्सेन्तो आह “तेसु तथा... पे०... दुरवबोधत्ता”ति ।

एत्थ पुरिमेसूति पदुद्धारो अनन्तरस्स विधि पटिसेधो वाति कत्वा सानुसयवारादिअपेक्खो, न अनुसयवारादिअपेक्खो अनुसयवारे पाळिववत्थानस्स पगेव कतत्ताति दस्सेन्तो “एतेसु सानुसयवारादीसु पुरिमेसूति अत्थो”ति आह । सानुसयवारादीसु हि तीसु पुरिमेसु ओकासवारे यतो ततोति देसना पवत्ता, न अनुसयवारादीसु । अत्थविसेसाभावतोति “कामधातुया चुतस्सा”तिआदिना (यम० २.अनुसययमक.३०२) पाळिआगतपदस्स, “कामधातुं वा पन उपपज्जन्तस्सा”तिआदिना यमकभावेन अट्टकथाआदिगतपदस्स च अत्थविसेसाभावतो । कथमयं यमकदेसना सिया दुतियस्स पदस्स अभावतोति अत्थो । यदि नायं यमकदेसना, अथ कस्मा इधागताति आह “पुरिमवारे ही”तिआदि । तत्थ अनुसयट्टानपरिच्छेददस्सनन्ति अनुसयट्टानताय परिच्छेददस्सनं । एवम्पि कथमिदं अनुसययमकं यमकदेसनासम्भावतोति आह “यमकदेसना... पे०... नामं दट्टुब्ब”न्ति । अत्थवसेनाति पटिलोमत्थवसेन । पठमपदेन हि वुत्तस्स विपरिवत्तनवसेनपि यमकदेसना होति “रूपं रूपक्खन्धो, रूपक्खन्धो रूप”न्तिआदीसु (यम० १.खन्धयमक.२), तत्थ पन अत्थविसेसो अत्थि, इध नत्थि, तस्मा न तथा देसना कताति दस्सेन्तो आह “अत्थविसेसाभावतो पन न वुत्ता”ति । लब्धमानतावसेनाति पुच्छाय लब्धमानतावसेन ।

उप्पत्तिअरहतं दस्सेतीति इमिना निप्परियायेन अनुसया अनागताति दस्सितं होति यतो ते मग्गवज्झा, न च अतीतपच्चुप्पन्ना उप्पत्तिरहाति वुच्चन्ति उप्पन्नत्ता । यंसभावा पन धम्मा अनागता अनुसयाति वुच्चन्ति, तंसभावा एव ते अतीतपच्चुप्पन्ना वुत्ता । न हि धम्मानं अद्धाभेदेन सभावभेदो अत्थि, तस्मा अनुसयानं अतीतपच्चुप्पन्नभावा परियायतो लब्धन्तीति अट्टकथायं (यम० अट्ट० अनुसययमक १) “अतीतोपि होती”तिआदि वुत्तं । एवंपकाराति अनुसयप्पकारा, कारणलाभे सति उप्पज्जनारहाइच्चेव अत्थो । सो एवंपकारो उप्पज्जनवारे उप्पज्जति-सद्देन गहितो उप्पज्जनारहताय अविच्छिन्नभावदीपनत्थन्ति अधिप्पायो । तेनाह “न खन्धयमकादीसु विय उप्पज्जमानता”ति, पच्चुप्पन्ताति अत्थो । तेनेवातिआदिना यथावुत्तमत्थं पाकटतरं करोति । तत्थ निन्नानाकरणोति निब्बिसेसो । उप्पज्जनानुसयानं निन्नानाकरणत्ता एव हि “एत्थेसा तण्हा उप्पज्जमाना उप्पज्जति, एत्थ निविसमाना निविसती”ति विभङ्गे (विभ० २०३) आगतं । अनुसयनज्झि एत्थ निविसनन्ति अधिप्पेतं ।

इदानि येन परियायेन अतीतपच्चुप्पन्नेसु अनुसयवोहारो, तं दस्सेतुकामो अनागतम्पि तेहि सद्धिं एकज्झं कत्वा दस्सेन्तो “अनुरूपं कारणं पन... पे०... वुच्चन्ती”ति आह । एतेन भूतपुब्बगतिया अतीतपच्चुप्पन्नेसु उप्पत्तिरहता वेदितब्बाति दस्सेति । उप्पत्तिअरहता नाम किलेसानं मग्गेन असमुच्छिन्नताय वेदितब्बा । सा च अतीतपच्चुप्पन्नेसुपि अत्थेवाति पकारन्तरेनपि तेसं परियायतोव अनुसयभावं पकासेति । तेनेवाह “मग्गस्स पना”तिआदि । तादिसानन्ति ये मग्गभावनाय असति उप्पत्तिरहा, तादिसानं । धम्मो एव च उप्पज्जति, न धम्माकारोति अधिप्पायो । न हि धम्माकारा अनिच्चतादयो उप्पज्जन्तीति वुच्चन्ति । यदि पन ते उप्पादादिसमङ्गिनो सियुं, धम्मा एव सियुं । तेन वुत्तं “अप्पहीनाकारो च उप्पज्जतीति वत्तुं न युज्जती”ति ।

वुत्तम्पि थामगमनं अग्गहेत्वा अप्पहीनट्टमत्तमेव गहेत्वा चोदको चोदेतीति दस्सेन्तो आह “सत्तानुसय... पे०... आपज्जतीति चे”ति । न हि थामगमने गहिते चोदनाय ओकासो अत्थि । तेनाह “नापज्जती”तिआदि । वुत्तं अट्टकथायं,

न केवलमट्टकथायमेव पाठगतोवायमत्थो, तस्मा एवमेव गहेतब्बोति दस्सेन्तो “थामगतो...पे०... युत्त”न्ति वत्वा किं पन तं थामगमनन्ति परासङ्गं निवत्तेन्तो “थामगतन्ति च...पे०... वुत्ता”ति आह । तत्थ अञ्जेहि असाधारणोति किलेसवत्थुआदीनं किलेसतादिसभावो विय कामरागादितो अञ्जत्थ अलब्भमानो तेसंयेव आवेणिको सभावो, यतो ते भवबीजं भवमूलन्ति च वुच्चन्ति । यस्मा च थामगमनं तेसं अनञ्जसाधारणो सभावो, तस्मा अनुसयनन्ति वुत्तं होतीति दस्सेन्तो “थामगतोति अनुसयसमङ्गीति अत्थो”ति आह ।

“यस्स कामरागानुसयो अनुसेति, तस्स पटिधानुसयो अनुसेतीति? आमन्ता”तिआदिना (यम० २.अनुसययमक.३) अनुसयवारे वुत्तो एव अत्थो “यस्स कामरागानुसयो उप्पज्जति, तस्स पटिधानुसयो उप्पज्जतीति? आमन्ता”तिआदिना (यम० २.अनुसययमक.३००) वुत्तोति अनुसयनाकारो एव उप्पज्जनवारे उप्पज्जति-सद्देन गहितोति “उप्पज्जनवारे अनुसयवारेण निन्नानाकरणो विभत्तो”ति यं वुत्तं, तत्थ विचारं आरभति “अनुसयउप्पज्जनवारानं समानगतिकत्ता”तिआदिना । “उप्पज्जती”ति वचनं सियाति उप्पज्जनवारे “उप्पज्जती”ति वचनं अप्पहीनाकारदीपकं सिया । तथा च सति यथा “इमस्स उप्पादा”ति एत्थ इमस्स अनिरोधाति अयमत्थोपि जायति, एवं “उप्पज्जती”ति वुत्ते अत्थतो “न उप्पज्जती”ति अयमत्थो वुत्तो होति अप्पहीनाकारस्स उप्पत्तिरहभावस्स अनुप्पज्जमानसभावत्ताति चोदनं दस्सेन्तो “उप्पज्जतीति वचनस्स अवुत्तता न सक्का वत्तुन्ति चे”ति आह । वचनत्थविसेसेन तंद्वयस्स वुत्तत्ताति एतेन धम्मनानत्ताभावेपि पदत्थनानत्थेन वारन्तरदेसना होति यथा सहजातसंसट्टवारेसूति दस्सेति । **अनुरूपं कारणं लभित्वा**तिआदि तमेव वचनत्थविसेसं विभावेतुं आरब्धं । **उप्पत्तियोग्गन्ति** उप्पत्तिया योग्गं, उप्पज्जनसभागतन्ति अत्थो । यतो अनुसया उप्पत्तिरहाति वुच्चन्ति, एकन्तेन चेतदेव सम्पटिच्छित्तब्बं “यस्स कामरागानुसयो उप्पज्जति, तस्स पटिधानुसयो उप्पज्जतीति? आमन्ता”तिआदिवचनतो (यम० २.अनुसययमक.३००) । “अनुसेन्तीति अनुसया”ति एत्तके वुत्ते सदा विज्जमाना नु खो ते अपरिनिष्फन्नानुसयनद्वेन “अनुसया”ति वुच्चन्तीति अयमत्थो आपज्जतीति तंनिसेधनत्थं “अनुरूपं कारणं लभित्वा उप्पज्जन्ती”ति वुत्तं । उप्पत्तिरहभावेन थामगतता अनुसयद्वोति यं तेसं उप्पत्तियोगवचनं वुत्तं, तं सम्मदेव वुत्तन्ति इममत्थमाह “अनुसयसद्वस्सा”तिआदिना । तेन वारद्वयदेसनुप्पादिका अनुसयसद्वत्थनिद्धारणाति दस्सेति । तम्पि सुवुत्तमेव इमिना तन्तिप्पमाणेनाति इदम्पि “अभिधम्मे तावा”तिआदिना आगतं तिविधमेव तन्तिं सन्धायाहाति दस्सेन्तो आह “तन्तित्तयेनपि हि चित्तसम्पयुत्तता दीपिता होती”ति ।

परिच्छेदपरिच्छिन्नद्वेसवारवण्णना निड्डिता ।

उप्पत्तिद्वानवारवण्णना

२. एवं सतीति वेदनानं विसेसितब्बभावे कामधातुया च विसेसनभावे सति । **कामाधातुया अनुसयनद्वानता न वुत्ता** होति अप्पधानभावतो, पधानाप्यधानेसु पधाने किच्चदस्सनतो, विसेसनभावेन चरितब्बताय चाति अधिप्पायो । होतु को दोसोति कदाचि वदेय्याति आसङ्गमानो आह “द्वीसु पना”तिआदि । द्वीसूति निद्धारणे भुम्मं, तथा “तीसु धातूसू”ति एत्थापि । तस्माति यस्मा धातुआदिभेदेन तिविधं अनुसयद्वानं, तत्थ च रूपारूपधातूनं भवरागस्स अनुसयद्वानता वुत्ताति कामधातुया कामरागस्स अनुसयद्वानता एकन्तेन वत्तब्बा, तस्मा । **तीसु धातूसु तीसु वेदनासूति** च निद्धारणे भुम्मं, **कामधातुया द्वीसु वेदनासूति** च आधारे ।

द्वीस्वेवाति द्वीसु सुखोपेक्खासु एव । **सब्बासु द्वीसूति** यासु कासुचि द्वीसु । तेनाति “कामरागो द्वीसु वेदनासु अनुसेती”ति वचनसामत्थियलद्वेन विसेसनिच्छयेनेव । **भवरागानुसयद्वानं** रूपारूपधातुयो तदनुरूपा च वेदना । न हि द्वीसु

वेदनासु कामरागानुसयोव अनुसेतीति अवधारणं इच्छितं, द्वीसु एव पन वेदनासूति इच्छितं। तेनेवाह “**द्वीस्वेव अनुसेति, न तीसू**”ति। **अट्टानञ्च** अनुसयानं, किं तं अपरियापन्नं सक्काये? सब्बो लोकुत्तरो धम्मो। **च-सद्देन** पटिघानुसयट्टानं सङ्गण्हाति। तेन वुत्तं “**यथा चा**”तिआदि। **अञ्जा**ति कामरागानुसयट्टानभूता द्वे वेदना।

अञ्जेसु द्वीहि वेदनाहि विप्पयुत्तेसु। **पियरूपसातरूपेसूति** पियायितब्बमधुरसभावेसु। विसेसनञ्चेतं रूपादीनं सब्बद्वारसब्बपुरिसेसु इट्ठभावस्स अनियतताय कतं। **सातसन्तसुखगिद्धियाति** सातसुखे सन्तसुखे च गिद्धिनाकारेण अभिकङ्घनाकारेण। तत्थ सातसुखं कायिकं, सन्तसुखं चेतसिकं। सातसुखं वा कायिकसुखं, सन्तसुखं उपेक्खासुखं। तथा चाह “उपेक्खा पन सन्तत्ता, सुखमिच्चेव भासिता”ति (विसुद्धिं २.६४४; महानिं ० अट्ठं २७)। परित्तं वा ओळारिकं सुखं सातसुखं, अनोळारिकं सन्तसुखं। परित्तगगहणञ्चेत्थ कामरागानुसयस्स अधिप्पेतत्ता। **अञ्जत्था**ति वेदनाहि अञ्जत्थ। **सोति** कामरागानुसयो। **वेदनासु अनुगतो हुत्वा सेतीति** वेदनापेक्खो एव हुत्वा पवत्तति यथा पुत्तापेक्खाय धातिया अनुगगहनप्पवत्ति, सयनसङ्घाता पवत्ति च कामरागस्स निकामनमेव। तेनाह “**सुखमिच्चेव अभिलपती**”ति। यथा तस्स, एवं पटिघानुसयादीनम्पि वुत्तनियामेण यथासकं किच्चकरणमेव दुक्खवेदनादीसु अनुसयनं दट्ठब्बं। तेन वुत्तं “**एवं पटिघानुसयो चा**”तिआदि। **तीसु वेदनासु अनुसयनवचनेनाति** तीसु वेदनासु यथारहं अनुसयनवचनेन। **इट्ठादिभावेन गहितेसूति** इट्ठादीसु आरम्मणपकतिया वसेन इट्ठादिभावेन गहितेसु विपरीतसञ्जाय वसेन अनिट्ठादीसु इट्ठादिभावेन गहितेसूति योजना। न हि इट्ठादिभावेन गहणं विपरीतसञ्जा।

तत्थाति इट्ठारम्मणादीसु। **एत्था**ति अनुसयने। **कामस्सादादिवत्थुभूतानं कामभवादीनन्ति** कामस्सादभवस्सादवत्थुभूतानं कामरूपारूपभवानं गहणं वेदितब्बन्ति योजना। **तत्था**ति वेदनात्तयधातुत्तयेसु। निद्धारणे चेतं भुम्मं। **दुक्खपटिघातो** दुक्खे अनभिरति। **यत्थ तत्था**ति दुक्खवेदनाय तंसम्पयुत्तेसु अनिट्ठरूपादीसु वाति यत्थ तत्थ। महगता उपादिन्नक्खन्धा **रूपारूपभवा**, अनुपादिन्नक्खन्धा **रूपारूपावचरधम्मा**। **तत्था**ति यथावुत्तेसु महगतधम्मेसु भवरागोइच्चेव वेदितब्बो। तेन वुत्तं “**रूपधातुया अरूपधातुया एत्थ कामरागानुसयो नानुसेती**”ति। **दिट्ठानुसयादीनन्ति आदि-सद्देन** विचिकिच्छानुसयअविज्जानुसयादीनं सङ्गहो दट्ठब्बो।

धातुत्तयवेदनात्तयविनिमुत्तं दिट्ठानुसयादीनं अनुसयनट्टानं न वुत्तन्ति सुवुत्तमेतं दिट्ठानुसयादीनं उप्पत्तिट्टानपुच्छायं “सब्बसक्कायपरियापन्नेसु धम्मेसु”इच्चेव विस्सज्जितत्ता। कामरागो पन यत्थ नानुसेति, तं दुक्खवेदनारूपारूपधातुविनिमुत्तं दिट्ठानुसयादीनं अनुसयनट्टानं अत्थीति दस्सेतुं “**ननु चा**”तिआदि आरद्धं। तत्थ **तदनुसयनट्टानतोति** तस्स कामरागानुसयस्स अनुसयनट्टानतो। **अञ्जा** नेक्खम्मस्सितसोमनस्सुपेक्खासङ्घाता। अयमेत्थ सङ्घेपत्थो — नेक्खम्मस्सितदोमनस्से विय पटिघानुसयो नेक्खम्मस्सितसोमनस्सुपेक्खासु कामरागानुसयो नानुसेतीति “यत्थ कामरागानुसयो नानुसेति, तत्थ दिट्ठानुसयो नानुसेती”ति सक्का वत्तन्ति तस्मा तं उद्धरित्वा न वुत्तन्ति। **होन्तूति** तासं वेदनानं अत्थितं पटिजानित्वा उद्धरित्वा अवचनस्स कारणं दस्सेन्तो आह “**न पन...पे... तं न वुत्त**”न्ति। **तदनुसयनट्टानन्ति** तेसं दिट्ठानुसयादीनं अनुसयनट्टानं। **तस्माति** यस्मा सतिपि कामरागानुसयनट्टानतो अञ्जस्मिं दिट्ठानुसयादीनं अनुसयनट्टाने तं पन धातुत्तयवेदनात्तयविनिमुत्तं नत्थि वेदनाद्वयभावतो, तस्मा। **तं वेदनाद्वयं न वुत्तं** विसुं न उद्धटन्ति अत्थो। **तस्माति** यस्मा “यत्थ कामरागादयो नानुसेन्ति, तत्थ दिट्ठिविचिकिच्छा नानुसेन्ती”ति अयमत्थो “**आमन्ता**”ति इमिना पटिवचनविस्सज्जनेन अविभागतो वुत्तोति “यत्थ कामरागादयो अनुसेन्ति, तत्थ दिट्ठिविचिकिच्छा अनुसेन्ती”ति अयम्पि अत्थो अविभागतोव लब्धति, तस्मा। अविभागतो च दुक्खं पटिघस्स अनुसयनट्टानन्ति दीपितं होति। तेनाह “**अविसेसेन...पे... वेदितब्ब**”न्ति। तत्थ **अविसेसेनाति** गेहस्सितं नेक्खम्मस्सितन्ति विसेसं अकत्वा।

समुदायवसेन गहेत्वाति यथावुत्तअवयवानं समूहवसेन दुक्खन्त्वेव गहेत्वा । “अविसेसेन समुदायवसेन गहेत्वा”ति इममत्थं तथा-सहेन अनुकङ्कति “द्वीसु वेदनासू”ति एत्थापि गेहस्सितादिविभागस्स अनिच्छित्ता ।

यदि एवं “पटिघं तेन पजहति, न तत्थ पटिघानुसयो अनुसेती”ति इदं सुत्तपदं कथन्ति चोदनं सन्धाय “अपिचा”तिआदि वुत्तं । तत्थाति तस्मिं दोमनस्से, तंसम्पयुत्ते वा पटिघे । नेक्खम्मस्सितं दोमनस्सन्तिआदिना नेय्यत्थमिदं सुत्तं, न नीतत्थन्ति दस्सेति । यथा पन सुत्तं उदाहटं, तथा इध कस्मा न वुत्तन्ति आह “पटिघुप्पत्तिरहट्टानताया”तिआदि । एवम्पि सुत्ताभिधम्मपाठानं कथमविरोधोति आह निप्परियायदेसना हेसा, सा पन परियायदेसनाति । एवञ्च कत्वाति परियायदेसनत्ता एव । रागानुसयोति कामरागानुसयो अधिप्पेतो । यतो “अनागामिमग्गेन समुग्घातनं सन्धाय”ति वुत्तं, तस्मा तस्स न महग्गतधम्मा अनुसयनट्टानन्ति तं पठमज्झानञ्च अनामसित्वा “न हि लोकिया...पे०... नानुसेतीति सक्का वत्तु”न्ति वुत्तं । अवत्थुभावतोति सभावेनेव अनुप्पत्तिट्टानत्ता । इधाति इमस्मिं अनुसययमके । वुत्तनयेनाति “नेक्खम्मस्सितं दोमनस्सं उप्पादेत्वा”तिआदिना वुत्तेन नयेन । तंपटिपक्खभावतोति तेसं पटिघादीनं पटिपक्खस्स मग्गस्स सब्भावतो । न केवलं मग्गसब्भावतो, अथ खो बलवविपस्सनासब्भावतोपीति दस्सेन्तो आह “तंसमुग्घा...पे०... भावतो चा”ति ।

इदानि यदेतं तत्थ तत्थ “अनुसयनट्टान”न्ति वुत्तं, तं गहेतब्बधम्मवसेन वा सिया गहणविसेसेन वाति द्वे विकप्पा, तेसु पठमं सन्धायाह “आरम्मणे अनुसयनट्टाने सती”ति । रूपादिआरम्मणे अनुसयानं अनुसयनट्टानन्ति गह्माने यमत्थं सन्धाय “न सक्का वत्तु”न्ति वुत्तं, तं दस्सेतुं “दुक्खाय ही”तिआदिमाह । यदि सियाति यदि कामरागानुसयो सिया । एतस्सपीति दिट्टानुसयसम्पयुत्तलोभस्सपि “सब्बसक्कायपरियापन्नेसु धम्मेसू”ति कामरागस्स ठानं वत्तब्बं सिया, न च वुत्तं । अथ पनातिआदि दुतियविकप्पं सन्धाय वुत्तं । अज्झासयवसेन तंनिन्नतायाति असतिपि आरम्मणकरणे यत्थ कामरागादयो अज्झासयतो निन्ना, तं तेसं अनुसयनट्टानं । तेन वुत्तं “अनुगतो हुत्वा सेती”ति । अथ पन वुत्तन्ति सम्बन्धो । यथातिआदि यथावुत्तस्स अत्थस्स उदाहरणवसेन निरूपनं । दुक्खे पटिहज्जनवसेनेव पवत्तति, नारम्मणकरणवसेनाति अधिप्पायो । दुक्खमेव तस्स अनुसयनट्टानं वुत्तन्ति अज्झासयस्स तत्थ निन्नत्ता दुक्खमेव तस्स पटिघस्स अनुसयनट्टानं वुत्तं, नालम्बितं रूपादि सुखवेदना चाति अधिप्पायो । एवन्ति यथा अज्जारम्मणस्सपि पटिघस्स अज्झासयतो दुक्खनिन्नताय दुक्खमेव अनुसयनट्टानं वुत्तं, एवं । दुक्खादीसु...पे०... वुत्तन्ति “दुक्खेन सुखं अधिगन्तब्बं । नत्थि दिन्न”न्ति च आदिना कार्यकिलमनदुक्खे दानानुभावादिके च मिच्छाभिनिवेसनवसेन उप्पज्जमानेन दिट्टानुसयेन सम्पयुत्तो अज्जारम्मणोपि लोभो “एवं सुखं भविस्सती”ति अज्झासयतो सुखाभिसङ्गवसेनेव पवत्ततीति सुखुपेक्खाभेदं सातसन्तसुखद्वयमेव अस्स लोभस्स अनुसयनट्टानं वुत्तं पाळियं, न यथावुत्तं दुक्खादि, तस्मा भवराग...पे०... न विरुज्जति । एकस्मियेव चातिआदि दुतियविकप्पंयेव उपबूहनत्थं वुत्तं । तत्थ रागस्स सुखज्झासयता तंसमङ्गिनो पुग्गलस्स वसेन वेदितब्बा, तन्निन्नभावेन वा चक्खुस्स विसमज्झासयता विय । एस नयो सेसेसुपि । तेसं रागपटिघानं नानानुसयट्टानता होति एकस्मिम्पि आरम्मणेति अत्थो ।

एवञ्च कत्वाति असतिपि गहेतब्बभेदे गहणविसेसेन अनुसयनट्टानस्स भिन्नत्ता एव । “यत्थ...पे०... नो”ति वुत्तं, अज्जथा विरुज्जेय्य । गहेतब्बभेदेन हि रागपटिघानं अनुसयनट्टानभेदे गह्माने विपाकमत्ते ठातब्बं सिया, न च तं युत्तं, नपि सब्बेसं पुरिसद्वारानं इट्टानिट्ठं नियतन्ति । यदिपि यथावुत्तलोभस्स वुत्तनयेन कामरागानुसयता सम्भवति, यथा पन सुखुपेक्खासु इट्टारम्मणे च उप्पज्जन्तेन दोमनस्सेन सह पवत्तो दोसो दुब्बलभावेन पटिघानुसयो न होति, एवं यथावुत्तलोभोपि कामरागानुसयो न होतीति इममत्थं दस्सेतुं “अट्टकथायं पना”तिआदि वुत्तं । न पटिघानुसयोति एत्थ

न-कारो पटिसेधनत्थो, न अञ्जत्थो, इतरत्थ पन सम्भवो एव नत्थीति दस्सेन्तो “**यं पनेत**”न्तिआदिमाह । तत्थ “**न हि दोमनस्सस्स पटिघानुसयभावासङ्का अत्थी**”ति इमिना न-कारस्स अञ्जत्थताभावदस्सनमुखेन अभावत्थतं समत्थेति ।

देसना संकिण्णा विय भवेय्याति एत्थ देसनासङ्करं दस्सेतुं “**भवरागस्सपि...पे०... भवेय्या**”ति वुत्तं । तस्सत्थो — यथा कामरागस्स कामधातुया द्वीसु वेदनासु आरम्मणकरणवसेन उप्पत्ति वुत्ता “**कामरागो कामधातुया द्वीसु वेदनासु अनुसेती**”ति, एवं यदि “**भवरागो कामधातुया द्वीसु वेदनासु अनुसेती**”ति वुच्चेय्य, भवरागस्सपि...पे०... भवेय्य । ततो च कामरागेन सङ्घि भवरागस्स देसना संकिण्णा भवेय्य, कामरागतो च भवरागस्स विसेसो दस्सेतब्बो । सो च सहजातानुसयवसेन न सक्का दस्सेतुन्ति आरम्मणकरणवसेन दस्सेतब्बो । तेन वुत्तं “**तस्मा आरम्मण...पे०... अधिप्पायो**”ति । तत्थ **आरम्मणविसेसेनाति** रूपारूपधातुसङ्घातआरम्मणविसेसेन । **विसेसदस्सनत्थन्ति** कामरागतो भवरागस्स विसेसदस्सनत्थं । **एवं देसना कताति** “**रूपधातुया अरूपधातुया एत्थ भवरागानुसयो अनुसेती**”ति एवं विसये भुम्मं कत्वा देसना कता । तेनाह “**सहजातवेदनाविसेसाभावतो**”ति ।

उप्पत्तिट्टानवारवण्णना निट्ठिता ।

महावारो

१. अनुसयवारवण्णना

३. **पवत्ताविरामवसेनाति** अनुसयप्पवत्तिया अविरामवसेन, अविच्छेदवसेनाति अत्थो । कथं पन कुसलाब्बाकतचित्तक्खणे अनुसयानं पवत्तीति आह “**मग्गेनेव...पे०... पुब्बे**”ति ।

२०. चित्तचेतसिकानञ्च ठानं नाम चित्तुप्पादोति आह “**एकस्मिं चित्तुप्पादे**”ति । **तेसं तेसं पुग्गलानन्ति** पुथुज्जनादीनं पुग्गलानं । **पकतिया** सभावेन । सभावसिद्धा हि दुक्खाय वेदनाय कामरागस्स अननुसयनट्टानता । एवं सेसेसुपि यथारहं वत्तब्बं । वक्खति हि “**पकतिया दुक्खादीनं कामरागादीनं अननुसयनट्टानतं सन्धाय वुत्त**”न्ति । **पहानेनाति** तस्स तस्स अनुसयस्स समुच्छिन्दनेन । **तिण्णं पुग्गलानन्ति** पुथुज्जनसोतापन्नसकदागामीनं । **द्विन्नं पुग्गलानन्ति** अनागामिअरहन्तानं । **एत्थाति** एतस्मिं पुग्गलोकासवारे । **पुरिमनयेति** “**तिण्णं पुग्गलान**”न्तिआदिके पुरिमस्मिं विस्सज्जननये । **ओकासन्ति** उप्पत्तिट्टानं, इध पन दुक्खवेदना वेदितब्बा । **पच्छिमनयेति** “**द्विन्नं पुग्गलान**”न्तिआदिके विस्सज्जननये । **अनोकासता** अननुसयनट्टानता ।

अनुसयवारवण्णना निट्ठिता ।

२. सानुसयवारवण्णना

६६-१३१. “**सानुसयो, पजहति, परिजानाती**”ति **पुग्गलो वुत्तोति** “**कामरागेन सानुसयो, कामरागं पजहति, कामरागं परिजानाती**”तिआदीसु अनुसयसमङ्गिभावेन पहानपरिज्जाकिरियाय कत्तुभावेन च पुग्गलो वुत्तो, न धम्मो । **भवविसेसेन वाति** केवलेन भवविसेसेन वा । **इतरेसूति** पटिघानुसयादीसु । **भवानुसयविसेसेन वाति** कामभवादिभवविसिद्धानुसयविसेसेन वा । **सानुसयतानिरनुसयतादिकाति** एत्थ **आदि-**सद्देन पहानापहानपरिज्जापरिज्जा

सङ्गृह्णन्ति । ननु च भवविसेसे केसञ्चि अनुसयानं अप्पहानन्ति? न तं अनुसयकतं, अथ खो पच्चयवेकल्लतो अनोकासताय चाति नायं विरोधो । **द्वीसु वेदनासूति** सुखउपेक्खासु वेदनासु दुक्खाय वेदनाय कामरागानुसयेन निरनुसयोति योजेतब्बं । **इदम्पि नत्थि** पुग्गलवसेन वुच्चमानत्ता । तेनाह “**न हि पुग्गलस्स...पे०... अनुसयान**”न्ति । यदिपि पुग्गलस्स अनुसयनोकासो अनोकासो, तस्स पन सानुसयतादिहेतु होतीति दस्सेन्तो “**अनुसयस्स पना**”तिआदिमाह । **निरनुसयतादीनन्ति आदि-**सद्देन अप्पहानापरिञ्जा सङ्गृह्णाति । **परिजाननं** समतिक्कमनन्ति परिञ्जावारेपि “अपादाने निस्सक्कवचन”न्ति वुत्तं ।

अनुसयनद्वानतोति अनुसयनद्वानहेतु । “**अननुसयनद्वानतो**”ति एत्थापि एसेव नयो ।

निमित्तापादानभावदस्सनत्थन्ति सानुसयवारे निमित्तभावदस्सनत्थं, पजहनपरिञ्जावारेसु अपादानभावदस्सनत्थञ्चाति योजेतब्बं । **पजहतीति** एत्थ “रूपधातुया अरूपधातुया ततो मानानुसयं पजहती”ति पाळिपदं आहरित्वा योजेतब्बं, **न पजहतीति** एत्थ पन “दुक्खाय वेदनाय ततो कामरागानुसयं नप्पजहती”ति । **एवमादीसूति आदि-**सद्देन परिञ्जावारम्पि सङ्गृह्णाति । **भुम्मनिद्वेसेनेव** हेतुअत्थेनेव निद्विद्व्वाति अत्थो ।

चतुत्थपज्हविस्सज्जनेनाति “यतो वा पन मानानुसयेन सानुसयो, ततो कामरागानुसयेन सानुसयो”ति एतस्स पज्हस्स विस्सज्जनेन । तत्थ हि “रूपधातुया अरूपधातुया”तिआदिना सरूपतो अनुसयनद्वानानि दस्सितानि । **तदत्थेति** तं अनुसयनद्वानदस्सनं अत्थो एतस्साति तदत्थो, तस्मिं तदत्थे । “अनुसयस्स उप्पत्तिद्वानदस्सनत्थं अयं वारो आरब्धो”तिआदिना “यतो”ति एतेन **अनुसयनद्वानं वुत्तन्ति इममत्थं विभावेत्वा । पमादलिखितं विय दिस्सति** उप्पन्न-सद्देन वत्तमानुप्पन्ने वुच्चमाने । यथा पन उप्पज्जनवारे उप्पज्जति-सद्देन उप्पत्तियोगदीपकत्ता उप्पत्तिरहा वुच्चन्ति, एवमिधापि उप्पत्तिअरहे वुच्चमाने न कोचि विरोधो । यं पन वक्खति “न हि अपरियापन्नानं अनुसयुप्पत्तिरहद्वानता”ति, सोपि न दोसो । यत्थ यत्थ हि अनुसया उप्पत्तिरहा, तदेव एकज्जं गहेत्वा “सब्बत्था”ति वुत्तन्ति । **तथेव दिस्सतीति** तं पमादलिखितं विय दिस्सतीति अत्थो ।

यतो उप्पन्नेन भवितब्बन्ति यतो अनुसयनद्वानतो कामरागानुसयेन उप्पन्नेन भवितब्बं, तेन कामरागानुसयेन उप्पत्तिरहद्वाने निस्सक्कवचनं कतं “यतो”ति । **तथाति** एत्थ **तथा-**सद्दो यथा “यतो उप्पन्नेना”ति एत्थ उप्पत्तिरहद्वानतो अनुसयस्स उप्पत्तिरहता वुत्ता, तथा “उप्पज्जनकेना”ति एत्थापि सा एव वुच्चतीति दीपेतीति आह “**सब्बधम्मेषु...पे०... आपन्नेना**”ति । तत्थ “उप्पज्जनको”ति वुत्ते अनुप्पज्जनको न होतीति अयमत्थो विञ्जायति, तथा च सति तेन अनुप्पत्ति निच्छिताति उप्पन्नसभावता च पकासिता होतीति । तेनाह “**सब्बधम्मेषु...पे०... अपनेती**”ति । “यो यतो कामरागानुसयेन निरनुसयो, सो ततो मानानुसयेन निरनुसयो”ति पुच्छाय “यतो ततो”ति आगतत्ता विस्सज्जने “सब्बत्था”ति पदस्स निस्सक्कवसेनेव सक्का योजेतुन्ति दस्सेन्तो “**सब्बत्थाति...पे०... न न सम्भवती**”ति आह । **भुम्मतो अञ्जत्थापि सहविदू इच्छन्ति**, यतो सब्बेसं पादकं “सब्बत्थपादक”न्ति वुच्चति, इध पन निस्सक्कवसेन वेदितब्बं ।

सानुसयवारवण्णना निद्विता ।

३. पजहनवारवण्णना

१३२-१९७. अप्पजहनसब्भावाति अप्पहानस्स, अप्पहीयमानस्स वा सब्भावा । **तस्माति** यस्मा यो कामरागानुसयं पजहति, न सो मानानुसयं निरवसेसतो पजहति, यो च मानानुसयं निरवसेसतो पजहति, न सो कामरागानुसयं पजहति

पगेव पहीनत्ता, तस्मा “यो वा पन मानानुसयं पजहति, सो कामरागानुसयं पजहतीति? नो”ति वुत्तन्ति वेदितब्बं । यदि एवं पठमपुच्छायं कथन्ति आह “**यस्मा पन...पे०... वुत्त**”न्ति । तत्थ **पहानकरणमत्तमेवा**ति पहानकिरियासम्भवमत्तमेव, न निरवसेसप्यहानन्ति अधिप्पायो । ते **ठपेत्वा**ति दिट्ठिविचिकिच्छानुसयादीनं निरवसेसपजहनके अट्टमकादिके ठपेत्वा । **अवसेसा**ति तस्स तस्स अनुसयस्स निरवसेसप्यजहनकेहि अवसिद्धा । तेसु येसं एकच्चे अनुसया पहीना, तेपि **अप्यजहनसम्भावेनेव नप्यजहन्तीति वुत्ता** । **न च यथाविज्जमानेना**ति मग्गकिच्चभावेन विज्जमानप्यकारेण पहानेन वज्जिता रहिता एव वुत्ताति योजना ।

केसज्जीति सोतापन्नसकदागामिमग्गसमङ्गिसकदागामीनं । पुन **केसज्जी**ति अनागामिअग्गमग्गसमङ्गिअरहन्तानं । उभयन्ति कामरागविचिकिच्छानुसयद्वयं । **सेसान**न्ति “सेसा”ति वुत्तानं यथावुत्तपुग्गलानं । **तेसन्ति** वुत्तप्यकारानं द्विन्नं अनुसयानं । उभयाप्यजहनस्साति कामरागविचिकिच्छानुसयाप्यजहनस्स । **कारणं न होतीति** येसं विचिकिच्छानुसयो पहीनो, तेसं तस्स पहीनता, येसं यथावुत्तं उभयप्यहीनं, तेसं तदप्यजहनस्स कारणं न होतीति अत्थो । तेनाह “**तेसं पहीनत्ता ‘नप्यजहन्ती’ति न सक्का वत्तु**”न्ति । अथ पन न तत्थ कारणं वुत्तं, येन कारणवचनेन यथावुत्तदोसापत्ति सिया, केवलं पन सन्निट्ठानेन तेसं पुग्गलानं गहिततादस्सनत्थं वुत्तं “**कामरागानुसयञ्च नप्यजहन्ती**”ति, एवम्पि पुच्छितस्स संसयत्थस्स कारणं वत्तब्बं । तथा च सति “सेसपुग्गला तस्स अनुसयस्स पहीनत्ता नप्यजहन्ती”ति कारणं वत्तब्बमेवाति चोदनं सन्धायाह “**न वत्तब्ब**”न्तिआदि । तत्थ **न वत्तब्बन्ति** वुत्तनयेन कारणं न वत्तब्बं कारणभावस्सेव अभावतो । “उभयाप्यजहनस्स कारणं न होती”ति वुत्तं, यथा पन वत्तब्बं, तं दस्सेतुं “**यो कामरागानुसयं...पे०... वत्तब्बत्ता**”ति आह । तेन पहीनाप्यहीनवसेन कारणं न वत्तब्बं, पहीनानयेव पन वसेन वत्तब्बन्ति दस्सेति । **संसयत्थसङ्गहिते**ति संसयत्थेन पदेन सङ्गहिते । सन्निट्ठानपदसङ्गहितं पन पहीयमानत्ता “नप्यजहती”ति न सक्का वत्तुन्ति ।

पजहनवारवण्णना निट्ठिता ।

५. पहीनवारवण्णना

२६४-२७४. फलट्टवसेनेव देसना आरद्धा, न मग्गट्टवसेन, कुतो पुथुज्जनवसेन । कस्मा? फलक्खणे हि अनुसया पहीनाति वुच्चन्ति, मग्गक्खणे पन पहीयन्तीति । तेनेवाह “**मग्गसमङ्गीनं अग्गहिततं दीपेती**”ति । **पटिलोमे हि पुथुज्जनवसेनपि देसना गहिता** “यस्स दिट्ठानुसयो अप्यहीनो, तस्स विचिकिच्छानुसयो अप्यहीनोति? आमन्ता”तिआदिना । **अनुसयच्चन्तपटिपक्खेकचित्तक्खणिकानन्ति** अनुसयानं अच्चन्तं पटिपक्खभूतएकचित्तक्खणिकानं । **मग्गसमङ्गीनन्ति** मग्गट्टानं । एत्थ च अनुसयानं अच्चन्तपटिपक्खताग्गहणेन उप्पत्तिरहतं पटिक्खपति । न हि ते अच्चन्तपटिपक्खसमुप्पत्तितो परतो उप्पत्तिरहा होन्ति । मग्गसमङ्गीताग्गहणेन अनुप्पत्तिरहतापादिततं पटिक्खपति । न हि मग्गक्खणे ते अनुप्पत्तिरहतं आपादिता नाम होन्ति, अथ खो आपादीयन्तीति । एकचित्तक्खणिकताग्गहणेन सन्तानब्यापारं । तेनाह “**न कोची**”तिआदि । तत्थ तेति मग्गसमङ्गीनो । न केवलं पहीनवारेयेव, अथ खो अज्जेसुपीति दस्सेन्तो “**अनुसय...पे०... गहिता**”ति आह ।

२७५-२९६. यत्थ अनुसयो उप्पत्तिरहो, तत्थेवस्स अनुप्पत्तिरहतापादनन्ति “**अत्तनो अत्तनो ओकासे एव अनुप्पत्तिधम्मतं आपादितो**”ति आह । तथा हि वुत्तं “चक्खुं लोके पियरूपं सातरूपं, एत्थेसा तण्हा उप्पज्जमाना उप्पज्जति, एत्थ निविसमाना निविसती”ति (विभ० २०३) वत्त्वा पुन वुत्तं “चक्खुं लोके पियरूपं सातरूपं, एत्थेसा तण्हा पहीयमाना पहीयति, एत्थ निरुज्जमाना निरुज्जती”ति (विभ० २०४) । **तस्मा**ति यस्मा तदोकासत्तमेव

कामधातुआदिओकासत्तमेव अनुसयानं दीपेन्ति पहीनाप्पहीनवचनानि, तस्मा । **अनोकासे तदुभयावत्तब्बता वुत्ताति** यस्मा कामरागपटिघानुसयानं द्विन्नं उप्पत्तिट्ठानं, सो एव पहानोकासोति स्वायं तेसं अञ्जमञ्जं अनोकासो, तस्मिं अनोकासे तदुभयस्स पहानाप्पहानस्स नवत्तब्बता वुत्ता । कामरागानुसयोकासे हि पटिघानुसयस्स अप्पहीनत्ता सो “तत्थ पहीनो”ति न वत्तब्बो, अट्ठितत्ता पन “तत्थ अप्पहीनो”ति च, तस्मा अनोकासे तदुभयावत्तब्बता वुत्ताति । **तेन सद्धिं समानोकासेति** तेन कामरागेन सद्धिं समानोकासे । “साधारणट्ठाने”ति वुत्ते कामधातुयं सुखुपेक्खासु पहीनो नाम होति, न समानकाले पहीनो ततियचतुत्थमग्गवज्झत्ता कामरागमानानुसयानं ।

पहीनवारवण्णना निट्ठिता ।

७. धातुवारवण्णना

३३२-३४०. अप्पहीनुप्पत्तिरहभावा इध अनुगमनसयनानीति दस्सेन्तो “**यस्मिं ...पे०... अत्थो**”ति आह । **इथापि वुत्ताति** पुब्बे वुत्तमेवत्थं परामसति । तथा हि वुत्तं “कारणलाभे उप्पत्तिअरहतं दस्सेती”ति (यम० मूलटी० अनुसययमक १) । **छ पटिसेधवचनानीति** तिस्सन्नं धातूनं चुतूपपातविसिट्ठानं पटिसेधनवसेन वुत्तवचनानि, ततो एव धातुविसेसनिद्धारणानि न होन्ति । पटिसेधोति हि इध सत्तापटिसेधो वुत्तोति अधिप्पायेन वदति । अञ्जत्थे पन न-कारे नायं दोसो । **इमं नाम धातुं । तंमूलिकासूति** पटिसेधमूलिकासु । **एवज्हीति** “न कामधातुया चुतस्स कामधातुं उपपज्जन्तस्सा”तिआदिना पठमयोजनाय सति । नकामधातुआदीसु उपपत्तिकित्तनेनेव नकामधातुआदिग्गहणेनपि धातुविसेसस्सेव गहितताय अत्थतो विज्जायमानत्ता । तेनाह “**न कामधातु...पे०... विज्जायती**”ति । **भज्जितब्बाति** विभजितब्बा । विभागो पनेत्थ दुविधो इच्छितोति आह “**द्विधा कातब्बाति अत्थो**”ति । पुच्छा च विस्सज्जनानि च **पुच्छाविस्सज्जनानि** । यथा अवुत्ते भङ्गाभावस्स अविज्जातत्ता “अनुसया भङ्गा नत्थी”ति वत्तब्बं, तथा तयिदं “कति अनुसया भङ्गा”ति एतदपेक्खन्ति तदपि वत्तब्बं । पुच्छापेक्खज्हि विस्सज्जनन्ति ।

धातुवारवण्णना निट्ठिता ।

अनुसययमकवण्णना निट्ठिता ।

८. चित्तयमकं

उद्देसवारवण्णना

१-६२. **सरागादीति** एत्थ आदि-सद्देन “यस्स सरागं चित्तं उप्पज्जति, न निरुज्झती”ति आरभित्वा याव “यस्स अविमुत्तं चित्तं”न्ति वारो, ताव सङ्गहति । **कुसलादीति** पन आदि-सद्देन “यस्स कुसलं चित्तं उप्पज्जति, न निरुज्झती”ति आरभित्वा याव “यस्स सरणं चित्तं उप्पज्जति, न निरुज्झती”ति वारो, ताव सङ्गहति, तस्मा **सरागादिकुसलादीहीति** सरागादीहि अविमुत्तन्तेहि, कुसलादीहि अरणन्तेहि पदेहि **मिस्सका** वारा । **सुद्धिकाति** केवला यथावुत्तसरागादीहि कुसलादीहि च अमिस्सका । **तयो तयोति** पुग्गलधम्मवसेन तयो तयो महावारा । यदि एवं कथं सोळस पुग्गलवाराति आह “**तत्थ तत्थ पन वुत्ते सम्पिण्डेत्वा**”ति । **तत्थ तत्थ** सोळसविधे सरागादिमिस्सकचित्ते वुत्ते पुग्गले एव एकज्झं **सम्पिण्डेत्वा** सङ्गहेत्वा “सोळस पुग्गलवारा”ति वुत्तं । “धम्मपुग्गलधम्मवारा”ति एत्थापि एसेव नयो । **न निरन्तरं वुत्तेति** धम्मे पुग्गलधम्मे च अनामसित्वा सोळससुपि ठानेसु निरन्तरं पुग्गले एव वुत्ते सम्पिण्डेत्वा सोळस पुग्गलवारा न वुत्ताति

अत्थो ।

संसग्गवसेनाति संसज्जनवसेन देसनाय विमिस्सनवसेन । अज्जथा हि उप्पादनिरोधा पच्चुप्पन्नानागतकाला च कथं संसज्जीयन्ति । सेसानम्पि वारानन्ति उप्पादुप्पन्नवारादीनं । तंतं नामताति यथा “यस्स चित्तं उप्पज्जति, तस्स चित्तं उप्पन्न”न्ति आदिना उप्पादउप्पन्नभावामसनतो उप्पादउप्पन्नवारोति नामं पाळितो एव विज्जायति, एवं सेसवारानम्पीति आह “तंतं नामता पाळिअनुसारेण वेदितब्बा”ति ।

उद्देसवारवण्णना निट्ठिता ।

निद्देसवारवण्णना

६३. तथारूपस्सेवाति पच्छिमचित्तसमङ्गिनो एव । तज्ज चित्तन्ति तज्ज यथावुत्तक्खणं पच्छिमचित्तं । “एवंपकार”न्ति इमस्स अत्थं दस्सेतुं “भङ्गक्खणसमङ्गिमेवा”ति वुत्तं निरुज्जमानाकारस्स “एवंपकार”न्ति वुत्तत्ता ।

६५-८२. द्वयमेतन्ति यं “खणपच्चुप्पन्नमेव चित्तं उप्पादक्खणापगमेण उप्पज्जित्थ नाम, तदेव उप्पादक्खणे उप्पादं पत्तत्ता उप्पज्जित्थ, अनतीतत्ता उप्पज्जति नामा”ति वुत्तं, एतं उभयम्पि । एवं न सक्का वत्तुन्ति इमिना वुत्तप्पकारेण न सक्का वत्तुं, पकारन्तरेण पन सक्का वत्तुन्ति अधिप्पायो । तत्थ “न ही”ति आदिना पठमपक्खं विभावेति । विभजितब्बं सियाति “भङ्गक्खणे तं चित्तं उप्पज्जित्थ, नो च उप्पज्जति, उप्पादक्खणे तं चित्तं उप्पज्जित्थ चेव उप्पज्जति चा”ति विभजितब्बं सिया, न च विभत्तं । “आमन्ता”ति वत्तब्बं सिया खणपच्चुप्पन्ने चित्ते वुत्तनयेण उभयस्सपि लब्भमानत्ता, न च वुत्तं । इदानि येण पकारेण सक्का वत्तुं, तं दस्सेतुं “चित्तस्स भङ्गक्खणे”ति आदिमाह । पुग्गलो वुत्तो, पुग्गलवारो हेसोति अधिप्पायो । तस्साति पुग्गलस्स । न च किञ्चि चित्तं उप्पज्जति चित्तस्स भङ्गक्खणसमङ्गिभावतो । तं पन चित्तं उप्पज्जति, यं चित्तसमङ्गी सो पुग्गलोति एवमेत्थ अत्थो दट्ठब्बो । यदि अनेकचित्तवसेनायं यमकदेसना पवत्ताति चोदनं सन्धायाह “चित्तन्ति हि...पे०... तिट्ठती”ति । सन्निट्ठानवसेन नियमो वेदितब्बो, अज्जथा “नो च तेसं चित्तं उप्पज्जती”ति आदिना पटिसेधो न युज्जेय्याति अधिप्पायो । तादिसन्ति तथारूपं, यदवत्थो उप्पन्नउप्पज्जमानतादिपरियायेहि वत्तब्बो होति, तदवत्थन्ति अत्थो ।

८३-११३. इमस्स पुग्गलवारत्ताति “यस्स चित्तं उप्पज्जमान”न्ति आदिनयप्पवत्तस्स इमस्स अतिक्कन्तकालवारस्स पुग्गलवारत्ता । पुग्गलो पुच्छितोति “यस्स चित्तं उप्पज्जमानं...पे०... तस्स चित्त”न्ति चित्तसमङ्गिपुग्गलो पुच्छितोति पुग्गलस्सेव विस्सज्जनेण भवितब्बं, इतरथा अज्जं पुच्छितं अज्जं विस्सज्जितं सिया । न कोचि पुग्गलो न गहितो सब्बसत्तानं अनिब्बत्तचित्तताभावतो । ते च पन सब्बे पुग्गला । निरुज्जमानक्खणातीतचित्ताति निरुज्जमानक्खणा हुत्वा अतीतचित्ता । तथा दुतियततियाति यथा पठमपज्जो अनवसेसपुग्गलविसयत्ता पटिवचनेण विस्सज्जेतब्बो सिया, तथा ततो एव दुतियततियपज्जा “आमन्ता”इच्चेव विस्सज्जेतब्बा सियुन्ति अत्थो । चतुत्थो पन पज्जो एवं विभजित्वा पुग्गलवसेनेव विस्सज्जेतब्बोति दस्सेन्तो “पच्छिमचित्तस्सा”ति आदिं वत्ता तथा अवचने कारणं दस्सेन्तो “चित्तवसेन पुग्गलववत्थानतो”ति आदिमाह । “भङ्गक्खणे चित्तं उप्पादक्खणं वीतिककन्त”न्ति इमिना वत्तमानस्स चित्तस्स वसेन पुग्गलो उप्पादक्खणातीतचित्तो, “अतीतं चित्तं उप्पादक्खणज्ज वीतिककन्तन्ति भङ्गक्खणज्ज वीतिककन्त”न्ति इमिना पन अतीतस्स चित्तस्स वसेन पुग्गलो उप्पादक्खणातीतचित्तो वुत्तो ।

तथाति तेसु द्वीसु पुगगलेसु । **पुरिमस्साति** पठमं वुत्तस्स सन्निट्ठानपदसङ्गहितस्स चित्तं न भङ्गक्खणं वीतिक्कन्तं । “नो च भङ्गक्खणं वीतिक्कन्तं”न्ति हि वुत्तं । पच्छिमस्स वीतिक्कन्तं चित्तं भङ्गक्खणन्ति सम्बन्धो । “भङ्गक्खणञ्च वीतिक्कन्तं”न्ति हि वुत्तं । **एवमादिको पुगगलविभागोति** दुतियपञ्हादीसु वुत्तं सन्धायाह । **तस्स चित्तस्स तंतंखणवीतिक्कमावीतिक्कमदस्सनवसेनाति** तस्स तस्स उप्पादक्खणस्स भङ्गक्खणस्स च यथारहं वीतिक्कमस्स अवीतिक्कमस्स च दस्सनवसेन दस्सितो होति पुगगलविभागोति योजना । **इधाति** इमस्मिं अतिक्कन्तकालवारे । **पुगगलविसिट्ठं चित्तं पुच्छित्तं** “यस्स चित्तं तस्स चित्तं”न्ति वुत्तत्ता । **यदिपि पुगगलप्पधाना पुच्छा** पुगगलवारत्ता । **अथापि चित्तप्पधाना** पुगगलं विसेसनभावेन गहेत्वा चित्तस्स विसेसितत्ता । **उभयथापि दुतियपुच्छाय “आमन्ता”ति वत्तब्बं सिया** अनवसेसपुगगलविसयत्ता । तथा पन अवत्वा “अतीतं चित्तं”न्ति वुत्तं, कस्मा निरोधक्खण...पे०... दस्सनत्थन्ति दट्ठब्बन्ति योजना । **एस नयो “न निरुज्झमानं”न्ति एत्थापीति** निरुज्झमानं खणं निरोधक्खणं खणं वीतिक्कन्तकालं किं तस्स चित्तं न होतीति अत्थो ।

११४-११६. सरागपच्छिमचित्तस्साति सरागचित्तेसु पच्छिमस्स चित्तस्स, एकस्स पुगगलस्स रागसम्पयुत्तचित्तेसु यं सब्बपच्छिमं चित्तं, तस्स । सो पन पुगगलो अनागामी वेदितब्बो । **न निरुज्झति** निरोधासमङ्गिताय । **निरुज्झिस्सति** इदानि निरोधं पापुणिस्सति । अप्पटिसन्धिकत्ता पन ततो अञ्जं **नुप्पज्जिस्सति** । **इतरेसन्ति** यथावुत्तसरागपच्छिमचित्तसमङ्गिं वीतरागचित्तसमङ्गिञ्च ठपेत्वा अवसेसानं इतरसेक्खानञ्चेव पुथुज्जनानञ्च ।

निद्वेसवारवण्णना निट्ठिता ।

चित्तयमकवण्णना निट्ठिता ।

१. धम्मयमकं

१. पण्णत्तिवारो

उद्वेसवारवण्णना

१-१६. यथा मूलयमके कुसलादिधम्मा देसिताति कुसलाकुसलाब्याकता धम्मा कुसलकुसलमूलादिविभागतो मूलयमके यमकवसेन यथा देसिता । **अञ्जथाति** कुसलकुसलमूलादिविभागतो अञ्जथा, खन्धादिवसेनाति अत्थो ।

उद्वेसवारवण्णना निट्ठिता ।

२. पवत्तिवारवण्णना

३३-३४. तं पन कम्मसमुट्ठानादिरूपं अगगहेत्वा । **केचीति** धम्मसिरित्थेरं सन्धायाह । सो हि “चित्तसमुट्ठानरूपवसेन वुत्तं”न्ति अट्ठकथं आहरित्वा “इमस्मिं पञ्हे कम्मसमुट्ठानादिरूपञ्च लब्भती”ति अवोच । तथा च वत्वा पटिलोमपाळिं दस्सेत्वा “चित्तसमुट्ठानरूपमेव इधाधिप्पेतं । कम्मसमुट्ठानादिरूपे न विधानं, नापि पटिसेधो”ति आह । **तथाति** यथा वुत्तप्पकारे पाठे चित्तसमुट्ठानरूपमेव अधिप्पेतं, तथा एत्थापीति अत्थो । नोति वुत्तन्ति वदन्तीति सम्बन्धो । **तं पनेतन्ति** यथा उद्धटस्स पाठस्स अत्थवचनं, एवं न सक्का वत्तुं । कस्माति आह “चित्तस्स भङ्गक्खणे...पे०... पटिसेधसिद्धितो”ति ।

स्वायं पटिसेधो हेट्टा दस्सितोयेवाति अधिप्पायो ।

ये च वदन्तीति एत्थ ये चाति वजिरबुद्धित्थेरं सन्धायाह । सो हि “सोतापत्तिमग्गक्खणे”तिआदिना पटिसम्भिदामग्गपाळिं आहरित्वा “यथा तत्थ सतिपि कम्मजादिरूपे ठपेत्वा चित्तसमुट्टानरूपन्ति चित्तपटिबद्धत्ता चित्तजरूपमेव ठपेतब्बभावेन उद्धटं, एवमिधापि चित्तजरूपमेव कथित”न्ति वदति । तच्च नेसं वचनं तथा न होति, यथा तेहि उदाहटं, विसमोयं उपज्जासोति अत्थो । यथा च तं तथा न होति, तं दस्सेतुं “येसज्ही”तिआदि वुत्तं । तेसन्ति कम्मजादीनं । तस्साति मग्गस्स । तेति अब्याकता, ये उप्पादनरोधवन्तो । अविज्जमानेसु च उप्पादनरोधेसु निब्बानस्स विय ।

सन्निट्टानेन गहितेसु पुग्गलेसु । तेसु हि केचि अकुसलाब्याकतचित्तानं उप्पादक्खणसमङ्गिनो, केचि अब्याकतचित्तस्स, केचि कुसलाब्याकतचित्तस्स, तेसु पुरिमा द्वे पठमकोट्टासेन सङ्गहिता तस्स कुसलुप्पत्तिपटिसेधपरत्ता, ते पन भववसेन विभजित्वा वत्तब्बाति दस्सेन्तो “पञ्चवोकारे”तिआदिमाह । एवन्ति यथावुत्तनयेन । सब्बत्थाति सब्बपज्हेसु ।

७९. ततोति एकावज्जनवीथितो । पुरिमतरजवनवीथि याय वुट्टानगामिनी सङ्गहिता, तत्थ उप्पन्नस्सपि चित्तस्स । कुसलानागतभावपरियोसानेनाति कुसलधम्मनं अनागतभावस्स परियोसानभूतेन अग्गमग्गानन्तरपच्चयत्तेन दीपितं होति समानलक्खणं सब्बं । केन? ताय एव समानलक्खणताय । एस नयोति यथा कुसलानुप्पादो कुसलानागतभावस्स परियोसानभूततो वुत्तपरिच्छेदतो ओरम्पि लब्भतीति सो यथावुत्तपरिच्छेदो लक्खणमत्तन्ति स्वायं नयो दस्सितो । एस नयो अकुसलातीतभावस्स आदिमिहि “दुतिये अकुसले”ति वुत्तट्टाने, अब्याकतातीतभावस्स आदिमिहि “दुतिये चित्ते”ति वुत्तट्टानेपीति योजना । इदानि “एस नयो”ति यथावुत्तमतिदेसं “यथा ही”तिआदिना पाकटतरं करोति । भावनापहानानि दस्सितानि होन्ति “अग्गमग्गसमङ्गी कुसलज्च धम्मं भावेति, अकुसलज्च पजहती”ति । इधाति इमस्मिं पवत्तिवारे । तं तन्ति अकुसलातीततादि कुसलानागततादि च । तेन तेनाति “दुतिये अकुसले अग्गमग्गसमङ्गी”ति एवमादिना अन्तेन च ।

१००. पटिसन्धिचित्ततोति इदं मरियादग्गहणं, न अभिविधिग्गहणं, यतो “सोळसम”न्ति आह । अभिविधिग्गहणमेव वा सोळसचित्तक्खणायुकमेव रूपन्ति इमस्मिं पक्खे अधिप्पेते पटिक्खित्तोवायं वादोति दस्सेन्तो “ततो परम्पि वा”ति आह । अयज्च विचारो हेट्टा दस्सितो एव । न ततो ओरन्ति विज्जायति ततो ओरं अकुसलनिरोधसमकालं अब्याकतनिरोधस्स असम्भवतो ।

पवत्तिवारवण्णना निट्ठिता ।

धम्मयमकवण्णना निट्ठिता ।

१०. इन्द्रियमकं

१. पण्णत्तिवारो

उद्देसवारवण्णना

१. इन्द्रिययमके विभङ्गे वियाति यथा इन्द्रियविभङ्गे पुरिसिन्द्रियानन्तरं जीवितिन्द्रियं उद्दिष्टं, न मनिन्द्रियानन्तरं, एवं इमस्मिं इन्द्रिययमके । तच्च सुत्तदेसनानुरोधेनाति दस्सेन्तो “तीणिमानि...पे०... सुत्ते देसितक्कमेना”ति आह । सोयं यदत्थं तस्स सुत्ते देसितक्कमेन उद्देशो, तं दस्सेतुं “पवत्तिवारेही”तिआदि वुत्तं । तत्थ यथा “जीवितिन्द्रिय”न्ति इदं रूपजीवितिन्द्रियस्स अरूपजीवितिन्द्रियस्स च सामञ्जतो गहणं, एवं उपादिन्नस्स अनुपादिन्नस्स चाति आह “कम्मजानं अकम्मजानञ्च अनुपालक”न्ति । अथ वा सहजधम्मानुपालकमि जीवितिन्द्रियं न केवलं खणट्टितिया एव कारणं, अथ खो पबन्धानुपच्छेदस्सपि कारणमेव । अञ्जथा आयुक्खयमरणं न सम्भवेय्य, तस्मा “कम्मजानञ्च अनुपालक”न्ति अविसेसतो वुत्तं, चुतिपटिसन्धीसु च पवत्तमानानं कम्मजानं अनुपालकं । इतीति तस्मा । तंमूलकानीति जीवितिन्द्रियमूलकानि । चुतिपटिसन्धिपवत्तिवसेनाति चुतिपटिसन्धिवसेन पवत्तिवसेन च । तत्थ यं उपादिन्नं, तं चुतिपटिसन्धिवसेनेव, इतरं इतरवसेनपि वत्तब्बं । यस्मा चक्खुन्द्रियादीसु पुरिसिन्द्रियावसानेसु एकन्तउपादिन्नेसु अतंसभावत्ता यं मनिन्द्रियं मूलमेव न होति, तस्मा तं ठपेत्वा अवसेसमूलकानि चक्खुन्द्रियादिमूलकानि । आयतनयमके वियाति यथा आयतनयमके पटिसन्धिवसेनायतनानं उप्पादो, मरणवसेन च निरोधो वुत्तो, एवमिधापि चुतिउपपत्तिवसेनेव वत्तब्बानि, तस्मा अतंसभावत्ता जीवितिन्द्रियं तेसं चक्खुन्द्रियादीनं मज्जे अनुद्दिसित्वा अन्ते पुरिसिन्द्रियानन्तरं उद्दिष्टं । यं पन चक्खुन्द्रियादिमूलकेसु मनिन्द्रियं सब्बपच्छा एव गहितं, तत्थ कारणं अट्टकथायं वुत्तमेव ।

उद्देशवारवण्णना निट्टिता ।

निद्देशवारवण्णना

१४. कोचि सभावो नत्थीति कोचि सभावधम्मो नत्थि । यदि एवं “नत्थी”ति पटिक्खेपो एव युत्तोति आह “न च रूपादी”तिआदि । “सुखा दुक्खा अदुक्खमसुखा”तिआदीसु सुखदुक्खसद्धानं सामञ्जवचनभावेपि इन्द्रियदेसनायं ते विसिद्धविसया एवाति दस्सेन्तो “सुखस्स...पे०... गहितोयेवा”ति आह । दुक्खस्स च भेदं कत्वा ।

१४०. पञ्चिन्द्रियानि होन्तीति आमन्ताति वुत्तन्ति पजाननट्टेन अधिपतेय्यट्टेन च पञ्चिन्द्रियानि होन्ति, दस्सनट्टेन पन चक्खूनि चाति चक्खु, इन्द्रियन्ति पुच्छाय “आमन्ता”ति वुत्तन्ति अधिप्पायो । “तण्हासोतमेवाहा”ति वुत्तं, “यस्स छत्तिसति सोता”तिआदीसु (ध० प० ३३९) पन दिट्ठिआदीनमि सोतभावो आगतो ।

पण्णत्तिनिद्देशवारवण्णना निट्टिता ।

२. पवत्तिवारवण्णना

१८६. अञ्जधम्मनिस्सयेनाति “यो तेसं रूपीनं धम्मानं आयु ठिती”तिआदिना (ध० स० ६३४) अञ्जधम्मनिस्सयेन गहेतब्बं । पवत्तिञ्च गहेत्वा गतेसु विस्सज्जनेसु, चुतिपटिसन्धियो गहेत्वा गतेसु योजना न लब्भतीति अधिप्पायो । अलब्भमाना च सुखदुक्खदोमनस्सिन्द्रियेहेव न लब्भति । तंमूलका च नयाति सुखिन्द्रियादिमूलका च नया । तेहीति सुखिन्द्रियादीहि । योजनाति “पवत्ते सुखिन्द्रियविप्पयुत्तचित्तस्स उप्पादक्खणे”तिआदिना उप्पज्जमानेहि योजना । तंमूलका च तथायोजनामूलभूता च नया जीवितिन्द्रियादिमूलका च नया । पाकटायेवाति पाळिगतिया एव विञ्जायमानयोजनत्ता सुविज्जेय्या एव ।

तं वचनं । सोमनस्सविरहितसचक्खुकपटिसन्धिनिदस्सनवसेनाति सोमनस्सविरहितसचक्खुकपटिसन्धियेव

निदस्सनन्ति योजेतब्बं । कथं पनेतं जानितब्बं “निदस्सनमत्तमेतं, न पन गणनपरिच्छिन्दन”न्ति आह “न हि चतुन्नयेवाति नियमो कतो”ति । तंसमानलक्खणाति ताय सचक्खुकपटिसन्धिताय समानलक्खणाति परित्तविपाकगहणं । तत्थ ससोमनस्सपटिसन्धियो सन्धाय उपेक्खापटिसन्धियो निदस्सनभावेन वुत्ताति केचि । परित्तविपाकपटिसन्धि च कुसलविपाकाहेतुकपटिसन्धि वेदितब्बा । सापि हि सचक्खुका सिया । तंसमानलक्खणाति वा ताय उपेक्खासहगताय समानलक्खणा यथावुत्तअहेतुकपटिसन्धि च पञ्चमज्झानपटिसन्धि च । यदि एवं “चतुन्न”न्ति कस्मा गणनपरिच्छेदोति आह “कामावचरे...पे०... निदस्सनं कत”न्ति । तेनाति उपेक्खासहगतमहाविपाकनिदस्सनेन, येहि समानताय इमे निदस्सनभावेन वुत्ता, ते एकंसेन तंसभावा एवाति अयमेत्थ अधिप्पायो । तेनाह “यथा ससोमनस्स... पे०... तो होती”ति ।

ननु च गब्भसेय्यकेसु अयमत्थो एकंसतो न लब्भतीति आसङ्कं सन्धायाह “गब्भसेय्यकानञ्च...पे०... दस्सिता होती”ति । तेनाह “सचक्खुकान”न्तिआदि । तत्थ यदि सहेतुकपटिसन्धिकानं कामावचरानं नियमतो सचक्खुकादिभावदस्सनं गब्भसेय्यकवसेन लब्भेय्य, युत्तमेतं सियाति चोदनं सन्धायाह “गब्भसेय्यकेपि ही”तिआदि । तथा आयतनयमके दस्सितन्ति इदं आयतनयमकवण्णनायं अत्तना वुत्तं “एवञ्च कत्वा इन्द्रिययमके”तिआदिवचनं सन्धाय वुत्तं । तत्थ हि सोमनस्सिन्द्रियुप्पादककम्मस्स एकन्तेन चक्खुन्द्रियुप्पादनतो गब्भेपि याव चक्खुन्द्रियुप्पत्ति, ताव उप्पज्जमानताय “अभिनन्दितब्बत्ता”ति वुत्तं । सन्निट्टानेन सङ्गहितानन्ति “यस्स वा पन सोमनस्सिन्द्रियं उप्पज्जती”ति एतेन सन्निट्टानेन सङ्गहितानं । इत्थीनं अधानकानं उपपज्जन्तीनन्ति आदीसूति आदि-सद्देन “इत्थीनं अचक्खुकानं उपपज्जन्तीन”न्तिआदिं सङ्गह्णाति । ते एवाति गब्भसेय्यका एव ।

तंसमानलक्खणन्ति सोपेक्खअचक्खुकपटिसन्धिभावेन समानलक्खणं । तत्थाति अहेतुकपटिसन्धिचित्ते । समाधिलेसो दुब्बलसमाधि यो चित्तट्ठितिमत्तो । तस्माति यस्मा चित्तट्ठिति विय दुब्बलं वीरियं नत्थि, यो “वीरियलेसो”ति वत्तब्बो, तस्मा, लेसमत्तस्सपि वीरियस्स अभावाति अत्थो । अञ्जेसूति अहेतुकपटिसन्धिचित्ततो अञ्जेसु । केसुचीति एकच्चेसु । उभयेनपि मनोद्वारावज्जनहसितुप्पादचित्तं वदति । इथाति अहेतुकपटिसन्धिचित्ते । समाधिवीरियानि इन्द्रियप्पत्तानि च न होन्तीति समाधिकिच्चं पटिक्खिपति, न समाधिमत्तं, न वीरियलेसस्स सम्भावतोति योजेतब्बं । तेनेवाह “विसेसनञ्जि विसेसितब्बे पवत्तती”ति । यस्मिं वीरिये सति इन्द्रियुप्पत्ति सिया, तदेव तत्थ नत्थीति अत्थो ।

अपाये ओपपातिकवसेनाति इदं सुगतियं ओपपातिको विकलिन्द्रियो न होतीति कत्वा वुत्तं, “लब्भन्तेव जाणविप्पयुत्तान”न्ति पन वुत्तत्ता “दुहेतुकपटिसन्धिकानं वसेना”ति अट्टकथायं वुत्तं । तेसन्ति इत्थिपुरिसिन्द्रियसन्तानानं । इत्थिपुरिसिन्द्रियानं पन उप्पादनरोधा अभिण्हसोव होन्तीति । पठमकप्पिकादीनन्ति एत्थ आदि-सद्देन गहितानं परिवत्तमानलिङ्गानं वसेन उप्पादनरोधगहणं वेदितब्बं । पठमकप्पिकानं पन वसेन उप्पादो एव लब्भति । “चुतिउपपत्तिवसेनेव दुत्तियपुच्छासुपि सन्निट्टानेहि गहणं वेदितब्ब”न्ति इदं उपादिन्नइन्द्रियेहि नियमितत्ता वुत्तं ।

१९०. सन्तानुप्पत्तिनिरोधदस्सनतोति सन्तानवसेन उप्पादनरोधानं दिस्समानत्ता । एतेन रूपजीवितिन्द्रियस्स चक्खुन्द्रियादिसमानगतिकतं युत्तितो साधेति । आगमतो पन “विना सोमनस्सेना”तिआदिना परतो साधेस्सति । छेदोति नामं दट्टब्बं सरूपदस्सनेनेव संसयछेदनतो ।

तस्साति रूपजीवितिन्द्रियस्स । ते च असञ्जसत्ता । ननु च उप्पादोव जीवितिन्द्रियस्स चुतिउपपत्तिवसेन वत्तब्बो, न अनुप्पादोति आह “अनुप्पादो...पे०... न पवत्ते”ति । अयञ्च नयो न केवलं पुरिमकोट्टासे एव, अथ खो इतरकोट्टासेपि

गहितो एवाति दस्सेन्तो “पच्छिमकोट्टासेपी”तिआदिमाह ।

“उपपत्तिचित्तस्स उप्पादक्खणे”ति कस्मा वुत्तन्ति येनाधिप्पायेन चोदना कता, तमधिप्पायं विवरितुं “ननु सुद्धावास”न्तिआदि वुत्तं । न वत्तब्बन्ति “उपपज्जन्तान”न्ति न वत्तब्बं, “उपपत्तिचित्तस्स उप्पादक्खणे”इच्चेव वत्तब्बन्ति अत्थो । इदानि यथा “उपपज्जन्तान”न्ति न वत्तब्बं, तं दस्सेत्तुं “यथा ही”तिआदि वुत्तं । सोमनस्समनिन्द्रियानन्ति सोमनस्सिन्द्रियमनिन्द्रियानं, अयमेव वा पाठो । तदाति पठमस्स रूपजीवितिन्द्रियस्स धरमानकाले । तस्माति यस्मा रूपारूपजीवितिन्द्रियानं अत्थेव कालभेदो, उभयज्चेत्थ जीवितिन्द्रियभावसामञ्जेन एकज्झं कत्वा गय्हति, तस्मा । उभयन्ति सोमनस्सिन्द्रियजीवितिन्द्रियन्ति इदं उभयं । उप्पादक्खणेन निदस्सितन्ति एतेन “उपपत्तिचित्तस्स उप्पादक्खणे”ति इदं निदस्सनमत्तन्ति दस्सेति । इदानि तमेवत्थं उदाहरणेन पाकटतरं कातुं “यथा ही”तिआदि वुत्तं । तत्थ यथा तादिसानं अनेकेसं चित्तानं भङ्गक्खणे लब्भमानं तदेकदेसेन सब्बपठमस्स उपपत्तिचित्तस्स भङ्गक्खणेन निदस्सितं, एवमिधापि खणद्वये लब्भमानं तदेकदेसेन उप्पादक्खणेन निदस्सितन्ति एवं निदस्सनत्थो वेदितब्बो ।

तेसन्ति जीवितिन्द्रियादीनं । अञ्जत्थाति पवत्ते । इधाति अनागतकालभेदे । न न सम्भवति उपपत्तिक्खणस्स विय ततो परं पवत्तिक्खणस्सपि अनागतकालभावतो । तस्माति उपपत्तितो अञ्जत्थापि यथाधिप्पेतउप्पादसम्भवतो । अयञ्च अत्थो वारन्तरेपि दिस्सतीति दस्सेन्तो आह “एवञ्च कत्वा”तिआदि । न हीतिआदिना तमेवत्थं समर्थेति । तत्थ अपि पच्छिम...पे०... सन्धिकस्साति अपि-सहेन “को पन वादो अपच्छिमभविकस्स सोमनस्ससहगतपटिसन्धिकस्सा”ति दस्सेति । अपच्छिमभविकस्स चुतितो पच्छा “सोमनस्सिन्द्रियं निरुज्झिस्सती”ति वत्तब्बमेव नत्थीति आह “चुतितो पुब्बेवा”ति । एत्थ हि पठमपुच्छासु सन्निट्टानत्थोतिआदीसु अयं सङ्खेपत्थो – एत्थ “यस्स चक्खुन्द्रियं उप्पज्जिस्सती”ति एवमादीसु यमकेसु या पठमपुच्छा, तासु सन्निट्टानपदसङ्गहितो अत्थो । पुच्छितब्बत्थनिस्सयोति “तस्स सोमनस्सिन्द्रियं उप्पज्जिस्सती”तिआदिकस्स पुच्छितब्बत्थस्स अत्थस्स निस्सयभूतो मादिसोव मया सदिसो एव अत्थो उपपत्तिउप्पादिन्द्रियवा उपपत्तिक्खणे उप्पादावत्थइन्द्रियसहितो, उभयुप्पादिन्द्रियवा पटिसन्धिपवत्तीसु उप्पादावत्थइन्द्रियसहितो वा । पटिनिवत्तित्वापि पुच्छितब्बत्थस्स निस्सयोति “यस्स वा पना”तिआदिना पटिनिवत्तित्वा पुच्छितब्बत्थस्सपि संसयत्थस्स निस्सयोति एवं इमिना विय अञ्जासयेन “यस्स वा पन सोमनस्सिन्द्रियं उप्पज्जिस्सती”तिआदीसु दुतियपुच्छासु सन्निट्टानत्थमेव सन्निट्टानपदसङ्गहितमेव अत्थं नियमेति । तत्थेव तासु एव पुब्बे वुत्तपठमपुच्छासु एव । पुच्छितब्बं “तस्स सोमनस्सिन्द्रियं उप्पज्जिस्सती”तिआदीसु अनागतभावमत्तेन सरूपतो गहितं उप्पादं उप्पादसङ्घातं, “तस्स सोमनस्सिन्द्रियं निरुज्झिस्सती”तिआदीसु अनागतभावमत्तेन सरूपतो गहितं निरोधं वा निरोधसङ्घातं वा संसयत्थं न नियमेतीति । एवन्ति वुत्तप्पकारेण सन्निट्टानत्थस्स नियमो होति, न संसयत्थस्स, तस्मा “यस्स वा पन...पे०... आमन्ता”ति वुत्तं । एस नयोति खायं उप्पादवारे विचारो वुत्तो, निरोधवारेपि एसेव नयो । तथा हि “यस्स वा पन सोमनस्सिन्द्रियं निरुज्झिस्सति, तस्स चक्खुन्द्रियं निरुज्झिस्सतीति? आमन्ता”ति वुत्तं ।

एवं अवुत्तत्ताति उप्पादनिरोधानं अनागतानं सरूपेण अवुत्तत्ता । न हि तत्थ ते सरूपेण वुत्ता, अथ खो “नुप्पज्जिस्सती”ति पटिक्खेपमुखेन वुत्ता । तत्थाति अनुलोमे । न एवं योजेतब्बा पटिलोमे । तमेव अयोजेतब्बतं “यथा ही”तिआदिना विवरति । उप्पादनिरोधे अतिक्कमित्वा उप्पादनिरोधा सम्भवन्ति योजेतुं, तथा उप्पादनिरोधे अप्पत्वा उप्पादनिरोधा सम्भवन्ति योजेतुन्ति योजना । इदञ्च द्वयं यथानुलोमे सम्भवति, न एवं पटिलोमे । तेनाह “न एवं...पे०... सम्भवन्ती”ति । तत्थ कारणमाह “अभूताभावस्स...पे०... सम्भवानुपपत्तितो”ति । अभूताभावस्साति अभूतस्स अभावस्स, अभूतस्स उप्पादस्स निरोधस्स च अभावस्साति अधिप्पायो । तेनाह “अभूतुप्पादनिरोधाभावो च पटिलोमे

पुच्छितो”ति, तस्मा “आमन्ता”ति च वुत्तं, न वुत्तं विस्सज्जनन्ति सम्बन्धो । अस्स विसेसरहितस्स अभूताभावस्साति इमस्स यथावुत्तस्स यथा रूपाभावो वेदनाभावोति कोचि अभावोपि विसेससहितो, न एवमयन्ति विसेसरहितस्स अभूताभावस्स ।

कालन्तरयोगाभावतोति कालविसेसयोगाभावतो । यादिसानन्ति यानि भूतानि न वत्तमानानि सति पच्चये उप्पज्जनारहानि, तेसं अनागतानन्ति अत्थो । उप्पादनरोधाभावेन पुच्छितब्बस्साति “नुप्पज्जिस्सति न निरुज्झिस्सती”ति एवं उप्पादस्स निरोधस्स च अभावेन पुच्छितब्बस्स अत्थस्स । सन्निस्सयो निस्सयभूतो सन्निट्ठानेन सन्निच्छितो सन्निट्ठानपदसङ्गहितो । सो यथावुत्तो अत्थो निस्सयो एतेसन्ति तन्निस्सया । तादिसानंयेव अनागतानंयेव उपपत्तिचुत्तिउप्पादनरोधानं उपपत्तिचुत्तिसङ्घातउप्पादनरोधानं अनुप्पादानरोधानं पटिक्खेपवसेन । जीवितादीनम्पि जीवितमनिन्द्रियादीनम्पि । अनुप्पादानरोधा संसयपदेन पुच्छिता होन्ति “यस्स सोमनस्सिन्द्रियं नुप्पज्जिस्सति, तस्स सोमनस्सिन्द्रियं न निरुज्झिस्सती”ति । “आमन्ता”ति वुत्तं विभजित्वा वत्तब्बस्स अभावतो । तेनाह “न वुत्तं...पे०... विस्सज्जन”न्ति ।

ये सोपेक्खपटिसन्धिका भविस्सन्ति रूपलोके, ते सङ्गहिताति योजना । तंसमानलक्खणतायाति तेन सोपेक्खपटिसन्धिकभावेन समानलक्खणताय । तं पमादलिखितं धम्मयमके तादिसस्सेव वचनस्स अभावतो । तत्थपि यं वत्तब्बं, तं चित्तयमके वुत्तं “न हि खणपच्चुप्पन्ने उप्पज्जित्थाति अतीतवोहारो अत्थी”तिआदिना ।

पवत्तिवारवण्णना निट्ठिता ।

३. परिञ्जावारवण्णना

४३५-४८२. लोकियअब्ब्याकतेहीति फलधम्मनिब्बानविनिमुत्तेहि अब्ब्याकतेहि । तानि उपादायाति तानि लोकियअब्ब्याकतानि उपादाय । तंसमानगतिकानं मनिन्द्रियादीनं “सो वेदनाक्खन्धं परिजानातीति? आमन्ता”तिआदिना (यम० १.खन्धयमक.२०६) वेदनाक्खन्धादीनं विय परिञ्जेय्यता वुत्ता । यज्झि परिजानितब्बं, तदेव परिजानातीतिआदिना वुत्तं । एवमविपरीते अत्थे सिद्धेपि चोदको “मिस्सकत्ता”ति एत्थ लब्भमानं लेसं गहेत्वा चोदेति “यदि परिञ्जेय्यमिस्सकत्ता”तिआदिना । तस्सत्थो — यथा इध परिञ्जेय्यमिस्सकानं परिञ्जेय्यता वुत्ता, एवमज्जत्थापि सा तेसं वत्तब्बा, तथा भावेतब्बमिस्सकानं भावेतब्बताति । तेनाह “कस्मा धम्मयमके”तिआदि । कुसलाकुसलेसु भावनापहानाभिनिवेसो होति, येन वुत्तं “सो तं अकुसलं पजहति, कुसलं भावेती”तिआदि । न अब्ब्याकतभावन्ति एकेन यथा फस्सद्वारतो विय विञ्जाणद्वारतो कुसलादीनं उप्पत्तिपरियायो, एवं वेदनाक्खन्धादीनं विय न अब्ब्याकतादीनं परिञ्जेय्यतापरियायोति दस्सेति ।

कुसलाकुसलभावेन अग्गहिताति समुदयसभावेन अग्गहिताति अत्थो । कुसलाकुसलापीति कुसलाकुसलभावापि समाना । भावेतब्बपहातब्बभावेहि विनापि होति, यो न मग्गसमुदयसच्चपक्खियो । यथा “अनिच्चं रूपं”न्ति एत्थ “अनिच्चमेव रूपं, न निच्च”न्ति पटियोगिविनिवत्तनमेव एव-कारेण करीयति, न तस्स दुक्खानत्ततादयो निवारिता होन्ति, एवं “पहातब्बमेवा”ति एत्थ एव-सद्देन पटियोगिभूतं अप्पहातब्बमेव निवत्तीयति, न ततो अज्जविसेसाति दस्सेन्तो आह “एतेन पहातब्बमेवा”तिआदि । भावेतब्बभावो एव तस्स अज्जिन्द्रियस्स गहितो उक्कंसगतिविजाननतो । “परतो लिखितब्बं उप्पटिपाटिया लिखित”न्ति कस्मा वुत्तं । द्वे पुग्गलाति हि आदि अनुलोमे आगतं उद्धटं, चक्खुन्द्रियं न

परिजानातीतिआदि पन पटिलोमे । दोमनस्सिन्द्रियं न पजहन्ति नामाति इदं “नो च दोमनस्सिन्द्रियं पजहन्ती”ति पाळिपदस्स अत्थवचनं । यं पन “चक्खुन्द्रियमूलकं अतिक्कमित्वा दोमनस्सिन्द्रियमूलके इदं वुत्तं”न्ति वुत्तं, पटिलोमे आगतं सन्धाय वुत्तत्ता तं न युत्तं, न तं अट्टकथाचरिया पठमं आगतं पदं लङ्घित्वा तादिसस्सेव पच्छा आगतपदस्स अत्थवण्णनं करोन्ति । पदानुक्कमतो एव हि अट्टकथायं अत्थवण्णना आरद्धा, परियोसापिता च, तस्मा अनुपटिपाटियाव लिखितं, न उप्पटिपाटियाति दट्टब्बं “द्वे पुग्गला”तिआदिकस्स अनुलोमे आगतस्स उद्धटत्ता ।

एत्थाति एतस्मिं परिञ्जावारे । छ पुग्गलाति पुथुज्जनेन सद्धिं याव अनागामिमग्गट्ठा छ पुग्गला । अभिन्दित्वा गहितो तत्थ भब्बाभब्बानं किच्चविसेसस्स अग्गहितत्ता । यत्थ पन सति पुथुज्जनग्गहणसामञ्जे भब्बानं किच्चं गहितं, यत्थ च अभब्बानं, तत्थ ते एव भिन्दित्वा वुत्ता होन्तीति दस्सेन्तो “ये च पुथुज्जना मग्गं पटिलभिस्सन्ति, ये च पुथुज्जना मग्गं न पटिलभिस्सन्ती”ति च आदिमाह । अरहाति अरियो, अयमेव वा पाठो । पठममग्गफलसमङ्गीति पुरिममग्गफलसमङ्गी । इतरोति अरहा । एवं पुग्गलभेदं जत्वाति इध पुथुज्जनो सो च अभब्बोति गहितो, इध भब्बो इध अरिया, ये च पठममग्गफलसमङ्गिनो याव अग्गमग्गफलसमङ्गिनोति एवं यथावुत्तं पुग्गलविभागं जत्वा । तत्थ तत्थाति तेसं द्वे पुथुज्जना अट्ट अरियाति इमेसं यथावुत्तपुग्गलानं भेदतो अभेदतो च गहणवसेन आगते तस्मिं तस्मिं पाठपदेसे । सन्निट्टानेनाति सन्निट्टानपदवसेन, निच्छयवसेनेव वा । निद्धारेत्वाति नीहरित्वा । विस्सज्जनं योजेतब्बन्ति विस्सज्जनवसेन पवत्तपाळिया यथावुत्तअत्थदस्सनेन सम्बन्धतो विभावेतब्बोति ।

परिञ्जावारवण्णना निट्टिता ।

इन्द्रियमकवण्णना निट्टिता ।

यमकपकरण-अनुटीका समत्ता ।

॥ नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ॥

पट्टानपकरण-अनुटीका

गन्थारम्भवण्णना

कामगुणादीहीति कामगुणज्ञानाभिञ्जाचित्तस्सरियादीहि । लळन्तीति लळितानुभवनवसेन रमन्ति । तेसूति कामगुणादीसु । विहरन्तीति इरियापथपरिवत्तनादिना वत्तन्ति । पच्चत्थिकेति बाहिरब्भन्तरभेदे अमित्ते । इस्सरियं तत्थ तत्थ आधिपतेय्यं । ठानं सेट्टिसेनापतियुवराजादिट्टानन्तरं । आदि-सद्देन परिवारपरिच्छेदादि सङ्गहति । पुज्जयोगानुभावप्पत्तायाति दानमयादिपुज्जानुभावाधिगताय समथविपस्सनाभावनासङ्घातयोगानुभावाधिगताय च । जुतियाति सरीरप्पभाय चैव जाणप्पभाय च । एत्थ च देव-सद्दो यथा कीळाविजिगिसावोहारजुतिगतिअत्थो, एवं सत्तिअभित्थवकमनत्थोपि होति धातुसद्धानं अनेकत्थभावतोति “यदिच्छितनिष्फादने सक्कोन्तीति वा”तिआदि वुत्तं ।

इद्धिविधादितामत्तेन भगवतो अभिञ्जादीनं सावकेहि साधारणतावचनं, सभावतो पन सब्बेपि बुद्धगुणा अनञ्जसाधारणायेवाति दस्सेन्तो “निरतिसयाय अभिञ्जाकीळाय, उत्तमेहि दिब्बब्रह्मअरियविहारेही”ति आह ।

चित्तिस्सरियसत्तधनादीनं दानसङ्घातेन सम्पापटिपत्तिअवेच्चप्पसादसक्कारानं गहणसङ्घातेनाति योजना । गहणञ्चेत्थ तेसु उपलब्भमानसम्पापटिपत्तिअवेच्चप्पसादानं तेहि उपनीयमानसक्कारस्स च अभिनन्दनं अनुमोदनं सम्पटिच्छनञ्च वेदितब्बं । धम्मसभावानुरूपानुसासनीवचनेनेव च पन सिक्खापदपञ्जत्तिपि सङ्गहिताति दट्टब्बा वीतिककमधम्मनुरूपा अनुसासनीति कत्वा । **जाणगति** जाणेन गन्तब्बस्स जेय्यस्स अवबोधो । **समन्नागतत्ताति** इदं “अभिञ्जाकीळाया”तिआदीसु पच्चेकं योजेतब्बं, तथा **सदेवकेन लोकेनाति** इदं “गमनीयतो”तिआदीसु । **ते देवेति** सम्मुत्तिदेवादिके देवे । **तेहि गुणेहीति** अभिञ्जादिगुणेहि । **पूजनीयतरो देवोति** इदं पूजनीयपरियायो अयं अति-सद्दोति कत्वा वुत्तं । **अतिरेकतरोति** अधिकतरो । **उपपत्तिदेवानन्ति** इदं तब्बहुलताय वुत्तं । विसुद्धिदेवापि हि तत्थ विज्जन्तेव, तेसुपि वा लब्भमानं उपपत्तिदेवभावमत्तमेव गहेत्वा तथा वुत्तं । **पटिपक्खानं** दुस्सील्यमुट्टस्सच्चविकखेपानं, सीलविपत्तिअभिञ्जादोमनस्सअवसिट्टनीवरणानं वा ।

इसीनं सत्तमो, इसीसु सत्तमोति दुविधम्मि अत्थं योजेत्वा दस्सेन्तो “**चतुसच्चावबोधगतिया...पे०... वुत्तो**”ति आह । सपरसन्तानेसु सीलादिगुणानं एसनट्टेन वा इसयो, बुद्धादयो अरिया । इसि च सो सत्तमो चाति **इसिसत्तमोति** एवमेत्थ अत्थो दट्टब्बो । “नामरूपनिरोध”न्ति एत्थ यं नामरूपं निरोधेतब्बं, तं दस्सेन्तो “**यतो विञ्जाणं पच्चुदावत्तती**”ति आह । वट्टपरियापन्नञ्हि नामरूपं निरोधेतब्बं । तस्मिञ्हि निरोधिते सब्बसो नामरूपं निरोधितमेव होति । यथाह “सोतापत्तिमग्गजाणेन अभिसङ्खारविञ्जाणस्स निरोधेन सत्त भवे ठपेत्वा अनमतग्गे संसारे ये उप्पज्जेय्युं नामञ्च रूपञ्च, एत्थेते निरुज्झन्ति...पे०... अरहतो अनुपादिसेसाय निब्बानधातुया परिनिब्बायन्तस्स चरिमविञ्जाणस्स निरोधेन पञ्जा च सति च नामञ्च रूपञ्च, एत्थेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्भन्ती”ति (चूळनि० अजितमाणवपुच्छानिद्देस ६) । **अतिगम्भीरनयमण्डितदेसनं** सातिसयं पच्चयाकारस्स विभावनतो । सभावतो च पच्चयाकारो गम्भीरो । यथाह “अधिगतो खो म्यायं धम्मो गम्भीरो”तिआदि (दी० नि० २.६७; म० नि० १.२८१; २.३३७; सं० नि० १.१७२; महाव० ७, ८), “गम्भीरो चायं, आनन्द, पटिच्चसमुप्पादो गम्भीरावभासो”ति (दी० नि० २.९५; सं० नि० २.६०) च आदि । तस्स चायं अनन्तनयपट्टानदेसना अतिगम्भीराव ।

गन्थारम्भवण्णना निट्टिता ।

पच्चयुद्देसवण्णना

समानेति समाननयने, समाहरणे, समानकरणे वा अट्टकथाधिप्पायं । तत्थ “द्वे अनुलोमानि धम्मनुलोमञ्च पच्चयानुलोमञ्चा”तिआदिना परतो वण्णयिस्सन्ति ।

पट्टाननामत्थोति “पट्टान”न्ति इमस्स नामस्स अत्थो, तं पन यस्मा अवयवद्वारेण समुदाये निरुळ्हं, तस्मा यथा अवयवेषु पतिट्ठितं, तमेव ताव दस्सेतुं “**तिकपट्टानादीनं तिकपट्टानादिनामत्थो**”ति वुत्तं । अथ वा अवयवानमेव पट्टाननामत्थो निद्धारेतब्बो तंसमुदायमत्तत्ता पकरणस्स । न हि समुदायो नाम कोचि अत्थो अत्थीति दस्सेतुं “**पट्टानं...पे०... नामत्थो**”ति वुत्तं । तेनेवाह “**इमस्स पकरणस्स...पे०... समोधानता चेत्थ वत्तब्बा**”ति । वचनसमुदायत्थविजाननेन विदितपट्टानसामञ्जत्थस्स वित्थारतो पट्टानकथा वुच्चमाना सुखग्गहणा होतीति दस्सेन्तो आह “**एवञ्हि...पे०... होती**”ति । **तत्थाति** तासु नामत्थयथावुत्तसमोधानतासु । **सब्बसाधारणस्साति** सब्बेसं अवयवभूतानं तिकपट्टानादीनं समुदायस्स च साधारणस्स । **अत्थतो आपन्नं नानाविधभावन्ति** पकारग्गहणेनेव पकारानं अनेकविधता च गहिताव होतीति वुत्तं । पकारेहि ठानन्ति हि पट्टानं, नानाविधो पच्चयो, तं एत्थ विभजनवसेन अत्थीति पट्टानं, पकरणं, तदवयवो

च । एतस्मिञ्च अत्थनये सद्वतोपि नानाविधभावसिद्धिं दस्सिताति वेदितब्बा । तत्थ नानप्पकारा पच्चयता, नानप्पकारानं पच्चयता च नानप्पकारपच्चयताति उभयम्मि सामञ्जनिद्वेसेन एकसेसनयेन वा एकज्झं गहितन्ति दस्सेन्तो “एकस्सपि...पे०... वेदितब्बा”ति आह । **अनेकधम्मभावतोति** अनेके धम्मा एतस्साति अनेकधम्मो, तब्भावतोति योजेतब्बं । **नानप्पकारपच्चयताति** नानप्पकारपच्चयभावो, यो अट्टकथायं “नानप्पकारपच्चयट्ठो”ति वुत्तो ।

कामं धम्मसङ्गहादीसुपि अत्थेव पच्चयधम्मविभागो, सो पन तत्थ पच्चयभावो न तथा तप्परभावेन विभत्तो यथा पट्टानेति दस्सेन्तो “एतेन...पे०... दस्सेती”ति आह । **सातिसयविभागतं** इमस्स पकरणस्स तथा तदवयवानं ।

सब्बज्जुतज्जाणस्स यथावुत्तगमनं यदधिकरणं, तं दस्सेतुं “एत्थाति वचनसेसो”ति । **गमनदेसभावतोति** पवत्तिट्टानभावतो । **अज्जेहि गतिमन्तेहीति** तीसु कालेसु अप्पटिहत्तजाणादीहि । **तस्स** सब्बज्जुतज्जाणस्स ।

तिविधेन परिच्छेदेन देसितेसु धम्मेसु तिकवोहारोति आह “**तिकानन्ति तिकवसेन वुत्तधम्मान**”न्ति । तीणि परिमाणानि एतेसन्ति हि तिका । समन्ताति समन्ततो सब्बभागतोति वुत्तं होतीति आह “**अनुलोमादीहि सब्बप्पकारेहिपी**”ति । **गतानीति** पवत्तानि । **समन्तचतुवीसतिपट्टानानीति** समन्ततो अनुलोमादिसब्बभागतो समोधानवसेन चतुवीसति पट्टानानि । **अनुलोमादिसब्बकोट्टासतोति** अनुलोमादिचतुकोट्टासतो । **तिकादिच्छभावन्ति** तिकादिदुकदुकपरियोसानेहि छछभावं । **तेनाति** यथावुत्तदस्सनेन । **धम्मानुलोमादिसब्बकोट्टासतोति** पच्चनीकादिदुकादिसहजातवारादिपच्चयपच्चनीयादिआरम्मणमूलादीनं गहणं दट्टब्बं । यथावुत्ततो अज्जस्स पकारस्स असम्भवतो “**अनूनेहि नयेहि पवत्तानीति वुत्तं होती**”ति आह । **तानि पन** यथावुत्तानि समन्तपट्टानानि । अयञ्च अत्थवण्णना अट्टकथावचनेन अज्जदत्थु संसन्दतीति दस्सेन्तो आह “**तेनेवाह...पे०... वसेना**”ति ।

हेतुनोति हेतुसभावस्स धम्मस्स । सतिपि हेतुसभावस्स आरम्मणपच्चयादिभावे सविसेसे ताव पच्चये दस्सेन्तेन “**अधिपतिपच्चयादिभूतस्स चा**”ति वुत्तं । “हेतु हुत्वा पच्चयो”ति वुत्ते धम्मस्स हेतुसभावता निद्धारिता, न पच्चयविसेसोति तस्स अधिपतिपच्चयादिभावो न निवारितोति आह “**एतेनपि सो एव दोसो आपज्जती**”ति । **तेनाति** हेतुभावगहणेन । **इधाति** “हेतुपच्चयो”ति एत्थ । **धम्मगहणन्ति** अलोभादिधम्मगहणं । **सत्तिविसेसो** अत्तनो बलं सत्तिकारणभावो, यो रसोतिपि वुच्चति, स्वायं अनज्जसाधारणताय धम्मतो अनज्जोपि पच्चयन्तरसमवायेयेव लब्भमानत्ता अज्जो विय कत्वा वुत्तो । **तस्साति** हेतुभावसङ्घातस्स सामत्थियस्स । **हेतु हुत्वाति** एत्थापि हेतुभाववाचको हेतुसद्वो, न हेतुसभावधम्मवाचकोति आह “**हेतु हुत्वा पच्चयोति च वुत्त**”न्ति ।

एवञ्च कत्वाति आदिना यथावुत्तमत्थं पाळिया समत्थेति । यदि एवं अट्टकथायं धम्मस्सेव पच्चयतावचनं कथन्ति आह “**अट्टकथायं पना**”ति आदि । तेनेव चेत्थ अम्हेहिपि “धम्मतो अनज्जोपि अज्जो विय कत्वा”ति च वुत्तं । यदि अट्टकथायं “यो हि धम्मो, मूलट्टेन उपकारको धम्मो”ति च आदीसु धम्मेन धम्मसत्तिविभावनं कतं, अथ कस्मा इध हेतुभावेन पच्चयोति धम्मसत्तियेव विभाविताति चोदनं मनसि कत्वा वुत्तं “**इधापि वा...पे०... दस्सेती**”ति । धम्मसत्तिविभावनं पनेत्थ न सक्का पटिक्खितुन्ति दस्सेन्तो “**न ही**”ति आदिमाह । अत्थो एतस्स अत्थीति अत्थो, अत्थाभिधायिवचनन्ति वुत्तं “**एतीति एतस्स अत्थो वत्तती**”ति, तस्मा अत्थोति अत्थवचनन्ति वुत्तं होति । तेनाह “**तज्ज उप्पत्तिट्टितीनं साधारणवचन**”न्ति । तज्जाति हि “वत्तती”ति वचनं पच्चामट्टं । अथ वा **एतीति एतस्स अत्थोति** “एती”ति एतस्स पदस्स अत्थो “वत्तती”ति एत्थ वत्तनकिरिया । **तज्जाति** तज्ज वत्तनं । एतस्मिं पनत्थे **साधारणवचनन्ति** एत्थ **वचन**-सद्वो अत्थपरियायो वेदितब्बो “वुच्चती”ति कत्वा । यदग्गेन उप्पत्तिया पच्चयो, तदग्गेन ठितियापि पच्चयोति

कोचि आसङ्केय्याति तदासङ्गानिवत्तनत्थं वुत्तं “कोचि हि...पे०... हेतुआदयो”ति । एत्थ च यथा उप्पज्जनारहानं उप्पत्तिया पच्चये सतियेव उप्पादो, नासति, एवं तिट्ठन्तानम्पि ठितिपच्चयवसेनेव ठानं यथा जीवितिन्द्रियवसेन सहजातधम्मनन्ति दट्ठब्बं । ये पन अरूपधम्मनं ठितिं पटिक्खपन्ति, यं वत्तब्बं, तं हेट्ठा वुत्तमेव ।

यथा अधिकरणसाधनो पतिट्ठत्थो हेतु-सद्दो, एवं करणसाधनो पवत्तिअत्थोपि युज्जतीति दस्सेन्तो “हिनोती”तिआदिमाह । “लोभो निदानं कम्मनं समुदयाया”तिआदिवचनतो हेतूनं कम्मनिदानभावो वेदितब्बो ।

एतेनाति हेतुपच्चयतो अज्जेनेव कुसलभावसिद्धिवचनेन । एके आचरिया । सभावतोवाति एतेन यथा अज्जेसं रूपगतं ओभासेन्तस्स पदीपस्स रूपगतोभासकेन अज्जेन पयोजनं नत्थि सयं ओभासनसभावत्ता, एवं अज्जेसं कुसलादिभावसाधकानं हेतूनं अज्जेन कुसलादिभावसाधकेन पयोजनं नत्थि सयमेव कुसलादिसभावत्ताति दस्सेति । न सभावसिद्धो अलोभादीनं कुसलादिभावो उभयसभावत्ता तंसम्पयुत्तफस्सादीनं वियाति इममत्थं दस्सेति “यस्मा पना”तिआदिना । सा पन अज्जपटिबद्धा कुसलादिता ।

न कोचि धम्मो न होतीति रूपादिभेदेन छब्बिधेसु सङ्खतासङ्खतपज्जत्तिधम्मेसु कोचिपि धम्मो आरम्मणपच्चयो न न होति, स्वायं आरम्मणपच्चयभावो हेट्ठा धातुविभङ्गवण्णनायं वुत्तोयेव ।

पुरिमाभिसङ्खारूपनिस्सयन्ति “छन्दावतो”तिआदिना वुत्ताकारेण पुरिमसिद्धं चित्ताभिसङ्खारकसङ्घातं उपनिस्सयं । चित्तेति चित्तसीसेनायं निद्वेसो दट्ठब्बो । न हि चित्तमेव तथाभिसङ्खरीयति, अथ खो तंसम्पयुत्तधम्मापि । साधयमानाति वसे वत्तयमाना । वसवत्तनज्जेत्थ तदाकारानुविधानं । छन्दादीसु हि हीनेसु मज्झिमेसु पणीतेसु तंतंसम्पयुत्तापि तथा तथा पवत्तन्ति । तेनाह “हीनादिभावेन तदनुवत्तनतो”ति । तेनाति अत्तनो वसे वत्तापनेन, तेसं वा वसे वत्तनेन । तेहि छन्दादयो । अधिपतिपच्चया होन्ति अत्ताधीनानं पतिभावेन पवत्तनतो । गरुकातब्बं आरम्मणं महग्गतधम्मलोभनीयधम्मादि ।

तदनन्तरुप्पादनियमोति तस्स तस्सेव चित्तस्स अनन्तरं उप्पज्जमानतं । तंतंसहकारीपच्चयविसिट्ठस्साति तेन तेन आरम्मणादिना सहकारीकारणेण तदुप्पादनसमत्थतासङ्घातं विसेसं पत्तस्स । ताययेवाति या वेखादाने पुप्फनसमत्थता वेखापगमे लद्धोकासा, तायमेव ।

उपसग्गवसेनपि अत्थविसेसो होतीति वुत्तं “सद्वत्थमत्ततो नानाकरण”न्ति । वचनीयत्थतोति भावत्थतो । भावत्थोपि हि वचनग्गहणानुसारेण विज्जेय्यत्ता “वचनीयो”ति वुच्चति । निरोधुप्पादन्तराभावतोति पुरिमनिरोधस्स पच्छिमुप्पादस्स च ब्यवधायकाभावतो । निरन्तरुप्पादनसमत्थताति एतेन निरोधानं निरोधसमकालुप्पादवादं निवारति । सति हि समकालत्ते ब्यवधानासङ्का एव न सिया सण्ठानाभावतो । इदमितो हेट्ठा उद्धं तिरियन्ति विभागाभावा अत्तना एकत्तमिव उपनेत्वाति योजना । सण्ठानाभावेन हि अप्पटिघभावूपलक्खणेण विभागाभावं, तेन एकत्तमिवूपनयनं सुट्ठु अनन्तरभावं सार्धति, सहावट्ठानाभावेन पन अनन्तरमेव उप्पादनं ।

विभागतो जाणेण आकरीयतीति आकारो, धम्मनं पवत्तिभेदो । नेवसज्जानासज्जायतनफलसमापत्तीनं निरोधुप्पादानन्तरतायाति योजना । पुरिमचुतीति असज्जसत्तुप्पत्तितो पुरिमचुति । यदि कालन्तरता नत्थि, कथमिदं “सत्ताहं निरोधं समापज्जित्वा पच्च कप्पसतानि अतिक्कमित्वा”ति वचनन्ति आह “न हि तेसं...पे०... वुच्चेय्या”ति । ननु तेसं

अन्तरा रूपसन्तानो पवत्ततेवाति अनुयोगं सन्धायाह “न च...पे०... अञ्जसन्तानत्ता”ति । यदि एवं तेसं अञ्जभिन्नसन्तानं विय अञ्जमञ्जूपकारेनपि भवितव्वन्ति चोदनाय वुत्तं “रूपारूप...पे०... होन्ती”ति । तेनेतं दस्सेति — यदिपि रूपारूपधम्मा एकस्मिं पुग्गले वत्तमाना विसेसतो अञ्जमञ्जूपकारकभावेन वत्तन्ति, अञ्जमञ्जं पन विसदिससभावताय विसुंयेव सन्तानभावेन पवत्तनतो ब्यवधायका न होन्ति सन्ततिवसेन मिथु अपरियापन्नत्ता, यतो “अञ्जमञ्जं विप्पयुत्ता, विसंसट्टा”ति च वुत्तन्ति । उपकारको च नाम अच्चन्तं भिन्नसन्तानानम्पि होतियेवाति न तावता सन्तानाभेदोति भिय्योपि नेसं ब्यवधायकताभावो वेदितव्वो । यथा समानजातिकानं चित्तुप्पादानं निरन्तरता सुट्टु अनन्तरभावेन पाकटा, न तथा असमानजातिकानन्ति अधिप्पायेन “जवनानन्तरस्स जवनस्स विय भवङ्गानन्तरस्स भवङ्गस्स विया”ति वुत्तं ।

पच्चयभावे चेत्याति एत्थ च-सद्वो ब्यतिरेको । सो येन विसेसेनेत्थ उप्पादक्खणं, तं विसेसं जोतेति । **अनन्तरपच्चयादीनन्ति आदि-**सद्वेन समनन्तरपच्चयं सङ्गहति । पुरेपच्छाभावा, तदुपादिका वा उप्पादनरोधा **पुब्बन्तापरन्तपरिच्छेदो**, तेन गहितानं खणत्तयपरियापन्नानन्ति अत्थो । तेनाह “उप्पज्जतीति वचनं अलभन्तान”न्ति । उप्पादक्खणसमङ्गी हि “उप्पज्जती”ति वुच्चति । तथा हि वुत्तं “उप्पादक्खणे उप्पज्जमानं, नो च उप्पन्नं, भङ्गक्खणे उप्पन्नं नो च उप्पज्जमान”न्ति (यम० २.चित्तयमक.८१) । सोति अनन्तरादिपच्चयभावो । **अपरिच्छेदन्ति** कालवसेन परिच्छेदरहितं । यतोति पुब्बन्तापरन्तवसेन परिच्छेदाभावतो । तेनेवाति कालवसेन परिच्छिज्ज एव धम्मानं गहणतो ।

उप्पत्तिया पच्चयभावेन पाकटेनाति इदं तस्स निदस्सनभावनिदस्सनं । सिद्धज्जि निदस्सनं । **पच्चयुप्पन्नानन्ति** पच्चयनिब्वत्तानं, अत्तनो फलभूतानन्ति अधिप्पायो । **सहजातभावेनाति** सह उप्पन्नभावेन । अत्तना सहुप्पन्नधम्मानज्जि सहुप्पन्नभावेन उपकारकता सहजातपच्चयता । तेन ठितिक्खणेपि नेसं उपकारकता वेदितव्वो । एवज्जि “पकासस्स पदीपो विया”ति निदस्सनम्पि सुट्टु युज्जति । पदीपो हि पकासस्स ठितियापि पच्चयोति ।

अञ्जमञ्जतावसेनेवाति इमिना सहजातादिभावेन अत्तनो उपकारकस्स उपकारकतामत्तं न अञ्जमञ्जपच्चयता, अथ खो अञ्जमञ्जपच्चयभाववसेनाति लक्खणसङ्कराभावं दस्सेति, न सहजातादिपच्चयेहि विना अञ्जमञ्जपच्चयस्स पवत्ति । तेनेवाह “न सहजाततादिवसेना”ति । यदिपि अञ्जमञ्जपच्चयो सहजातादिपच्चयेहि विना न होति, सहजातादिपच्चया पन तेन विनापि होन्तीति सहजाततादिविधुरेनेव पकारेन अञ्जमञ्जपच्चयस्स पवत्तीति दस्सेन्तो “सहजातादि...पे०... न होती”ति वत्त्वा तमेवत्थं पाकटतरं कातुं “न च पुरेजात...पे०... होन्ती”ति आह । **सहजाततादीति च आदि-**सद्वेन निस्सयअत्थिअविगतादीनं गहणं वेदितव्वं ।

पथवीधातुयं पतिट्टाय एव सेसधातुयो उपादारूपानि विय यथासककिच्चं करोन्तीति वुत्तं “अधिट्टानाकारेन पथवीधातु सेसधातून”न्ति । एत्थ **अधिट्टानाकारेनाति** आधाराकारेन । आधाराकारो चेत्य नेसं सातिसयं तदधीनवुत्तियाय वेदितव्वो, यतो भूतानि अनिद्विसितव्वट्टानानि वुच्चन्ति । एवज्ज कत्वा चक्खादीनम्पि अधिट्टानाकारेन उपकारकता सुट्टु युज्जति । न हि यथावुत्तं तदधीनवुत्तिया विसेसं मुञ्चित्वा अञ्जो चक्खादीसु अदेसकानं अरूपधम्मानं अधिट्टानाकारो सम्भवति । यदिपि यं थं धम्मं पटिच्च ये ये धम्मा पवत्तन्ति, तेसं सब्बेसं तदधीनवुत्तिभावो, येन पन पच्चयभावविसेसेन चक्खादीनं पट्टमन्दभावेसु चक्खुविज्जाणादयो तदनुविधानाकारेनेव पवत्तन्ति, स्वायमिदं तेसं तदधीनवुत्तिया सिद्धो विसेसोति वुत्तो । एवज्जि पच्चयभावसामञ्जे सतिपि आरम्माणपच्चयतो निस्सयपच्चयस्स विसेसो सिद्धोति वेदितव्वो । स्वायं धातुविभङ्गे विभावितोयेव । **खन्धादयो तंतंनिस्सयानं खन्धादीनन्ति** “उपकारका”ति आनेत्वा सम्बन्धितव्वं ।

यं किञ्चि कारणं निस्सयोति वदति, न वुत्तलक्खणूपपन्नमेव । एतेन पच्चयद्वो इध निस्सयद्वोति दस्सेति । तत्थाति निद्धारणे भुम्मं । तेन वुत्तं “निद्दारेती”ति ।

सुदुक्ततं दीपेति, कस्स? “अत्तनो”ति वुत्तस्स पकतसद्देन विसेसियमानस्स पच्चयस्स । केन कतन्ति? अत्तनो कारणेहीति सिद्धोवायमत्थो । तत्थाति फलस्स उप्पादनसमत्थभावेन । अथ वा तत्थाति निष्फादनवसेन उपसेवनवसेन च । तत्थ निष्फादनं हेतुपच्चयसमोधानेन फलस्स निब्बत्तनं, तं सुविज्जेय्यन्ति अनामसित्वा उपसेवनमेव विभावेन्तो “उपसेवितो वा”ति आह । तत्थ अल्लीयापनं परिभोगवसेन वेदितब्बं । तेनाह “उपभोगूपसेवन”न्ति । विजाननादिवसेनाति विजाननसञ्जाननानुभवनादिवसेन । तेनाति यथावुत्तउपसेवितस्स पकतभावेन । अनागतानम्पि... पे०... वुत्ता होति, पगेव अतीतानं पच्चुप्पन्नानञ्चाति अधिप्पायो । पच्चुप्पन्नस्सपि हि “पच्चुप्पन्नं उतु भोजनं सेनासनं उपनिस्साय ज्ञानं उप्पादेन्ती”तिआदिवचनतो (पट्टा० २.१८.८) पकतूपनिस्सयभावे लब्धतीति ।

यथा ये धम्मा येसं धम्मानं पच्छाजातपच्चया होन्ति, ते तेसं एकंसेन विप्पयुत्तअत्थिअविगतपच्चयापि होन्ति, तथा ये धम्मा येसं धम्मानं पुरेजातपच्चया होन्ति, ते तेसं निस्सयारम्मणपच्चयापि होन्तीति उभयेसु उभयेसं पच्चयाकारानं लक्खणतो सङ्कराभावं दस्सेतुं “विप्पयुत्ताकारादीहि विसिद्धा, निस्सयारम्मणाकारादीहि विसिद्धा”ति च वुत्तं । यथा हि पच्छाजातपुरेजाताकारा अञ्जमञ्जविसिद्धा, एवं पच्छाजातविप्पयुत्ताकारादयो पुरेजातनिस्सयाकारादयो च अञ्जमञ्जविभत्तसभावा एवाति ।

मनोसञ्चेतनाहारवसेन पवत्तमानेहीति इमिना चेतनाय सम्पयुत्तधम्मानम्पि तदनुगुणं अत्तनो पच्चयुप्पन्नेसु पवत्तिमाह । तेनेवाति चेतनाहारवसेन उपकारकत्ता एव ।

पयोगेन करणीयस्साति एतेन भिन्नजाति यं तादिसं पयोगेन कातुं न सक्का, तं निवत्तेति । अनेकवारं पवत्तिया आसेवनद्वस्स पाकटभावोति कत्वा वुत्तं “पुनप्पुनं करण”न्ति । एकस्स पन पच्चयधम्मस्स एकवारमेव पवत्ति । अत्तसदिसस्साति अरूपधम्मसारम्मणतासुक्ककण्हादिभावेहि अत्तना सदिसस्स । इदं पच्चयुप्पन्नविसेसनं, “अत्तसदिससभावतापादन”न्ति इदं पन पच्चयभावविसेसनं, तच्च भिन्नजातियतादिमेव विसदिससभावतं निवत्तेति, न भूमन्तरतादि । न हि परित्ता धम्मा महगगतअप्पमाणानं धम्मानं आसेवनपच्चया न होन्तीति । वासनं वासं गाहापनं, इध पन वासनं विय वासनं, भावनन्ति अत्थो । गन्थादीसूति गन्थसिप्पादीसु । विसये चेतं भुम्मं, न निद्धारणे । तेन गन्थसिप्पादिविसया पुरिमसिद्धा अज्झयनादिकिरिया “गन्थादीसु पुरिमा पुरिमा”ति वुत्ता, सा पन आसेवनाकारा इध उदाहरणभावेन अधिप्पेताति आह “पुरिमा पुरिमा आसेवना वियाति अधिप्पायो”ति । निद्धारणे एव वा एतं भुम्मं । गन्थादिविसया हि आसेवना गन्थादीति वुत्ता यथा रूपविसयज्झानं रूपन्ति वुत्तं “रूपी रूपानि पस्सती”तिआदीसु (म० नि० २.२४८; ३.३१२; पटि० म० १.२०९; ध० स० २४८) ।

अत्तनो विय सम्पयुत्तधम्मानम्पि किच्चसाधिका चेतना चित्तस्स ब्यापारभावेन लक्खीयतीति आह “चित्तपयोगो चेतना”ति । तायाति ताय चेतनाय । उप्पन्नकिरियताविसिद्धेति चित्तपयोगसङ्घाताय चेतनाकिरियाय उप्पत्तिया विसिद्धे विसेसं आपन्ने । यस्मिञ्चि सन्ताने कुसलाकुसलचेतना उप्पज्जति, तत्थ यथाबलं तादिसं विसेसाधानं कत्वा निरुज्जति, यतो तत्थेव अवसेसपच्चयसमवाये तस्सा फलभूतानि विपाककटत्तरूपानि निब्बत्तिस्सन्ति । तेनाह “सेसपच्चय... पे०... न अञ्जथा”ति । तेसन्ति विपाककटत्तरूपानं । तेनाति चित्तकिरियभावेन । किं वत्तब्बन्ति असहजातानम्पि भावीनं उपकारिका चेतना सहजातानं उपकारिकाति वत्तब्बमेव नत्थीति अत्थो ।

निरुस्साहसन्तभावेनाति उस्साहनं उस्साहो, नत्थि एतस्स उस्साहोति निरुस्साहो, सो एव सन्तभावोति निरुस्साहसन्तभावो, तेन । उस्साहोति च किरियमयचित्तुप्पादस्स पवत्तिआकारो वेदितब्बो, यो ब्यापारोति च वुच्चति, न वीरियुस्साहो । स्वायं यथा असमुग्घातितानुसयानं किरियमयचित्तुप्पादेसु सातिसयो लब्भति, न तथा निरनुसयानं । ततो एव ते सन्तसभावा विपाकुप्पादनब्यापाररहिताव होन्ति, किरियमयचित्तुप्पादताय पन सउस्साहा एवाति ततोपि विसेसनत्थं “निरुस्साहसन्तभावेना”ति वुत्तं । **एतेनाति** निरुस्साहसन्तभावग्गहणेन । **सारम्मणादिभावेनाति** सारम्मणअरूपधम्मचित्तचेतसिकफस्सादिभावेन । **विसदिसविपाकभावं दस्सेति** यथावुत्तउस्साहमत्तरहितसन्तभावस्स विपक्कभावमापन्नेसु अरूपधम्मसेसु एव लब्भनतो । **सोति** विपाकभावो । **विपाकानं पयोगेन असाधेतब्बतायाति** “छन्दवतो किं नामन सिञ्जती”तिआदिना चित्ताभिसङ्खारपयोगेन यथा कुसलाकुसला निप्फादीयन्ति, एवं विपाकानं पयोगेन अनिप्फादेतब्बता । **पयोगेनाति** कम्मफलुप्पत्तिमूलहेतुभूतेन पुरिमपयोगेन । यं सन्धाय वुत्तं “पयोगसम्पत्तिं आगम्म विपच्चन्ती”तिआदि । **अञ्जथाति** पयोगेन विना । **सेसपच्चयेसूति** कम्मस्स विपाकुप्पादने सहकारीकारणेसु । **कम्मस्स कटत्तायेव** पयोगे सति असतिपीति वुत्तमेवत्थं अवधारणेन दस्सेन्तो विपाकानं निरुस्साहतं पाकटं करोति । **न किलेसवूपसमसन्तभावो** यथा तं सन्तानेसु ज्ञानसमापत्तीसूति अधिप्पायो । अयञ्च विपाकानं सन्तभावो नानुमानिको, अथ खो पच्चक्खसिद्धोति दस्सेन्तो “**सन्तभावतोयेवा**”तिआदिमाह । तत्थ अभिनिपातग्गहणेन किच्चतो पञ्चविज्जाणानि दस्सेति । तेनेवाह “**पञ्चहि विज्जाणेहि न किञ्चि धम्मं पटिजानाति अञ्जत्र अभिनिपातमत्ता**”ति । **तप्पच्चयवतन्ति** विपाकपच्चयवन्तानं, विपाकपच्चयेन उपकत्तब्बानन्ति अत्थो । **अविपाकानं** रूपधम्मानं । **विपाकानुकुलं पवत्तिन्ति** सन्तसभावं पच्चयभावमाह ।

यथासकं पच्चयेहि निब्बत्तानं पच्चयुप्पन्नानं अनुबलप्पदानं उपत्थम्भकत्तं, तयिदं आहारेसु न नियतं ततो अञ्जथापि पवत्तनतो । तथा सति तदेव तत्थ कस्मा गहितन्ति चोदनं मनसि कत्वा आह “**सतिपि...पे०... उपत्थम्भकत्तेना**”ति । तेन पधानापधानेसु पधानेन निद्वेसो जायगतोति दस्सेति । कामञ्चेत्थ “रूपारूपानं उपत्थम्भकत्तेना”ति अविसेसतो वुत्तं, सामञ्जजोतना पन विसेसे अवतिट्ठतीति यथारहं पच्चयभावो निद्वारेतब्बो । स्वायं तेसं उपत्थम्भकत्तस्स पधानभावविभावनेनेव आवि भवतीति तमेव दस्सेन्तो “**उपत्थम्भकत्तञ्ही**”तिआदिमाह । फस्समनोसञ्चेतनाविज्जाणानि अत्तना सहजातधम्मानं सहुप्पादनभावेन पच्चया होन्तीति आह “**सतिपि जनकत्ते अरूपीनं आहारान**”न्ति । **उपत्थम्भकत्तं होति** उप्पादतो परम्मि नेसं पच्चयभावतो । **असतिपि जनकत्ते** उपत्थम्भियमानस्स रूपस्स अञ्जेहि यथासकं पच्चयेहि जनितत्ता । तेनाह “**चतुसमुट्टानिकरूपूपत्थम्भकरूपाहारस्सा**”ति । यदग्गेन रूपारूपाहारा अत्तनो फलस्स उप्पत्तिया पच्चया होन्ति, तदग्गेन ठितियापि पच्चया होन्तियेवाति उपत्थम्भकत्तं जनकत्तं न ब्यभिचरति, तस्मा अनुपत्थम्भकस्स आहारस्स कुतो जनकता । तेनाह “**असति पन...पे०... नत्थीति उपत्थम्भकत्तं पधान**”न्ति । यस्मा जनको अजनकोपि हुत्वा आहारो उपत्थम्भको होति, अनुपत्थम्भको पन हुत्वा जनको न होतियेव, तस्मास्स उपत्थम्भकत्तं पधानन्ति अत्थो । इदानि जनकत्तम्पि आहारानं उपत्थम्भनवसेनेव होतीति दस्सेन्तो “**जनयमानोपि ही**”तिआदिमाह । **अविच्छेदवसेनाति** सन्ततिया घट्टनवसेन ।

यदि अधिपतियट्ठो इन्द्रियपच्चयता, एवं सन्ते अधिपतिपच्चयतो इन्द्रियपच्चयस्स किं नानाकरणन्ति चोदनं मनसि कत्वा तं तेसं नानाकरणं दस्सेन्तो “**न अधिपतिपच्चयधम्मानं विया**”तिआदिमाह । तत्थ **पवत्तिनिवारके**ति अत्तनो अधिपतिपच्चयपवत्तिया निवारके अञ्जे अधिपतिपच्चयधम्मे । **अभिभवित्वा पवत्तनेनाति** पुरिमाभिसङ्खारसिद्धेन धोरेय्यभावेन अभिभुय्य पवत्तिया । **गरुभावोति** जेट्टकभावो । अयञ्हेत्थ सङ्खेपत्थो — येन जेट्टकभावेन छन्दादयो अत्तनो पवत्तिविबन्धके तुल्ययोगीधम्मे तदञ्जधम्मे विय अभिभुय्य पवत्तन्ति, न सो इन्द्रियपच्चयताय अधिपतियट्ठोति

अधिप्येतीति । अथ को चरहीति आह “अथ खो”ति आदि । दस्सनादिकिच्चेसु निमित्तभूतेसु चक्खुविज्जाणादीहि चक्खादीहि पच्चयेहि चक्खादीनं अनुवत्तनीयताति सम्बन्धो । जीवने अनुपालने जीवन्तेहि सहजातधम्मोहि जीवितस्स, सुखितादीहि सुखितदुक्खितसोमनस्सितदोमनस्सितुपेक्खितेहि सहजातधम्मोहि सुखादीनं अनुवत्तनीयताति योजना । तंतंकिच्चेसूति वुत्तमेव दस्सनादिकिच्चं पच्चामसति । चक्खादयो पच्चया एतेसन्ति चक्खादिपच्चया, चक्खुविज्जाणादयो । तेहि चक्खादिपच्चयेहि । चक्खादीनन्ति चक्खादिजीवितसुखादिसद्भादीनं ।

तेसु किच्चेसूति दस्सनादिकिच्चेसु । चक्खादीनं इस्सरियं अधिपतियट्ठो, सा इन्द्रियपच्चयताति अत्थो । तप्पच्चयानं चक्खुविज्जाणादीनं तदनुवत्तनेन तेसं चक्खादीनं अनुवत्तनेन । तत्थ दस्सनादिकिच्चे । पवत्तीति च इदं तस्स अधिपतियट्ठस्स पाकटकरणं । अनुवत्तकेन हि अनुवत्तनीयो अधिपतियट्ठो पाकटो होति । यथा चक्खादीनं किच्चवसेन अधिपतियट्ठो, न एवं भावद्वयस्स । तस्स पन तादिसेन कारणतामत्तेनाति दस्सेन्तो “इत्थिपुरिसिन्द्रियानं पना”ति आदिमाह । पच्चयेहीति कम्मादिपच्चयेहि । ततोति इत्थादिग्गहणपच्चयभावतो । तंसहितसन्तानेति इत्थिन्द्रियादिसहितसन्ताने । “सुखिन्द्रियदुक्खिन्द्रियानिपि चक्खादिग्गहणेन गहितानी”ति इदं इन्द्रियपच्चयमेव सन्धाय वुत्तं, पच्छाजातादीहि पन तानि रूपधम्मानम्पि पच्चया होन्तियेव ।

लक्खणारम्मणूपनिज्झानभूतानन्ति अनिच्चतादिलक्खणस्स पथवीकसिणादिआरम्मणस्स च उपनिज्झानवसेन पवत्तानं । वितक्कादीनन्ति वितक्कविचारपीतिवेदनाचित्तेकग्गतानं । उपगन्त्वा निज्झानन्ति उपनिकच्च निज्झानज्झानारम्मणस्स ज्ञानचक्खुना ब्यत्तरं ओलोकनं अत्थतो चिन्तनमेव होतीति वुत्तं “पेक्खनं चिन्तनञ्चा”ति । तेनेवाह “वितक्कनादिवसेना”ति । वितक्कादीनंयेव साधारणो, येन तेयेव “ज्ञानङ्गानी”ति वुच्चन्ति । सुखदुक्खवेदनाद्वयन्ति सामञ्जवचनम्पि उपनिज्झायनट्ठस्स अधिकतत्ता अनुपनिज्झानसभावमेव तं बोधेतीति आह “सुखिन्द्रियदुक्खिन्द्रियद्वय”न्ति । तज्हि इधाधिप्येतब्बं, न सोमनस्सदोमनस्सिन्द्रियं । तेन वुत्तं “अधिप्पायो”ति । अज्ञानङ्गा उपेक्खाचित्तेकग्गता पच्चविज्जाणसहगता दट्ठब्बा वितक्कपच्छिमकत्ता ज्ञानङ्गानं । यदि एवन्ति ज्ञानङ्गवचनेनेव अज्ञानङ्गानं निवत्तनं कतं, एवं सन्ते । एकन्तेन न उपेक्खाय विय अनेकन्तेन । अनेकन्तिकज्हि उपेक्खाय अज्ञानङ्गत्तं । यदि एकन्तेन अज्ञानङ्गं सुखदुक्खिन्द्रियं, अथ कथं पसङ्गोति आह “ज्ञानङ्गट्टाने निद्विट्ठा”ति । अथ वा यदि एकन्तेन अज्ञानङ्गतं वेदनाद्वयं, कथं ज्ञानङ्गवोहारोति आह “ज्ञानङ्गट्टाने निद्विट्ठा”ति । सतिपि... पे०... दस्सनत्थं “ठपेट्वा सुखदुक्खिन्द्रियद्वय”न्ति वुत्तन्ति योजना । यदि एवं यथावुत्तवेदनाद्वयेन सद्धिं तादिसा उपेक्खाचित्तेकग्गता कस्मा न ठपिताति आह “उपेक्खा... पे०... अत्थी”ति, पच्चविज्जाणसहगतानं ज्ञानपच्चयभावो पन नत्थि, न इतरेसन्ति अधिप्पायो । गहणं कतं उपेक्खाचित्तेकग्गतानन्ति आनेत्वा योजना ।

यतो ततो वाति दुग्गतितो वा सुग्गतितो वा संकिलेसतो वा वोदानतो वा निय्यानट्ठो, स्वायं यथाक्कमं सम्मा मिच्छा वा होतीति आह “सम्मा वा मिच्छा वाति अत्थो”ति । अहेतुकचित्तेसु न लब्भन्तीति एत्थ अहेतुकचित्तेसु एव न लब्भन्तीति एवमवधारणं गहेतब्बं, न अहेतुकचित्तेसु न लब्भन्ति एवाति । तस्मा पुरिमस्मिज्हि अवधारणे अहेतुकचित्तेसु अलाभो नियतोति सो पतियोगीसु निवत्तितो होति । तेनाह “सहेतुकचित्तेसु अलाभाभावदस्सनत्थं वुत्त”न्ति । दुतिये पन अहेतुकचित्तानि अलाभे नियतानीति तेसु अनवसेसतो अलाभेन भवितब्बं । तथा सति यो केसुचि अहेतुकचित्तेसु ज्ञानपच्चयो लब्भति, सोपि निवारितो सिया । तेन वुत्तं “न अहेतुकचित्तेसू”ति आदि । तत्थ लाभाभावदस्सनत्थन्ति लाभाभावस्सेव दस्सनत्थं न वुत्तन्ति अत्थो । तेन एकच्चालाभो अपटिक्खित्तो होति । तेनेवाह “कत्थचि कस्सचि लाभो न निवारितो”ति । एवं अत्थे गह्मानेति एवं वुत्तनयेन पठमपदावधारणवसेन अत्थे विज्जायमाने । एत्तकमेव

विज्जायेय्याति अहेतुकचित्तेसु केसुचि चित्तेसु ज्ञानमग्गपच्चयेसु कस्सचि पच्चयस्स लाभो न निवारितोति एतकमेव विज्जायेय्य अविसेसेन वुत्तत्ता । किं पनेत्थ उपरि कातब्बन्ति आह “न सवितक्क...पे०... कत”न्ति । यदिपि न कतं, अत्थतो पन तं कतमेवाति वेदितब्बं ।

अहेतुकचित्तेसु वा लाभाभावदस्सनत्थेतिआदि पच्छिमपदावधारणवसेन अत्थदस्सनं । तस्माति यस्मा अहेतुकचित्तेसु न लब्भन्ति एवाति एवं नियमे करियमाने यथावुत्तो अत्थो सम्भवति, तस्मा । अयञ्च अत्थो पाठन्तरेनपि संसन्दतीति दस्सेतुं “येन अलाभेना”तिआदि वुत्तं । तं अलाभन्ति तं धम्मसङ्गणियं पकासितं अलाभं । एसाति एस इध पट्टानवण्णनायं “अहेतुकचित्तेसु न लब्भन्ती”ति अलाभो वुत्तो । कीदिसो पन अलाभोति तं दस्सेन्तो “यथा ही”तिआदिमाह । तत्थ सहेतुकेसूति सहेतुकचित्तेसु । सङ्कट्टित्वाति अविसटे कत्वा । एकत्तगतभावकरणन्ति एकभावापादनं । इमस्मिं पन पकरणे ज्ञानपच्चयो वुत्तोव यथालाभपच्चयाकारविभावने देसनाय तप्परभावतो ।

समन्ति अविसमं, सम्मा, सह वा । पकारेहीति एकवत्थुकतादिप्पकारेहि । युत्ततायाति संसड्डताय । सा पन संसड्डता यस्मा सभावतो अनेकेसम्पि सतं एकत्तगमनं विय होति, तस्मा वुत्तं “एकीभावोपगमनेन विय उपकारकता”ति । एवं उपकारकता च तेसं बहूनं सहच्च एकत्तकारिताय निदस्सेतब्बा ।

युत्तानम्पि सतन्ति वुत्तप्पकारेन संसड्डताय अञ्जमञ्जसम्बन्धताय युत्तानम्पि समानानं । अयञ्च युत्तता न सम्पयुत्तपच्चयताय विय पच्चयधम्मसेसु पच्चयुप्पन्नधम्मसेसु च वेदितब्बा, केवलं तत्थ अरूपसभावत्ता उभयं समधुरं, इध रूपारूपसभावत्ता विधुरन्ति अयं विसेसो । विप्पयुत्तभावेनाति विसंसड्डभावेन । तेन वुत्तं “नानत्तूपगमेना”ति । इदञ्हेत्थ विप्पयुत्तताय विसेसनं या नानत्तूपगमनसङ्घाता विप्पयुत्तता, न सा “जाणविप्पयुत्त”न्तिआदीसु विय अभावमत्तन्ति, अयञ्च उपकारकता विना संसग्गेन सहावट्टायिताय किच्चकारितादीहि निदस्सेतब्बा । न हीतिआदि “युत्तान”न्ति वुत्तस्स अत्थस्स समत्थनं “तादिसे योगे सतियेव विप्पयुत्तपच्चयता”ति । तेनाह “न ही”तिआदि । तस्सत्थो – यथा “वत्थु खन्धानं, सहजाता कुसला खन्धा चित्तसमुट्टानानं रूपानं, पच्छाजाता कुसला खन्धा पुरेजातस्स इमस्स कायस्स विप्पयुत्तपच्चयेन पच्चयो”तिआदिवचनतो (पट्टा० १.१.४३४) वत्थुसहजातपच्छाजातवसेन युत्तानं अत्थि विप्पयुत्तपच्चयता, न एवं अयुत्तानं वत्थुसहजात...पे०... अत्थीति । यदि एवं रूपानं रूपेहि कस्मा विप्पयुत्तपच्चयो न वुत्तोति आह “रूपानं पना”तिआदि । विप्पयोगोयेव नत्थि सम्पयोगासङ्काय अभावतो । सम्पयुज्जमानानञ्चि अरूपानं रूपेहि, रूपानञ्च तेहि सिया सम्पयोगासङ्का, सम्पयोगलक्खणं पन नत्थीति तेसं विप्पयोगो वुत्तो । तेनाह “चतूहि सम्पयोगो चतूहि विप्पयोगो”ति ।

अत्थि मे पापकम्मं कतन्ति कतभावविसिद्धा अत्थिता वुच्चमाना किरियाय सिद्धभावमेव दीपेति, न सिज्जमानतन्ति आह “निब्बत्ततालक्खणं अत्थिभाव”न्ति । अत्थतो पन कम्मस्स अनिब्बत्तफलताय एवमेत्थ अत्थिता वेदितब्बा । अत्थि पुग्गलोति पनेत्थ तस्सा पञ्जत्तिया गहेतब्बता, तदुपादानस्स वा पबन्धाविच्छेदो लब्भतेवाति वुत्तं “उपलब्भमानतालक्खणं अत्थिभाव”न्ति । पच्चयधम्मस्स यदिपि उप्पादतो पट्टाय याव भङ्गा लब्भमानता अत्थिभावो, तथापि तस्स यथा उप्पादक्खणतो ठितक्खणे सातिसयो ब्यापारो, एवं पच्चयुप्पन्नेपीति वुत्तं “सतिपि जनकत्ते उपत्थम्भकप्पट्टाना अत्थिभावेन उपकारकता”ति । वत्थारम्मणसहजातादीनन्ति आदि-सद्देन पुरेजातपच्छाजातादीनि सङ्गणहाति । अत्थिभावेनेव न निस्सयादिभावेनाति “साधारण”न्ति वुत्तं उपकारकत्तं विभावेति ।

फस्सादीनं अनेकेसं सहभावो नत्थीति इदं न एकचित्तुप्पादपरियापन्ने सन्धाय, अथ खो नानाचित्तुप्पादपरियापन्नेति

दस्सेन्तो “एकस्मिं फस्सादिसमुदाये सति दुतियो न होती”ति आह । स्वायमत्थो “सहभावो नत्थी”ति सहभावपटिक्खेपेनेव विञ्जायति । एत्तावता पन अनवबुज्झन्तानं वसेन विवरित्वा वुत्तो । तेनाति अनेकेसं फस्सादीनं सहभावाभावेन । यदि नत्थितामत्तेन उपकारकता नत्थिपच्चयता, अनानन्तरातीतवसेनपि सियाति चोदनं सन्धायाह “सतिपी”तिआदि । तानीति पुरिमतरचित्तानि । ददमानं वियाति कस्मा वुत्तं, ननु ओकासं देतियेव । तथा हि वुत्तं “पवत्तिओकासदानेन उपकारकता”ति? सच्चमेतं, एवमज्झासया विय पच्चयधम्मा अभावं गच्छन्तीति दस्सनत्थं विय-सद्दगगहणं ।

नत्थिताविगमानं सतिपि पच्चयस्स धम्मस्स अनुपलब्धितासामञ्जे नत्थिविगतपच्चयेसु लब्भमानं विसेसमत्थं विभावेतुं “एत्थ चा”तिआदि वुत्तं । अभावमत्तेनाति हुत्वा अभावमत्तेन । तेनेत्थ निरोधानन्तरं पच्चयधम्मस्स उपकारकत्वं आह, यथा तं “ओकासदान”न्ति वुत्तं । सभावविगमेनाति एतेन निरोधतो परम्पि यतो “विगतता निरोधप्पत्तता”ति वुत्तं । पच्चयधम्मे यासं नत्थिताविगततानं वसेन नत्थिविगतपच्चया वुत्ता, तासं विसेसे दस्सिते नत्थिविगतपच्चयानं विसेसो दस्सितो होतीति “नत्थिता च निरोधानन्तरसुञ्जता विगतता निरोधप्पत्तता”ति वुत्तं, तत्थ निरोधानन्तरा न निरोधसमकालाति अधिप्पायो । तथाति इमिना यथा पच्चयधम्माविसेसेपि नत्थिविगतपच्चयभावविसेसो निद्धारितो, तथा अत्थिअविगतपच्चयभावविसेसोति इममत्थं उपसंहरति । यथा हि निरोधानन्तरनिरोधप्पत्तीहि नत्थिविगततानं भेदो लक्खितो, एवं पच्चयधम्मस्स धरमानतानिरोधानुपगमेहि अत्थिअविगततानन्ति । कथं पनायं धम्माविसेसे पच्चयभावविसेसो दुविज्जेय्यरूपेण ठितो सम्मा विभाविस्सतीति आह “धम्मानञ्ही”तिआदि । तदभिसमयाय तेसं पच्चयविसेसानं अधिगमत्थं ।

चतूसु खन्धेसु एकस्सपि असङ्गहितत्ताभावतो अनन्तरादीहीति विभत्तिं परिणामेत्वा योजना । अञ्जन्ति सुखुमरूपं । न हि तं पुरेजातपच्चयो होति । ननु च रूपरूपम्पि पुरेजातपच्चयभावेन कुसलत्तिके नागतन्ति आह “रूपरूपं पना”तिआदि । अञ्जत्थ आगतमेवाति यदिपि कुसलत्तिके नागतं, सनिदस्सनत्तिकादीसु पन आगतत्ता न सक्का रूपरूपस्स पुरेजातपच्चयतं पटिक्खिपितुन्ति अत्थो ।

पच्चयुद्देसवण्णना निड्डिता ।

पच्चयनिद्देसो

१. हेतुपच्चयनिद्देसवण्णना

१. हेतुपच्चयेन पच्चयभावो हेतुपच्चयोति उद्दिट्ठो, न हेतुपच्चयधम्मोति अत्थो । सोति हेतुभावेन पच्चयो । एत्थ च पठमविकप्पे यो हेतुपच्चयेन पच्चयभावो वुत्तो, यो च दुतियविकप्पे हेतुभावेन पच्चयो वुत्तो, सो यस्मा अत्थतो यथावुत्तस्स पच्चयधम्मस्स यथावुत्तानं पच्चयुप्पन्नानं हेतुपच्चयभावोयेव, तस्मा वुत्तं “उभयथापि हेतुभावेन उपकारकता हेतुपच्चयोति उद्दिट्ठोति दस्सितं होती”ति । यथा चेत्थ, एवं “आरम्मणपच्चयेन पच्चयभावो, आरम्मणभावेन वा पच्चयो आरम्मणपच्चयो”तिआदिना आरम्मणपच्चयादीसु अत्थो नेतब्बोति दस्सेन्तो “एस नयो सेसपच्चयेसुपी”ति आह । धम्मसभावो एव, न धम्मतो अञ्जा धम्मसत्ति नाम अत्थीति । उपकारकं धम्मन्ति पच्चयधम्मं आह । उपकारकतन्ति पच्चयतं ।

पच्यत्तनिद्विद्वोति पच्यत्तवसेन निद्विद्वो, पठमाय विभक्तिया निद्विद्वोति अत्थो । तेनाति पच्ययधम्मनिद्वेसभूतेन पच्यत्तनिद्विद्वेन पठमेन हेतुसद्वेन । **एतस्साति** हेतुसद्वाभिधेय्यमत्थमाह । सो हि छब्बिधो नवविधो द्वादसविधोति अनेकभेदेन भिन्नोपि हेतुभावसामञ्जेन एकज्झं कत्वा एकवचनेन वुत्तो । दुतियो हेतुसद्दोति आनेत्वा योजना । हेतुना सम्पयुत्तानन्ति अधिकतत्ता वुत्तं “हेतु सम्पयुत्तानं पच्ययो होन्तो हेतुना सम्पयुत्तानमेव पच्ययो होति, न विप्पयुत्तान”न्ति एवं पदमेतं । न हि सब्बेन सब्बं हेतुविप्पयुत्तधम्मानं हेतुपच्ययो न होतीति । सम्पयुत्तसद्दस्स सम्बन्धीसद्दत्ता “**सम्पयुत्तसद्दस्स सापेक्खत्ता**”ति वुत्तं । सम्पयुत्तोति हि वुत्ते केन सम्पयुत्तोति एकन्ततो सम्बन्धिअन्तरं अपेक्खितब्बं । तेनाह “**अञ्जस्स...पे०... विज्जायती**”ति । **नायं एकन्तोति** ख्यायं “दुतिये हेतुसद्दे अविज्जमाने”तिआदिना वुत्तो अत्थो, अयमेकन्तो न होति, अज्जापेक्खोपि सद्दो अञ्जस्स विसेसनं होतीति इदं न सब्बत्थेव सम्भवतीति अत्थो । “पच्यत्तनिद्विद्वो”ति इमिना पठमस्स हेतुसद्दस्स सम्पयुत्तसद्दानपेक्खतं आह । तेन वुत्तं “**हेहुपच्ययेन पच्ययोति एत्थेव ब्यावटो**”ति । **अविसिद्दुति** न विसेसिता । **एवन्ति** यथा हेतुसद्देन अञ्जत्थ ब्यावटेन सम्पयुत्ता न विसेसियन्ति किच्चन्तरपसुत्ता, एवं सम्पयुत्तसद्देन हेतुसद्दविसेसनरहितेन तदत्थमत्तब्यावटत्ता अविसेसतो सम्पयुत्तानं गहणं सिया । तेन वुत्तं “**सम्पयुत्तसद्देना**”तिआदि । **आहारिन्द्रियासम्पयुत्तस्स अभावतोति** आहारेहि इन्द्रियेहि च नसम्पयुत्तस्स धम्मस्स अभावतो । न हि फस्सचेतनाविज्जाणवेदनाजीवितविरहितो चित्तुप्पादो अत्थि । तेनाह “**वज्जेतब्बा...पे०... तं न कत**”न्ति । **वज्जेतब्बं** हेतुविप्पयुत्तं ।

एवम्पीति दुतियेन हेतुसद्देन गय्हमानेपि नापज्जति । यदिपि हेतवो बहवो, सामञ्जनिद्वेसो चायं, तथापि सामञ्जजोतनाय विसेसनिद्विद्वत्ताति अधिप्पायो । तेन वुत्तं “**पच्यत्त...पे०... वुत्तत्ता**”ति । **विनापि दुतियेन हेतुसद्देन हेतुसम्पयुत्तभावे सिद्धेपीति** इमिना यं वुत्तं “नायमेकन्तो”ति, तमेव उल्लिङ्गेति । **न पन हेतूनन्ति** इदं हेतुस्स पच्ययभावेन गहितत्ता पच्ययुप्पन्नभावेन गहणं न युज्जेय्याति आसङ्कमानं सन्धाय वुत्तं । तेनेवाह “**एवम्पि गहणं सिया**”ति । **सोति** दुतियो हेतुसद्दो । अपरे पन “हेतुसम्पयुत्तकान”न्ति एत्थ हेतूनञ्च सम्पयुत्तकानञ्चाति समासं विकप्पेन्ति । **पतिट्टामत्तादिभावेन निरपेक्खाति** हेतुज्ञानमग्गधम्मा पतिट्टानउपनिज्ज्ञाननिय्यानमत्तेन अञ्जधम्मनिरपेक्खा हेतुज्ञानमग्गपच्ययकिच्चं करोन्ति । **सापेक्खा एवाति** अञ्जसापेक्खा एव । **आहारितब्बइसितब्बा** आहारिन्द्रियपच्ययेहि उपकत्तब्बधम्मा । **तस्माति** यस्मा येहि सापेक्खा, ते अत्तनो पच्ययुप्पन्नधम्मे पच्ययभावेनेव परिच्छिन्दित्वा तिड्ढन्ति, तस्मा । तेनाह “**ते विनापि...पे०... न कत**”न्ति । **परिच्छिन्दन्ति** विसेसेन्ति । तन्ति दुतियं आहारिन्द्रियग्गहणं । **तत्थाति** आहारिन्द्रियपच्ययनिद्वेसे । न केवलञ्च तत्थेव, **इध च** हेतुपच्ययनिद्वेसे **दुतियेन हेतुग्गहणेन पच्ययुप्पन्नानं पुन विसेसनकिच्चं नत्थि**, कस्मा? पच्ययभूतेनेव हेतुना सम्पयुत्तानं अञ्जेसञ्च हेतूनं अविच्छिन्नत्ता ।

पुरिमवचनापेक्खो वुत्तस्सेव निद्वेसोति तं-सद्दस्स पटिनिद्वेसभावमाह । **पाकटीभूते एव** अत्थे पवत्तति, पाकटीभावो च अञ्जानपेक्खेन सद्देन पकासितत्ता वेदितब्बो । **अनपेक्खनीयो** अत्थन्तरब्यावटत्ता । **अञ्जोति** हेतुसद्दतो अञ्जो । **निद्विसितब्बपकासको वुत्तो नत्थि**, यो तं-सद्देन पटिनिद्वेसं लभेय्य ।

यदि एवं “तंसमुद्धानान”न्ति एत्थ कथन्ति आह “**हेतुसम्पयुत्तकानन्ति इमिना पना**”तिआदि । तत्थ **पन-सद्दो** सतिपि हेतू हेतुसम्पयुत्तकानं निद्वेसभावे हेतुसम्पयुत्तकसद्दे लब्धमानानं निद्विसितब्बानं पाकटीकरणसङ्घातं हेतुसद्दतो विसेसं जोतेति । “हेतुसम्पयुत्तकान”न्ति इमस्स समासपदस्स उत्तरपदत्थप्पधानत्तमाह “**पच्ययुप्पन्नवचनेना**”ति । तेन च यथाधिप्पेतस्स अत्थस्स एकदेसोव वुच्चति धम्मानं विसेसनभावतोति आह “**असमत्तेना**”ति । विसेसनं नाम विसेसितब्बापेक्खन्ति आह “**पच्ययुप्पन्नवचनन्तरापेक्खेना**”ति । वुत्तताय विना पटिनिद्वेसता नत्थीति “**पुब्बे**

वृत्तेना'ति वृत्तं ।

तं-सद्देन निद्विसितब्बन्ति "तंसमुद्धानान"न्ति एत्थ तं-सद्देन निद्विसितब्बं हेतुसम्पयुत्तकसद्दे पाकटीभूतं किं पनाति पुच्छति । ते हेतू चेव...पे०... हेतुसम्पयुत्तका च तं-सद्देन निद्विसितब्बा हेतुसम्पयुत्तकसद्दे पाकटीभूताति सम्बन्धो । अञ्जथाति "येहि हेतूही"तिआदिना वृत्तप्पकारतो अञ्जथा अञ्जेन पकारेन । तं अञ्जं पकारं दस्सेन्तो "ते हेतू...पे०... सम्बन्धे सती"ति आह । इधाति अनन्तरं वृत्तसम्बन्धनं भुम्मनिद्वेसेन परामसति । तेनेवाति पठमेनेव हेतुसद्देन । तं-सद्देन निद्विसितब्बाति "तंसमुद्धानान"न्ति एत्थ तं-सद्देन निद्विसितब्बा यथा पाकटा, एवं पुब्बे "तंसम्पयुत्तकान"न्ति वृत्तचोदनायम्पि एवमेव तेनेव तं-सद्देन निद्विसितब्बा पाकटा भवितुं अरहन्ति । तथा च सति निद्विसितब्बस्स...पे०... न युज्जेय्य । दुविधम्पि वा हेतुग्गहणं अपनेत्वाति "हेतू हेतुसम्पयुत्तकान"न्ति एत्थ कतं द्विप्पकारहेतुग्गहणं अविचारेत्वा "तंसम्पयुत्तकानन्ति अवत्वा"तिआदिना तं-सद्देवचनीयतं चोदेति, "निद्विसितब्बस्स अपाकटत्ता"तिआदिना परिहरति च । हेतू हि पच्चयाति इदं अयं हेतुपच्चयकथाति कत्वा वृत्तं ।

तं न वृत्तन्ति चित्तसमुद्धानवचनं न वृत्तं । तस्साति सहजातपच्चयस्स । कटत्तारूपस्स पच्चयभावो न वृत्तो भवेय्य, वृत्तोव सो "विपाकाव्याकतो एको खन्धो तिण्णन्नं खन्धानं कटत्ता च रूपानं सहजातपच्चयेन पच्चयो, तयो खन्धा एकस्स खन्धस्स कटत्ता च रूपान"न्तिआदिना, तस्मा चित्तचेतसिकानं कटत्तारूपपच्चयभावो न सक्का निवारेतुं । तत्थाति सहजातपच्चयनिद्वेसे । तत्थ हि "चित्तचेतसिका धम्मा चित्तसमुद्धानानं रूपानं सहजातपच्चयेन पच्चयो"ति चित्तसमुद्धानरूपानि एव निद्विद्धानि । इधापीति इमस्मिं हेतुपच्चयनिद्वेसेपि । एवं भवितब्बन्ति "चित्तसमुद्धानान"न्ति निद्वेसेन भवितब्बं । यदि एवं कस्मा तथा न वृत्तन्ति आह "चित्तसमुद्धानानन्ति पना"तिआदि । विसेसितं होति सब्बचित्तचेतसिकासमुद्धानभावेन । वचनेनाति यथादस्सितेन सहजातपच्चयनिद्वेसवचनेन । चित्तचेतसिकानं पच्चयभावो एव हि तत्थ पच्चयनिद्वेसे वृत्तो, न चित्तचेतसिकानं समुद्धानभावोति अधिप्पायो ।

हेतुआदिपटिबद्धतञ्च दस्सेति यदग्गेन तानि चित्तपटिबद्धवृत्तीनि, तदग्गेन तंसम्पयुत्तधम्मपटिबद्धवृत्तीनिपि होन्तीति । आरम्मणमेतं होतीति यदेतं कुसलाकुसलचेतनावसेन मनोद्वारे चेतनं सेसद्वारेसु कायवचीपयोगवसेन सङ्कप्पनं, यञ्च कामरागादीनं सन्ताने अनुसयनं, एतं आरम्मणं एसो पच्चयो कम्मविज्जाणस्स ठितिया पतिट्टानाय । पतिट्टित्तेति कम्मं जवापेत्वा पटिसन्धिआकड्डनसमत्थतापतिट्टापत्ते कम्मविज्जाणे विरुद्धेति ततो एव कम्मविज्जाणतो पटिसन्धिविज्जाणबीजे विरुद्धे विरुहन्तेति अत्थो । अथ वा पतिट्टा विज्जाणस्स होतीति किलेसाभिसङ्घारसङ्घाते कम्मविज्जाणस्स ठितिया पवत्तिया आरम्मणे पच्चये पटिसिद्धे आयतिपटिसन्धिविज्जाणस्स पतिट्टा होति, तस्मिं पटिसन्धिविज्जाणे पुनर्भवाभिनिब्बत्तिवसेन पतिट्टित्ते पतिट्टहन्ते विरुद्धे बीजभावेन विरुहन्ते नामरूपस्स अवक्कन्ति होतीति एवमेत्थ अत्थो वेदितब्बो । तेनाह "पटिसन्धिनामरूपस्स विज्जाणपच्चयता वृत्ता"ति ।

पुरिमतरसिद्धायाति खेत्तभावनिब्बत्तिया पुरेतरमेव सिद्धाय पथविया । अत्तलाभोयेव चेत्य पतिट्टानं, न पटिलद्धत्तभावानं अवद्धानन्ति दस्सेन्तो "पतिट्टानं कम्मस्स कटत्ता उप्पत्तीति वृत्तं होती"ति आह ।

सेसरूपानन्ति पटिसन्धिकखणे पथवीधातुआदीनं सेसरूपानं, पवत्ते पन तिसन्ततिरूपानम्पि । सहभवनमत्तं वा दस्सेति । सहभावेनपि हि अत्थि काचि विसेसमत्ता । कत्थचि कत्थचीति पकतिकालभवविसेसादिके । ततियपकतियञ्चि पठमकप्पिककाले च भावकलापो नत्थि, रूपभवे कायकलापोपि । आदि-सद्देन तत्थेव घानजिक्काकलापा, कामभवे च अन्धादीनं चक्खादिकलापा सङ्गहन्ति । कत्थचि अभावाभावतोति नामरूपोकासे कत्थचिपि अभावाभावतो ।

तेसन्ति पवत्तियं कटत्तारूपादीनं । न हि हेतु पवत्तियं कटत्तारूपस्स पच्चयो होति, उतुआहारजानं पन सम्भवोयेव नत्थि । तेन वुत्तं “पच्चयभावप्पसङ्गोयेव नत्थी”ति । न पन लब्धति पच्चयपच्चनीये तादिसस्स वारस्स अनुद्धटत्ता । इदन्ति “पवत्तियं कटत्तारूपादीनं पच्चयभावपटिबाहनतो”ति इदं “हेतू सहजातान”न्ति अदेसनाय परिहारवचनं, ईदिसी पन चोदना अनोकासा एवाति दस्सेतुं “भगवा पना”तिआदि वुत्तं । यो हि धम्मो यथा भगवता देसितो, सो तथेव गहेतब्बोति ।

हेतुपच्चयनिद्देसवण्णना निड्ढिता ।

२. आरम्मणपच्चयनिद्देसवण्णना

२. उप्पज्जनक्खणेयेवाति एत्थ उप्पादतो पट्टाय याव भङ्गा उद्धं पज्जनं गमनं पवत्तनं उप्पज्जनं, तस्स खणो, तस्मिं उप्पज्जनक्खणेति एवं वा अत्थो दट्टब्बो । एवञ्चि सति उप्पज्जनसद्देन उप्पन्नसद्देन विय सब्बे पवत्तमानभावा सङ्गहिता होन्ति, न उप्पादमत्तं । तेनाति चक्खुविज्जाणादीनं वत्तमानक्खणेयेव रूपादीनं आरम्मणपच्चयत्तेन ।

अनालम्बियमानानन्ति सब्बेन सब्बं नालम्बियमानानन्ति अत्थो । अज्जथा हि यथावुत्तानं रूपादीनं यदा आरम्मणपच्चयत्ताभावो, तदा अनालम्बियमानतावाति । सब्बरूपाणीति सब्बानि रूपायतनानि, यत्तकानि तानि आपाथगतानि योग्यदेसे ठितानि, तानि सब्बानीति अत्थो । सह न होन्तीति एकज्झं आरम्मणं न होन्ति । सतिपि हि अनेकेसं एकज्झं आपाथगमने यत्थ यत्थ पुब्बाभोगो, तं तंयेव आरम्मणं होति, न सब्बं । नीलादिसङ्घातवसेन चेत्तं वुत्तं, न पच्चेकं नीलादिरूपायतनमत्तवसेन । समुदितानियेव हि रूपायतनानि चक्खुविज्जाणस्स आरम्मणं, न विसुं विसुन्ति धातुविभङ्गवण्णनायं दस्सितोयं नयो । यं पन अट्टकथायं “ते ते विसुं विसुं आरम्मणपच्चयो होन्ती”तिपि वुत्तं, तम्पि यथावुत्तमेवत्थं सन्धाय वुत्तं । अज्जथा रूपायतनं मनिन्द्रियगोचरं नाम न सिया । सद्दादीसुपि एसेव नयो । तेनेवाह “तथा सद्दादयोपी”ति । “सह न होन्ती”ति वुत्तमत्थं पाळिया विभावेतुं “यं यन्ति हि वचनं रूपादीनि भिन्दती”ति आह ।

“ये एते”तिआदिको पुरिमो अत्थो, “न एकतो होन्ती”तिआदिको पन पच्छिमो, “सब्बारम्मणतादिवसेन वा इधापि अत्थो गहेतब्बो”ति कस्मा वुत्तं । न हि “यं यं वा पनारब्भा”ति इमिस्सा पाळिया विय “यं यं धम्मं आरब्भा”ति इमस्स पाठस्स पुरतो मनोविज्जाणस्स सब्बारम्मणता नागता । वुत्तञ्चि “सब्बे धम्मा मनोविज्जाणधातुया तंसम्पयुत्तकानञ्च धम्मानं आरम्मणपच्चयेन पच्चयो”ति । न हि अनन्तरमेव पाळियं सरूपतो आगतमत्थं गहेत्वा पदन्तरं संवण्णेत्तब्बं । तत्थ हि “रूपारम्मणं वा”तिआदिना नियमवसेन छ आरम्मणानि वत्त्वा “यं यं वा पनारब्भा”ति वचनं सब्बारम्मणतादिदस्सनन्ति युत्तमेवेतन्ति, इध पन सब्बारम्मणतं वत्त्वा पुन “यं यं धम्मं आरब्भा”ति वुच्चमानं सब्बारम्मणतादस्सनन्ति कथमिदं युज्जेय्य? कमाभावोपि “सब्बे धम्मा”ति अविसेसवचनेनेव सिद्धो आरम्मणानुपुब्बियाव अगहितत्ता । न हि मनोधातुया विय मनोविज्जाणधातुया इध आरम्मणानि अनुपुब्बतो गहितानि, तत्थ विय वा एतेनेव नियमाभावोपि संवण्णितोति वेदितब्बो । तस्मा अट्टकथायं वुत्तनयेनेवेत्थ अत्थो गहेतब्बो ।

पवत्तन्ति पवत्तनं । नदिया सन्दनं पब्बतस्स ठानन्ति हि वुत्ता अविरतमविच्छेदनायं तथापवत्तिकिरियाव । तेनाह “अविरतं अविच्छिन्नं सन्दन्ती”ति । एवन्ति यथा “सन्दन्ती”ति वत्तमानवचनं वुत्तं, एवं “ये ये धम्मा उप्पज्जन्ती”ति सब्बसङ्गहवसेन उप्पज्जनस्स गहितत्ता आरम्मणपवगगतो “उप्पज्जन्ती”ति वत्तमानवचनं वुत्तन्ति अत्थो । तेनाह अट्टकथायं “सब्बकालसङ्गहवसेना”तिआदि । तथा च वुत्तं “अतीतानागत...पे०... अधिप्पायो”ति, अतीतानागतपच्चुप्पन्नानं चित्तचेतसिकानन्ति अत्थो । समुदायवसेनाति चित्तेन रासीकरणवसेन । अधिप्पायोति इमिना

वत्तमानुपचारेण विनाव ‘‘ये ये धम्मा उप्पज्जन्ती’’ति एत्थ वत्तमानत्थं सक्का योजेतुन्ति इममत्थं उल्लिङ्गेति । तेनाह ‘‘इमे पना’’तिआदि । यदिपि पच्चयधम्मा केचि अतीता अनागतापि होन्ति, पच्चयुप्पन्नधम्मो पन पच्चुप्पन्नो एवाति आह ‘‘अतीतानागतानं न होन्ती’’ति । उप्पादे वा हि पच्चयुप्पन्नस्स पच्चयेन भवितब्बं ठितियं वाति । तस्माति यस्मा अतीतानागता परमत्थतो नत्थि, तस्मा । तेसूति पच्चयुप्पन्नेसु । तंतंपच्चयाति तं तं रूपादिआरम्मणं पच्चयो एतेसन्ति तंतंपच्चया । अयमत्थो दस्सितो होति समानसभावत्ता । न हि अत्थाभेदेन सभावभेदो अत्थि । न पन तंतंपच्चयवन्तता दस्सिता होति अतीतानागतेसु निप्परियायेन तदभावतो । यस्मा पच्चयवन्तो पच्चयुप्पन्नायेव, ते च पच्चुप्पन्नायेवाति ।

यं यं धम्मं ते ते धम्माति यंनिमित्तायं वचनभेदो, तं दस्सेतुं ‘‘एत्थ चा’’तिआदि आरब्धं । रूपा रूपधम्मा हि कलापतो पवत्तमानापि चित्तचेतसिकानं कदाचि विसुं विसुं आरम्मणं होन्ति, कदाचि एकज्झं, न एत्थ नियमो अत्थि, पुरिमाभोगोयेव पन तथागहणे कारणं । तयिमं दीपेतुं भगवता यं वचनभेदो कतोति च सक्का वत्तुं, यस्मा पन एककलापपरियापन्नानम्पि धम्मानं एकज्झं गहणे न समुदायो गहति तदाभोगाभावतो, अथ खो समुदिता धम्मा एवाति सहगहणम्पि विसुंगहणगतिकं, तस्मा विसुंगहणसम्भावदीपनत्थं ‘‘यं यं’’न्ति वत्त्वा सतिपि विसुंगहणे ते सब्बे एकज्झं आरम्मणपच्चयो होन्तीति दस्सनत्थं ‘‘ते ते’’ति वुत्तन्ति इममत्थं दस्सेन्तो ‘‘चत्तारो हि खन्धा’’तिआदिमाह । तत्थ वेदनादीसूति वेदनादीसु चतूसु खन्धेसु अभिन्दित्वा गहणवसेन, भिन्दित्वा पन गहणवसेन फस्सादीसु । यो च रूपादिकोति इदं विज्जाणन्तरस्स साधारणारम्मणवसेन वुत्तं, ये च अनेके फस्सादयोति इदं असाधारणारम्मणवसेन । ते सब्बेति ते साधारणासाधारणप्यभेदे सब्बेपि आरम्मणधम्मे । एकेकमेव आरब्ध उप्पज्जन्तीति एत्थ यं वत्तब्बं, तं हेट्ठा वुत्तमेव । रूपा रम्मणधम्मा च अनेके नीलादिभेदतो । तथाति अनेके । तेन भेरिसद्दादिके, मूलगन्धादिके, मूलरसादिके, कथिनसम्फस्सादिके, वेदनादिके च सङ्गहति । अनेकेति हि इमिना अनेककलापगतानंयेव वण्णादीनं इन्द्रियविज्जाणारम्मणभावमाह । सामज्जतो हि वुत्तं यथारहं भिन्दित्वा निदस्सितब्बं होतीति ।

कुसलविपाकस्साति कुसलस्स विपाकस्स च । न हि निब्बानं पुब्बे निवुत्थन्ति इदं ‘‘दिट्ठनिब्बानोयेवा’’तिआदिना वक्खमानमेव अत्थं हृदये ठपेत्वा वुत्तं । पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणेन हि निब्बानविभावनं अदिट्ठसच्चस्स वा सिया दिट्ठसच्चस्सपि वा । तत्थ अदिट्ठसच्चेन ताव तं विभावेतुमेव न सक्का अप्पटिविद्धत्ता, इतरस्स पन पगेव विभूतमेवाति तं तेन विभावितं नाम होतीति अधिप्पायो । एत्थ च ‘‘न च तं वुत्तं’’न्ति इमिना पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणस्स निब्बानारम्मणकरणाभावं आगततो दस्सेत्वा ‘‘न हि निब्बानं’’न्तिआदिना युत्तितो दस्सेति । तत्थ ‘‘न पुब्बे निवुत्थं असङ्घत्ता’’ति कस्मा वुत्तं? गोचरासेवनाय आसेवितस्सपि निवुत्थन्ति इच्छितत्ता । दिट्ठसच्चोयेव हि पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणेन निब्बानं विभावेति, न अदिट्ठसच्चो । तं पन जाणं खन्धे विय खन्धपटिबद्धेपि विभावेतीति निब्बानारम्मणखन्धविभावने निब्बानम्पि विभावेतीति सक्का विज्जातुं । एतेन पयोजनाभावचोदना पटिक्खित्ताति दट्ठब्बा । एवं अनागतंसजाणेपि योजेतब्बन्ति यथा पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणस्स निब्बानारम्मणता दस्सिता, एवं अनागतंसजाणेपि यथारहं योजेतब्बं । तत्थ पन ‘‘खन्धपटिबद्धविभावनकाले’’तिआदिना योजना वेदितब्बा । तेन वुत्तं ‘‘यथारहं’’न्ति । कस्सचि अभिज्जाप्पत्तस्सपि रूपावचरस्स, पगेव इतरस्स ।

आरम्मणपच्चयनिद्देसवण्णना निड्डिता ।

३. अधिपतिपच्चयनिद्देसवण्णना

३. धुरसहचरियतो धोरेय्यो ‘‘धुर’’न्ति वुत्तोति आह ‘‘धुरन्ति धुरग्गाहं’’न्ति । छन्दस्स पुब्बङ्गमतासिद्धं पासंसभावं

उपादाय अट्टकथायं “जेट्टक”न्ति वुत्तन्ति तमेवत्थं दीपेन्तो “सेट्ट”न्ति आह । तथा हि वुत्तं अट्टसालिनियं “छन्दं पुब्बङ्गमं कत्वा आयूहित”न्ति । पुरिमछन्दस्साति “छन्दाधिपती”ति पुरिमस्मिं पदे निद्देसवसेन वुत्तस्स छन्दसदस्स समानरूपेण सदिसाकारेण । तदनन्तरं निद्दिट्ठेनाति तस्स पुरिमस्स छन्दसदस्स अनन्तरं निद्देसवसेन वुत्तेन । ततो एव च तंसमानत्थताय च तंसम्बन्धेन “छन्दसम्पयुत्तकान”न्ति एत्थ छन्दसद्वेनेव अधिपतिसद्वरहितेनाति अत्थो । पच्चयभूतस्साति अधिपतिपच्चयभूतस्स । सम्पयुत्तकविसेसनभावोति अत्तना सम्पयुत्तधम्मानं सो एव अधिपतिपच्चयतासङ्घातो विसेसनभावो । एस नयोति इमिना “वीरियाधिपति वीरियसम्पयुत्तकानन्ति आदीसु पुरिमवीरियस्स समानरूपेणा”ति आदिना वत्तब्बं अत्थवचनं अतिदिसति ।

कुसलाब्बाकतानं पवत्तिन्ति कुसलाब्बाकतानं अधिपतीनं पवत्तनाकारं । अलद्धं आरम्मणं लद्धब्बं लब्भनीयं, लद्धं वा सक्कुण्यं, दुतिये पन अत्थे लाभमरहतीति लद्धब्बं । अवज्जातन्ति पगेव अनवज्जातन्ति अत्थो ।

अप्पनाप्पत्ता कुसलकिरियधम्मा महाबला साधिपतिका एव होन्ति, तथा मिच्छत्तनियतापीति आह “अप्पनासदिसा...पे०... नुप्पज्जन्ती”ति । अप्पनासदिसाति अप्पनाप्पत्तसदिसा । कम्मकिलेसावरणभूता च तेति ते मिच्छत्तनियतधम्मा कम्मावरणभूता, ये आनन्तरियप्पकारा किलेसावरणभूता, ये नियतमिच्छादिट्ठिधम्मा, सम्पयुत्तचेतनाय पनेत्थ किलेसावरणपक्खिकता दट्टब्बा आनन्तरियचेतनासम्पयुत्तस्स पटिघस्स कम्मावरणपक्खिकता विय । पच्चक्खगति अनन्तरताय विना भाविनीति वुत्तं “पच्चक्खसग्गानं कामावचरदेवानम्पी”ति । तेन तेसु आनन्तरिया विय असम्भाविनो अहेतुकाभिनिवेसादयोपीति दस्सेति ।

तिविधोपि किरियारम्मणाधिपतीति एत्थ अयं किरियारम्मणाधिपतीति अज्झत्तारम्मणो अधिप्पेतो, उदाहु बहिद्धारम्मणोति उभयथापि न सम्भवो एवाति दस्सेन्तो “कामावचरादिभेदतो पना”ति आदिमाह । तत्थ परसन्तानगतानं सारम्मणधम्मानं अधिपतिपच्चयता नत्थीति सम्बन्धो । अभावतोति अवचनतो । अवचनज्झि नाम यथाधम्मसासने अभिधम्मे अभावो एवाति एतेनेव अनुद्धटतापि अवुत्ततो वेदितब्बा । अज्झत्तारम्मणबहिद्धारम्मणद्वयविनिमुत्तस्स सारम्मणधम्मस्स अभावतो नत्थीति विज्जायतीति वत्तब्बे तमेव विज्जायमानतं सम्भावेन्तो “नत्थीति विज्जायमानेपी”ति आह । तेन वुत्तं “बहिद्धा खन्धे”ति आदि । रूपे एव भवितुं अरहति एदिसेसु ठानेसु अरूपे असम्भवतोति अधिप्पायो । असम्भवतो च यथावुत्तपाळिअनुसारतोति वेदितब्बन्ति । “विचारित”न्ति कस्मा वुत्तं, ननु “अतीतारम्मणे अनागते खन्धे गरुं कत्वा अस्सादेती”ति आदिवचनतो अरूपेपि एदिसेसु ठानेसु खन्धसद्वो पवत्ततेव । आवज्जनकिरियसम्भावतो पनाति इदं यथादस्सितपाळिया विरोधपरिहरणाधिप्पायेन वुत्तं, अवचनं पन कत्थचि विनेय्यज्झासयेन, कत्थचि नयदस्सनेन होतीति कुतो विरोधावसरो ।

अधिपतिपच्चयनिद्देसवण्णना निट्ठिता ।

४. अनन्तरपच्चयनिद्देसवण्णना

४. यथावुत्ता निरोधानन्तरसुज्जता निरोधप्पत्तता ओकासदानविसेसो, अत्तनो अनुरूपचित्तुप्पादनसमत्थता चित्तनियमहेतुता, तत्थ अनन्तरुप्पादनसमत्थता च सण्ठानाभावतो सुट्टुतरं निरन्तरुप्पादनसमत्थता च चित्तनियमहेतुविसेसो दट्टब्बो । धातुवसेनाति विज्जाणधातुमनोधातुमनोविज्जाणधातुवसेन । एत्तका एव हि धातुयो भिन्नसभावा अनन्तरपच्चयताय नियमेत्वा वत्तब्बा, अभिन्नसभावा पन विसेसाभावतो पुरिमतामत्तंयेव विसेसं पुरक्खत्वा

वत्तब्बाति ता कुसलादिभेदेन तथा वुत्ता । तेनाह “**कुसलादिवसेन चा**”ति । या पन मनोधातुमनोविञ्जाणधातुवसेन अनन्तरपच्चयता वत्तब्बा, तत्थ मनोविञ्जाणधातु मनोधातुया अनन्तरपच्चयेन पच्चयोति वुच्चमानो सम्मोहो सिया, पुरे मनोधातुया अनन्तरपच्चयभावेन वुत्ता, इदानि मनोविञ्जाणधातु मनोधातुयाति पच्चयपच्चयुप्पन्नविसेसा न विञ्जायेय्य, मनोधातुया पन चक्खुविञ्जाणादिधातूनं अनन्तरपच्चयभावे वुच्चमाने नियमो नत्थि । तेनाह “**मनोधातु चक्खुविञ्जाणधातुयाति चा**”ति । तथेवाति नियमाभावतो एवाति अत्थो । तस्माति यस्मा इतो अञ्जथा देसनाय पच्चयपच्चयुप्पन्नानं विसेसाभावो चित्तविसेसदस्सनविच्छेदो नियमाभावो चाति इमे दोसा आपज्जन्ति, तस्मा । निदस्सनेनाति धातुवसेन निदस्सनेन । नयं दस्सेत्वाति “मनोविञ्जाणधातु तंसम्पयुत्तका च धम्मा मनोधातुया तंसम्पयुत्तकानञ्च धम्मानं अनन्तरपच्चयेन पच्चयो”ति एवमादिकस्स अनन्तरपच्चयताग्गहणस्स नयं दस्सेत्वा । निरवसेसदस्सनत्थन्ति निरवसेसस्स अनन्तरपच्चयभाविनो चित्तुप्पादस्स दस्सनत्थं ।

सदिसकुसलानन्ति समानकुसलानं, समानता चेत्थ एकवीथिपरियापन्नताय वेदितब्बा । तेनेवाह “**भूमिभिन्नानम्पि पच्चयभावो वुत्तो होती**”ति । समानवीथिता च यस्मा समानवेदना समानहेतुका च होन्ति, तस्मा “**वेदनाय वा हेतूहि वा सदिसकुसलान**”न्ति आह । वा-सद्वो चेत्थ अनियमत्थो । तेन जाणसङ्खारादिभेदस्सपि विकप्पनवसेन सङ्गहो दट्ठब्बो । चुतिपि गहिता तंसभावत्ता । भवङ्गचित्तमेव हि परियोसाने “चुती”ति वुच्चति । कुसलाकुसलानन्तरञ्च कदाचि सा उप्पज्जतीति तदारम्माणम्पि गहितन्ति दट्ठब्बं, किरियजवनानन्तरं तदारम्माणुप्पत्तियन्ति अधिप्पायो ।

कामावचरकिरियाय आवज्जनस्साति अयमेत्थ अत्थो अधिप्पेतोति दस्सेन्तो “**आवज्जनग्गहणेन कामावचरकिरियं विसेसेती**”ति आह । तमेव हि अत्थं पाकटतरं कातुं “**कामावचरविपाको**”तिआदि वुत्तं । वोट्टब्बनम्पि गहितं सन्तीरणानन्तरत्ताति अधिप्पायो ।

अनन्तरपच्चयनिद्देसवण्णना निड्ढिता ।

६. सहजातपच्चयनिद्देसवण्णना

६. पोरणपाठोति पुरातनो अट्टकथापाठो । इमस्साति इमस्स पदस्स । अवुत्तस्साति पाळियं अवुत्तस्स । यदिपि सहगतसदस्स अत्थसंवण्णनायं संसट्टसदस्स विय समानत्थस्सपि कत्थचि सदन्तरस्स अत्थो वुच्चति परियायविसेसबोधनत्थं, तथापि न मूलसदस्स अत्थो विभावितो होतीति दस्सेन्तो आह “**न च...पे... होती**”ति । “अञ्जमञ्ज”न्ति च “अञ्जअञ्ज”न्ति वत्तब्बे म-कारागमं कत्वा निद्देसो, कम्मव्यतिहारे चेतं पदं, तस्मा इतरेतरन्ति वुत्तं होति । पच्चयपच्चयुप्पन्नानं एकस्मिंयेव खणे पच्चयुप्पन्नपच्चयभावस्स इच्छितत्ता यो हि यस्स पच्चयो यस्मिं खणे, तस्मिंयेव खणे सोपि तस्स पच्चयोति अयमेत्थ अञ्जमञ्जपच्चयता । तथा हि अट्टकथायं “अञ्जो अञ्जस्सा”ति वत्वा “इमिना...पे... दीपेती”ति वुत्तं । ओक्कमनं पविसनन्ति अत्थो । आसनक्खणे हि धम्मा पुरिमभवतो इमं भवं पविसन्ता विय होन्ति । तेन वुत्तं “**परलोकतो इमं लोकं आगन्त्वा पविसन्तं विय उप्पज्जती**”ति । तस्मा अविसेसेन पटिसन्धि ओक्कन्तिसद्वाभिधेय्याति अधिप्पायेन वुत्तं “**ओक्कन्ति...पे... अधिप्पायेनाहा**”ति । तंनिवारणत्थन्ति तस्स खणन्तरे रूपीनं सहजातपच्चयभावस्स “कञ्चि काले न सहजातपच्चयेन पच्चयो”ति निवारणत्थं । तेन पदद्वयेन समानेसु पच्चयपच्चयुप्पन्नधम्मेसु पुरिमतो पच्छिमस्स विसेसमत्थं दस्सेति ।

एवञ्च “कञ्चि काले”ति पदस्स “केचि कालेति वा, किस्मिञ्चि काले”ति वा विभक्तिविपल्लासेन अत्थो

गहेतब्बोति अधिप्पायेन पठमविकप्पं दस्सेत्वा इदानि पकारन्तरेन दस्सेतुं “**कञ्चि कालेति केचि किस्मिञ्चि कालेति वा अत्थो**”ति आह । तेन “कञ्ची”ति अयं सामञ्जनिद्देशोति दस्सेति । यो हि अयं “केची”ति पच्चत्तबहुवचनाभिधेय्यो अत्थो, यो च “किस्मिञ्ची”ति भुम्मेकवचनाभिधेय्यो, तदुभयं सति कालवन्तकालताविभागे किंसदस्स वचनीयतासामञ्जेन पन एकज्झं कत्वा “कञ्ची”ति पाळियं वुत्तन्ति तं विभजित्वा दस्सेतुं “**केचि किस्मिञ्ची**”ति वुत्तं । अट्टकथायं पन “किस्मिञ्ची”ति भुम्मवसेनेव वुत्तं । तेन यथावुत्तअत्थविभागेन पदेन । **वत्थुभूताति** वत्थुसभावा । हदयरूपमेव सन्धाय वदति । **रूपन्तरानन्ति** हदयवत्थुतो अञ्जरूपानं । अरूपीनं सहजातपच्चयतं पुब्बे “**ओक्कन्तिक्खणे नामरूपं**”न्ति एत्थ अनिवारितं निवारेतीति योजना, तथा वत्थुस्स च कालन्तरे पटिसन्धिकालतो अञ्जस्मिं काले अरूपीनं निवारेतीति । **एवञ्च कत्वाति** आदिना यथावुत्तअत्थवण्णनाय पाळियं विभक्तिनिद्देशस्स रूपकभावमाह । पुनपि पुरिमतो पच्छिमस्स उपचयेन विसेसं दस्सेतुं “**पुरिमेन चा**”ति आदि वुत्तं । तत्थ **पुरिमेनाति** “**ओक्कन्तिक्खणे नामरूपं**”न्ति इमिना पच्चयनिद्देशवचनेन । “**एको खन्धो वत्थु च तिण्णं खन्धानं**”न्ति आदिना पटिच्चवारादिपाठेन । अत्थविवरणञ्चि पच्चयनिद्देशपाळिया सब्बेपि सत्त महावारा । वत्थुस्स वत्तब्बत्ते आपन्ने किन्ति पच्चयोति तस्स नामस्साति योजना । **एतेनाति** “रूपिनो धम्मा अरूपीनं धम्मानं”न्ति एतेन वचनेन । **केवलस्साति** नामरहितस्स वत्थुस्स । **तथाति** नामस्स पच्चयभावेन ।

कत्थचीति “रूपिनो धम्मा अरूपीनं धम्मानं कञ्चि कालं सहजातपच्चयेन पच्चयो”ति एतस्मिं निद्देशे । एत्थ हि अञ्जमञ्जसहजातपच्चयभावो लब्धति । **वचनेनाति** “अञ्जमञ्ज”न्ति इमिना वचनेन पाळियं सहजातपच्चयभावस्स असङ्गहितत्ता, अत्थतो पन लब्धतेवाति । तेनाह “**लब्धमानेपी**”ति । **तस्साति** अञ्जमञ्जपच्चयत्तस्स । **एवन्ति** “न अञ्जमञ्जवसेना”ति इमिना पकारेन । **समुदायेकदेसवसेन सामिवचनन्ति** अवयवावयविसम्बन्धे अवयविनि सामिवचनन्ति अत्थो, **निद्धारणे वा** “कण्हा गावीन”न्ति आदीसु विय ।

सहजातपच्चयनिद्देशवण्णना निट्ठिता ।

८. निस्सयपच्चयनिद्देशवण्णना

८. **किस्मिञ्चि कालेति इदं न लब्धति** सब्बदापि निस्सयपच्चयताय लब्धमानत्ता । सहजं पुरेजन्ति हि विभागं अनामसित्वा निस्सयतामत्तमेव निस्सयपच्चयता । **वत्थुरूपं पञ्चवोकारभवेति** वत्थुरूपं पञ्चवोकारभवे चाति च-सद्वो लुत्तनिट्ठित्तो दट्ठब्बो । **तस्साति** आरुप्पविपाकट्टपनस्स । **पकासेतब्बत्ताति** इमिना अपाकटं पाकटं कत्वा वचनेन चोदना अनोकासाति दस्सेति ।

निस्सयपच्चयनिद्देशवण्णना निट्ठिता ।

९. उपनिस्सयपच्चयनिद्देशवण्णना

९. **उपनिस्सये तयोति** अनन्तरारम्भणपकतूपनिस्सयप्पभेदे तयो उपनिस्सये । **अनेकसङ्गाहकतायाति** अनेकेसं पच्चयधम्मानं सङ्गहणतो । **एकन्तेनेव होन्ति** चित्तनियमहेतुभावेन पवत्तिनियमतो । **येसु पदेसूति** येसु कुसलादिपदेसु । **सङ्गहितोति** सङ्गहं गतो, कुसलादिपदेसु येसं पदानंयेव अनन्तरूपनिस्सयो लब्धतीति अत्थो । **तेसु “केसञ्ची”ति न वुत्तं** । कस्मा? **न सक्का वत्तुं** एकन्तेनेव उपलब्धनतो । **तेसूति** कुसलाकुसलपदेसु । न हि कुसलो अकुसलस्स

अनन्तरूपनिस्सयो होति, अकुसलो वा कुसलस्स, आरम्मणपकतूपनिस्सया पन अनेकन्तिका, तस्मा तत्थ “केसञ्ची”ति वुत्तं। **सिद्धानं पच्चयधम्मानन्ति** पच्चयभावेन पुरिमनिष्फन्नानं कुसलादीनं कुसलस्स अकुसलस्स वाति अत्थो। **अकुसलादीहीति** यथासङ्ख्यं अकुसलेन कुसलेन वा। **अविसेसेनाति** यथावुत्तविसेसे नियमं अग्गहेत्वा अकुसलादीसु अकुसलकुसलानं “केसञ्ची”तिआदिना।

अनारम्मणत्ता आरम्मणूपनिस्सयं पुब्बापरनियमेन अप्पवत्तितो अनन्तरूपनिस्सयं न लभतीति योजना। **पकतस्साति** निष्फादितस्स, उपसेवितस्स वा। न हि रूपसन्तानस्स सद्भादिनिष्फादनं अत्थि, उतुभोजनादिउपसेवनं वा सम्भवति। तेनाह “**यथा हि...पे०... रूपसन्तानेना**”ति। ननु च रूपसन्ताने पुब्बेनापरं विसेसो लब्धति, सो च न विना समानजातियेन कारणेनाति स्वायं पकतूपनिस्सयलाभोति कदाचि आसङ्केय्याति आह “**यस्मिञ्चा**”तिआदि। तत्थ तन्ति उतुबीजादिकं कम्मादि च तेन रूपेण पुरिमनिष्फन्नेन। **उप्पादनं** साभिसन्धिकं दट्टुब्बं। अधिपतीसु पुब्बाभिसङ्कारो विय **पकप्पनं** संविदहनं। **पकरणं** वुत्तलक्खणेन कारणभावेन अवट्टानं, यतो कारणविसेसो “पकती”ति वुच्चति। यदि एवं कस्मा रूपस्सेव तं पटिक्खिपीयतीति आह “**यथा च...पे०... दट्टुब्बा**”ति। एवम्पि उतुबीजादीनं अङ्कुरादीसु कथं पच्चयविसेसभावोति आह “**उतुबीजादयो पन...पे०... भावतो**”ति। उपनिस्सयोति च यस्मा बलवताकारणं अधिप्पेतं, तस्मा न एत्थ एकन्तेन पुरिमनिष्फत्ति इच्छितब्बा। यदि एवं पाळियं कथं पुरिमग्गहणन्ति आह “**पुरिमपुरिमानंयेव पना**”तिआदि। तेपि वा परिकप्पनवसेन पुरिमनिष्फन्नायेव नाम होन्ति। न हि असंविदिताकारे वत्थुस्मिं पत्थनापवत्तीति। तेनाह “**तंसमानलक्खणताया**”ति।

धम्मेति पुग्गलसेनासनपञ्चत्तीनं उपादानभूते धम्मे। **अयं नयोति** पञ्चत्तिमुखेन पञ्चपेतब्बा तदुपादानभूता धम्मा गहन्तीति यथावुत्तो नयो। **एत्थेवाति** “सेनासनम्पि उपनिस्सयपच्चयेन पच्चयो”ति एतस्मिंयेव वचने। कथं पच्चुप्पन्नस्स पकतूपनिस्सयभावोति चोदनाय “वक्खती”तिआदिना आगमं दस्सेत्वा युत्तिं दस्सेतुं “**पच्चुप्पन्नानम्पिच तादिसानं पुब्बे पकतत्ता**”ति वुत्तं। **तादिसानन्ति** यादिसा उतुआदयो पच्चुपट्टिता, तादिसानं ततो **पुब्बे** पुरेतरं **पकतत्ता** पकतूपनिस्सययोग्यताय आपादितत्ता।

कसिणादीनम्पि आरम्मणूपनिस्सयता सम्भवतीति कत्वा वुत्तं “**इमिना अधिप्पायेन ‘एकच्चाया’ति आहा**”ति। तथा हि “कसिणमण्डलं दिस्वा”तिआदिना तस्स उपनिस्सयभावो अट्टकथायं वुत्तो।

अरूपावचरकुसलम्पि उपनिस्सयो होति, पगेव कामावचररूपावचरकुसलन्ति अधिप्पायो। तं पन यथा उपनिस्सयो होति, तं दस्सेतुं “**यस्मिं कसिणादिम्ही**”तिआदि वुत्तं। **अनुप्पन्नज्ञानुप्पादनेति** रूपावचरज्ज्ञानं सन्धायाह, अरूपावचरज्ज्ञाने पन वत्तब्बमेव नत्थि। **तदुप्पादककुसलानन्ति** तस्स रूपावचरविपाकस्स उप्पादककुसलानं, रूपावचरकुसलानन्ति अत्थो। **पटिसन्धिनियामकस्साति** रूपावचरपटिसन्धिनियामकस्स। **चुतितोति** रूपावचरपटिसन्धिया अनन्तरपच्चयभूताय चुतिया। **पुरिमजवनस्स वसेनाति** चुतिया आसन्नजवनभावेन। **रूपावचरकुसलं अरूपावचरविपाकस्साति** एत्थापि “तदुप्पादककुसलान”न्तिआदिना आनेत्वा योजेतब्बं। यथा च “रूपावचरकुसलं अरूपावचरविपाकस्स उपनिस्सयो”ति वुत्तं, एवं “कामावचरकुसलम्पि तदुप्पादककुसलान”न्तिआदिना योजेतब्बं। लोक्तरविपाकस्स तेभूमककुसलानम्पि पादकादिवसेन उपनिस्सयभावो पाकटोयेव, तथा तंतंभूमककुसलानं तंतंभूमककिरियानं, कामावचरकुसलस्स रूपारूपावचरकिरियानं, रूपावचरकुसलस्स अरूपावचरकिरियाय उपनिस्सयभावोति इममत्थं दस्सेन्तो “**एवं पच्चेकं...पे०... वेदितब्बो**”ति

आह । “सद्धं उपनिस्साय दानं देती”ति आदिना पकतूपनिस्सयो उद्देसवसेनेव पाठो आगतो, न विभजनवसेनाति आह “पाळियम्पि...पे०... विस्सज्जितो”ति । कुसलत्तिकादीसु अनुलोमादिभेदभिन्नता पञ्हावारेसूति बहुवचननिद्देशो ।

लोकुत्तरनिब्बत्तनं उपनिस्साय परस्स सिनेहुप्पादने लोकुत्तरधम्मा उपनिस्सयो विय होन्तीति अयमेत्थ लेसो, भाविनो पन लोकुत्तरस्स अकुसलानं उपनिस्सयता सम्भवतीति आह “न इदं सारतो दट्टुब्बन्ति अधिप्पायो”ति ।
रूपावचरादिकुसलानन्ति रूपावचरलोकुत्तरकुसलानं उप्पादियमानस्स रूपावचरकुसलस्साति योजना ।
 रूपावचरकिरियस्स च अरूपावचरविपाको उपनिस्सयो कथन्ति आह “पुब्बे निवुत्थादीसु...पे०... अरहतो”ति । तं तं विपाकं पत्थेन्तो तस्स तस्स विपाकस्स हेतुभूतं कुसलं निब्बत्तेतीति विपाकानं कुसलूपनिस्सयताति आह “चतुभूमका... पे०... उपनिस्सयो”ति । लोकियकुसलानं पन लोकुत्तरविपाका उपनिस्सयो न होन्तीति दस्सेन्तो “यदिपी”ति आदिमाह । तेनेव हि “तथा तेभूमकविपाको”ति तेभूमकगहणं कतं । तत्थ तेनाति अनागामिना । तन्ति अरहत्तफलं । तस्माति अदिट्टुपुब्बत्ता । तानि वियाति सोतापत्तिफलानि विय । तेसन्ति पुथुज्जनादीनं । इमस्साति अनागामिनो । इदं वुत्तं होति — यथा पुथुज्जनादीनं सन्ताने ज्ञानादीनं सोतापत्तिफलादीनं न उपनिस्सयपच्चयो अनुपलद्धपुब्बत्ता, एवं अनागामिनो ज्ञानादीनं अगगफलं उपनिस्सयपच्चयो अदिट्टुपुब्बत्ता । तेनाह “उपलद्धपुब्बसदिसमेव हि अनागतम्पि उपनिस्सयो”ति । अट्टुकथायं पन हेट्टिमफलानं कुसलूपनिस्सयता वुत्ता एव ।

यथा विपाका कुसलानं, एवं किरियापि तेसं उपनिस्सयो होतीति तं नयं दस्सेतुं “किरियं अत्थपटिसम्भिदादि”न्ति आदि वुत्तं । योनिसोमनसिकारे वत्तब्बमेव नत्थीति चतुभूमककुसलस्सपि योनिसोमनसिकारो उपनिस्सयो होतीति एत्थ वत्तब्बमेव नत्थि, तदत्थं योनिसोमनसिकारं पवत्तेन्तस्साति अत्थो । तन्ति योनिसोमनसिकारं । अकुसलस्स च चतुभूमकविपाकस्स उपनिस्सयो योनिसोमनसिकारोति योजना । एवं किरियस्सपीति यथा कुसलस्स योनिसोमनसिकारस्स वसेन उपनिस्सयो वुत्तो, एवं किरियस्सपि योनिसोमनसिकारस्स वसेन योजेतब्बन्ति अत्थो । सो हि तं उपनिस्साय रागादिउप्पादने अकुसलस्स वुत्तनयेन कुसलाकुसलूपनिस्सयभावमुखेन चतुभूमकविपाकस्स उपनिस्सयो होतियेव । यदि किरियसङ्घातो...पे०... होतियेव, अथ कस्मा पकतूपनिस्सयविभजने किरिया न गहिता, उतुभोजनसेनासनानियेव गहितानीति आह “नेवविपाकनविपाकधम्मधम्मेसु...पे०... नयदस्सनमत्तमेवा”ति ।
एवमादिकन्ति आदि-सद्देन “कुसलं धम्मं सहजातो अब्याकतो धम्मो उप्पज्जति न उपनिस्सयपच्चया”ति एवमादिकं सङ्गण्हाति । उपनिस्सयपरियायो उपनिससद्दोति कत्वा वुत्तं “विज्जाणूपनिसं नामरूपं, नामरूपूपनिसञ्च सळायतनन्ति आदिकेना”ति । एत्थ हि विज्जाणस्स नामरूपानं फस्सरूपादीनं चक्खायतनादीनञ्च उपनिस्सयभावो वुत्तोति ।

उपनिस्सयपच्चयनिद्देशवण्णना निट्ठिता ।

१०. पुरेजातपच्चयनिद्देशवण्णना

१०. दस्सितमेव नयदस्सनवसेनाति योजना । यदि दस्सितमेव, कस्मा वुत्तं “सावसेसवसेन देसना कता”ति आह “सरूपेन अदस्सितत्ता”ति । “यं यं धम्मं पुरेजातं आरब्भ ये ये धम्मा उप्पज्जन्ति चित्तचेतसिका धम्मा, ते ते धम्मा तेसं तेसं धम्मानं पुरेजातपच्चयेन पच्चयो”ति एवं सरूपेन पाळियं अदस्सितत्ता । इद्धिविधाभिज्जाय चाति च-सद्देन चुतूपपातजाणस्सपि सङ्गहो दट्टुब्बो । तस्सपि हि रूपधम्मरम्मणकाले अट्टारससु यं किञ्चि आरम्मणपुरेजातं होति पच्चुप्पन्नारम्मणत्ता । “चवमाने उपपज्जमाने”ति हि वुत्तं । दिब्बचक्खुदिब्बसोतजाणेसु च वत्तब्बमेव नत्थि ।

इतरस्सपि अभावाति आरम्मणपुरेजातस्सपि अभावा अग्गहणं पटिसन्धिभाविनोति योजना । सतिपि कस्सचि पटिसन्धिभाविनो आरम्मणपुरेजाते विभूतं पन कत्वा आरम्मणकरणाभावतो अविज्जमानसदिसन्ति कत्वा वुत्तं “इतरस्सपि अभावा”ति । तेनेवाह “पटिसन्धिया विय अपरिव्यत्तस्स आरम्मणस्स आरम्मणमत्तभावतो”ति । सन्तीरणभाविनो मनोविज्जाणधातुयापि एकन्तेनेव पुरेजातपच्चयो रूपादीनि पञ्चारम्मणानीति योजना । एत्थ च “मनोधातूनञ्चा”तिआदि “तदारम्मणभाविनो”ति पदस्स पुरतो वत्तब्बो, उप्पटिपाटिया लिखितं ।

पुरेजातपच्चयनिद्देशवण्णना निद्धिता ।

११. पच्छाजातपच्चयनिद्देशवण्णना

११. निरवसेसदस्सितपुरेजातदस्सनवसेनाति “चतुसमुद्धानिकतिसमुद्धानिकरूपकायस्सा”ति एवं निरवसेसतो दस्सितस्स पुरेजातस्स पच्चयुप्पन्नस्स दस्सनवसेन । पच्चया हि इध कामावचररूपावचरविपाका, तेसु कामावचरविपाको च चतुसमुद्धानिकरूपकायस्स पच्चयो, न इतरो । तेनेवाह “रूपावचरविपाको पन आहारसमुद्धानस्स न होती”ति, तस्मा “तस्सेवा”ति वुत्तेपि यथारहमत्थो वेदितब्बो ।

पच्छाजातपच्चयनिद्देशवण्णना निद्धिता ।

१२. आसेवनपच्चयनिद्देशवण्णना

१२. पकारेहि गुणितं पगुणं, बहुक्खत्तुं पवत्तिया भावितन्ति अत्थो । अतिसयेन पगुणं पगुणतरं, ततोयेव बलवतरं । तस्स भावो, तेन पगुणतरबलवतरभावेन विसिद्धं विसेसप्पत्तं । स्वायं विसेसो विपाके नत्थीति आह “एतेन विपाकाब्बाकततो विसेसेती”ति ।

आसेवनपच्चयनिद्देशवण्णना निद्धिता ।

१३. कम्मपच्चयनिद्देशवण्णना

१३. एवंसभावाति कम्मपच्चयेन उपकारकसभावा । समत्थताति आनुभावो । तस्साति विपाकक्खन्धकटत्तारूपसङ्घातस्स फलस्स । कम्मपच्चयभावो वुत्तोति कम्मपच्चयेन पच्चयभावो वुत्तो । एकवोकारे रूपम्पीति एकवोकारेपि रूपं न जनेति, पगेव चतुवोकारेति अत्थो ।

कम्मपच्चयनिद्देशवण्णना निद्धिता ।

१४. विपाकपच्चयनिद्देशवण्णना

१४. यथा हि रूपभवे सञ्जीनं तंनिब्बत्तितपुज्जाभिसङ्घारेनेव रूपुप्पत्ति, एवं असञ्जीनम्पीति तत्थ कामावचरकम्मुना यथा विपाकानुरूपानं पच्चयो होन्तो केसञ्चियेव होति, न सब्बेसं, कत्थचियेव होति, न सब्बत्थ, न एवं विपाकानन्ति आह “एकन्तेना”ति । तेसं वसेनाति तेसं विपाकपच्चयलाभीनं विपाकक्खन्धानं वसेन । न हीतिआदिना “एकन्तेना”ति वुत्तमत्थं ब्यतिरेकतो विभावेति । भूमिद्वयविपाकोति कामावचररूपावचरविपाको आरुप्पे रूपस्स न हि पच्चयोति

योजना ।

विपाकपचयनिद्देशवण्णना निद्धिता ।

१५. आहारपचयनिद्देशवण्णना

१५. केवलाय ओजाय अज्झोहरणस्स अभावा “असितपीतादिवत्थूहि सह अज्झोहरितोवा”ति वुत्तं । खादनीयभोजनीयपभेदे असिते ताव कबळीकारता होतु, पातब्बादिके पन कथन्ति आह “पातब्ब...पे०... होन्ती”ति । येभ्य्यवसेन वा एवं वुत्तन्ति वेदितब्बं ।

अनुपालकोति उपत्थम्भको । चित्तसमुट्टानस्स कायस्स आहारपचयभावो कबळीकाराहारस्स विचारेत्वा गहेतब्बो । कस्माति चे? एत्थ कारणमाह “न ही”तिआदिना । सति हि पचयभावे “चित्तसमुट्टानो कबळीकाराहारो चित्तसमुट्टानस्स कायस्स आहारपचयेन पचययो”तिआदि वत्तब्बं सिया, न पन वुत्तं, नोचित्तसमुट्टानस्स पन वुत्तं । तेनाह “तिविधोपि...पे०... वुत्तो”ति ।

आहारपचयनिद्देशवण्णना निद्धिता ।

१६. इन्द्रियपचयनिद्देशवण्णना

१६. “मिस्सकत्ता”ति इदं इन्द्रियताय रूपारूपजीवितिन्द्रियानं एकज्झं कत्वा देसिततं सन्धाय वुत्तं, तस्मा मिस्सकत्ताति रूपजीवितिन्द्रियमिस्सकत्ताति अत्थो । जीवितिन्द्रियन्ति अरूपजीवितिन्द्रियं । न सब्बेन सब्बं वज्जितब्बन्ति यथा पञ्हापुच्छके अरूपजीवितिन्द्रियं मिस्सकत्ता न गहितं, न एवमिध अरूपजीवितिन्द्रियं अग्गहितन्ति अत्थो ।

अरूपानं चक्खुविज्जाणादीनं पचयन्तरापेक्खानि आवज्जनारम्मणादिअज्जपचयसापेक्खानि इन्द्रियपचयया सियुं चक्खादीनं रूपारूपानं अज्जमज्जं कदाचिपि अविनिब्भुत्तभावस्स अभावतो, पचयन्तरसमोधानापेक्खताय च । यो पन निरपेक्खोति यथा चक्खादीनि पचयन्तरेसु सापेक्खानि, एवं सापेक्खो अहुत्वा यो तत्थ निरपेक्खो इन्द्रियपचययो होति अविनिब्भुत्तम्मानं यथा दुविधम्मि जीवितिन्द्रियं, सो अत्तनो...पे०... नत्थीति योजना । अविनिब्भुत्तानं तेसम्मि लिङ्गादीनं सियुं विनिब्भुत्तानं पचयुप्पन्नानं इन्द्रियपचयताभावस्स अदिट्ठत्ता । ननु चक्खादीनं विनिब्भुत्तानं इन्द्रियपचयभावो दिट्ठोति? सच्चं दिट्ठो, न पन सो समानजातियाति दस्सेन्तो “न ही”तिआदिमाह । सति चेवन्ति एवं वुत्तप्पकारे समानजातियंयेव अविनिब्भुत्तस्स इन्द्रियपचयभावे सति इत्थिपुरिसिन्द्रियेहि सद्धिं । सहयोगे हि इदं करणवचनं । यदिपि इत्थिपुरिसिन्द्रियानि लिङ्गादीनं कललादिकाले इन्द्रियपचयतं न फरेय्युं तेसं तदा अभावतो । ये पन रूपधम्मा तदा सन्ति, तेहि अविनिब्भुत्ताव, तेसं कस्मा न फरन्तीति आह “अज्जेसं पना”तिआदि । अबीजभावतो अनिमित्तभावतो । तदनुरूपानन्ति कललादिवत्थानुरूपानं अत्थितं इच्छन्ति, यतो “इत्थी, पुरिसो”ति पकतिविभागो विज्जायतीति तेसं अधिप्पायो ।

कुसलजातियन्ति निद्धारणे भुम्मं । ये पन “कुसलजातिक”न्ति पठन्ति, तेसं पचयत्तेकवचनं । विसुं एकजाति वा भूमि वा न होति तदेकदेसभावतो । हेतुआदीसुपीति आदि-सद्धेन “अकुसलाहारेसुपि एसेव नयो”ति एवमादिकं

सङ्गण्हाति । एस नयोति य्वायं “भूमिवसेन वुत्तेसू”तिआदिना अरूपे अलब्भमानस्स इन्द्रियपच्चयस्स अट्टपने अत्थनयो वुत्तो, एस नयो योजेतब्बोति । तथा अपरियापन्नकुसलहेतु, तथा अकुसलहेतूति एत्थापि पठमापरियापन्नकुसलहेतु दोमनस्ससहगताकुसलहेतु च विसुं एकजाति भूमि वा न होन्तीति आरूपे अलब्भमानापि विसुं न ठपिताति योजेतब्बो । एस नयो “अकुसलाहारेसुपि एसेव नयो”ति एवमादीसु ।

सति सहजातपच्चयत्ते उप्पादक्खणेपि इन्द्रियपच्चयता सियाति कत्वा वुत्तं “सहजातपच्चयत्ताभावं सन्धाया”ति । वुत्तञ्चि “उप्पज्जमानो सह उप्पज्जमानभावेन उपकारको धम्मो सहजातपच्चयो”ति (पट्टा० अट्ट० पच्चयुद्देसवण्णना) । तस्स पन सहजातपच्चयत्ताभावो यदिपि अट्टकथायं “सहजातपच्चयता पन तस्स नत्थी”ति सरूपेनेव दस्सितो, तथापि तं अननुजानन्तो “उप्पाद...पे०... निवारेतु”न्ति वत्वा “वक्खती”तिआदिना तमत्थं समत्थेति । कम्मपच्चयसदिसन्ति हि एतेन तस्स उप्पादक्खणे पच्चयभावो पकासितो । पवत्तेचाति च-सद्देन पटिसन्धियञ्च कटत्तारूपस्स रूपजीवितिन्द्रियतो अञ्जो इन्द्रियपच्चयो न हि अत्थीति योजना । पटिच्चवारादयो सम्पयुत्तवारपरियोसाना छ वारा उप्पादक्खणमेव गहेत्वा पवत्ता “कुसलं धम्मं पटिच्च कुसलो धम्मो उप्पज्जति हेतुपच्चया”तिआदिना, न ठितिक्खणन्ति अधिप्पायो । एवञ्च कत्वाति उप्पादक्खणमेव गहेत्वा पवत्तत्ता । एतेसूति यथावुत्तेसु छसु वारेसु । केचि पन “रूपजीवितिन्द्रियस्स अनुपालनं उप्पादक्खणे न पाकटं बलवञ्च यथा ठितिक्खणे पच्छाजातादिपच्चयलाभतो थिरभावप्पत्तियास्स तं पाकटं बलवञ्च, तस्मा ‘ठितिक्खणे’ति वुत्त”न्ति वदन्ति ।

इन्द्रियपच्चयनिद्देसवण्णना निड्डिता ।

१७. ज्ञानपच्चयनिद्देसवण्णना

१७. सोमनस्सदोमनस्ससङ्घातानीति सोमनस्सदोमनस्सपरियायेन वुत्तानि, ज्ञानङ्गभावविसेसनतो वा सोमनस्सदोमनस्सभूतानेव सुखदुक्खानि ज्ञानङ्गानि, न इतरसुखदुक्खानीति ज्ञानङ्गभूतानंयेव सुखदुक्खानं ज्ञानङ्गभावदस्सनत्थं सोमनस्सदोमनस्सगहणं कतं । इदानि यथावुत्तमेव “द्विपञ्चविञ्जाणेसू”तिआदिना वित्थारतो विभावेति, तं सुविञ्जेय्यमेव । तेनाति विसेसनभूतेन सोमनस्सदोमनस्सगहणेन ।

अभिनिपातमत्तत्ताति आरम्मणकरणमत्तभावतो । चिन्तनापवत्तिया उपनिज्झायनपवत्तिया । यथावुत्तेनेव कारणेनाति “उपनिज्झानाकारस्स अभावतो”ति एतेन कारणेन । पुब्बेतिआदितो । चत्तारि अङ्गानि वज्जितानीति सत्तसु अङ्गेसु दस्सियमानेसु चत्तारि अङ्गानि वज्जितानि । अट्टकथा हेसाति लेसेन अपकासेतब्बताय कारणमाह । तीसुपि एकमेव वत्तब्बं सिया, तंसमानलक्खणताय इतरेसं तिण्णम्पि गहणं होतीति । तिण्णं पन वचनेनाति उपेक्खासुखदुक्खानं अज्ञानङ्गतादस्सनत्थेन वचनेन । ततो उपेक्खादितो अञ्जस्स धम्मस्स चित्तेकगताय ज्ञानङ्गन्ति उद्धटभावो आपज्जति अज्ञानङ्गेसु अगगहितत्ता । यथावुत्तकारणतोति “उपनिज्झानाकारस्स अभावतो”ति वुत्तकारणतो अञ्जेन कारणेन अनुद्धटभावो वा आपज्जति अनुपनिज्झायनसभावेहि सद्धिं अगगहितत्ता उपनिज्झायनाकारभावतो अञ्जेनेव कारणेन चित्तेकगताय पाळियं अनुद्धटभावो आपज्जति । तंदोसपरिहरणत्थन्ति यथावुत्तदोसविनिमोचनत्थं ।

ये पनातिआदि पदकारमत्तदस्सनं । सोमनस्सादीहीति सोमनस्सदोमनस्सज्ञानङ्गुपेक्खाहि । अविभूतभावो उपेक्खनं । उपेक्खा हि अविभूतकिच्चा वुत्ता । समानानं केसं? सुखादीनं, केहि? सोमनस्सादीहि, कथं? सुख...पे०... युत्तताति योजना । न चित्तेकगतायाति सुखादीहि, तदञ्जेहि अभिनिरोपनादीहि च अनिन्द्रियकिच्चताय च

अनुपनिज्जायनकिच्चताय च असमानताय पञ्चविज्जाणेषु चित्तेकग्गताय ज्ञानङ्गन्ति अनुद्धटभावे कारणं न वत्तब्बन्ति । साति चित्तेकग्गता । एत्थाति “उपेक्खासुखदुक्खानी”ति एतस्मिं अट्टकथावचने न गहिता । विचिकिच्छायुत्तमनोधातुआदीसूति विचिकिच्छासम्पयुत्तचित्ते मनोधातुया सम्पटिच्छनादीसु च । तस्सापि चित्तेकग्गतायपि ।

ज्ञानपच्चयनिद्देशवण्णना निट्ठिता ।

१८. मग्गपच्चयनिद्देशवण्णना

१८. दुविधम्पि सङ्कप्पन्ति सम्मासङ्कप्पो मिच्छासङ्कप्पोति च एवं अनवज्जसावज्जभेदेन दुविधम्पि । वीरियं समाधिन्ति एत्थापि एसेव नयो । सङ्गण्हित्वा वितक्कादिभावसामञ्जेन सह गहेत्वा, एकेकमेव कत्वा गहेत्वाति अत्थो । तेहि मिच्छावाचाकम्मन्ताजीवेहि । इथाति इमस्मिं मग्गपच्चयनिद्देशे लब्भमानानि च मग्गपच्चयभावतो, च-सहेन अलब्भमानानि च मग्गपच्चयत्ताभावा । यदि एवं कस्मा वुत्तानीति आह “मग्गङ्गवचनसामञ्जेना”ति । एवं परियायनिद्देशो इध किमत्थियोति चोदनं सन्धायाह “एवञ्चि सुत्तवोहारोपि दस्सितो होती”ति । एवं पन दस्सेन्तेनाति परमत्थतो अमग्गङ्गानिपि सुत्ते मग्गङ्गवोहारसिद्धिया इध मग्गङ्गेहि सह दस्सेन्तेन । उद्धरित्वाति पदुद्धारं कत्वा । इदानि मिच्छावाचादीहि सिद्धिं द्वादसङ्गानि न दस्सेतब्बानि, कस्माति चेति आह “न हि पाळियं...पे०... वत्तब्बो”ति । तप्पटिपक्खभावतोयेव मिच्छामग्गङ्गानि, न मिच्छादिट्ठिआदयो विय सभावतोति अधिप्पायो ।

परियायनिप्परियायमग्गङ्गदस्सनत्थेपि अत्थवचने एवं न वत्तब्बमेवाति दस्सेन्तो “परियाय...पे०... अधिकरणानी”ति आह । तस्सत्थो — यथा “अञ्जभागियस्स अधिकरणस्सा”ति एत्थ पाळिगतअधिकरणसहपतिरूपको अञ्जो अधिकरणसद्वो पाळिगततदञ्जसाधारणताय उभयपदत्थो उद्धटो “अधिकरणं नाम चत्तारि अधिकरणानी”ति, एवमिधापि निप्परियायं इतरञ्च मग्गङ्गं दस्सेतुकामेन पाळिगततदञ्जसाधारणो मग्गङ्गसद्वो उद्धरितब्बो सिया, तथा न कतन्ति । तस्माति यस्मा पाळिगतोयेव मग्गङ्गसद्वो उद्धटो, न तदञ्जसाधारणो, न च अत्थुद्धारमुखेन अधिप्पेतत्थो नियमितो, तस्मा । तेसूति अहेतुकचित्तुप्पादेसु । “सम्मादिट्ठि...पे०... समाधयो”ति एत्थ सङ्कप्पवायामसमाधयो सम्मामिच्छासद्वेहि विसेसेत्वा वुत्ताति आह “सम्मादिट्ठिआदयो यथावुत्ता सन्ती”ति । सङ्कप्पवायामसमाधिप्पत्ता पन तत्थ केचि सन्तियेवाति । अथ वा सम्मादिट्ठिआदयोति वुत्तप्पकारे सम्मादिट्ठिआदिके अनवसेसे सन्धाय वुत्तं । तेनाह “यथावुत्ता”ति । उप्पत्तिट्ठाननियमनत्थत्ता न विसेसनत्थत्ताति अधिप्पायो ।

मग्गपच्चयनिद्देशवण्णना निट्ठिता ।

२०. विप्पयुत्तपच्चयनिद्देशवण्णना

२०. सम्पयोगासङ्कावत्थुभूतोति सम्पयोगासङ्काय अधिट्ठानभूतो । तेनाह अट्टकथायं “अरूपिनो हि खन्धा चक्खादीनं वत्थूनं अब्भन्तरतो निक्खमन्ता विय उप्पज्जन्ती”ति ।

विप्पयुत्तपच्चयनिद्देशवण्णना निट्ठिता ।

२१. अत्थिपच्चयनिद्देशवण्णना

२१. यस्मिं सति यं होति, असति च न होति, सो तस्स पच्चयोति यदिदं समासतो पच्चयलक्खणं यं सन्धाय सुत्ते वुत्तं “इमस्मिं सति इदं होति, इमस्मिं असति इदं न होती”ति, तयिदं अत्थिपच्चये योजेत्वा दस्सेन्तो “यो ही”तिआदिं वत्वा अयञ्च नयो निब्बाने न लब्भति, तस्मा निब्बानं अत्थिपच्चयभावेन न उद्धटन्ति दस्सेतुं “निब्बानञ्च... पे०... उपकारकं होती”ति आह । तेन पच्चयधम्मानं पच्चयभावो विसेसतो ब्यतिरेकमुखेन पाकटो होतीति दस्सेति ।

नत्थिभावोपकारकताविरुद्धोति नत्थिपच्चयभावविरुद्धो । विगताविगतपच्चया विय हि अञ्जमञ्जं उजुपच्चनीकभावेन ठिता नत्थिअत्थिपच्चया । **न निब्बानं अत्थिपच्चयो** नत्थिभावोपकारकताअविरोधतो । ये हि अत्थिपच्चयधम्मा, ते नत्थिभावोपकारकताविरुद्धा एव दिट्ठाति अधिप्पायो ।

सति च उप्पन्नत्तेति सम्बन्धो । येसं पच्चया होन्ति आहारिन्द्रियाति योजना । **एकतो**ति सह ।

सहजातादिपच्चयत्ताभावतोति सहजातपुरेजातपच्छाजातपच्चयत्ताभावतो । **तदभावो**ति सहजातादिपच्चयत्ताभावो । **एतेसन्ति** अत्थिपच्चयतावसेन पवत्तमानानं आहारिन्द्रियानं । **धम्मसभाववसेना**ति धम्मतावसेन । धम्मता हेसा, यदिदं पच्चयुप्पन्नेहि सह पुरेतरं पच्छा च लब्भमाना आहारिन्द्रिया तेसं अत्थिपच्चया होन्ति, न सहजातादिपच्चयाति । यथा वा चक्खादिद्वारानं रूपादिआरम्मणानं सतिपि नियतवृत्तिताय द्वारारम्मणतो विज्जाणस्स छब्बिधभावे आरम्मणमनामसित्वा, द्वारतो द्वारमनामसित्वा आरम्मणतो छब्बिधता वुच्चति, एवमिधापि आहारिन्द्रियानं पच्चयुप्पन्नेहि सतिपि सहजातादिभावे अरूपक्खन्धादिवसेन सहजातादिभेदभिन्नस्स अत्थिपच्चयस्स दस्सितत्ता पञ्हावारे आहारिन्द्रियानं वसेन आगते चतुत्थपञ्चमकोट्टासभूते अत्थिपच्चयविसेसे सहजातादिभेदं आमसितुं न लब्भतीति दस्सेतुं अट्टकथायं “आहारो इन्द्रियञ्च सहजातादिभेदं न लभती”ति वुत्तं, न पन आहारिन्द्रियेसु सहजातादिभावस्स अभावतो । एवम्पेत्य अत्थो दट्ठब्बो ।

अत्थिपच्चयनिद्देशवण्णना निट्ठिता ।

२२-२३-२४. नत्थिविगतअविगतपच्चयनिद्देशवण्णना

२२-२३. **एत्था**ति नत्थिपच्चये । **नानन्ति** नानत्तं । **एतेना**ति अनन्तरपच्चयतो नत्थिपच्चयस्स विसेसमत्तदीपनेन “पच्चयलक्खणमेव हेत्थ नान”न्ति इमिना वचनेन । **अत्थो**ति धम्मो । **ब्यञ्जनसङ्गहिते**ति “नत्थिपच्चयो विगतपच्चयो”ति एवमादिब्यञ्जनेन सङ्गहिते । **पच्चयलक्खणमत्ते**ति एत्थ पवत्तिओकासदानेन उपकारका अरूपधम्मा, विगतभावेन उपकारकाति एवमादिके पच्चयानं लक्खणमत्ते ।

नत्थिविगतअविगतपच्चयनिद्देशवण्णना निट्ठिता ।

पच्चयनिद्देशवण्णना निट्ठिता ।

पच्चयनिद्देशपकिण्णकविनिच्छयकथावण्णना

आदिमपाठोति पुरिमपाठो । **तथा च सती**ति दोसस्सपि सत्तरसहि पच्चयेहि पच्चयभावे सति । अधिपतिपच्चयभावोपिस्स अनुज्जातो होतीति आह “दोसस्सपि गरुकरणं पाळियं वत्तब्बं सिया”ति । “सेसान”न्ति वचनेनेव निवारितोति कदाचि आसङ्केय्याति तंनिवत्तनत्थमाह “न च सेसान”न्तिआदि । **पुरेजातादीही**ति पुरेजातकम्माहारझानिन्द्रियमग्गविपाकपच्चयेहि । **तन्निवारणत्थ**न्ति तस्स यथावुत्तदोसस्स निवारणत्थं । **विसुञ्च**

अग्गहेत्वाति लोभमोहा विपाकपच्चयापि न होन्ति, तथा दोसोति एवं विसुञ्च अग्गहेत्वा । फोडुब्बायतनं कायविज्जाणधातुया आरम्मणादिपच्चयो होन्तंयेव पथवीआदिसभावत्ता अत्तना सहजातानं सहजातादिपच्चया होन्तियेवाति वुत्तं “**फोडुब्बायतनस्स सहजातादिपच्चयभावं दस्सेती**”ति । “सब्बधम्मान”न्ति “सब्बे धम्मा मनोविज्जाणधातुया तंसम्पयुत्तकानञ्च धम्मानं आरम्मणपच्चयेन पच्चयो”ति एत्थ वुत्ते सब्बधम्मे सन्धायाह “सब्बधम्मानं यथायोगं हेतादिपच्चयभावं दस्सेती”ति । **न हि एतं...पे०... भावदस्सनं**, अथ खो एकधम्मस्स अनेकपच्चयभावदस्सनं, तस्मा “एतेन फोडुब्बायतनस्सा”तिआदि वुत्तन्ति अधिप्पायो । **रूपादीनन्ति** रूपायतनादीनं ।

भेदाति विसेसा । **भेदं अनामसित्वा**ति चक्खुविज्जाणधातुआदिविसेसं अग्गहेत्वा । **ते एवाति** यथावुत्तविसेसानं सामञ्जभूते खन्धे एव । यं सन्धाय “एवं न सक्का वत्तु”न्ति वुत्तं, तं विभावेतुं “**न ही**”तिआदि वुत्तं । **पट्टानसंवण्णना हेसाति** एतेन सुत्ते वुत्तपरियायमग्गभावेनेत्थ न सक्का मिच्छावाचादीनं मग्गपच्चयं वत्तुन्ति दस्सेति । **सेसपच्चयभावोति** मग्गपच्चयं ठपेत्वा यथावुत्तेहि सेसेहि अट्टारसहि पच्चयेहि पच्चयभावो । **अधिपतिपच्चयो न होतीति** आरम्मणाधिपतिपच्चयो न होति । **तन्ति** विचिकिच्छं । **तत्थाति** यथावुत्तेसु अहिरिकादीसु ।

दसधा पच्चया होन्ति, पुन तथा हृदयवत्थुन्ति इदं अत्थमत्तवचनं । पाठो पन “हृदयवत्थु तेसञ्चेव विप्पयुत्तस्स च वसेन दसधा पच्चयो होती”ति वेदितब्बो । **रूपसद्दगन्धरसायतनमत्तमेवाति** इदं रूपादीनं सहजातपच्चयताय विय निस्सयपच्चयताय च अभावतो, पुरेजातपच्चयताय च भावतो वुत्तं । **एतानीति** यथावुत्तानि रूपसद्दगन्धरसारम्मणानि । **सब्बातिक्कन्तपच्चयापेक्खाति** “एकधम्मस्स अनेकपच्चयभावतो”ति एतस्मिं विचारे हेतुआदिअतिक्कन्तपच्चयापेक्खा **एतेसं** रूपादीनं **अपुब्बता नत्थि**, अथ खो आरम्मणआरम्मणाधिपतिआरम्मणूपनिस्सयपच्चयापेक्खा । न हि रूपादीनि हेतुसहजाताधिपतिआदिवसेन पच्चया होन्तीति । **तस्साति** रूपजीवितिन्द्रियस्स **पुरेजातपच्चयभावतो अपुब्बता**, तस्मा तं एकूनवीसतिविधो पच्चयो होतीति वुत्तं होति । **सत्तथा पच्चयभावो योजेतब्बो**, न हि ओजा पुरेजातपच्चयो न होतीति ।

अत्थोति वा हेतुआदिधम्मानं सभावो वेदितब्बो । सो हि अत्तनो पच्चयुप्पन्नेहि अरणीयतो उपगन्तब्बतो, जाणेन वा जातब्बतो “अत्थो”ति वुच्चति । **आकारोति** तस्सेव पवत्तिआकारो, येन अत्तनो पच्चयुप्पन्नानं पच्चयभावं उपगच्छतीति एवमेत्थ अत्थो दट्टुब्बो । **तं पन** विप्पयुत्तं । “सत्तहाकारेही”ति पठानस्स कारणमाह “**उक्कट्टुपरिच्छेदो ही**”तिआदिना ।

यं कम्मपच्चयो...पे०... दट्टुब्बं आसेवनकम्मपच्चयानं पच्चयुप्पन्नस्स अनन्तरट्टानताय । सहजातम्मि हि अनन्तरमेवाति । **कोचि पनेत्थाति** एत्थ एतस्मिं पकतूपनिस्सयसमुदाये कोचि तदेकदेसभूतो कम्मसभावो पकतूपनिस्सयोति अत्थो । **तत्थाति** “यदिदं आरम्मणपुरेजाते पनेत्थ इन्द्रियविप्पयुत्तपच्चयता न लब्भती”ति वुत्तं, तस्मिं, तस्मिं वा आरम्मणपुरेजातग्गहणे । **वत्थुस्स विप्पयुत्तपच्चयता लब्भतीति न वत्तब्बा** । न हि आरम्मणभूतं वत्थु विप्पयुत्तपच्चयो होति, अथ खो निस्सयभूतमेवाति । **इतो उत्तरीति** एत्थ “**इतो**”ति इदं पच्चासनं पुरेजातं वा सन्धाय आरम्मणपुरेजातं वा । तत्थ पठमनयं अपेक्खित्वा वुत्तं “**पुरेजाततो परतोपी**”ति । तेन कम्मादिपच्चयेसुपि वक्खमानेसु लब्भमानालब्भमानं वेदितब्बन्ति वुत्तं होति । दुतियं पन नयं अनपेक्खित्वा अट्टकथायं आगतवसेन वुत्तं “**इतो वा इन्द्रियविप्पयुत्ततो**”ति, अत्तना वुत्तनयेन पन “**निस्सयिन्द्रियविप्पयुत्ततो वा**”ति । तत्थ वत्तब्बं सयमेवाह “**आरम्मणाधिपती**”तिआदि । **कम्मादीसु लब्भमानालब्भमानं न वक्खति** “इतो उत्तरी”तिआदिना पगेव अतिदेसस्स कतत्ता, तस्मा पुरिमोयेव पुरेजाततोपीति वुत्तअत्थोयेव अधिप्पेतो ।

“मग्गपच्चयतं अविजहन्तोवा”ति इमिना च मग्गपच्चयो वुत्तोति “मग्गवज्जानं नवन्न”न्ति वुत्तं **पच्छिमपाठे**,

पुरिमपाठे पन “मग्गपच्चयतं अविजहन्तोवा”ति वुत्तत्ता एव मग्गपच्चयेन सद्धिं सहजातादिपच्चया गहेतब्बाति “दसन्न”न्ति वुत्तं। तत्थ पच्छिमपाठे “एकादसहाकारेही”ति वत्तब्बं, पुरिमपाठे “द्वादसही”ति।

समनन्तरनिरुद्धताय आरम्मणभावेन चाति विज्जमानमि विसेसमनामसित्वा केवलं समनन्तरनिरुद्धताय आरम्मणभावेन, न च समनन्तरनिरुद्धताआरम्मणभावसामञ्जेनाति अत्थो। “इमिना उपायेना”ति पच्चयसभागतादस्सनेन पच्चयविसभागतादस्सनेन च वुत्तं पदद्वयं एकज्झं कत्वा पदुद्धारो कतोति दस्सेन्तो “हेतुआदीनं सहजातानं...पे०... योजेतब्बा”ति आह। हेतुआरम्मणादीनं सहजातासहजातभावेन अज्जमज्जविसभागताति योजना। एवमादिनाति आदि-सद्देन पुरेजातानं चक्खादीनं रूपादीनञ्च पुरेजातभावेन सभागता, पवत्तियं वत्थुखन्धादीनं पुरेजातपच्छाजातानं पुरेजातपच्छाजातभावेन विसभागताति एवमादीनमि सङ्गहो दट्टब्बो। हेतुनहेतुआदिभावतोपि चेत्य युगळकतो विज्जातब्बो विनिच्छयो। हेतुपच्चयो हि हेतुभावेन पच्चयो, इतरे तदज्जभावेन। एवमितरेसुपि यथारहं युगळकतो वेदितब्बो।

उभयप्पधानताति जननोपत्थम्भनप्पधानता। ठानन्ति पदस्स अत्थवचनं कारणभावोति विनापि भावपच्चयं भावपच्चयस्स अत्थो जायतीति। उपनिस्सयं भिन्दन्तेनाति अनन्तरूपनिस्सयपकतूपनिस्सयविभागेन विभजन्तेन। तयोपि उपनिस्सया वत्तब्बा उपनिस्सयविभागभावतो। उपनिस्सयग्गहणमेव कातब्बं सामज्जरूपेन। तत्थाति एवमवट्टिते अनन्तरूपनिस्सयपकतूपनिस्सयोति भिन्दनं विभागकरणं यदि पकतूपनिस्सयस्स रूपानं पच्चयत्ताभावदस्सनत्थं, ननु आरम्मणूपनिस्सयअनन्तरूपनिस्सयापि रूपानं पच्चया न होन्तियेवाति? सच्चं न होन्ति, ते पन दस्सितनयाति तदेकदेसेन इतरमि दस्सितमेव होतीति इममत्थं दस्सेन्तो “आरम्मणं...पे०... दट्टब्ब”न्ति आह। तंसमानगतिकत्ताति तेहि अनन्तरादीहि समानगतिकत्ता अरूपानंयेव पच्चयभावतो। तन्ति पुरेजातपच्चयं। तत्थाति अनन्तरादीसु पठित्वा।

पच्चयनिद्देसपकिण्णकविनिच्छयकथावण्णना निट्टिता।

पुच्छावारो

१. पच्चयानुलोमवण्णना

एकेकं तिकं दुक्कञ्चाति कुसलत्तिकादीसु बावीसतिया तिकेसु हेतुदुकादीसु सतं दुकेसु एकेकं तिकं दुक्कञ्च। न तिकदुक्कन्ति तुल्ययोगीनं न तिकदुक्कन्ति अत्थो। तिकविसिद्धं पन दुकं, दुक्कविसिद्धञ्च तिकं, तिकविसिद्धतिकदुक्कविसिद्धदुकेसु विय निस्साय उपरि देसना पवत्ता एवाति।

ये कुसलादिधम्मे पटिच्चाति वुत्ता “कुसलं धम्मं पटिच्च कुसलो धम्मो उप्पज्जति हेतुपच्चया”तिआदीसु, ते कुसलादिधम्मा पटिच्चत्थं फरन्ता हेतुआदिपच्चयद्वं साधेन्ता कुसलादिपच्चया चेवाति अत्थो। तेनेवाहाति यस्मा पच्चयधम्मानं पच्चयुप्पन्नेसु पटिच्चत्थफरणं उभयेसं तेसं सहभावे सति, नाज्जथा। तेनेव कारणेनाह “ते च खो सहजातावा”ति। तेति हेतुआदिपच्चया। तेसु हि हेतुसहजातअज्जमज्जनिस्सयादयो सहजाता, अनन्तरसमनन्तरादयो असहजाता पच्चया होन्तीति। एतेहि द्वीहि वारेहि इतरेतरत्थबोधनवसेन पवत्ताय देसनाय किं साधितं होतीति आह “एवञ्च निरुत्तिकोसल्लं जनितं होती”ति।

ते ते पञ्हे उद्धरित्वाति “सिया कुसलो धम्मो कुसलस्स धम्मस्स हेतुपच्चयेन पच्चयो”ति आदयो ये ये पञ्हा विस्सज्जनं लभन्ति, ते ते पञ्हे उद्धरित्वा । **पमादलेखा एसाति** इदं “कुसलो हेतु हेतुसम्पयुत्तकानं धम्मानं”न्ति लिखितं सन्धाय वुत्तं । पटिच्चसहजातवारेसु सहजातपच्चयो, पच्चयनिस्सयवारेसु निस्सयपच्चयो, संसट्टसम्पयुत्तवारेसु सम्पयुत्तपच्चयो एकन्तिकोति कत्वा वुत्तोति आह “**पुरिमवारेसु...पे०... नियमेत्वा**”ति । तत्थाति तेसु पुरिमवारेसु छसु । **न विञ्जायन्ति** सरूपतो अनुद्धटत्ता । **एवमादीहि** पञ्हेहि । **हेतादिपच्चयपच्चयुप्पन्नेसूति** हेतुआदीसु पच्चयधम्मेसु सम्पयुत्तक्खन्धादिभेदेसु तेसं पच्चयुप्पन्नेसु । निद्धारणे चेतं भुम्मं । **हेतादिपच्चयानं निच्छयाभावतोति** “इमे नाम ते हेतुआदयो पच्चयधम्मा”ति निच्छयाभावतो सरूपतो अनिद्धारितत्ता । यथा हि नाम नानाजटाजटितं गुम्बन्तरगतञ्च तंसदिसं सरूपतो अदिस्समानं इदं तन्ति न विनिच्छिनीयति, एवं जातुं इच्छितोपि अत्थो सरूपतो अनिद्धारितो निज्जटो निगुम्बो च नाम न होति निच्छयाभावतो, सरूपतो पन तस्मिं निद्धारिते तब्बिसयस्स निच्छयस्स वसेन पुगलस्स असम्बुद्धभावाप्पत्तिया सो पञ्हो निज्जटो निगुम्बो च नाम होतीति आह “**निच्छयाभावतो ते पञ्हा निज्जटा निगुम्बा च कत्वा न विभत्ता**”ति, “**न कोचि पुच्छासङ्गहितो...पे०... विभत्ता**”ति च । तन्ति पञ्हाविस्सज्जनं सन्धाय निज्जटता न वुत्ता, अथ खो निच्छयुप्पादनन्ति अधिप्पायो ।

ठपनं नाम इध विनेय्यसन्ताने पतिट्टपनं, तं पन तस्स अत्थस्स दीपनं जोतनन्ति आह “**पकासितत्ता**”ति । **पकारेहीति** हेतुआदिपच्चयपकारेहि, कुसलादिपच्चयपच्चयुप्पन्नपकारेहि वा ।

२५-३४. परिकप्पनं विदहनन्ति कत्वा आह “**परिकप्पपुच्छाति विधिपुच्छा**”ति । **सियाति** भवेय्याति अत्थो । **एसो विधि किं अत्थीति** एतेन “सिया”ति विधिम्हि किरियापदं । पुच्छा पन वाक्यत्थसिद्धा वेदितब्बा । तमेव हि वाक्यत्थसिद्धं पुच्छं दस्सेतुं अट्टकथायम्पि “**किं सो कुसलं धम्मं पटिच्च सिया**”ति वुत्तं । **संपुच्छनं परिकप्पपुच्छाति** तस्मिं पक्खे हि किरियाय पदेनेव पुच्छा विभावीयतीति वुत्तं होतीति । “सिया कुसलं धम्मं पटिच्च कुसलो धम्मो उप्पज्जेय्य हेतुपच्चया”ति एत्थ “कुसलं धम्मं पटिच्च हेतुपच्चया”ति उभयमिदं पच्चयवचनं, “कुसलो धम्मो उप्पज्जेय्या”ति पच्चयुप्पन्नवचनं । तेसु पच्चयधम्मस्स पच्चयभावे विभाविते पच्चयुप्पन्नस्स उप्पत्ति अत्थतो विभावितायेव होतीति पच्चयधम्मोव पुच्छितब्बो । तत्थ च पच्चयधम्मविसिद्धो पटिच्चत्थो वा पुच्छितब्बो सिया पच्चयविसिद्धो वाति दुविधा पुच्छितब्बायेव अत्थविकप्पा अट्टकथायं वुत्ता । तेसु पठमस्मिं पुच्छा सदोसाति दस्सेन्तो “**यो कुसलो धम्मो उप्पज्जेय्या**”ति आदिमाह । तत्थ **सब्बपुच्छानं पवत्तितोति** कुसलमूलादीनं सत्तसत्तपुच्छानं पवत्तनतो, **उप्पज्जमानं** कुसलं । **तेहि पच्चयेहीति** पच्छाजातविपाकपच्चयेहि **उप्पत्ति अनुज्जाताति आपज्जति**, न च तं युत्तन्ति अधिप्पायो । **तंतंपच्चयाति** ततो ततो योनिसोमनसिकारादिपच्चयतो । **भवनमत्थिता एत्थ न च पुच्छिताति** “किं सिया”ति वुत्तयोजनाय दोसमाह । **एवञ्च कत्वाति** उप्पत्तिया एव पुच्छितत्ता ।

तत्थाति “अथ वा”ति आदिना वुत्ते अत्थन्तरे । **उप्पज्जेय्याति उप्पत्तिं अनुजानित्वाति** “उप्पज्जेय्या”ति एत्थ वुत्तं कुसलपच्चयं उप्पत्तिं अनुजानित्वा । **तस्साति** उप्पत्तिया । **भवनपुच्छन्ति** हेतुपच्चया भवनपुच्छनं न युत्तन्ति सम्बन्धो । पुन **तस्साति** हेतुपच्चया उप्पत्तिया । **भवनपुच्छन्ति** केवलं भवनपुच्छनं । **तस्माति** यस्मा वुत्तनयेन उभयत्थापि उप्पत्तिअनुजाननमुखेन भवनपुच्छनं अयुत्तं, तस्मा । अनुजाननञ्च अट्टकथायं वुत्ते अत्थविकप्पद्वये अत्थतो आपन्नं, तं अननुजानन्तो आह “**अननुजानित्वावा**”ति आदि । **संपुच्छनमेवाति** इमिना संपुच्छने “उप्पज्जेय्या”ति इदं किरियापदन्ति दस्सेति । यदि एवं “सिया”ति इदं कथन्ति आह “**सियाति...पे०... पुच्छती**”ति । **अयं नयोति** “सिया”ति आदिना अनन्तरवुत्तो अत्थनयो । **न विञ्जायति** अनामट्टविसेसत्ता । **द्वेपि पुच्छाति** सम्भवनपुच्छा तब्बिसेसपुच्छा चाति दुविधापि

पुच्छा एकायेव पुच्छा संपुच्छनभावतो एकाधिकरणभावतो च ।

गमनुस्सुक्कवचनन्ति गमनस्स उस्सुक्कवचनं । गमनकिरियाय यथा अत्तनो कत्ता उपरि कत्तब्बकिरियाय योग्यरूपो होति, एवमेव ठानं गमनुस्सुक्कनं तस्स बोधनं वचनं । एवंभूता च किरिया यस्मा अत्थतो किरियन्तरापेक्खा नाम होति, तस्मा वुत्तं “गमनस्स...पे०... अत्थो”ति । कथं पनेतस्मिं सहजातपच्चयपट्टाने पटिच्चवारे पटिच्चसद्वस्स पच्छिमकालकिरियापेक्खताति चोदनं मनसि कत्वा आह “यदिपी”तिआदि । तेनेतं दस्सेति “असतिपि पटिअयनुप्पज्जनानं कालभेदे अज्जत्र हेतुफलेसु दिस्समानं पुरिमपच्छिमकालतं हेतुफलतासामज्जतो इधापि समारोपेत्वा रुळ्हीवसेन पुरिमपच्छिमकालवोहारो कतो”ति । तेनाह “गहणप्पवत्तिआकारवसेन...पे०... ददुब्बो”ति । तत्थ अत्तपटिलाभो उप्पादोति अत्थो ।

गमनन्ति “पटिच्चा”ति एत्थ लब्भमानं अयनकिरियं परियायन्तरेनाह । सा पनत्थतो पवत्ति, पवत्ति च धम्मानं यथापच्चयं उप्पत्तियेव । सभावधम्मानज्झि उप्पत्तियं लोके सब्बो किरियाकारकवोहारो, तस्मा “पटिच्चा”ति एत्थ लब्भमानं यं पटिअयनं पटिगमनं अत्थतो पटिउप्पज्जमानं, तज्ज गच्छन्तादिअपेक्खाय होतीति आह “गच्छन्तस्स पटिगमनं, उप्पज्जन्तस्स पटिउप्पज्जनं”न्ति । तयिदं गमनपटिगमनं, उप्पज्जनपटिउप्पज्जनं समानकिरिया । कथं? यस्मा पटिकरणं पटिसद्वत्थो । तस्माति यस्मा सहजातपच्चयभूतस्स उप्पज्जन्तस्स पटिउप्पज्जनं “पटिच्च उप्पज्जती”ति एत्थ अत्थो, तस्मा । तदायत्तुप्पत्तियाति सहयोगे करणवचनं, करणत्थे, हेतुत्थे वा, तस्मिं उप्पज्जमाने कुसलधम्मे आयत्ताय पटिबद्धाय उप्पत्तिया सहेव पटिगन्त्वाति अत्थो । तेन पटिअयनत्तलाभानं समानकालतं दस्सेति । तेनेवाह “सहजातपच्चयं कत्वाति वुत्तं होती”तिआदि । ननु च समानकालकिरियायं ईदिसो सद्वपयोगो नत्थि, पुरिमकालकिरियायमेव च अत्थीति? नायमेकन्तो समानकालकिरियायमि केहिचि इच्छितत्ता । तथा हि —

“निहन्त्वा तिमिरं लोके, उदितो सतरंसमि ।
लोकेकचक्खुभूतोय-मत्थमेति दिवाकरो ॥

“सिरीविलासरूपेन, सब्बसोभाविभाविना ।
ओभासेत्वादितो बुद्धो, सतरंसि यथा परो”ति ॥ —

च पयोगा दिस्सन्ति ।

३५-३८. तासूति दुकमूलकनये हेतारम्मणदुके एकूनपज्जासपुच्छा, तासु । हेतारम्मणदुकेति “हेतुपच्चया आरम्मणपच्चया”ति एवं हेतुपच्चयआरम्मणपच्चयानं वसेन आगते पच्चयदुके । द्विन्नं पुच्छानं दस्सितत्ताति यस्मिं वाचनामग्गे कुसलपदमूला कुसलपदावसाना, कुसलादिपदत्तयमूला कुसलादिपदत्तयावसाना च एकूनपज्जासाय पुच्छानं आदिपरियोसानभूता द्वे एव पुच्छा दस्सिता, तं सन्धाय वुत्तं । एत्थाति एतस्मिं पण्णत्तिवारे पुच्छानं वुत्तो न पच्चयानन्ति अत्थो । पुच्छाय हि वसेन हेतुपच्चये हेतुपच्चयसङ्घातं एकमूलं एतस्साति एकमूलको, नयसद्दापेक्खाय चायं पुल्लिङ्गनिद्देशो । एवं आरम्मणपच्चयमूलकादीसु । तथा हेतुआरम्मणपच्चयसङ्घातानि द्वे मूलानि एतस्साति द्विमूलकोतिआदिना योजेतब्बा । पच्चयानं पन वुच्चमाने पठमनयस्स एकमूलकता न सिया । न हि तत्थ पच्चयन्तरं अत्थि, यं मूलभावेन वत्तब्बं सिया । तेनाह “पच्चयानं पन वसेना”तिआदि । हेतारम्मणदुकादीनन्ति अवयवे सामिवचनं, अधिपतिआदीनन्ति सम्बन्धो । ततो परं मूलस्स अभावतो सब्बमूलकं अनवसेसानं पच्चयानं मूलभावेन गहितत्ता । न हि

मूलवन्तभावेन गहिता पच्चया मूलभावेन गहन्ति । पच्चयगमनं पाळिगमनन्ति विञ्जायति अभिधेय्यानुरूपं लिङ्गवचनादीति कत्वा । इथाति अनुलोमे । च-सद्वो उपचयत्थो । सो तेवीसतिमूलस्स सब्बमूलभावं उपचयेन वुच्चमानं जोतेति ।

३९-४०. एवं सतीति “आरम्मणपच्चया हेतुपच्चया”ति आरभित्वा “आरम्मणपच्चया अविगतपच्चया, आरम्मणपच्चया हेतुपच्चया”ति एवं वाचनामगो सति । चक्कबन्धनवसेन पाळिगति आपज्जतु, को दोसोति कदाचि वदेय्याति आह “हेट्टिमसोधनवसेन च इध अभिधम्मे पाळि गता”ति । तथा हि खन्धविभङ्गादीसुपि पाळि हेट्टिमसोधनवसेन पवत्ता । गणनचारेण तमत्थं साधेतुं “एवञ्च कत्वा”तिआदि वुत्तं । आरम्मणादीसूति आरम्मणमूलकादीसु नयेसु । तस्मिं तस्मिन्ति तस्मिं तस्मिं आरम्मणादिपच्चये । सुद्धिकतोति सुद्धिकनयतो । तस्माति आरम्मणमूलकादीसु सुद्धिकनयस्स अलब्भमानत्ता । एकमूलकनयो दट्टब्बो आरम्मणमूलकेति अधिप्पायो । “आरम्मणपच्चया...पे०... अविगतपच्चयाति वा”तिआदि तादिसं वाचनामगं सन्धाय वुत्तं । यत्थ “आरम्मणपच्चया हेतुपच्चया, आरम्मणपच्चया अधिपतिपच्चया, आरम्मणपच्चया...पे०... अविगतपच्चया”ति एवं आरम्मणमूलके अनन्तरपच्चयमूलभूता आरम्मणपच्चयपरियोसानमेव एकमूलकं दस्सेत्वा उपरि अवसिट्ठएकमूलकतो पट्टाय याव सब्बमूलके विगतपच्चया, ताव संखिपित्वा अविगतपच्चयोव दस्सितो । तेनाह “एकमूलकेसू”तिआदि । इतो परेसुपि एदिसेसु ठानेसु एसेव नयो । मूलमेव दस्सेत्वाति अधिपतिमूलके एकमूलकस्स आदिमेव दस्सेत्वा । न सुद्धिकदस्सनन्ति न सुद्धिकनयदस्सनं । “सुद्धिकनयो हि विसेसाभावतो आरम्मणमूलकादीसु न लब्भती”ति हि वुत्तं । नापि सब्बमूलके कतिपयपच्चयदस्सनं उपरि सब्बमूलके एकमूलकस्स आगतत्ता ।

४१. एकस्मिञ्चाति अविगतमूलकादिके च नये । सङ्खेपन्तरगतोति सङ्खेपस्स सङ्खिपितस्स अब्भन्तरगतो, सङ्खिपितब्बोति अत्थो । मज्झिमानं दस्सनन्ति मज्झिमानं नयतो दस्सनं, अञ्जथा सङ्खेपो एव न सिया । गतिदस्सनन्ति अन्तदस्सनं अकत्वा पाळिगतिया दस्सनं, तञ्च आदितो पट्टाय कतिपयदस्सनमेव । तेन विगतपच्चयुद्धारणेन ओसानचतुक्कं दस्सेति अविगतमूलके विगतपच्चयस्स ओसानभावतो । सब्बमूलकस्स अवसानेन “विगतपच्चया”ति पदेन ।

यथा हेतुआदीनं पच्चयानं उद्देसानुपुब्बिया दुकतिकादियोजना कता, एवं तत्थ आरम्मणादिपच्चये लङ्घित्वापि सक्का योजनं कातुं, तथा कस्मा न कता? यदिपि अनवसेसतो पच्चयानं मूलभावेन गहितत्ता केसञ्चि केहिचि योजने अत्थविसेसो नत्थि, आरम्मणमूलकादीसु पन आरम्मणाधिपतिदुकादीनं हेतुमूलके च हेतुअधिपतिअनन्तरतिकादीनं तंतंअवसिट्ठपच्चयेहि योजनाय अत्थेव विसेसो, एवं सन्तेपि यस्मा उप्पटिपाटिया योजना न सुखग्गहणा, सक्का च जाणुत्तरेण पुग्गलेन यथादस्सितेन नयेन योजितुन्ति उप्पटिपाटिया पच्चये अग्गहेत्वा पटिपाटियाव ते योजेत्वा दस्सिताति इममत्थमाह “एत्थ चा”तिआदिना ।

तञ्च गमनं युत्तन्ति यं सब्बेहि तिकेहि एकेकस्स दुकस्स योजनावसेन पाळिगमनं, तं युत्तं तिकेसु दुकानं पक्खेपभावतो । तत्थाति दुकेसु । एकेकस्मिन्ति एकेकस्मिं दुकतिके । नयाति अनुलोमनयादयो वारे वारे चत्तारो नया, पुच्छा पन सत्तवीसति । यदि एवं कस्मा हेतुदुकेन समानाति? तं तिकपदेसु पच्चकें हेतुदुकस्स लब्भमानस्स हेतुदुकभावसामञ्जतो वुत्तं ।

वुत्तनयेनाति “न ही”तिआदिना दुकतिके वुत्तनयेन । तत्थ हि न दुकस्स योजना अत्थि, अथ खो दुकानं एकेकेन

पदेन तिकस्स योजना । तेनाह “एकेको तिको दुकसतेन योजितो”ति । एकेकस्मिन्ति एकेकस्मिं तिकदुके ।

तिकादयो छ नयाति “तिकञ्च पट्टानवर”न्तिआदिना गाथायं वुत्ता तिकपट्टानादयो छ नया । सत्तविधम्पीति वारभेदेन सत्तधा भिन्दित्वा वुत्तम्पि । अनुलोमन्ति पच्चयानुलोमं अनुलोमभावसामञ्जेन सह गहेत्वा । तथा चतुब्बिधम्पि तिकपट्टानं तिकपट्टानतासामञ्जेन, दुकपट्टानादीनि च चत्तारि चत्तारि तंसामञ्जेन सह गहेत्वा । इममत्थं गहेत्वा “तिकञ्च पट्टानवर”न्ति गाथाय अधिप्पायविभावनवसेन “अनुलोमम्ही”तिआदिना वुत्तं इममत्थं गहेत्वा । सत्तप्पभेदेति पटिच्चवारादिवसेन सत्तप्पभेदे । छपि एते तिकादिभेदेन चतुचतुप्पभेदा धम्मानुलोमादिवसेन छ उद्धरितब्बाति इदं दस्सेतीति योजना । अयज्हेत्थ सङ्घेपत्थो — धम्मानुलोमादिविभागभिन्नापि तिकादिभावसामञ्जेन एकज्झं कत्वा वुत्ता तिकपट्टानादिसङ्घाता तिकादयो छ धम्मनया पटिच्चवारादिवसेन विभजियमाना तत्थ तत्थ निद्धारियमाने अनुलोमतासामञ्जेन अनुलोमन्ति एकतो गहिते पच्चयानुलोमे सुट्ठु अतिविय गम्भीराति । अट्ठकथायं पन “इध पन अयं गाथा तस्मिं धम्मानुलोमे पच्चयानुलोमं सन्धाय वुत्ता”ति धम्मानुलोमो पच्चयानुलोमस्स विसेसनभावेन नियमेत्वा वुत्तो । एस नयो पच्चनीयगाथादीसुपि । तिकपट्टानस्स दुकपट्टानस्स च पुब्बे अत्थो वुत्तोति आह “दुकतिकपट्टानादीसू”ति । तिकेहि पट्टानन्ति तिकेहि नानप्पकारतो पच्चयविभावनं, तिकेहि वा जाणस्स पवत्तनट्टानं । दुकसम्बन्धि तिकपट्टानं, दुकविसिट्टानं वा तिकानं पट्टानं दुकतिकपट्टानन्ति इममत्थं दस्सेन्तो “दुकान”न्तिआदिमाह । दुकादिविसेसितस्साति दुकादिपदविसेसितस्स दुकादिभावो दट्ठुब्बो “हेतुं कुसलं धम्मं पटिच्च, नहेतुं कुसलं धम्मं पटिच्चा”तिआदिवचनतो ।

पच्चयानुलोमवण्णना निट्ठिता ।

२. पच्चयपच्चनीयवण्णना

४२-४४. यावाति पाळिपदस्स अत्थवचनं यत्तकोति आह “पभेदो”ति । अत्थि तेवीसतिमूलकस्साति अत्थो । ताव तत्तकं पभेदं । तत्थाति अनुलोमे आगतन्ति अत्थो । नयदस्सनवसेन दस्सितं, किन्ति? एकेकस्स पदस्स वित्थारं दस्सेति । अवसेसस्स पच्चयस्स मूलवन्तभावेन गहितस्स ।

पच्चयपच्चनीयवण्णना निट्ठिता ।

३. अनुलोमपच्चनीयवण्णना

४५-४८. पुन तत्थाति अनुलोमे । पच्चयपदानीति पच्चया एव पदानि पच्चयपदानि । इधाति अनुलोमपच्चनीये । सुद्धिकपच्चयानन्ति पच्चयन्तरेन अवोमिस्सानं पच्चयानं, अनुलोमपच्चनीयदेसनं वक्खमानं सन्धायति अत्थो ।

अनुलोमपच्चनीयवण्णना निट्ठिता ।

पुच्छावारवण्णना निट्ठिता ।

१. कुसलत्तिकं

१. पटिच्चवारवण्णना

१. पच्ययानुलोमं

(१) विभङ्गवारवण्णना

५३. तिकपदानं तिकन्तरपदेहि विसदिसता पाकटायेवाति वुत्तं “तिकपदनानत्तमत्तेन विना”ति ।

मूलावसानवसेनाति “एकमूलेकावसानं नवा”तिआदिना वुत्तमूलावसानवसेन । “न तायेव वेदनात्तिकादीसू”ति एत्थ या सदिसता पटिक्खित्ता, तं दस्सेतुं “सदिसतं सन्धाय ‘न तायेवा’ति वुत्तं”न्ति आह । याति या पुच्छा । सब्बपुच्छासमाहरणन्ति सब्बासं एकूनपज्जासाय पुच्छानं समुच्चयनं अनवसेसेत्वा कथनं । इध इमस्मिं पटिच्चवारुद्देसे कत्तब्बं । आदितो हि अनवसेसतो वुत्ते पच्छा यथारहं तदेकदेसवचनं युत्तं । न हि तत्थ एकूनपज्जास पुच्छा विस्सज्जनं लभन्तीति तत्थ तस्मिं धम्मनुलोमपच्यनीये पीतित्तिके एकूनपज्जास पुच्छा विस्सज्जनं न हि लभन्ति, अट्टवीसे पन लभन्तीति अत्थो ।

तेन सहजातपच्ययभूतेनाति तेन वेदनादिभेदेन एकेन धम्मेन सहजातपच्ययो होन्तेन, सहजातपच्ययतं वा पत्तेन पापुणन्तेनाति अत्थो । अनुज्जातं विय होतीति यदिपि अट्टकथायं “याव निरोधगमना”तिआदिवचनेहि खणत्तयसमङ्गी उप्पज्जतीति अनुज्जातं विय होति, उप्पादक्खणसमङ्गीयेव पन उप्पज्जतीति वुत्तो पटिच्चवारादीनं छन्नं वारानं उप्पादमेव गहेत्वा पवत्तत्ता । तथा हि तेसु पच्छाजातपच्ययो अनुलोमतो न तिट्ठति ।

इध कुसलवचनेन गहिते खन्धे सन्धाय वुत्तन्ति इमस्मिं पटिच्चवारे “कुसलं धम्मं पटिच्च कुसलो धम्मो उप्पज्जती”ति कुसलसद्देन गहिते खन्धे सन्धाय वुत्तं चतूसुपि कुसलखन्धेसु एकतो उप्पज्जमानेसु सामज्जतो वुत्तेसु सहजातादिसाधारणपच्ययवसेन अविसेसतो सब्बे सब्बेसं पच्ययाति अयमेव इमस्स पच्ययो, इमस्सेव अयं पच्ययोति च नियमेत्वा वत्तुं न सक्का । तेन वुत्तं अट्टकथायं “एकस्सेव द्विन्नयेव वा”तिआदि । “सुखाय वेदनाय सम्पयुत्तं धम्मं पटिच्चा”तिआदीसु पन विसेसनभावेन वेदनादीनं विसुं गहितत्ता “एकं खन्धं पटिच्च द्वे खन्धा”तिआदि वत्तुं सक्का । तेन वुत्तं “वेदनात्तिकादीसु पना”तिआदि । तथाति इमिना “एकेकस्सपि दुकादिभेदानज्जा”ति इमं अनुकट्ठति ।

एतस्मिन्ति “विपाकाब्याकतं किरियाब्याकतं”न्ति एवं विपाककिरियाब्याकतगगहणे । “सब्बस्मिं न गहेतब्बं”न्ति वुत्तं, कत्थ पन गहेतब्बन्ति आह “चित्तसमुट्टानज्ज रूपन्ति एत्थेवा”ति । एवं पठमे वाक्ये अतिब्यापितं परिहरित्वा दुतिये अब्यापितं परिहरितुं “न केवल”न्तिआदि वुत्तं । एत्थाति “विपाकाब्याकतं किरियाब्याकतं”न्ति एत्थ न गहेतब्बं तस्सपि आरुप्पे उप्पज्जमानस्स रूपेण विना उप्पत्तितो । एत्थ च यथा हेतुपच्ययगगहणेनेव अहेतुकं निवत्तितं, एवं चित्तसमुट्टानज्ज रूपन्ति रूपगगहणेनेव आरुप्पे विपाकोपि तत्थ उप्पज्जमानेन चित्तुप्पादेन सद्धिं न गहितो । तं पनेतं अत्थसिद्धमेव अकत्वा सरूपतो पाकटतरं कत्वा दस्सेतुं अट्टकथायं “विपाकाब्याकतं”न्तिआदि वुत्तं । पटिसन्धिपच्छिमचित्तानि पनेत्थ सतिपि रूपस्स अनुप्पादने ववत्थानाभावतो न गहितानीति दट्टब्बं ।

पच्ययभूतस्साति खन्धानं पच्ययभूतस्स वत्थुस्स अग्गहिततापत्तिं निवारेतुं, कथं? पच्ययुप्पन्नभावेन, कत्थ? “कटत्ता च रूप”न्ति एतस्मिं सामज्जवचने “खन्धे पटिच्च वत्थू”ति वुत्तं, एवज्जिस्स पच्ययुप्पन्नता दस्सिता होतीति । अज्जमज्जापेक्खं वचनद्वयन्ति “खन्धे पटिच्च वत्थु, वत्थुं पटिच्च खन्धा”ति पदद्वयं सन्धाय वुत्तं । सामज्जेन गहितन्ति “कटत्ता च रूप”न्ति इमिना सामज्जवचनेन, कटत्तारूपसामज्जेन वा गहितं ।

उपादारूपगहणेन विना “उपादारूप”न्ति अगगहेत्वा केवलं चित्तसमुद्धानरूपं “कटत्तारूपं”इच्चेव गहेत्वाति अत्थो । एतस्मिं पन दस्सनेति “महाभूतेपि पटिच्च उप्पत्तिदस्सनत्थ”न्ति वुत्ते एतस्मिं अत्थदस्सने ।

खन्धपच्चयसहितन्ति पटिसन्धियं कटत्तारूपं, पवत्तियं चित्तसमुद्धानं रूपं वदति । असहितन्ति पन पवत्तियं कटत्तारूपं आहारसमुद्धानं उतुसमुद्धानं अनिन्द्रियबद्धं असञ्जभवसङ्गहितञ्च रूपं । पटिसन्धियम्पीति पि-सद्देन पवत्तियम्पि कटत्तारूपं अञ्जञ्च तत्थ उप्पज्जनकं उपादारूपन्ति अत्थो दट्टब्बो । कथं पनेत्थ भूते पटिच्च उप्पज्जमानस्स रूपस्स हेतुपच्चया उप्पज्जतीति? “खन्धे पटिच्च हेतुपच्चया उप्पज्जमानं रूपं भूतेपि पटिच्च उप्पज्जती”ति एवं पदमेतं, भूतानं वा हेतुपच्चयतो निब्बत्तता एवं वुत्तं । कारणकारणम्पि हि कारणन्त्वेव वुच्चति यथा “चोरेहि गामो दट्ठो”ति ।

भूते पटिच्च उपादारूपन्ति पदुद्धारो कतो, “महाभूते पटिच्च उपादारूप”न्ति पन पाठोति अट्टकथायञ्च तमेव वुत्तं । अयं हेत्थत्थो — “महाभूते पटिच्च उपादारूप”न्ति इमस्मिं पाठे वुत्तनयेन उपादारूपम्पि कुसले खन्धे महाभूते च पटिच्च उप्पज्जतीति । को पन सो नयोति तं दस्सेतुं “महाभूते...पे०... सन्ध्यायाहा”ति वुत्तं । तत्थ अत्थतो अयं नयो वुत्तोति “महाभूते पटिच्च चित्तसमुद्धानं रूपं कटत्तारूपं उपादारूप”न्ति इमिना अब्बाकते खन्धे महाभूते च पटिच्च उपादारूपानं उप्पत्तिवचनेन कुसले खन्धे महाभूते च पटिच्च उपादारूपानं उप्पत्ति अत्थतो वुत्तो होतीति अत्थो ।

५४. रूपेन विना पच्चयुप्पन्नं न लभ्थीति एतेन या पुच्छा अरूपमिस्सकावसाना, तापि इध न गक्कन्ति, पगेव रूपावसानाति दस्सेति ।

५७. ताय समानलक्खणाति पञ्चक्खन्धपटिसन्धिताय गब्भसेय्यकपटिसन्धिया समानलक्खणा । परिपुण्णधम्मानन्ति परियत्तिविभागानं पञ्चक्खन्धधम्मानं । एत्थाति एतस्मिं सहजातपच्चयनिद्देसे ।

चित्तकम्मसमुद्धानरूपन्ति चित्तसमुद्धानरूपं कम्मसमुद्धानरूपञ्च । पुन आहारसमुद्धानन्ति एत्थ पुनगहणं उतुसमुद्धानापेक्खं । न हि तं पुब्बे बाहिरगहणेन अगगहितं, आहारसमुद्धानं पन अगगहितमेव, उतुसमुद्धानस्स कस्मा पुनगहणन्ति आह “एतेही”तिआदि । तत्थाति असञ्जसत्तेसु । तस्साति उतुसमुद्धानस्स । आदिम्हीति बाहिरआहारसमुद्धानउतुसमुद्धानअसञ्जसत्तवसेन आगतवारेहि पठमवारे । अविसेसवचनन्ति बाहिरादिविसेसं अकत्वा वुत्तवचनं, अरूपम्पि पच्चयं लभन्तं अत्थं हेतादिके पच्चये लभन्तं सह सङ्गण्हित्वाति योजना । तस्साति, तत्थाति च पदद्वयेन यथावुत्तं पठमवारमेव पच्चामसति । तंसमानगतिकन्ति चित्तसमुद्धानगतिकं । इथापीति इमस्मिं सहजातपच्चयनिद्देसेपि । कम्मपच्चयविभङ्गे वियाति नानाक्खणिककम्मपच्चयनिद्देसे विय । तथा हि वुत्तं अट्टकथायं “तंसमुद्धानन्ति इमिना पटिसन्धिकखणे कटत्तारूपम्पि सङ्गण्हाती”ति । अयञ्च अत्थविसेसो एत्थ एकंसेन इच्छितब्बोति दस्सेन्तो “न हि...पे०... अत्थी”ति आह ।

अविसेसेत्वाति “उतुसमुद्धान”न्तिआदिना विसेसं अकत्वा । उपादारूपन्ति विसेसेत्वाव कस्मा पन वुत्तानीति योजना । हेतुपच्चयादीसूति आदि-सद्देन सहजातपच्चयादिं सङ्गण्हाति । सहाति चित्तसमुद्धानरूपं कटत्तारूपन्ति एवं एकतो । विसुन्ति चित्तसमुद्धानं रूपं कटत्तारूपतो विसेसेत्वा । तत्थ बाहिरगहणादीहि वियाति यथा “बाहिरं एकं महाभूत”न्तिआदीसु बाहिरआहारसमुद्धानउतुसमुद्धानगहणेहि महाभूतानि विसेसितानि, एवं एत्थ “महाभूते पटिच्चा”ति एतस्मिं निद्देसे महाभूतानं केनचि विसेसनेन अविसेसितत्ता चित्तसमुद्धानरूपभावकटत्तारूपभावेहि विसेसेत्वाव वुत्तानीति योजना ।

इदानी अञ्जेनपि कारणेन तेसं विसेसितव्वतं दस्सेतुं “अपिचा”तिआदि वुत्तं। तत्थ न कोचि पच्चयोति इदं पट्टाने आगतनियामेन रूपं उपनिस्सयपच्चयं न लभतीति कत्वा वुत्तं। तेनाह “हेतादीसू”ति। तदविनाभावतो पन तस्स चित्तकम्मानं कारणभावो वेदितव्वो, यतो इद्धिचित्तनिव्वत्तानि कम्मपच्चयानि चाति वुत्तानि। ननु चित्तं आहारउतुसमुद्धानानं पच्चयो होतीति? सच्चं होति, सो पन उपत्थम्भकत्तेन, न जनकत्तेनाति दस्सेन्तो आह “आहार...पे०... जनक”न्ति। किं पन तेसं जनकन्ति आह “महाभूतानेव...पे०... जनकानी”ति। चित्तेन कम्मुना च विना अभावे यथाक्कमं चित्तकम्मसमुद्धानुपादारूपानन्ति अत्थो। चित्तसमुद्धानरूपकटत्तारूपभूतानेवाति चित्तकम्मसमुद्धानमहाभूतनिव्वत्तानेव महाभूतानं तेसं आसन्नकारणत्ता। अञ्जानीति उतुआहारसमुद्धानानि उपादारूपानि वदति। विसेसनं कतं “चित्तसमुद्धानं रूपं कटत्तारूपं उपादारूप”न्ति। समानजातिकेन रूपेण उतुना आहारेण चाति अत्थो। पाकटविसेसनानेवाति इदं येहि महाभूतेहि तानि निव्वत्तानि, तेसं “आहारसमुद्धानं उतुसमुद्धानं”न्ति विसेसितत्ता वुत्तं। न विसेसनं अरहन्ति न विसेसितव्वानि कारणविसेसनेनेव विसेसस्स सिद्धत्ता, “महाभूते पटिच्च उपादारूप”न्त्वेव वत्तव्वन्ति अत्थो। एतानि पन चित्तजकम्मजरूपानि।

सविसेसेनाति येन विसेसेन विसेसिता, तं दस्सेन्तो चित्तं सन्धायाह “सहजातादिपच्चयभावतो”ति, इतरं पन सन्धाय “मूलकारणभावतो”ति, कम्मूपनिस्सयपच्चयभावतोति अत्थो। इतरानीति आहारउतुसमुद्धानानिपि उपादारूपानि। महाभूतविसेसनेनेव विसेसितानीति “आहारसमुद्धानं एकं महाभूतं पटिच्च उतुसमुद्धानं एकं महाभूतं पटिच्चा”ति महाभूतविसेसनेनेव जनकपच्चयेन आहारेण उतुना च विसेसितानि। इधाति “चित्तसमुद्धानं रूपं कटत्तारूपं उपादारूप”न्ति इमस्मिं वचने। एत्थ हि उपादारूपानं चित्तकम्मसमुद्धानतावचनेन तंनिस्सयानम्पि तव्वभावो पकासितोति। अञ्जतरविसेसनं उभयविसेसनं होति उभयेसं अविनिव्वोगेन पवत्तनतो।

५८. पुब्बेति हेतुपच्चयादीसु। विसुं पच्चयभावेनाति “पटिसन्धिकखणे विपाकाव्याकतं एकं खन्धं पटिच्च तयो खन्धा कटत्ता च रूप”न्तिआदिना वत्थुस्स विसुं पच्चयभावेन। एत्थ च विसुंयेव पच्चयभावेन दस्सितानीति न सक्का वत्तुं, “खन्धे पटिच्च वत्थु, वत्थुं पटिच्च खन्धा”ति पच्चयुप्पन्नभावो विय खन्धानं एकतोपि पच्चयभावो दस्सितो। तेनेव हि तस्मिं अत्थे अत्तनो अरुचिं विभावेन्तो आह “इमिना अधिप्पायेनाहा”ति। यो पनत्थो अत्तनो रुच्चति, तं दस्सेतुं “खन्धे पटिच्च वत्थूति इदं पना”तिआदि वुत्तं। खन्धानं पच्चयभूतानं पटिच्चट्टुफरणतादस्सनं, वत्थुस्स पच्चयभूतस्स पटिच्चट्टुफरणतादस्सनं, न खन्धानन्ति सम्बन्धो। इधेवाति इमस्मिं अञ्जमञ्जपच्चये एव। हेतुपच्चयादीसुपि अयमेव नयो, तत्थ हि पटिच्चट्टुफरणस्स समानता। दस्सिताय पटिच्चट्टुद्वयफरणताय। खन्धवत्थूनञ्च दस्सितायेवाति खन्धवत्थूनञ्च एकतो पटिच्चट्टुफरणता दस्सितायेव।

एवमादीति आदि-सद्देन “अकुसलं धम्मं पटिच्चा”ति एवमादि सङ्गहति। ननु भवितव्वन्ति योजना। हेतुपच्चयादीहि वियाति सदिसूदाहरणन्ति तं दस्सेन्तो “न ही”तिआदिमाह। यं “एकं, तयो, द्वे च खन्धे पटिच्चा”ति वुत्तं पच्चयजातन्ति अत्थो। पच्चयट्टो हि पटिच्चट्टो। तेनाह “ते हेतुपच्चयभूता एव न होन्ती”ति। एतेन न पटिच्चट्टुफरणकस्स एकन्तिको हेतुआदिपच्चयभावोति दस्सेति। तेनाह “एस नयो आरम्मणपच्चयादीसू”ति। न हि आरम्मणपच्चयभूतो धम्मो पटिच्चट्टुं फरति। वुत्तञ्च “कुसलं धम्मं पटिच्च कुसलो धम्मो उप्पज्जति आरम्मणपच्चया”ति।

पच्चयन्तरेनपि उपकारकतामत्तम्पि गहेत्वा पटिच्चवारे वारन्तरे च हेतुआदिपच्चया दस्सिताति उपचयेन यथावुत्तं

विभावेन्तो “**पच्चयवारे चा**”तिआदिमाह । **तंपच्चया**ति वत्थुपच्चया, यथारहं पच्चयभूतं वत्थुं लभित्वाति अत्थो । तेति कुसले खन्धे पटिच्च । **तेसन्ति** महाभूतानं खन्धानं । **पच्चयभावाभावतो**ति इदं खन्धानं हेतुसहजातादिपच्चयभावस्स महाभूतेसु दिट्ठता वुत्तं । यदि एवं अञ्जमञ्जपच्चयापि ते तेसं भवेय्युन्ति परस्स आसङ्कनिरासङ्कं करोन्तो “**अञ्जमञ्जसहो ही**”तिआदिमाह । **निरपेक्खो**ति अञ्जनिरपेक्खो । न हि हेतुधम्मो धम्मन्तरापेक्खो हुत्वा हेतुपच्चयो होति, सहसीसेनेत्थ अत्थो वुत्तो । **अञ्जतरापेक्खो**ति अत्तना सहकारिकारणभूतं, इतरं वा यं किञ्चि अञ्जतरं अपेक्खतीति अञ्जतरापेक्खो । **यथावुत्तेतरेतरापेक्खो**ति अरूपक्खन्धादिभेदं पाळियं वुत्तप्पकारं इतरेतरं मिथु पच्चयभूतं अपेक्खतीति इतरेतरापेक्खो । **पच्चयपच्चयुप्पन्ना च खन्धा महाभूता इध यथावुत्ता भवेय्युन्ति** कस्मा वुत्तं । न हि खन्धा महाभूता अञ्जमञ्जं अञ्जमञ्जपच्चयभावेन वुत्ता, अथ खन्धा च महाभूता चाति विसुं विसुं गद्धेय्युं, एवं सति “**महाभूता खन्धानं न कोचि पच्चयो**”ति न वत्तब्बं ।

यस्स सयं पच्चयो, ततो तेन तन्निस्सितेन वाति यस्स धम्मस्स सयं अत्तना पच्चयो होति, ततो धम्मतो सयं उप्पज्जमानं कथं तेन धम्मेन तन्निस्सितेन वा अञ्जमञ्जपच्चयेन एवंभूतं तं धम्मजातं अञ्जमञ्जपच्चया उप्पज्जतीति वत्तब्बतं अरहतीति वुत्तमेवत्थं उदाहरणेन विभावेति “**यथा**”तिआदिना । तत्थ “**खन्धे पटिच्च खन्धा**”ति इदं “**तेन अञ्जमञ्जपच्चयेन उप्पज्जमान**”न्ति इमस्स उदाहरणं, “**वत्थुं पच्चया खन्धा**”ति इदं पन “**तन्निस्सितेन अञ्जमञ्जपच्चयेन उप्पज्जमान**”न्ति एतस्स । **तस्मा**ति वुत्तमेव अत्थं कारणभावेन पच्चामसति । **अत्तनो पच्चयस्स पच्चयत्ताभावतो**ति अत्तनो पच्चयभूतस्स अरूपक्खन्धस्स पच्चयभावाभावतो । न हि महाभूता यतो खन्धतो उप्पन्ना, तेसं पच्चया होन्ति । **तदपेक्खत्ता**ति इतरेतरपच्चयभावापेक्खत्ता । **खन्धे पटिच्च पच्चया चा**ति पटिच्चवारे वुत्तनियामेनेव खन्धे पटिच्च, पच्चयवारे वुत्तनियामेन खन्धे पच्चया च । **नअञ्जमञ्जपच्चया च वुत्ता**ति अञ्जमञ्जपच्चयतो अञ्जस्मा निस्सयपच्चयादितो महाभूतानं उप्पत्ति वुत्ता चाति अत्थो । **वत्थुं पच्चया उप्पज्जमाना**ति वत्थुं पुरेजातपच्चयं कत्वा उप्पज्जमाना । **तन्निस्सितेन च अञ्जमञ्जपच्चयेना**ति तं वत्थुं निस्सितेन खन्धेन अञ्जमञ्जपच्चयभूतेन उप्पज्जन्ति, **तस्मा** यथावुत्तेन कारणेन **वत्थुं पच्चया...पे०... वुत्ता**, इमिना परियायेन पन उजुकं पवत्तियं वत्थुस्स अञ्जमञ्जपच्चयभावोति अत्थो ।

५९. सा न गहिताति या “**चक्खायतनं निस्साया**”तिआदिना चक्खायतनादीनं निस्सयपच्चयता वुत्ता, सा इध पटिच्चवारे न वुत्ताति अत्थो सहजातत्थो पटिच्चत्थोति कत्वा । तेनाह “**चक्खायतनादीनि...पे०... अधिप्पायो**”ति । येसं पन अरूपक्खन्धमहाभूतनामरूपचित्तचेतसिकमहाभूतरूपिधम्मानं वसेन छधा निस्सयपच्चयो इच्छितो, तेसं वसेन इध विभत्तो एव । कथं रूपिवसेन विभत्तोति चे? “**वत्थुं पटिच्च खन्धा**”ति हदयवत्थुवसेन सरूपतो दस्सितो एव । इतरेसम्पि वसेन “**अब्याकतं धम्मं पटिच्च अब्याकतो धम्मो उप्पज्जति निस्सयपच्चया**”ति एत्थ दस्सितो । यथा हि “**कुसलं धम्मं पटिच्च कुसलो धम्मो उप्पज्जति आरम्मणपच्चया**”तिआदीसु रूपायतनादीनं असतिपि पटिच्चट्टुफरणे आरम्मणपच्चयभावो दस्सितो होति, एवमिधापि चक्खायतनादीनं निस्सयपच्चयभावो दस्सितो होति । तेन वुत्तं “**निस्सय...पे०... न गहितानी**”ति ।

६०. द्वीसु उपनिस्सयेसूति अनन्तरपकतूपनिस्सयेसु । **कुसलापि पन महग्गता**ति पि-सद्देन अब्याकते महग्गते आकट्ठति “**कुसलापि महग्गता आरम्मणूपनिस्सयं न लभन्ति, पगेव अब्याकता**”ति । **कदाचि न लभन्ति**, यदा गरुं कत्वा न पवत्तन्तीति अत्थो ।

६१. अज्जत्थ हेतुपच्चयादीसु । **पच्चयं अनिद्विसित्वा**ति पच्चयं धम्मं सरूपतो अनिद्विसित्वा । न हि हेतुपच्चयनिद्वेसादीसु अलोभादिकुसलादिसरूपविसेसतो हेतुआदिधम्मा दस्सिता । **कुसलादीसूति** इदं अलोभादिविसेसनं । तेन यथा अलोभादीसु अयमेव पच्चयोति नियमो नत्थि, एवं तब्बिसेसेसु कुसलादीसूति दस्सेति । **इध पन** पुरेजातपच्चये । **वत्थुनवत्थुधम्मेसूति** निद्वारणे भुम्मं । **पुरेजातपच्चया उप्पज्जमानानन्ति** इमिना पटिसन्धिक्खणे, आरुपे उप्पज्जमाने च खन्धे निवत्तेति । कस्मा पनेत्थ वत्थुपुरेजातमेव गहितं, न आरम्भणपुरेजातन्ति चोदनं मनसि कत्वा आह “**आरम्भणपुरेजातम्पि हि वत्थुपुरेजाते अविज्जमाने न लब्भती**”ति । तस्साति पटिसन्धिविपाकस्स । न उद्धटोति वुत्तमेवत्थं पाकटं कातुं “**नेवविपाक...पे०... तीणीति वुत्त**”न्ति वुत्तं । **अलाभतोति** यदि लब्भेय्य, “**चत्तारी**”ति वत्तब्बं सियाति दस्सेति । **तत्थाति** विपाकत्तिके । **तीणीति** “**विपाकं धम्मं पटिच्च विपाको धम्मो उप्पज्जति पुरेजातपच्चया, विपाकधम्मधम्मं, नेवविपाकनविपाकधम्मधम्मं पटिच्चा**”ति इमानि तीणि ।

६३. तदुपादारूपानन्ति ते महाभूते निस्साय पवत्तउपादारूपानं । **वदतीति** एकक्खणिकनानाक्खणिककम्मपच्चयं वदति अविनिब्भोगवसेन पवत्तमानानं तेसं पच्चयेन विसेसाभावतो । **पवत्तियं कटत्तारूपानन्ति** विसेसनं पटिसन्धिक्खणे कटत्तारूपानं एकक्खणिकस्सपि कम्मपच्चयस्स इच्छितत्ता । तेनेव हि अट्टकथायं “**तथा पटिसन्धिक्खणे महाभूतान**”न्ति दुविधोपि कम्मपच्चयो वुत्तो ।

६४. यं यं पटिसन्धियं लब्भतीति चक्खुन्द्रियादीसु यं यं इन्द्रियरूपं पटिसन्धियं लब्भति, **तस्स तस्स वसेन** इन्द्रियरूपञ्च वत्थुरूपञ्च “**कटत्तारूप**”न्ति वुत्तं ।

६९. केसञ्चीति पच्चवोकारे पटिसन्धिक्खन्धादीनं । तेसञ्चि वत्थु नियमतो विप्पयुत्तपच्चयो होति । **समानविप्पयुत्तपच्चयाति** सदिसविप्पयुत्तपच्चया । कुसलाकुसला हि खन्धा एकच्चे च अब्बाकता यस्स विप्पयुत्तपच्चया होन्ति, न सयं ततो विप्पयुत्तपच्चयं लभन्ति चित्तसमुद्धानानं विप्पयुत्तपच्चयाभावतो वत्थुनाव विप्पयुत्तपच्चयेन उप्पज्जनतो । एकच्चे पन अब्बाकता यस्स विप्पयुत्तपच्चया होन्ति, सयम्पि ततो विप्पयुत्तपच्चयं लभन्ति यथा पटिसन्धिक्खणे वत्थुक्खन्धा । तेन वुत्तं “**केसञ्चि खन्धा...पे०... नानाविप्पयुत्तपच्चयापी**”ति । **पच्चयं पच्चयं करोतीति** पच्चयधम्मं वत्थुं खन्धे च अत्तनो पच्चयभूतं करोति, यथावुत्तं पच्चयधम्मं पच्चयं कत्वा पवत्ततीति अत्थो । **तंकिरियाकरणतोति** विप्पयुत्तपच्चयकिच्चकरणतो । **पटिच्च उप्पत्ति नत्थीति** पटिच्चट्टुफरणं नत्थि सहजातट्टो पटिच्चट्टोति कत्वा । “**पटिच्च उप्पज्जन्ती**”ति एत्तकमेवाह, किं पटिच्च? खन्धेति पाकटोयमत्थोति । तेनाह “**किं पन पटिच्चा**”तिआदि । पच्चासत्तिजायेन अनन्तरस्स विधि पटिसेधो वा होतीति गणहेय्याति तं निवारेतुं वुत्तन्ति दस्सेन्तो “**अनन्तरत्ता...पे०... वुत्तं होती**”ति आह ।

७१-७२. सङ्घिपित्वा दस्सितानं वसेनेतं वुत्तन्ति सङ्घिपित्वा दस्सितानं पच्चयानं वसेन एतं “**इमे तेवीसति पच्चया**”तिआदिवचनं वाचनामगं दस्सेन्तेहिपि पाळियं वुत्तन्ति अट्टकथायं वुत्तं । **एकेनपीति** कुसलादीसु च पदेसु एकेनपि पदेन, तस्मिं तस्मिं वा पच्चयनिद्वेसे वाक्यसङ्घातेन एकेनपि पदेन । **तयो पच्चयाति** हेतुआरम्भणाधिपतिपच्चया । ते **चत्तारो पच्छाजातञ्च वज्जेत्वाति** एत्थ यथावुत्ते चत्तारो पच्चये वित्थारितत्ता “**वज्जेत्वा**”ति वुत्तं, पच्छाजातं पन सब्बेन सब्बं अगगहितत्ता । एत्तका हि एकूनवीसति पच्चया यथावुत्ते पच्चये वज्जेत्वा अवसिट्ठा । **ये पनाति** पदकारके वदति । **सङ्घिपित्वाति** पदस्स “**पाळियं वित्थारितं अवित्थारितञ्च सब्बं सङ्गहेत्वा वुत्त**”न्ति अत्थं वदन्ति । “**तेवीसति पच्चया**”ति पाठेन भवितब्बं “**सब्बं सङ्गहेत्वा**”ति वुत्तत्ता । पच्छाजातपच्चयोयेव हि वज्जेतब्बोति । एवं वादन्तरे वत्तब्बं

वत्वा इदानीं पाळिया अविपरीतं अत्थं दस्सेतुं “आदिहि पना”तिआदि वुत्तं ।

विभङ्गवारवण्णना निड्डिता ।

(२) सङ्ख्यावारवण्णना

७३. यथा अञ्जमञ्जपच्चये विसेसो विभङ्गे अत्थीति इदं हेतुपच्चयादिविभङ्गतो विसेसभावसामञ्जेन वुत्तं । न हि यादिसो अञ्जमञ्जपच्चयविभङ्गे विसेसो, तादिसो पुरेजातपच्चयविभङ्गे । तथा हि अञ्जमञ्जपच्चये पटिसन्धि लब्धति, न पुरेजातपच्चये । “विपाकाब्याकतं एकं खन्धं पटिच्चा”तिआदिके विभङ्गेति इमिना यस्मिं पच्चये विपाकाब्याकतं उद्धटं, तं निदस्सनवसेन दस्सेति । इदं वुत्तं होति — यथा हेतुपच्चयादीसु “विपाकाब्याकतं एकं खन्धं पटिच्चा”तिआदिना विभङ्गे विपाकाब्याकतं उद्धटं अत्थि, एवं विपाकाब्याकताभावं आसेवनपच्चये विसेसं दस्सेतीति ।

७४. एतस्मिं अनुलोमेति इमस्मिं पटिच्चवारे पच्चयानुलोमे । सुद्धिकनयेति पठमे नये । दस्सितगणनतोति “नव, तीणि, एक”न्ति एवं सङ्केपतो दस्सितगणनतो । ततो परेसु नयेसूति ततो पठमनयतो परेसु दुतियादिनयेसु । अञ्जिस्साति नवादिभेदतो अञ्जिस्सा गणनाय । अबहुगणनेन युत्तस्स बहुगणनस्स पच्चयस्स, तेन अबहुगणनेन । समानगणनता चाति च-सद्दो ब्यतिरेको । तेन पच्चनीयतो अनुलोमे यो विसेसो वुच्चति, तं जोतेति । तेनाह “अनुलोमेयेव दट्टब्बा”ति । अनुलोमेयेवाति अवधारणेन निवत्तितं दस्सेतुं “पच्चनीये...पे०... वक्खती”ति वुत्तं ।

७६-७९. ते पन तेरसमूलकादिके नये सासेवनसविपाकेसु द्वीसु द्वावीसतिमूलकेसु सासेवनमेव गहेत्वा इतरं पजहन्तो आह “पच्छाजातविपाकानं परिहीनत्ता”ति । विरोधाभावे सतीति इदं “सिया कुसलं धम्मं पटिच्च अकुसलो धम्मो उप्पज्जेय्या”तिआदीसु विय परिकप्पवचनं सन्धाय वुत्तं । तेनाह “पुच्छाय दस्सितनयेना”ति । तस्स च तेवीसतिमूलकस्स । नामन्ति तेवीसतिमूलकन्ति नामं । द्वावीसति...पे०... वुत्तन्ति एतेन द्वावीसतिमूलकोव परमत्थतो लब्धति, न तेवीसतिमूलकोति दस्सेति ।

अञ्जपदानीति हेतुअधिपतिपदादीनि । सुद्धिकनयोति पठमनयो, यं अट्टकथायं “एकमूल”न्ति वुत्तं । आरम्मणमूलकादीसु न लब्धतीति दुमूलकादीसु तं न योजीयति । हेट्टिमं हेट्टिमं सोधेत्वा एव हि अभिधम्मपाळि पवत्ता, तस्मा “आरम्मणे...पे०... पञ्हा”ति वुत्तन्ति सम्बन्धो । तत्थाति “तीणियेव पञ्हा”ति पाठे । “वत्तु अधिप्पायानुविधायी सहप्पयोगो”ति कत्वा अधिप्पायं विभावेन्तो आह “ततो उद्धं गणनं निवारेति, न अधो पटिक्खिपती”ति । गणनाय उपनिक्खित्तपञ्चित्तभावतो हेट्टागणनं अमुञ्चित्वाव उपरिगणना सम्भवतीति आह “तीसु एकस्स अन्तो गधताय च तीणियेवा”ति वुत्त”न्ति । अत्तनो वचनन्ति “तत्रिदं लक्खण”न्तिआदिना वुत्तं अत्तनो वचनं ।

८०-८५. अविगता...पे०... वुत्तेपि विपल्लासयोजनं अकत्वाति अधिप्पायो । सा दस्सिता होतीति सा विपल्लासयोजनं अकत्वा दस्सियमाना यदिपि दस्सिता होति, न एवं आविकरणवसेन दस्सिता होति तादिसस्स लिङ्गनस्स अभावतो यथा विपल्लासयोजनायन्ति अधिप्पायो । तेनाह “विपल्लास...पे०... होती”ति । एवमेव अधिप्पायो योजेतब्बोति “ये...पे०... तं दस्सेतु”न्ति एत्थ “यदिपि अविगतानन्तर”न्तिआदिना यथा अधिप्पायो योजितो, एवमेव “तेनेतं आविकरोती”ति एत्थापि अधिप्पायो योजेतब्बो । किं वुत्तं होति? यथा तत्थ “ऊनतरगणनेहि समानगणनेहि च सद्धिं संसन्दने ऊनतरा समाना च गणना होती”ति अयमत्थो जापनवसेन दस्सितो, एवमिधापीति । तेन वुत्तं अट्टकथायं

“आरम्भणपच्चयो येन येन बहुतरगणनेन वा समानगणनेन वा पच्चयेन सद्धिं तिकदुकादिभेदं गच्छति, सब्बत्थ तीणेव पञ्चविस्सज्जनानि वेदितब्बानी”ति । न केवलमत्थविसेसाविकरणत्थमेवेत्थ तथा योजना कता, अथ खो देसनाक्कमोयेव सोति दस्सेतुं “**पच्चनीयादीसुपि पना**”तिआदिमाह । तत्थ **मूलपदन्ति** आरम्भणपच्चयादिकं तस्मिं तस्मिं नये मूलभूतं पदं । **तत्थाति** पच्चनीयादीसु । **एतं लक्खणन्ति** “तत्रिदं लक्खण”न्तिआदिना वुत्तलक्खणं । **तस्माति** यस्मा पुब्बेनापरं पाळि एवमेव पवत्ता, तस्मा एव । तेन मूलपदं आदिम्हियेव ठपेत्वा देसना आयागताति दस्सेति । यदि एवं लिङ्गनेन अत्थविसेसाविकरणं कथन्ति आह “**न च विज्जाते अत्थे वचनेन लिङ्गेन च पयोजनं अत्थी**”ति ।

पच्चयानुलोमवण्णना निड्डिता ।

पटिच्चवारो

पच्चयपच्चनीयवण्णना

८६-८७. रूपसमुट्ठापकवसेनेव वेदितब्बन्ति इदं अट्ठकथावचनं अनन्तरं “चित्तसमुट्ठानञ्च रूप”न्ति पाळियं आगतत्ता वुत्तं, पञ्चविज्जाणानं पन अहेतुकपटिसन्धिचित्तानञ्च वसेन योजना सम्भवतीति कत्वा वुत्तं “**सब्बसङ्गाहिकवसेन पनेतं न न सक्का योजेतु**”न्ति ।

९३. सहजातपुरेजातपच्चयाति इदं पच्चयेन पच्चयधम्मोपलक्खणन्ति दस्सेतुं “**सहजाता च हेतुआदयो...पे०... अत्थो दट्ठब्बो**”ति वत्वा “**न ही**”तिआदिना तमेवत्थं समत्थेति ।

९४-९७. सो पच्चयोति सो पटिच्चट्टुफरणको पच्चयो ।

९९-१०२. चित्तसमुट्ठानादयोति आदि-सद्देन बाहिररूपआहारसमुट्ठानादयो रूपकोट्टासा सङ्गहन्ति । **तस्माति** मग्गपच्चयं लभन्तस्स रूपस्स । **एवमेव पनाति** इमिना यथा नमग्गपच्चये वुत्तं, एवमेव नहेतुपच्चयादीसु यं हेतुपच्चयं लभति, तस्स परिहीनत्ताति इममत्थं उपसंहरति । तेनाह “**एकच्चरूपस्स पच्चयुप्पन्नता दट्ठब्बा**”ति ।

१०७-१३०. सब्बत्थाति पन्नरसमूलकादीसु सब्बेसु नयेसु । कामं सुद्धिकनयादीसु विसदिसविस्सज्जना, इधाधिप्पेतत्थं पन दस्सेतुं “**एकेसू**”तिआदि वुत्तं । **इधाति** एतेसु नाहारमूलकादिनयेसु । **गणनायेव न सरूपदस्सनन्ति** सुद्धिकनये विय गणनाय एव न सरूपदस्सनं अधिप्पेतन्ति अत्थो ।

पच्चयपच्चनीयवण्णना निड्डिता ।

पच्चयानुलोमपच्चनीयवण्णना

१३१-१८९. तिण्णन्ति हेतु अधिपति मग्गोति इमेसं तिण्णं पच्चयानं । **साधारणानन्ति** ये तेसं तिण्णं साधारणा पच्चया पच्चनीकतो न लब्भन्ति, यस्मा तेसं सङ्गणहनवसेन वुत्तं, तस्मा । **मग्गपच्चयेति** मग्गपच्चये अनुलोमतो ठिते । **इतरेहीति** हेतुअधिपतिपच्चयेहि । **साधारणा सत्तेवाति** मग्गपच्चयवज्जे सत्तेव । **हेतुपच्चयोपि पच्चनीयतो न लब्भतीति** हेतुरहितेसु अधिपतिनो अभावा । **सो पनाति** हेतुपच्चयो **असाधारणोति कत्वा न वुत्तो** साधारणानं अलब्भमानानं

वुच्यमानत्ता । न हि हेतुपच्ययो मगपच्ययस्स साधारणो । **येहीति** येहि पच्ययेहि । **तेति** अनन्तरपच्ययादयो । **एकन्तिकत्ताति** अविनाभावतो । **अरूपपट्टानिकाति** अरूपपच्यया अरूपधम्मनंयेव पच्ययभूता अनन्तरपच्ययादयो । **तेनाति** “एकन्तिकानं अरूपपट्टानिका”ति इधाधिप्येतत्ता । **तेहीति** पुरेजातासेवनपच्ययेहि । **तेसं वसेनाति** तेसं ऊनतरगणनानं एककादीनं वसेन । **तस्स तस्साति** पच्यनीयतो योजितस्स तस्स तस्स दुकादिकस्स बहुगणनस्स । **गणनाति** ऊनतरगणना । **अनुलोमतो ठितस्सपीति** पि-सद्देन अनुलोमतो ठितो वा होतु पच्यनीयतो योजितो वा, ऊनतरगणनाय समानन्ति दस्सेति । **नयिदं लक्खणं एकन्तिकन्ति** इमिना यथावुत्तलक्खणं येभुय्यवसेन वुत्तन्ति दस्सेति ।

पच्ययानुलोमपच्यनीयवण्णना निट्ठिता ।

पच्ययपच्यनीयानुलोमवण्णना

१९०. सब्बेसुपीति पच्छाजातं ठपेट्वा सब्बेसुपि पच्ययेसु । सो हि अनुलोमतो अलब्भमानभावेन गहितो “सब्बेसू”ति एत्थ सङ्गहं न लभति । अरूपावचरविपाकस्स आरुप्पे उप्पन्नलोकोत्तरविपाकस्स च पुरेजातासेवनानं अलब्भनतोति “किञ्चि निदस्सनवसेन दस्सेन्तो”ति आह ।

अवसेसानं लाभमत्तन्ति अवसेसानं एकच्चानं लाभं । तेनाह “**न सब्बेसं अवसेसानं लाभं**”न्ति । **पच्छाजाते पसङ्गो नत्थीति** पच्छाजातो अनुलोमतो तिट्ठतीति अयं पसङ्गो एव नत्थि । **पुरेजा...पे०... लब्भतीति** इमिना विप्पयुत्ते पच्यनीयतो ठिते पुरेजातो लब्भतीति अयम्पि अत्थतो आपन्नो होतीति तं निद्दारेत्वा तत्थ यं वत्तब्बं, तं दस्सेतुं “**पुरेजातो पन विप्पयुत्ते पच्यनीयतो ठिते अनुलोमतो लब्भतीति इदम्पी**”तिआदि वुत्तं । तत्थ “**अवसेसा सब्बेपीति अत्थे गह्माने आपज्जेय्या**”ति इदं तस्सा अत्थापत्तिया सत्त्वावदस्सनमत्तं दट्ठब्बं, अत्थो पन तादिसो न उपलब्भतीति अयमेत्थ अधिप्पायो । तेनाह “**यम्पि केची**”तिआदि ।

तत्थ **केचीति** पदकारे सन्धायाह । ते हि “अरूपधातुया चवित्वा कामधातुं उपपज्जन्तस्स गतिनिमित्तं आरम्मणपुरेजातं होतीति आपेतुं ‘नविप्पयुत्तपच्यया पुरेजाते’ति अयमत्थो निद्धारितो”ति वदन्ति, तं न युज्जति आरुप्पे रूपं आरम्भ चित्तुप्पादस्स असम्भवतो । तथा हेके असज्जभवानन्तरस्स विय आरुप्पानन्तरस्स कामावचरपटिसन्धिविज्जाणस्स पुरिमानुपट्टितारम्मणं इच्छन्ति । तेनेवाह “**तम्पि तेसं रुचिमत्तमेवा**”तिआदि । **युज्जमानकपच्ययुप्पन्नवसेन वाति** यस्मिं यस्मिं पच्यये अनुलोमतो ठिते यं यं पच्ययुप्पन्नं भवितुं युज्जति, तस्स तस्स वसेनाति अत्थो । **न विचारितं सुविज्जेय्यत्ताति** अधिप्पायो । **नवाति** आरम्मणअनन्तरसमनन्तरूपनिस्सयपुरेजातासेवनसम्पयुत्तनत्थिविगतपच्यया । **तम्पि** तेसं नवन्नं पच्ययानं अनुलोमतो अलब्भमानतं ।

१९१-१९५. न अज्जमज्जेन घटितस्स मूलस्साति अज्जमज्जपच्ययेन पच्यनीयतो ठितेन योजितस्स सत्तमस्स मूलस्स वित्थारितत्ता । **सब्बं सदिसन्ति** सब्बपाळिगमनं सदिसं ।

इमस्मिं...पे०... वेदितब्बोति एत्थ **इमस्मिं एत्थाति** द्वे भुम्मनिद्देसा । तेसु पठमस्स विसयो पच्यनीयानुलोमेति अट्ठकथायमेव दस्सिततोति अदस्सितस्स विसयं दस्सेतुं “**एतेसू**”तिआदि वुत्तं । **पि-सद्देनाति** “**इमेसम्पी**”ति एत्थ पि-सद्देन । **किस्मिञ्चि** पच्यये । कम्मपच्ययं लभन्तानिपि चक्खादीनि विपाकविज्जाणादीनि च इन्द्रियं न लभन्तीति कत्वा

“येभ्युयेना”ति वुत्तं, कतिपयं न लभतीति वुत्तं होति । मग्गपच्चयन्तिआदीसुपि एसेव नयो । यथावुत्तानीति पच्चवोकारपवत्तिअसञ्जभवपरियापन्नानि कटत्तारूपानेव वदति, न चित्तसमुद्धानरूपानीति अधिप्पायो । ये रूपधम्मानं पच्चया होन्तीति ये हेतुअधिपतिसहजातादिपच्चया रूपधम्मानं पच्चया होन्ति, एतेयेव हेतुअधिपतिआदिके छ पच्चये न लभन्ति । एतेयेवाति वचनेन अञ्जे कतिपये लभन्तीति सिद्धं होतीति तं दस्सेन्तो “पच्छाजाता...पे०... लभती”ति आह । अयञ्च पच्चयलाभो न जनकवसेन वेदितब्बोति दस्सेतुं “लब्भमाना...पे०... दस्सन”न्ति वुत्तं । धम्मवसेनाति पच्चयुप्पन्नधम्मवसेन । इन्द्रियन्ति इन्द्रियपच्चयं । यदि एवन्ति कटत्तारूपं यं यं न लभति, तं तं यदि वत्तब्बं, एवं सन्ते रूपधम्मेसु भूतरूपानियेव अञ्जमञ्जपच्चयं लभन्तीति आह “उपादारूपानि...पे०... वत्तब्ब”न्ति । तं पन उपादारूपानं अञ्जमञ्जपच्चयालाभवचनं । अरूपिन्द्रियालाभन्ति अरूपीनं इन्द्रियानं वसेन इन्द्रियपच्चयालाभं ।

१९६-१९७. बहुगणनम्पि ऊनतरगणनेन योजितं ऊनतरगणमेव होतीति कत्वा वुत्तं “यदिपि तिकादीसु ‘हेतुया पच्चा’ति इदं नत्थी”ति । अनुत्तानं दुविञ्जेय्यताय गम्भीरं । यथा च भूतरूपानि नारम्मणपच्चया अञ्जमञ्जपच्चया उप्पज्जन्ति, एवं पटिसन्धिकखणे वत्थुरूपन्ति आह “वत्थुपि पन लभती”ति । यथा हेट्ठा एकमूलकं “दुमूलक”न्ति वुत्तं, एवं इथापि दुमूलकं “तिमूलक”न्ति वदन्ति ।

२०३-२३३. चेतनामत्तसङ्गाहकेति चेतनामत्तयेव पच्चयुप्पन्नं गहेत्वा ठिते पच्चे । तत्थ हि “नकम्मपच्चया हेतुपच्चया”ति वत्तुं सक्का । एवंपकारेति इदं “तीणीतिआदीसू”ति एत्थ आदि-सदस्स अत्थवचनन्ति दस्सेन्तो “आदि-सदो हि पकारत्थोव होती”ति आह । रूपम्पि लब्भति चेतनामत्तमेव असङ्गणहनतो ।

पच्चयपच्चनीयानुलोमवण्णना निट्ठिता ।

पटिच्चवारवण्णना निट्ठिता ।

२. सहजातवारवण्णना

२३४-२४२. सहजातपच्चयकरणन्ति सहजातं पच्चयधम्मं पच्चयं कत्वा पवत्ति । सहजातायत्तभावगमनन्ति सहजाते पच्चयधम्मे आयत्तभावस्स गमनं पच्चयुप्पन्नस्स अत्तना सहजातपच्चयायत्तवुत्तिता । एत्थ च सहजातपच्चयसङ्घातं सहजातं करोतीति सहजातो, तथापवत्तो पच्चयुप्पन्नधम्मो । तत्थ पवत्तमानो सहजातसदो यस्मा तस्स पच्चयुप्पन्नस्स अत्तना सहजातं पच्चयधम्मं पच्चयं कत्वा पवत्ति तदायत्तभावूपगमनञ्च वदतीति वुच्चति, तस्मा वुत्तं “सहजातसदेन...पे०... वुत्त”न्ति । तस्स करणस्स गमनस्स वाति तस्स यथावुत्तस्स सहजातपच्चयकरणस्स सहजातायत्तभावूपगमनस्स वा । “कुसलं धम्मं सहजातो”ति इमस्स कुसलं धम्मं सहजातं तंसहभावितञ्च पच्चयं कत्वाति अयमत्थोति आह “कुसलादीनं कम्मभावतो”ति । सहजातपच्चयसहभावीनं पच्चयानं सङ्गण्हत्थञ्हेत्थ “सहजातायत्तभावगमनं वा”ति वुत्तं ।

तंकम्मभावतोति तेसं यथावुत्तपच्चयकरणतदायत्तभावगमनानं कम्मभावतो । अट्टकथायं पन “कुसलं धम्मं सहजातोति कुसलं धम्मं पटिच्च तेन सहजातो हुत्वा”ति पटिच्चसद्वं आहरित्वा अत्थो वुत्तो, तं “पटिच्चत्थो सहजातत्थो”ति कत्वा वुत्तं । सहजातसद्वयोगे कुसलं धम्मन्ति उपयोगवचनस्स युत्ति न वुत्ता, “तेन सहजातो हुत्वा”ति पन वुत्तत्ता करणत्थे उपयोगवचनन्ति दस्सितन्ति केचि । निस्सयवारे पन कुसलं धम्मं निस्सयत्थेन पच्चयं कत्वाति वदन्तेन

इथापि “कुसलं धम्मं सहजातत्थेन पच्चयं कत्वा”ति अयमत्थो वुत्तोयेव होति, पटिच्चसद्दाहरणम्पि इममेवत्थं जापेतीति दट्टब्बं । उपादारूपं किञ्चि भूतरूपस्स अनुपालकं उपत्थम्भकञ्च होन्तम्पि सहजातलक्खणेन न होति, तस्मा पटिच्चत्थं न फरतीति आह “पटिच्चाति इमिना वचनेन दीपितो पच्चयो न होती”ति । निदस्सनवसेन वुत्तन्ति उदाहरणवसेन वुत्तं, न अनवसेसतोति अत्थो । यथावुत्तोति पटिच्चत्थफरणवसेन वुत्तो । यथा च उपादारूपं भूतरूपस्स उपादारूपस्स च पच्चयो न होति, एवं ठपेत्वा छ वत्थूनि सेसरूपानि अरूपधम्मानं पच्चयो न होतीति दस्सेन्तो “वत्थुवज्जानि रूपानि च अरूपान”न्ति आह ।

सहजातवारवण्णना निड्ढिता ।

३. पच्चयवारवण्णना

२४३. पति-सद्दो पतिट्ठत्थं दीपेति “सारे पतिट्ठितो”ति आदीसु, अय-सद्दो गतिं दीपेति “एति एत्थाति अयो”ति ।

भूतुपादारूपानि सह सङ्गिहत्वा वुत्तं उपादारूपानं विय भूतरूपानि निस्सयो होतीति कत्वा । यदि एवं कस्मा अट्टकथायं “महाभूते निस्साय चित्तसमुद्धानं उपादारूप”न्ति उपादारूपंयेव दस्सितन्ति आह “अट्टकथायं पना”ति आदि ।

२५५. पटिच्चवारे सहजातेति पटिच्चवारे सहजातपच्चयवण्णनायं, कम्मउत्तुजानन्ति कम्मजानं उत्तुजानञ्च वसेन अत्थो वुत्तोति योजना । तथा हि तत्थ वुत्तं “द्विसन्तिसमुद्धानभूतवसेन वुत्त”न्ति (पट्टा० अट्ट० १.५७) । कम्मे चाति कम्मे जनककम्मपच्चये गहिते । एकन्तानेकन्तकम्मजानन्ति एकन्तेन कम्मजानं न एकन्तकम्मजानञ्च । तत्थ असञ्जभवे एकन्तकम्मजं नाम जीवितिन्द्रियं, इतरं उपादारूपं भूतरूपञ्च न एकन्तकम्मजं, तदुभयम्पि तत्थ एकञ्जं कत्वा वुत्तं, “महाभूते पटिच्च कटत्तारूप”न्ति इदं पन कम्मसमुद्धानवसेनेव वुत्तन्ति । सो नाधिप्पेतोति यो यथादस्सितो पटिच्चवारे सहजातपच्चये अत्थो वुत्तो, सो इध न अधिप्पेतो । कस्माति चे, आह “कटत्ता...पे०... गहितत्ता”ति । तं पहायाति तं पटिच्चवारे वुत्तमत्थं पहाय अगगहेत्वा । यथागहितस्साति “असञ्ज...पे०... कटत्तारूपं उपादारूप”न्ति पाळियं एव गहितस्स । पटिच्च पच्चयाति इदं द्विन्नं वारानं उपलक्खणं । पटिच्चवारे आगतनयेन महाभूते पटिच्च, पच्चयवारे आगतनयेन महाभूते पच्चया महाभूतानं उप्पत्ति न निवारेतब्बा, तस्मा “उपादारूपसङ्घातं कटत्तारूप”न्ति एवं उपादारूपगगहणेन कटत्तारूपं अविसेसेत्वा उपादारूपानं निवत्तेतब्बानं उत्तुचित्ताहारसमुद्धानानं अत्थिताय कटत्ता...पे०... विसेसनं दट्टब्बन्ति एवमेत्थ योजना वेदितब्बा ।

२८६-२८७. एकच्चस्स रूपस्साति अहेतुकचित्तसमुद्धानस्स । इतो परेसुपि एकच्चरूपगगहणे एसेव नयो । चक्खादिधम्मवसेनाति चक्खायतनादिरूपधम्मवसेन । चित्तसमुद्धानादिकोट्टासवसेनाति चित्तजादिरूपधम्मभागवसेन । सब्बं लब्भतीति सतिपि इमस्स नयस्स नहेतुमूलकत्ते नोनत्थिनोविगतेसु एकन्ति गणनं सब्बं रूपं सब्बस्स रूपस्स वसेन गणना लब्भति चतुसन्ततिवसेन वत्तमानेसु पञ्चवीसतिया रूपधम्मेसु वज्जितब्बस्स अभावा ।

पच्चयवारवण्णना निड्ढिता ।

४. निस्सयवारवण्णना

३२९-३३७. निस्सयपच्चयभावन्ति निस्सयवारे वुत्तस्स सहजातपुरेजातस्स च निस्सयट्ठस्स धम्मस्स पच्चयभावं

पच्यवारेन नियमेतुन्ति योजना । तथा पच्यवारे “पच्यया”ति वुत्तस्स पच्यधम्मस्स सहजातपुरेजातभावं निस्सयवारेन नियमेतुन्ति योजना । नियमनञ्चेत्थ पच्यवद्वनिस्सयद्वानं परियायन्तरेन पकासितत्ता अत्थतो भेदाभावदस्सनन्ति वेदितब्बो । तेन वुत्तं “पच्ययत्तं नाम निस्सयत्तं, निस्सयत्तं नाम पच्ययत्तं”न्ति ।

निस्सयवारवण्णना निड्डिता ।

५. संसद्ववारवण्णना

३५१-३६८. साति सवत्थुका पटिसन्धि । इधापीति इमस्मिं संसद्ववारेपि । अधिपतिपुरेजातासेवनेसु अनुलोमतो नकम्मनविपाकनज्ञाननविप्पयुत्तेसु पच्यनीयतो ठितेसु न लब्भति, अञ्जेसु सहजातादीसु अनुलोमतो हेतुआदीसु पच्यनीयतो च अनुलोमतो च ठितेसु लब्भतीति । तेनाह “लब्भमानपच्ययेसू”ति । इमस्स विसेसस्साति इमस्स यथावुत्तस्स विसेसस्स दस्सनत्थं उद्धटा, तस्मा तादिसस्स विसेसस्स दस्सेतब्बस्स अभावतो वत्थुविरहिता पटिसन्धि अनुद्धटा, न विप्पयुत्ते पच्यनीयतो ठिते अभावतोति अत्थो । हेतुपच्यविरहितमत्तदस्सनत्थन्ति इमिना भूतकथनं अहेतुकगगहणं न ब्यभिचारनिवत्तनन्ति दस्सेति । “अहेतुकविपाककिरियवसेना”ति भवितब्बं हेतुपरियन्तत्ता मग्गस्स ।

३६९-३९१. “हेतुम्हि अनुलोमतो ठिते ज्ञानमग्गा पच्यनीयतो न लब्भन्ती”तिआदि यं इध अट्टकथायं वुत्तं, तं हेतुपच्ययादिवसेन उप्पज्जमानो धम्मो चत्तारो सब्बद्वानिका आहारिन्द्रियज्ञानमग्गा चाति इमे अट्ट पच्यये अलभन्तो नाम नत्थीति इमिना पटिच्चवारे अनुलोमपच्यनीयवण्णनायं वुत्तेन नयेन वेदितुं सक्काति आह “पटिच्चवारे...पे०... नयेना”ति । सेसेसूति अहेतुकमोहवज्जाहेतुकेसु पञ्चविज्जाणा...पे०... ज्ञानपच्ययं लभन्ति, तस्मा “अहेतुकमोहोव ज्ञानमग्गपच्ययं लभती”ति न सक्का वत्तुं, किञ्च पच्यनीयानुलोमे द्विन्नं पच्ययानं अनुलोमेन अनुलोमवसेन सह योजना नत्थि एकेकस्सेव योजनाय आगतत्ता, तस्मा अहेतुकमोहोव मग्गपच्ययं लभतीति एवमेत्थ योजना वेदितब्बा ।

संसद्ववारवण्णना निड्डिता ।

६. सम्पयुत्तवारवण्णना

३९२-४००. सदिसं सम्पयुत्तन्ति “यं सदिसं, तं संसद्व”न्ति वुच्चमानं सम्पयुत्तं न होति “संसद्वया योजिता हया”तिआदीसु । असंसद्वं वोकिण्णन्ति यं न संसद्वं अन्तरन्तरा उप्पज्जमानेन वोकिण्णम्पि विमिस्सताय सम्पयुत्तन्ति वुच्चमानं, तं संसद्वं न होति “या सा वीमंसा...पे०... कोसज्जसम्पयुत्ता”तिआदीसु । एवं असम्पयुत्तस्सपि संसद्वपरियायो असंसद्वस्स च सम्पयुत्तपरियायो अत्थीति तदुभयं इतरेतरं नियमेतीति दस्सनत्थं वारद्वयदेसनाति दस्सेन्तो आह “उभयं... पे०... नियामकं होती”ति, संसद्वसद्वो हि वोकिण्णद्वो नत्थि, सम्पयुत्तसद्वो च सदिसत्थो, तस्मा यथा संसद्वसद्वो सम्पयुत्तसद्वापेक्खो सदिसत्थतो विनिवत्तित्वा एकुप्पादादिसभावमेव अत्थं बोधेति, एवं सम्पयुत्तसद्वोपि संसद्वसद्वापेक्खो वोकिण्णद्वतो विनिवत्तित्वाति अञ्जमञ्जापेक्खस्स सद्द्वयस्स अञ्जमञ्जनियामकता वेदितब्बा ।

सम्पयुत्तवारवण्णना निड्डिता ।

७. पञ्हावारविभङ्गवण्णना

४०१-४०३. ते पच्येति ते हेतुआदिके पच्ये । पटिपाटियाति एत्थ पच्यपटिपाटिया कुसलादिपदपटिपाटिया वाति आसङ्कायं उभयवसेनपि अत्थो युज्जतीति दस्सेन्तो पठमं ताव सन्धायाह “**यथाक्कमेना**”तिआदि । तस्सत्थो – “हेतुपच्ययो आरम्मणपच्ययो”तिआदिना नयेन देसनाक्कमेन याय पटिपाटिया पटिच्वारे पच्यया आगता, तदनु रूपं ते दस्सेतुन्ति । दुतियं पन दस्सेतुं “**कुसलो कुसलस्सा**”तिआदि वुत्तं । सा पनायं पदपटिपाटि यस्मा न कुसलपददस्सनमत्तेन दस्सिता होति, तस्मा तं एकदेसेन सकलं नयतो दस्सेन्तो आह “**कुसलो कुसलस्साति...पे०... होती**”ति । तेनाति निदस्सनमत्तेन “**कुसलो कुसलस्सा**”ति पदेन । **सब्बो पभेदो**ति यं तत्थ तत्थ पच्ये “**कुसलो कुसलस्सा**”तिआदिको यत्तको पभेदो विस्सज्जनं लभति, सो सब्बो पभेदोति अत्थो । ते **पच्ये पटिपाटिया दस्सेतुन्ति** ते हेतुआदिपच्ये कुसलादिपदपटिपाटिया दस्सेतुं ।

४०४. फलविसेसं आकङ्खन्ता पटिग्गाहकतो विय दायकतोपि यथा दक्खिणा विसुज्जति, एवं दानं देन्तीति आह “**विसुद्धं कत्वा**”ति । तेसन्ति वत्तब्बतारहन्ति इमिना वोदानस्स सकदागामिआदीनं आवेणिकतं दस्सेति । कामं अगमग्गपुरेचारिकम्पि वोदानमेव, असेक्खो पन हुत्वा तं पच्यवेक्खतीति न तं इध गहितं । तन्ति वोदानं । **गोत्रभुचित्तन्ति** अट्टमकस्स उप्पज्जनकाले “**गोत्रभू**”ति वत्तब्बतारहं चित्तं । गोत्रभुसदिसन्ति वा सोतापन्नादिगोत्राभिभावीति वा **गोत्रभुचित्तन्ति** एवमेत्थ अत्थो वेदितब्बो । **पच्ययुप्पन्नं भूमितो ववत्थपेति**, “**तेभूमककुसलमेवा**”ति एत्थ विय न पच्ययधम्मन्ति अत्थो । **देसनन्तरत्ताति** “**कुसलचित्तसमङ्गिस्सा**”तिआदिना पुग्गलामसनदेसनतो अज्जत्ता, अज्जत्था गहितं पुन न गण्हेय्याति अधिप्पायो ।

४०५. रागरहितस्स विय सोमनस्सरहितस्स च रागस्स न आरम्मणे अस्सादनवसेन पवत्ति अज्झुपेक्खनतोति वुत्तं “**अस्सादनं...पे०... किच्च**”न्ति । सहसाकारप्पवत्ताय उप्पिलावितसभावाय पीतिया आहितविसेसाय तण्हाय तं तण्हाभिनन्दनन्ति वुच्चतीति तं सन्धायाह “**पीतिकिच्चसहिताय तण्हाय किच्च**”न्ति । यथा च यथावुत्तिकिच्चविसेसाय पीतिया आहितविसेसा तण्हा तण्हाभिनन्दना, एवं दिट्ठाभिनन्दना वेदितब्बा । यस्मा पन सा अत्थतो पच्ययविसेसविसिद्धा दिट्ठियेव, तस्मा वुत्तं “**दिट्ठाभिनन्दना दिट्ठियेवा**”ति । एत्थ पनाति “**अभिनन्दती**”ति पदस्स तण्हादिट्ठिवसेन वुत्तेसु एतेसु पन द्वीसु अत्थेसु । **अभिनन्दन्तस्साति** इदं दिट्ठाभिनन्दनंयेव सन्धाय वुत्तन्ति अधिप्पायेन “**पच्छिमत्थमेव गहेत्वा**”ति वुत्तं । **अभिनन्दन्तस्साति** पन अविसेसतो वुत्तत्ता तण्हावसेन दिट्ठिवसेन अभिनन्दन्तस्साति अयमेत्थ अत्थो अधिप्पेतो, तस्मा “**अभिनन्दना...पे०... न सक्का वत्तु**”न्ति इदमिध वचनमनोकासं । कस्मा? दिट्ठिरहितेपि सन्ताने अभिनन्दनस्स वुत्तत्ता । **तण्हावसेन नन्दतीति** तण्हाभिनन्दनवसेनेव वुत्तो अत्थो पुरिमो अत्थो । **द्वीसु पन सोमनस्ससहगतचित्तुप्पादेसूति** दिट्ठिरहितानि सोमनस्ससहगतचित्तानि सन्धायाह । **यथावुत्तेनाति** “**सरागस्स सोमनस्सस्सा**”तिआदिना वुत्तेन सोमनस्सेन अस्सादेन्तस्स, रागेन च तेसुयेव यथावुत्तेसु द्वीसु चित्तेसु अस्सादेन्तस्स, चतूसुपि सोमनस्ससहगतचित्तेसु सप्पीतिकतण्हाय अभिनन्दन्तस्स, चतूसुपि दिट्ठिसम्पयुत्तेसु दिट्ठाभिनन्दनाय अभिनन्दन्तस्स दिट्ठि उप्पज्जतीति एवमेत्थ योजना वेदितब्बा । तेन वुत्तं “**इतिपि सक्का योजेतु**”न्ति । यथा दिट्ठुपनिस्सयतो दिट्ठाभिनन्दना सम्भवति, एवं तण्हुपनिस्सयतो तण्हाभिनन्दनापि सम्भवतीति दट्ठुब्बं । “**अभिनन्दति रागो उप्पज्जती**”ति वचनतो सप्पीतिकतण्हाय अभिनन्दन्तस्स रागुप्पत्तिपि वत्तब्बा, न वा वत्तब्बा तण्हाभिनन्दनाय एव रागुप्पत्तिया वुत्तत्ता ।

४०६. “**तदारम्मणताया**”ति वत्तब्बे “**तदारम्मणता**”ति वुत्तन्ति आह “**विभत्तिलोपो हेत्थ कतो**”ति । **तदारम्मणताति** एत्थ ता-सद्दाभिधेय्यो अत्थो भावो नाम, सो पन तदारम्मणसद्दाभिधेय्यतो अज्जो नत्थीति दस्सेन्तो आह

“भाववन्ततो वा अञ्जो भावो नाम नत्थी”ति । एतेन सकत्थे अयं ता-सद्दोति दस्सेति । तेनाह “विपाको तदारम्मणभावभूतोति अत्थो”ति । एतस्मिञ्चत्थे “तदारम्मणता”ति पच्चत्तेकवचनं दट्ठब्बं । विज्जाणञ्चायतन...पे०... न वुत्तन्ति यदिपि कामावचरविपाकानम्पि कम्मं आरम्मणं लब्भति, तं पन विज्जाणञ्चायतननेवसञ्जानासञ्जायतनविपाकानं विय न एकन्तेन इमस्स विपाकचित्तस्स इदं कम्मं आरम्मणन्ति ववत्थितं कामावचरविपाकचित्तानं बहुभेदत्ता, तस्मा तं लब्भमानम्पि न वुत्तन्ति अत्थो । यदि एवं किं तं लब्भमानम्पि न दस्सितमेवाति आसङ्कायं आह “तदारम्मणेन पना”तिआदि । अनुलोमतो समापज्जने येभुय्येन आसन्नसमापत्तिया आरम्मणभावो दस्सितो, अञ्जथा “पटिलोमतो वा एकन्तरिकवसेन वा”ति वचनं निरत्थकं सियाति अधिप्पायो । भवेय्याति अनासन्नापि समापत्ति आरम्मणं भवेय्य, न सक्का पटिक्खिपितुन्ति अत्थो । तेनेव हि “येभुय्येना”ति वुत्तं । एवं सतीति यदि आवज्जनाय एव आरम्मणभावेन कुसलानं खन्धानं अब्याकतारम्मणता अधिप्पेता, एवं सन्ते । वत्तब्बं सियाति “इद्धिविधजाणस्सा”ति च पाळियं वत्तब्बं सिया तस्सापि आवज्जनाय आरम्मणभावतो । तं न वुत्तन्ति तं अब्याकतं इद्धिविधजाणं “कुसला खन्धा इद्धिविधजाणस्सा”ति न वुत्तं । होन्तीति आरम्मणं होन्ति । तानीति चेतोपरियजाणादीनि । याय कायचीति चेतोपरियजाणादीनं अञ्जेसञ्च कुसलानं आरम्मणकरणवसेन आवज्जन्तिया ।

४०७-४०९. आदीनवदस्सनेन सभावतो च अनिट्ठतामत्तवसेन च दोमनस्सस्स उप्पत्ति वेदितब्बाति योजेतब्बं । आघातवत्थुआदिभेदेन अक्खन्तिभेदा वेदितब्बा ।

४१०. सब्बस्साति पकरणपरिच्छिन्ने गय्हमाने सब्बस्स अब्याकतस्स, अत्थन्तरवसेन पन गय्हमाने सब्बस्स जेय्यस्साति अत्थो । असक्कुणेय्यत्ताति इदं वत्तब्बस्स अनन्तापरिमेय्यताय वुत्तं, न अञ्जाणपटिघाततो ।

४१७. वोदानसङ्घातं वुट्ठानं अपुब्बतो न होतीति वुत्तं “अपुब्बतो चित्तसन्तानतो वुट्ठानं भवङ्गमेवा”ति । तज्झि यथालब्धस्स विसेसस्स वोदापनं पगुणभावापादनं अपुब्बं नाम न होति । तथा हि वुत्तं “हेट्ठिमं हेट्ठिमज्झि पगुणज्झानं उपरिमस्स उपरिमस्स पदट्ठानं होति, तस्मा वोदानम्पि वुट्ठानन्ति वुत्त”न्ति । अवज्जेतब्बत्ता वत्तब्बं नत्थीति कुसलभावेन समानत्ता वज्जेतब्बताय अभावतो विभजित्वा वत्तब्बं नत्थि, तस्मा यदेत्थ विसेसनं लब्भति, तं दस्सेन्तो “नेवसञ्जानासञ्जायतनं...पे०... समापत्तिया”ति आह । चित्तुप्पादकण्डे वुत्तमेवाति पट्टाने पन “कुसले निरुद्धे विपाको तदारम्मणता उप्पज्जती”तिआदिना “किरियानन्तरं तदारम्मणभावे”ति यं वत्तब्बं, तं चित्तुप्पादकण्डवण्णनायं वुत्तमेव ।

ता उभोपीति या “कुसलविपाकाहेतुकसोमनस्ससहगता उपेक्खासहगता चा”ति द्वे मनोविज्जाणधातुयो वुत्ता, ता उभोपि सोमनस्ससहगतमनोविज्जाणधातुवसेन वुत्ता । कस्मा? दसन्नं कामावचरभवङ्गानं अत्तनो तदारम्मणकाले सन्तीरणकाले च वोट्ठब्बनस्स अनन्तरपच्चयभावतो । उपेक्खासहगता पन यथावुत्तानं दसन्नं विपाकानं मनोविज्जाणधातूनं अत्तनो तदारम्मणादिकाले वोट्ठब्बनकिरियस्स सन्तीरणकाले मनोधातुकिरियस्स भवङ्गकालेति योजेतब्बं ।

४२३. पटिविज्झित्वाति जानित्वा । दळ्हं न गहेतब्बन्ति दळ्हग्गाहं न गहेतब्बं । बलवतो...पे०... विपच्चनतोति एतेन बलवता दुब्बलता च अप्पमाणं, कतोकासता पमाणन्ति दस्सेति । कतोकासता च अवसेसपच्चयसमवाये विपाकाभिमुखताति दट्ठब्बं । यं किञ्चीति च बलवं दुब्बलं वाति अत्थो । विपाकजनकम्पि किञ्चि कम्मं उपनिस्सयपच्चयो न होतीति सक्का वत्तुं । सति हि कम्मउपनिस्सयपच्चयानं अविनाभावे विपाकत्तिके उपनिस्सयपच्चये गहिते कम्मपच्चयो विसुं न उद्धरितब्बो सिया, वेदनात्तिके च उपनिस्सये पच्चनीयतो ठिते कम्मपच्चयेन

सद्धिं अट्टाति न वत्तब्बं सियाति अधिप्पायो । पच्चयद्वयस्स पन लब्भमानतप्पराय देसनाय उपनिस्सये गहितेपि कम्मपच्चयो उद्धरितब्बोयेवाति सक्का वत्तुं । लब्भमानस्स हि उद्धरणं जायागतं, तथा उपनिस्सये पच्चनीयतो ठितेपि कम्मपच्चयो वत्तब्बोव उपनिस्सयस्स अनेकभेदत्ता, विपाकं जनेन्तं कम्मं विपाकस्स उपनिस्सयो न होतीति न वत्तब्बमेवाति वेदितब्बं ।

परस्स पवत्तं ओमानन्ति परसन्ताने अत्तानं उद्धिस्स पवत्तं अवमानं । **तेसूति** यो अनेन पुब्बे हतो, तस्स जातिमित्तेसु । मातुघातनत्थं पवत्तितताय पुरिमचेतनाय **मातुघातकम्मेन सदिसता**, यथा च **आणत्तियं पहारेपि** एसेव नयो । तेन वुत्तं **“एस नयो द्वीहि पकारेहीति एत्थापी”**ति ।

वट्टनिस्सितो दानादिवसेन सद्धं उप्पादेन्तो रागं उपनिस्साय दानादिवसेन सद्धं उप्पादेति नाम, न विवट्टनिस्सितो अविसेसेन वुत्तत्ताति आह **“इमिना अधिप्पायेन वदती”**ति । **एतेसन्ति** कायिकसुखदुक्खानं । **एकतोपीति** इदं यदिपि एकस्मिं सन्ताने सुखदुक्खानं एकस्मिं खणे उप्पत्ति नत्थि, पच्चयसमायोगो पन तेसं एकज्झम्पि होतीति कत्वा वुत्तं ।

४२५. पुरिमवारेसु वियाति पटिच्चवारादीसु पुरिमेसु विय । **इमस्मिन्ति** पञ्हावारे । **पच्चयेन उप्पत्ति वुच्चतीति** हेतुआदिना तेन तेन पच्चयेन तंतंपच्चयुप्पन्नस्स उप्पत्ति न वुच्चति । **तेसं तेसं धम्मानन्ति** हेतुआदीनं तेसं तेसं पच्चयधम्मानं । **तंतंपच्चयभावोति** हेतुआदीनं तंतंपच्चयभावो वुच्चति । तेनेव पुरिमेसु छसु वारेसु **“कुसलो धम्मो उप्पज्जती”**तिआदिना तत्थ तत्थ उप्पादग्गहणं कतं, इध पन **“कुसलस्स धम्मस्स हेतुपच्चयेन पच्चयो”**तिआदिना पच्चयभावो गहितो । **तेनाति** उपत्थम्भकत्तेन पच्चयभावेन । **इधाति** पञ्हावारे ।

४२७. पतिट्ठाभूतस्साति निस्सयभूतस्स । **कम्मपच्चयोति** सहजातकम्मपच्चयो । **दुकमूलकदुकावसानाति** **“कुसलो च अब्याकतो च धम्मा कुसलस्स च अब्याकतस्स च धम्मस्सा”**ति एवं **दुकमूलकदुकावसाना** कत्वा वुत्तपञ्हा । **तत्थाति** पच्चयवारे । **कुसलो च अब्याकतो च धम्माति** कुसलाब्याकतप्पभेदा पच्चयुप्पन्ना धम्मा । **यतो ततो वाति** पच्चयधम्मनियमं अकत्वा यतो ततो वा कुसलाब्याकतवसेन **उभयपच्चयतो उप्पत्तिमत्तमेव तत्थ** पच्चयवारे **अधिप्पेतं, उभयस्स** यथावुत्तस्स पच्चयुप्पन्नस्स **उभिन्नं** यथावुत्तानंयेव पच्चयधम्मानं **पच्चयभावो न अधिप्पेतो** उप्पादपधानत्ता तस्सा देसनायाति अधिप्पायो । **निस्सयादिभूताति** निस्सयअत्थिअविगतभूता पच्चयधम्मा न लब्भन्ति, तस्मा कुसलो च... पे०... न वुत्तन्ति योजना ।

पञ्हावारविभङ्गवण्णना निड्डिता ।

पञ्हावारस्स घटने अनुलोमगणना

४३९. एत्थाति अब्याकतमूलके । **यदि एवन्ति** यदि कुसलाकुसलमूलेहि अलब्भमानम्पि लब्भति, एवं सन्ते । **गणनमत्तसामञ्जतो, न** पच्चयसामञ्जतोति अधिप्पायो ।

४४०. निदस्सनवसेन दट्टब्बो येभुय्येन इन्द्रियमग्गपच्चयानञ्च हेतुपच्चयस्स विसभागत्ता । **इन्द्रियमग्गपच्चया च विसभागाति** विससेनेन यो तत्थ सभागभावो, तं निवत्तेति । **तथा भावाभावतोति** तस्मिं हेतुपच्चयाकारे सति भावतो, हेतुधम्मानं हेतुपच्चयभावे सति सहजातादिपच्चयभावतोति अत्थो । **अधिपतिपच्चयादीनन्ति** अधिपतिन्द्रियमग्गपच्चयानं । **विसभागता** हेतुपच्चयस्स । **कुसलादिहेतूनन्ति** कुसलाकुसलकिरियाब्याकतहेतूनं ।

हेतुपच्चयभावेति हेतुपच्चयते हेतुभावेन उपकारकत्ते । विपाकपच्चयभावाभावतोति विपाकपच्चयभावस्स अभावतो । न हि विपाकानं विपाकपच्चयता अत्थि । विपाकहेतूनं इतरहेतूहि हेतुपच्चयताय अत्थि सभागताति आह “हेतुवज्जान”न्ति । विपाकानं विसभागताय भवितब्बं, न हि विपाकधम्मधम्मनेवविपाकनविपाकधम्मधम्मनं विपाकेहि सभागता अत्थि रासन्तरभावतोति अधिप्पायो । उभयपच्चयसहितेति हेतुविपाकपच्चयसहिते । हेतुपच्चयभावे विपाकम्हीति हेतुपच्चयभावेन वत्तमाने विपाकधम्मे । विपाकपच्चयत्ताभावाभावतोति विपाकपच्चयभावाभावस्स अभावतो । न हि विपाको विपाकस्स विपाकपच्चयो न होति, तस्मा नत्थि हेतुविपाकपच्चयानं विसभागताति अधिप्पायो ।

इदानि वुत्तमेवत्थं उदाहरणेन समत्थेन्तो “यथा ही”तिआदिमाह । हेतुसहजातपच्चयसहितेति हेतुपच्चयसहजातपच्चयसहिते, उभयपच्चययुत्तेति अत्थो । हेतूनन्ति इदं “सहजातपच्चयत्ताभावो”ति इमिनापि सम्बन्धितब्बं । हेतूनज्जि हेतुपच्चयसहिते रासिम्हि हेतुपच्चयभावो विय सहजातपच्चयभावोपि अत्थीति । तत्थ हेतुवज्जानं सहजातधम्मनं हेतुधम्मस्स च न सभागता वुच्चति सहजातपच्चयेन सभागभावतो । एवमिधापीति यथा हेतुसहजातपच्चयेसु वुत्तप्पकारेन नत्थि विसभागता, एवमिधापि हेतुविपाकपच्चयेसु नत्थि विसभागताति अत्थो । एस नयो विप्पयुत्तपच्चयेपीति ख्वायं नयो हेतुसहजातपच्चयेसु विसभागताभावो वुत्तो, एस नयो हेतुसहिते विप्पयुत्तपच्चयेपीति अत्थो । तत्थापि हि “हेतुविप्पयुत्तपच्चयसहिते रासिम्ही”तिआदि सक्का योजेतुन्ति । पच्चुप्पन्नो एव पच्चयुप्पन्नो, पच्चयो पन अतीतोपि अनागतोपि कालविनिमुत्तोपि होतीति पच्चुप्पन्नक्खणे हेतुपच्चयभावे सहजातादिपच्चयभावं सन्धाय तथाभावाभाववसेन सभागताय वुच्चमानाय नानाक्खणिकानं कुसलादीनं हेतूनं विपाकानञ्च वसेन विसभागता तस्सेव हेतुस्स न वत्तब्बाति इममत्थं दस्सेति “अपिचा”तिआदिना ।

अग्गहितविसेसतो सामञ्जतो विसेसो न सुविज्जेय्यो होतीति अधिप्पायेनाह “कुसला वीमंसाधिपतीति एवं वत्तब्ब”न्ति ।

४४१-४४३. “इतरानि द्वे लभती”ति एवं वत्तुं न सक्का, हेताधिपतिदुकेहि दस्सितानि यानि “कुसलो धम्मो कुसलस्स धम्मस्स, कुसलो धम्मो अब्याकतस्स, कुसलो धम्मो कुसलस्स च अब्याकतस्स च, अब्याकतो धम्मो अब्याकतस्सा”ति चत्तारि विस्सज्जनानि, तेसु हेतुसहजातनिस्सयअत्थिअविगतइन्द्रियमग्गपच्चयेसु सम्पयुत्तपच्चये पविट्ठे “कुसलो धम्मो कुसलस्स, अब्याकतो धम्मो अब्याकतस्सा”ति इमानि द्वे लभति । यं सन्धाय अट्टकथायं वुत्तं “सचे तेहि सद्धि...पे... तानेव द्वे लभती”ति, तेहि पन इतरानि नाम “कुसलो धम्मो अब्याकतस्स, कुसलो धम्मो कुसलस्स च अब्याकतस्स चा”ति इमानि द्वेपि सियुं । न हि कुसलो धम्मो कुसलस्स विप्पयुत्तपच्चयेन पच्चयो होति । तेन वुत्तं “इतरानि द्वे लभतीति पुरिमपाठो”तिआदि । इतरानि द्वेति वा अज्जानि द्वे, यानि सम्पयुत्तपच्चयवसेन द्वे विस्सज्जनानि, विप्पयुत्तपवेसे पन ततो अज्जानि अज्जथाभूतानि द्वे विस्सज्जनानि । यानि सन्धाय वुत्तं “कुसलो अब्याकतस्स, अब्याकतो अब्याकतस्साति द्वे लभतीति पठन्ती”ति । तेसूति ऊनतरगणनाहेतूसु विपाकअज्जमज्जादीसु ।

अनामट्टविपाकानीति अग्गहितविपाकपच्चयानि, घटनं अपेक्खित्वा अयं नपुंसकनिद्देशो । न विपाकहेतुरहितानि साधारणवसेन वुत्तत्ता । तेन वुत्तं अट्टकथायं “सामञ्जतो नवन्नम्पि हेतूनं वसेन वुत्तानी”ति, “विपाकहेतुपि लब्भती”ति च ।

तत्थाति पच्चमघटनतो पट्टाय पच्चसु घटनेसु । तेन विपाकेन सह, समं वा उट्टानं एतस्साति समुट्टानन्ति अयम्पि अत्थो सम्भवतीति वुत्तं “पटिसन्धियं कटत्तारूपम्पि तंसमुट्टानग्गहणेनेव सङ्गहाती”ति । एसेव नयोति इमिना

कटत्तारूपमि तंसमुद्धानगगहणेनेव सङ्गणहातीति इममेवत्थं अतिदिसति ।

एवमीति “एतेसु पना”तिआदिना सङ्घेपतो वुत्तप्पकारेपीति अत्थो । तेनाह “एतेसु पन...पे०... वुत्तनयेनपी”ति ।
यो यो पच्चयोति यो यो हेतुआदिपच्चयो मूलभावेन ठितो परेसं पच्चयानं । तप्पच्चयधम्मानन्ति तेहि हेतुआदिपच्चयेहि
पच्चयभूतानं हेतुआदिधम्मानं । निरवसेसऊनऊनतरऊनतमलाभक्कमेनाति ते धम्मा येसु विस्सज्जनेसु यथारहं
निरवसेसा लब्भन्ति, येसु ऊना ऊनतरा ऊनतमा च लब्भन्ति, तेन कमेन घटनावचनतो पच्चयुप्पन्नापि यथाक्कमं
निरवसेसादिककमेनेव लब्भन्ति । तेनाह “निरवसेसलाभे च...पे०... वेदितब्बो”ति ।

हेतुमूलकं निद्धितं ।

४४५. पञ्चमे एकन्ति सनिस्सयतो अब्याकतमूलं अकुसलन्ति इदं सन्धायाह “वत्थुवसेन सनिस्सयं
वक्खती”ति । न इदन्ति इदं चतुत्थं घटनं लब्भमानस्सपि वत्थुस्स वसेन घटनं न होति तस्स वक्खमानत्ता, तस्मा
“आरम्मणवसेनेवा”ति एकंसो गहितोति अत्थयोजना ।

४४६. सहजातपुरेजाता एको निस्सयपच्चयोति इमिना सतिपि पच्चयधम्मभेदे पच्चयभावभेदो नत्थीति दस्सेति,
तथा “अत्थिपच्चयो”ति इमिनापि । अविगतपच्चयोपेत्य अत्थिपच्चयेनेव सङ्गहितोति दट्टुब्बो ।
“अत्थिअविगतपच्चयो”ति पाठो । सहजातारम्मणाधिपति पन न केवलं पच्चयधम्मप्यभेदोव, अथ खो पच्चयभावभेदोपि
अत्थेवाति आह “एवं...पे०... अभावतो”ति । वुत्तमेवत्थं पाकटतरं कातुं “निस्सयभावो ही”तिआदि वुत्तं । तत्थ
सहजातपुरेजातनिस्सयादीनन्ति सहजातनिस्सयपुरेजातनिस्सयादीनं । आदि-सद्धेन सहजातपुरेजातअत्थिअविगतभावे
सङ्गणहाति । न पनेवन्तिआदिना वुत्तमेवत्थं विवरन्तो “सहजातो ही”तिआदिमाह । भिन्नसभावाति समानेपि
अधिपतिसद्वचनीयभावे पच्चयभावविसिद्धेन सभावेन भिन्नसभावा, न हेतुपच्चयादयो विय सभावमत्तेन । तेनेवाति
भिन्नसभावत्ता एव । अञ्जथा “कुसलो कुसलस्स सहजातवसेन, अब्याकतो आरम्मणवसेन अधिपतिपच्चयेन पच्चयो
होती”ति तदुभयं एकज्जं कत्वा वत्तब्बं सिया, न च वुत्तन्ति दस्सेन्तो आह “पञ्हावारविभङ्गे...पे०... न वुत्त”न्ति ।

४४७-४५२. साधारणवसेनाति अधिपतिन्द्रियभावसामञ्जेन । तथा चेव छ घटनानि योजेत्वा दस्सेति
“अधिपती”तिआदिना । द्वे पच्चयधम्माति वीरियवीमंसानं वसेन द्वे पच्चयधम्मा, एकोयेव चित्ताधिपतिवसेन ।
समग्गकानि पुब्बे वत्तब्बानि सियुं अधिपतिपटिपाटियाति अधिप्पायो । पठमज्झि वीरियाधिपति पच्छा चित्ताधिपतीति ।
तेसं आहारमग्गपच्चयानं पच्छा वुत्तानि समग्गकानि । सदिसत्ताति इदं परतो “हेतुवसेन वुत्तघटनेहि
सदिसत्ता”तिआदिवचनं सन्धाय वुत्तं ।

४५७-४६०. दुमूलकन्ति कुसलाब्याकतमूलकं । तं कुसलमूलकेसु कस्मा वुत्तन्ति चोदनायं आह
“अब्याकतसहितस्स कुसलस्स पच्चयभावदस्सनवसेना”ति । एत्थाति अनुलोमगणने । यथावुत्तेसूति
“सहजातअञ्जमञ्जनस्सयविपाकसम्पयुत्तविप्पयुत्तअत्थिअविगतमूलकेसू”ति एवं वुत्तेसु सहजातादिमूलकेसु ।
अत्थिअविगतमूलकवज्जेसूति अत्थिअविगतमूलकानि ठपेत्वा अवसेसेसु आहारेन आहारपच्चयेन घटनानि न
योजितानीति सम्बन्धो । अधिपतिन्द्रियेहि च निस्सयादिवज्जेसु सहजातादीसु घटनानि न योजितानीति योजना । तेसूति
हेतुकम्मज्ञानमग्गेसु आहारे अधिपतिन्द्रियेसु च तंतंघटनवसेन यथावुत्तेसु योजियमानेसु । तेनाति हेतुआदिअरूपधम्मानंयेव
लब्भनतो । तेहि घटनानीति हेतुआदीहि योजियमानानि घटनानि । रूपमिस्सकत्ताभावेनाति इदं वुत्तसदिसताय

कारणवचनं । कस्मा पनेत्थ अत्थिअविगतमूलकानि निस्सयविप्पयुत्तअत्थिअविगतानि तेहि वज्जितानीति आह “अत्थिअविगतेहि पना”तिआदि । निस्सयादीहि योजियमानानि अधिपतिन्द्रियानि रूपमिस्सकानि होन्तीति न वुत्तानीति सम्बन्धो । यदि एवं कस्मा अत्थिअविगतमूलकेसु आहारेण, निस्सयादिमूलकेसु च अधिपतिन्द्रियेहि योजना कताति चोदनं सन्धायाह “अधिपताहारिन्द्रियमूलकेसू”तिआदि ।

४७३-४७७. एदिसेसु ठानेसु खन्ध-सद्धो अरूपेस्वेव निरुळ्होति कत्वा वुत्तं “न पवत्ते विय खन्धायेव पच्चयुप्पन्नभावेन गहेतब्बा”ति । कटत्तारूपमि पन लब्भतीति इमिना “एकक्खणिककम्मवसेन वुत्तानी”ति वचनं पटिक्खिपति । यमत्थं सन्धाय “कस्मा न वुत्तं”न्ति वुत्तं, तं पाकटतरं करोन्तो “ननू”तिआदिं वत्वा पुन तं उदाहरणेन विभावेतुं “यथाचा”तिआदि वुत्तं । आरम्मणनिस्सयपच्चयभावेनाति आरम्मणपच्चयभावेन निस्सयपच्चयभावेन च । कम्मस्स च पच्चयभावो पाकटोयेवाति आह “कम्ममि आरम्मणपच्चयभावेन वत्तब्ब”न्ति । द्विन्नं पच्चयभावानन्ति कम्मरम्मणपच्चयभावानं । अञ्जमञ्जपटिक्खेपतोति इमिना द्विन्नं पच्चयभावानं भिन्नत्ता पवत्तिआकारस्स एकक्खणे एकस्मिं पच्चयधम्मे अयुज्जमानतं दस्सेति । यथादस्सितस्स निदस्सितब्बेन असमानतं दस्सेन्तो “पच्चुप्पन्नञ्जि...पे०... युत्तं वत्तु”न्ति आह । कम्मं पनातिआदिना कम्मरम्मणपच्चयानं पवत्तिआकारस्स भिन्नत्ता एकज्झं हुत्वा अप्पवत्तिमेव विभावेति । यतो ते अञ्जमञ्जं पटिक्खेपका वुत्ता, कस्मा पन तंयेव वत्थु आरम्मणपच्चयो होति निस्सयपच्चयो च, न तंयेव कम्मं आरम्मणपच्चयो च कम्मपच्चयो चाति? न चोदेतब्बमेतं, धम्मसभावो एसोति दस्सेन्तो “एस च सभावो”तिआदिमाह । तत्थ वत्तमानानन्ति पच्चुप्पन्नानं । यन्ति इदं “वत्तब्बता”ति इमिना सम्बन्धियमानं “या”ति इत्थिलिङ्गवसेन विपरिणामेतब्बं । यथातिआदिना तमेवत्थं उदाहरणदस्सनेन विभावेति ।

४७८-४८३. यं विज्जाणं अधिपतिपच्चयो न होति, तं अनामद्वाधिपतिभावं दट्टब्बं । वत्थुस्स वसेनाति हापेतब्बस्स वत्थुस्स वसेन ।

४८४-४९५. अरूपिन्द्रियानि रूपानं पच्चयत्तेन लब्भन्तीति योजना । यदिपि एवं वुत्तं रूपिन्द्रियानं अरूपानं पच्चयत्तञ्च लब्भतीति आह “चक्खादीनि च पन चक्खुविज्जाणादीनं लब्भन्ती”ति । तंसमानगतिकाति वीरियेन समानगतिका मग्गपच्चयताय ।

५११-५१४. विप्पयुत्तमूलके “दसमे कुसलादयो चित्तसमुट्ठानान”न्ति इदं पवत्तिवसेन अट्टकथायं वुत्तन्ति आह “पटिसन्धियं पन ‘खन्धा कटत्तारूपानं वत्थु च खन्धानं’न्ति इदमि लब्भती”ति । तस्स दस्सनवसेनाति तस्स वत्थुस्स दस्सनवसेन, न अनवसेसतो पच्चयधम्मस्स दस्सनवसेन । तेनाह “खन्धा च वत्थुस्साति इदमि पन लब्भतेवा”ति । न वज्जेतब्बानीति तेसमि पच्चयुप्पन्नभावेन योजेतब्बत्ता ।

५१५-५१८. अरूपवत्थारम्मणमहाभूतइन्द्रियाहारानं पच्चयधम्मानन्ति अत्थो । “आहारिन्द्रियपच्चया चा”तिपि पन वत्तब्बं । कस्मा? न हि इन्द्रियाहारानं वसेन सहजातादयो लब्भन्ति, इन्द्रियाहारानं पन वसेन इन्द्रियाहारपच्चयाव लब्भन्ति । “सहजातं पुरेजातं पच्छाजातं आहारं इन्द्रियं”न्ति हि उद्दिस्सित्वा अत्थिपच्चयो विभत्तोति । केचि पनेत्थ “आहारग्गहणेन कबळीकारो आहारोव गहितो, इन्द्रियग्गहणेन च रूपजीवितिन्द्रियमेव, सेसाहारिन्द्रियानि सहजातादीस्वेव अन्तोग्गधानि कतानि । यानि तदन्तोग्गधानि, ते सन्धाय अट्टकथायं ‘अरूपवत्थारम्मणमहाभूतइन्द्रियाहारानं वसेना’ति एत्थ इन्द्रियाहारग्गहणं कतन्ति ‘सहजातपुरेजातपच्छाजातपच्चया लब्भन्ती’ति वुत्तं”न्ति वदन्ति ।

तथ अरूपानं सहजातपच्छाजाताहारिन्द्रियपच्चयभावो यथारहं वेदितब्बो । वत्थु सहजातं पुरेजातञ्च, आरम्मणं पुरेजातमेव, अभिञ्जाजाणस्स पन कदाचि सहजातम्पि आरम्मणपच्चयो होतियेव । सहजातग्गहणेन पनेत्थ सहजातपच्चयभूतोव ग्हति, सो च एकुप्पादादिलक्खणयुत्तोवाति यो धम्मो सहजातो हुत्वा आरम्मणं होति, न सो इध अधिपेतो । यदि सहजातोपि आरम्मणं होति, कस्मा पाळियं तथा न विभत्तन्ति? एककलापपरियापन्नस्स एकुप्पादादिलक्खणयुत्तस्स भिन्नकलापपरियापन्नतो सङ्करमोचनत्थं । अपिच अप्पचुरभावतो अपाकटभावतो च तं न गहितं । ततोति नवमतोति अत्थो, न दसमतोति अधिप्पायो । न हि एकादसमे अधिपति अत्थीति । तथा चुदसमेति एत्थ तथा-सद्देन वत्थुग्गहणेन चक्खादिवत्थूनिपि गहितानीति इममत्थं उपसंहरति । तदेवाति आरम्मणमेव ।

५१९. सहजातानि वियाति सहजातपच्चयसहितानि विय घटनानि । **सहजातेनाति** सहजातपच्चयेन । **तानीति** “पकिण्णकघटनानी”ति वुत्तघटनानि । यानि हि सहजातपच्चयेन न योजितानि, तानेत्य पकिण्णकघटनानीति वुत्तानि । **पुरेजात...पे०... वसेनाति** एत्थ अयं योजना — पुरेजातस्स पच्छाजातस्स आहारस्स इन्द्रियस्स च सहजातेन अञ्जमञ्जच्च सामञ्जवसेन, तेसंयेव सहजातेन अञ्जमञ्जच्च असामञ्जवसेन चाति वुत्तं होति । यथा पुरेजातस्स पच्छाजातस्स च सहजातेन असामञ्जं भिन्नसभावत्ता, ततो एव आहारिन्द्रियानम्पि तेन असामञ्जं, एवं पुरेजातादीनं चतुन्मि अञ्जमञ्जं असामञ्जं भिन्नसभावत्ता । एवं असामञ्जवसेन असमानतावसेन यथावुत्तानि घटनानि विप्पकिण्णानि । यथा पन सहजातपच्चयधम्मा अरूपक्खन्धादयो तेनेव सहजातपच्चयतासङ्घातेन मिथूनं समानभावेन अञ्जेहि असंकिण्णा अत्तनो पच्चयुप्पन्नानं पच्चयो होन्तीति असामञ्जवसेन तेसं पवत्ति, एवं पुरेजातादिपच्चयधम्मापीति तेसं सहजातेन अञ्जमञ्जच्च यथावुत्तस्स सामञ्जस्स असामञ्जस्स च वसेन तानि घटनानि विप्पकिण्णानीति पकिण्णकानि वुत्तानि । एवं सन्ते सहजातानम्पि घटनानं पकिण्णकभावो आपज्जतीति? नापज्जति, तेसं सहजातताय एव अविप्पकिण्णभावसिद्धितो । तेन वुत्तं “सहजातं अग्गहेत्वा वुत्तानि पकिण्णकानि नामा”ति ।

तानीति पकिण्णकघटनानि । **कुसलविपाकाति** कुसला च विपाका च, ये अभिन्नलक्खणा हुत्वा कुसलसभावा विपाकसभावा चाति अत्थो । एवंसभावञ्च एकं अञ्जिन्द्रियमेवाति आह “इदं...पे०... लब्भती”ति । ननु च सद्धिन्द्रियादिवसेनपि अयमत्थो लब्भतीति? तेसं किरियसभावतापि अत्थेवाति । **दुक्खन्ति** चेतसिकदुक्खं । तेनाह “अकुसलमेवा”ति । विपाकस्स दुक्खस्साति योजना । तेन वुत्तं “अज्ञानङ्गत्ता”ति । **अकुसलविपाककिरियाति** विचिकिच्छाचित्तपञ्चविञ्जाणकिरियामनोधातूसु पवत्तनतो अकुसलविपाककिरियाव होति चित्तट्टितीति अत्थो । यस्मा अकुसलविपाकाति एवमत्थे ग्हमाने दुक्खस्स चित्तट्टितिया च वसेन यथा ज्ञानेसु, एवं अञ्जेसं वसेन अञ्जेसु च न लब्भति, तस्मा अकुसलस्स विपाकाति एवमत्थे ग्हमाने दुक्खिन्द्रियस्स वसेन इन्द्रियेसु लब्भतीति दस्सेन्तो आह “अकुसलस्स...पे०... लब्भेय्या”ति । इमस्मिं कुसलत्तिके विपाको विपाकाब्याकतमिच्चेव ग्हति, न अकुसलादिपदेहि विसेसेत्वाति इममत्थं दस्सेन्तो “कुसलविपाका...पे०... नत्थी”ति आह ।

पञ्हावारस्स घटने अनुलोमगणना निड्ढिता ।

पच्चनीयुद्धारवणणा

५२७. नहेतुपच्चयेनाति एत्थ न-कारो अञ्जत्थोति दस्सेन्तो “हेतुपच्चयतो अञ्जेन पच्चयेना”ति आह । **अग्गहितग्गहणेनाहि** सहजातादिसङ्गहवसेन अग्गहितानं गहणेन । **अट्टु होन्तीति** इमिस्सा पाळिया आगता आरम्मणादयो अट्टु पच्चया होन्ति । तेसूति अट्टुसु पच्चयेसु । **तीहीति** आरम्मणसहजातउपनिस्सयपच्चयेहि । **द्वीहीति**

आरम्भणपचयउपनिस्सयपचयेहि । तस्मिं तस्मिं पचयेति तस्मिं तस्मिं हेतुआदिके पचये । ततो हेतुआदिपचयतो । यथायोगं योजेतब्बाति यस्मिं पचये पचनीयतो ठिते ये पचया अनुलोमतो योजनं लभन्ति, ते योजेतब्बाति अत्थो ।

द्विन्नन्ति अनन्तरूपनिस्सयस्स पकतूपनिस्सयस्साति इमेसं द्विन्नं । वत्थुपुरेजातस्स वसेन पुरेजातं आरम्भणपुरेजातस्स आरम्भणेन सङ्गहितत्ता । अञ्जिस्सा चेतनायाति नानाक्खणिककम्मपचयभावेनेव पवत्ताय चेतनाय । अरूपाहारा अपरिच्यत्तसहजातभावा एव आहारपचयो होन्ति, रूपाहारो ठितिप्पत्तोयेवाति वुत्तं “सहजाततो अञ्जस्स कबळीकाराहारस्स वसेन आहारो”ति । सहजाततो अञ्जस्साति च इदं अरूपाहारनिवत्तनत्थं वुत्तं, न कबळीकाराहारविसेसनवत्तनत्थं तादिसस्सेव तस्स अभावतो । न हि रूपाहारो सहजातपचयो होति, नापि पुरेजातपचयो होति । यथा सहजातानं सहजातपचयो न होति, एवं पुरेजातानं पच्छाजातपचयो न होति, पच्छाजातानञ्च पुरेजातपचयो न होति । कस्मा? तादिसस्स पचयलक्खणस्स अभावतो । येसञ्चि यो जनको, न तेहि तस्स सहजातता अत्थि, नापि पुरेजातता पुरेजातपचयलक्खणयुत्ता, पच्छाजातपचयताय पन वत्तब्बमेव नत्थि रूपधम्मत्ता । उपत्थम्भकत्तेपि एसेव नयो, तस्मा सहजातादिविधुरो एव तस्स पचयभावो वेदितब्बो । तेनेव हि “सहजातं पुरेजातं पच्छाजातं आहारं इन्द्रिय”न्ति एत्थ रूपजीवित्तिन्द्रियं विय रूपाहारो विसुं गहितो । तथा चाह “रूपाहारो...पे०... आहारपचयोव होती”ति । सहजाततो पुरेजाततो च अञ्जस्स रूपजीवित्तिन्द्रियस्साति एत्थ रूपाहारे वुत्तनयेनेव अत्थो वेदितब्बो ।

एवञ्च कत्वाति पुरिमपुरिमेहि असङ्गहितसङ्गणहनवसेन पच्छिमपच्छिमानं गहितत्ता तथा रूपाहारस्स जीवित्तिन्द्रियस्स च वसेन इध आहारिन्द्रियपचयानं गहितत्ताति अत्थो, अञ्जथा “आहारपचयेन पचयो, इन्द्रियपचयेन पचयो”ति वत्तब्बं सियाति अधिप्पायो । तेनेवाह “आरम्भण...पे०... इच्चेव वुत्त”न्ति । तदञ्जाभावाति ततो आरम्भणादिपचयतो अञ्जस्स इधाधिप्पेतकम्मादिपचयस्स कुसले अभावा । तस्माति यस्मा आरम्भणतो अञ्जेसं द्विन्नं वसेन उपनिस्सयो वुत्तो, तस्मा “आरम्भणाधिपति आरम्भणपचये सङ्गहं गच्छती”ति वत्तब्बं, न आरम्भणूपनिस्सयेति अधिप्पायो । यदि एवं कस्मा परित्तत्तिकपञ्हावारपचनीये आरम्भणं न वुत्तं । उपनिस्सयेन हि असङ्गहितत्ते तं वत्तब्बमेव सियाति चोदनं सन्धायाह “यं पना”तिआदि । तत्थ पुरिमेहि असङ्गहितवसेन वुत्तानन्ति पुरिमेहि पचयेहि असङ्गहितवसेन वुत्तानं पच्छिमानं पचयानं । सङ्गहितविवज्जनाभावतोति अत्तना समानलक्खणताय सङ्गहितस्स पचयस्स विवज्जनाभावतो, विवज्जने कारणं नत्थीति अत्थो । उपनिस्सयतो अञ्जारम्भणाभावतोति अप्पमाणो धम्मो अप्पमाणस्स धम्मस्स आरम्भणं होन्तो आरम्भणूपनिस्सयोव होति आरम्भणाधिपतिभावतोति अत्थो । यथा आरम्भणे गहिते आरम्भणूपनिस्सयो गहितोव होति बलवारम्भणभावतो, एवं आरम्भणूपनिस्सये गहिते आरम्भणं गहितमेव होति तंसभावत्ताति तत्थ तं विसुं न उद्धटन्ति दट्टब्बं । तेनाह “न पन आरम्भणूपनिस्सयस्स आरम्भणे असङ्गहितत्ता”ति ।

पच्छाजातआहारानन्ति अत्तनो पचयुप्पन्नतो पुरेजातकायतो पच्छाजातानं अरूपाहारानं । ते हि अत्तना सहजातअरूपधम्मानं तंसमुद्धानरूपधम्मानम्पि सहजातअत्थिपचया होन्ति, पुरेजातानं पन वत्थूनं पच्छाजातअत्थिपचयो । पच्छाजातिन्द्रियानन्ति पच्छाजातानं अरूपिन्द्रियानं । सेसं आहारे वुत्तनयेन योजेतब्बं । यस्मा एते आहारिन्द्रिया यस्मिं खणे पुरेजातअत्थिपचयं लभन्ति, तस्मिंयेव खणे तंतंपचयुप्पन्नानं सहजातअत्थिपचयो पच्छाजातअत्थिपचयो च होन्ति, तस्मा वुत्तं “सहापि अत्थिअविगतपचयभावो होती”ति । तिण्णन्ति सहजातादीनं तिण्णं । छहि भेदेहीति विसुं गहितेहि सहजातादीहि पञ्चहि यथारहं एकज्जं गहितभेदेन चाति छहि अत्थिपचयभेदेहि । एकेकं सङ्गहेत्वाति अत्थिपचयलक्खणं अविगतपचयलक्खणञ्च विसुं विसुं छहि भेदेहि सङ्गहेत्वा वुत्तं ।

अङ्गत्तिकबाहिरभेदतोति वत्तब्बं चक्खादीनं जीवितिन्द्रियस्स च अधिप्पेतत्ता, सपरसन्तानिकानञ्च इन्द्रियानं अनधिप्पेतत्ता । निस्सयपुरेजातविप्पयुत्तअत्थिअविगतानं पुरेजातभूतानन्ति अधिप्पायो । तेसञ्चि पुरेजाते सङ्गहो । तदेकदेसस्साति आरम्मणेकदेसस्स, आरम्मणाधिपतिआरम्मणूपनिस्सयानन्ति अत्थो । तेसन्ति निस्सयादीनं । उपनिस्सयादीसूति उपनिस्सयपुरेजातपच्चयादीसु । तं पन पुरेजातभूतं आरम्मणं । तत्थाति उपनिस्सयपच्चयसङ्गहे । यथावुत्तनयो चेत्य एकन्तेन गहेतब्बोति दस्सेतुं “अथ पना”तिआदि वुत्तं ।

एव-सद्वो आनेत्वा योजेतब्बो, अञ्जथा तेसु पञ्हेसु एकसभावतोव पच्चयस्स आगमनं वुत्तं सिया । तेनाति “एकोवा”ति अवधारणेन अग्गहितेन । तेसूति सहजातपुरेजातपच्चयेसु । उक्कट्टवसेनाति “एको द्वे”तिआदिना वुत्तउक्कंसवसेन । ते ते पच्चये सङ्गहेत्वाति ते हेतुआदिपच्चये सहजातादिपच्चयेहि सङ्गहेत्वा । दस्सितपच्चयपरिच्छेदोति सोळसादिभेदेन सङ्गहेत्वा दस्सितपच्चयपरिच्छेदो ।

पभेदपरिहानीसूति सहजातपच्चयादीहि सङ्गहितपच्चयप्पभेदे तंतंपच्चयपटिक्खेपे पञ्हापरिहानियञ्चाति अत्थो । नहेतुपच्चयाति इमिना हेतुपच्चयतो अञ्जे पच्चया गहिताति कत्वा वुत्तं “नहेतुपच्चयाति एत्थ लब्भमानपच्चये सन्धाय वुत्त”न्ति । एवञ्च कत्वाति सब्बपच्चनीयसाधारणलक्खणवसेन वुत्तत्ता एव न वत्तब्बं सिया, न हि हेतुपच्चये पच्चनीयतो ठिते हेतुधम्मो हेतुस्स धम्मस्स सहजातपच्चयेन पच्चयोति सक्का वत्तुं । वीसति पच्चयाति हेतुपच्चयेन सद्धिं वीसति पच्चया । परिहानीयं वित्थारकथं दस्सेन्तोति योजना ।

५२८. तेहि तेहि पच्चयेहीति सहजातपच्चयादीहि तेहि तेहि सङ्गाहकभूतेहि पच्चयेहि । ते ते पच्चयाति सङ्गहेतब्बा अञ्जमञ्जपच्चयादयो हेतुपच्चयादयो वा ते ते पच्चया । अञ्जेसं अभावं सन्धाय वुत्तं, न तेसं सब्बेसं सम्भवन्ति अधिप्पायो । तेनाह “न ही”तिआदि । तत्थ द्वेयेवाति आरम्मणाधिपतिं अपनेत्वा आह । अब्याकतस्सपीति पि-सद्वेन न केवलं कुसलस्सेव, अथ खो अब्याकतस्सपीति कुसलं सम्पिण्डेति ।

५३०. तेन सद्धिन्ति वत्थुना सद्धिं । सुद्धानन्ति केवलानं वत्थुना विना च गहितानं कुसलक्खन्धानं । यदिपि वत्थुना सद्धिं सहजातद्वो नत्थि, निस्सयादिभावो पन अत्थेवाति दस्सेन्तो “वत्थुना पना”तिआदिमाह ।

सहजातपुरेजातपच्छाजातआहारिन्द्रियानं अत्थिपच्चयेन सङ्गहेतब्बत्ता सहजातादीहि सङ्गहेतब्बानं तंसङ्गहो सुकरोति दस्सेतुं उपनिस्सयेन सङ्गहेतब्बानं सङ्गहो वुत्तनयो एवाति वुत्तं “चतूसु सब्बपच्चये सङ्गणित्वा”ति । कम्मं पन सहजातूपनिस्सयेहि असङ्गहेतब्बतापि अत्थीति सरूपतो गहितं, अञ्जथा “तीसु पच्चयेसू”ति वत्तब्बं सिया । मिस्सकामिस्सकस्साति सहजातपुरेजातादिभावेहि मिस्सकस्स तथा अमिस्सकस्स च । वुत्तमेवत्थं वित्थारतो दस्सेतुं “न ही”तिआदि वुत्तं । तेनाति अत्थिपच्चयविभागसङ्गाहकानं सहजातादीनं गहणेन । सब्बपच्चयानं...पे०... होतीति इमिना “इमस्मिं पन पच्चयुद्धारे”तिआदिना वुत्तोपि पच्चयसङ्गहो इध अत्थतो दस्सितोयेवाति इममत्थं दस्सेति ।

निस्सयो कस्मा न वुत्तो? सहजातनिस्सयो पुरेजातनिस्सयोति हि सक्का विभजितुन्ति अधिप्पायो । विप्पयुत्तो वा कस्मा न वुत्तो? पुरेजातविप्पयुत्तो पच्छाजातविप्पयुत्तोति विभजितुं सक्काति अत्थो । यं मिस्सकामिस्सकभावं मनसि कत्वा “अवत्तब्बत्ता”ति वुत्तं, तं दस्सेन्तो “निस्सयो तावा”तिआदिमाह । विसेसितब्बो “विप्पयुत्तपच्चयेन पच्चयो”ति अविसेसेन पाळियं वुत्तत्ता । सो वियाति अत्थिपच्चयो विय, निस्सयपच्चयो विय वा अत्थिपच्चयविसेसाभावेन विप्पयुत्तपच्चयो न वत्तब्बोव । द्विन्नं पच्चयानं विय पभेदसम्भावतोति दस्सेन्तो “सहजातपुरेजातानञ्चा”तिआदिमाह ।

तथातिआदिना वुत्तमत्थं पाळिया समत्थेतुं “वक्खती”तिआदि वुत्तं । तत्थ मग्गफलधम्मानं मग्गफलतंसमुद्धानरूपवसेन सहजातअत्थिपच्चयो तेसंयेव पुरेजातचतुसन्ततिरूपवसेन पच्छाजातअत्थिपच्चयो वुत्तो, न पन विप्पयुत्तपच्चयभावो वक्खतीति योजना । सोति विप्पयुत्तपच्चयो ।

हेतुआदीनं सहजातन्तोगधत्ता हेतुआदयो तब्बिसेसा होन्तीति कत्वा वुत्तं “सहजातपच्चयो च हेतुआदीहि विसेसेतब्बो”ति । सोति सहजातपच्चयो । विरुद्धपच्चयेहीति सहजातपुरेजातस्स सहजातादिभावेन विरुद्धेहि पच्चयेहि । तेनाह “उप्पत्तिकालविरुद्धेहि पच्चयेही”ति ।

पच्चनीयुद्धारवण्णना निड्ढिता ।

पच्चनीयगणनवण्णना

नहेतुमूलकवण्णना

५३२. अधिपतिपच्चयादिभूतो आरम्मणपच्चयोति आरम्मणआरम्मणाधिपतिआरम्मणूपनिस्सये वदति । ते च यस्मा आरम्मणसभावा एव, तस्मा वुत्तं “परिहायतियेवा”ति । पन्नरससूति दुतिये सहजातपच्चये “हेतुपच्चयो”तिआदिना वुत्तेसु पन्नरससु । एकादसन्नं वसेनाति सहजातपच्चयो, सहजातताविसिद्धा अधिपतिनिस्सयकम्माहारिन्द्रियत्थिअविगतहेतुज्ञानमग्गा चाति इमेसं एकादसन्नं वसेन । सहजाते अन्तोगधा हेतुआदयो । तस्मिं पटिक्खित्तेति तस्मिं सहजाते पटिक्खित्ते पच्चनीयतो ठिते । अनन्तोगधा सहजाते, के पन तेति आह “आरम्मणाधिपतिपुरेजातनिस्सयादयो”ति । आरम्मणादिआकारेनाति आरम्मणपुरेजातनिस्सयनानाक्खणिककम्मादिआकारेन ।

तस्मिं पटिक्खित्तेति तस्मिं सहजातपच्चये पटिक्खित्ते । इमे वाराति सहजातं पुरेजातन्ति विस्सज्जितवारा । एते निस्सयादयोति सहजातताविसिद्धे निस्सयादिके वदति, न इतरे । तेनाह “यस्मा च... पे०... पटिक्खेपेन पटिक्खित्ता”ति ।

निस्सयादिभूतञ्च सहजातपच्चयं ठपेत्वाति एतेन “ठपेत्वा सहजातपच्चय”न्ति एत्थ अन्तोगधनिस्सयादिभावोयेव सहजातपच्चयो गहितोति दस्सेति । निस्सयादीति आदि-सद्देन हेतुआदीनं सङ्गहो दट्टब्बो । अञ्जमञ्जपच्चयधम्मवसेन पवत्तिसम्भावतोति अञ्जमञ्जपच्चयधम्मवसेन सहजातादीहि पवत्तिसम्भावतो अञ्जमञ्जे पटिक्खित्ते “कुसलो कुसलाब्बाकतस्सा”ति वारो परिहायति । तेसं तेसं पच्चयुप्पन्नानन्ति इदं सामञ्जवचनम्पि “अञ्जमञ्जपच्चयसङ्गहं गता”ति वचनतो अञ्जमञ्जपच्चयलाभीनंयेव गहणं सियाति आसङ्कं निवत्तेतुं “कुसलो च कुसलस्सा”तिआदि वुत्तं । समुदायभूतोति चतुक्खन्धसमुदायभूतो । एकदेसभूतेहीति तस्सेव एकदेसभूतेहि । “कुसलो पना”तिआदि “नअञ्जमञ्जपच्चयेन... पे०... परिहायती”ति इमस्स अट्टकथावचनस्स समाधानवचनं ।

रूपक्खन्धेकदेसोव होन्ति रूपाहाररूपिन्द्रियवसेन, “एकन्तेन विप्पयुत्तपच्चयधम्मेही”ति वुत्तधम्मा “ते”ति पच्चामट्टाति आह “तेति ते विप्पयुत्तपच्चयधम्मा”ति ।

५३३. पच्चनीयगणनं दस्सेतुन्ति वुत्तेपि ननु पच्चयगणनमेव दस्सितं होतीति कस्सचि आसङ्का सियाति तं निवत्तेन्तो आह “पच्चनीयवारगणना हि दस्सिता”ति । बलवकम्मं विपाकस्स उपनिस्सयो होति, इतरं कम्मपच्चयो

एवाति आह “विपाकस्सपि पन...पे०... कम्मपच्चयो होती”ति ।

नहेतुमूलकवण्णना निट्ठिता ।

५३४. परिच्छिन्नगणनानीति इदं न गणनापेक्खं, अथ खो विस्सज्जनापेक्खन्ति आह “परिच्छिन्नगणनानि विस्सज्जनानी”ति । पच्चनीयतो ठितोपि हेतु नयानं मूलभावेनेव ठितोति आह “हेतुमूलके”ति, अट्टकथायं पन “नहेतुमूलक”मिच्चवेव वुत्तं ।

५३८. मूलं सङ्घिपित्वाति सत्तमूलकं अट्टमूलकं नवमूलकञ्च सङ्घिपित्वा । द्वीसूति “तीणी”ति वुत्तेसु तीसु विस्सज्जनेसु पुरिमेसु द्वीसु “कुसलो धम्मो अब्याकतस्स, अकुसलो धम्मो अब्याकतस्सा”ति इमेसु । तेनाह “विपाको पच्चयुप्पन्नो होती”ति । ततियेति “अब्याकतो धम्मो अब्याकतस्सा”ति इमस्मिं । तेसमुट्टानिककायोति उतुचित्ताहारानं वसेन तेसमुट्टानिककायो ।

५४५. एतं द्वयं सन्धाय वुत्तं, यथा अरूपं अरूपस्स, एवं रूपम्पि रूपस्स विप्पयुत्तपच्चयो न होतीति । रूपाब्याकतो अरूपाब्याकतस्साति इदं वत्थुखन्धे सन्धाय वुत्तं । अरूपाब्याकतो रूपाब्याकतस्साति इदं पन चित्तसमुट्टानरूपञ्चाति तेसं एकन्तिको विप्पयुत्तपच्चयभावोति आह “सहजात...पे०... होतियेवा”ति । सहजाताहारिन्द्रियवसेनाति सहजातअरूपाहारिन्द्रियवसेन ।

५४६. एकमूलकेकावसाना अनन्तरपकतूपनिस्सयवसेन लब्भन्तीति इदं यथारहवसेन वुत्तन्ति तं यथारहं पटिकखेपापटिकखेपवसेनपि दस्सेतब्बन्ति “अत्थिपच्चये पना”तिआदि वुत्तं । पुरिमेसूति नारम्मणादीसु । नवाति एकमूलकावसाना नव । द्वेयेवाति “कुसलो धम्मो अब्याकतस्स, अकुसलो धम्मो अब्याकतस्सा”ति इमे द्वेयेव ।

पच्चनीयवण्णना निट्ठिता ।

अनुलोमपच्चनीयवण्णना

५५०. इमेहेवाति “कुसलो कुसलस्स, अकुसलो अकुसलस्सा”ति इमेहि एव समाना होन्ति कुसलादितासामञ्जेन । तेन वुत्तं “अत्थाभावतो पन न अनुरूपा”ति । “कुसलो कुसलस्सा”तिआदिना सतिपि उद्देसतो सामञ्जे येभ्युयेन सिया विभङ्गे विसेसोति आह “यथायोगं निद्देसतो चा”ति ।

५५१. हेतुनामन्ति हेतु च तं नामञ्चाति हेतुनामं । पच्चयन्ति तमेव पच्चयभूतं सन्धायाति योजना ।

५५२. द्विन्नम्पि अधिपतीनन्ति सहजातारम्मणाधिपतीनं वसेन, तं “कुसलं कुसलस्स सहजाततो चेव आरम्मणतो चा”तिआदिना अट्टकथायं वुत्तनयेनेव वेदितब्बं । नारम्मणे सत्ताति सहजाताधिपतिस्स वसेन वुत्तं, न सहजाते सत्ताति आरम्मणाधिपतिस्स वसेन वुत्तन्ति योजना । एवन्ति यथा अधिपतिम्हि वुत्तं, एवं सब्बत्थ सब्बपच्चयेसु । “तस्मिं तस्मिं... पे०... उद्धरितब्बा”ति वत्त्वा तस्स गणनुद्धारस्स सुकरतं उपायञ्च दस्सेन्तो “अनुलोमे...पे०... विञ्जातु”न्ति आह ।

अनुलोमपच्चनीयवण्णना निट्ठिता ।

पच्चनीयानुलोमवण्णना

६३१. परिहापनगणनायाति परिहापेतब्बगणनाय समानत्तञ्च न एकन्तिकं ऊनतमभावस्सपि सम्भवतोति अधिप्पायो। तेनाह “नहेतुनारम्मणदुकस्सा”तिआदि। तत्थ सद्धिं योजियमानेन ऊनतरगणनेन अधिपतिपच्चयेन परिहीनापीति योजना। सद्धिं परिहीनापीति वा इमस्मिं पक्खे “अधिपतिपच्चयेना”ति इत्थम्भूतलक्खणे करणवचनं। एतन्ति लक्खणं।

अट्टानन्ति अनुलोमतो अट्टानं अतिट्टनं। तिट्टन्तीति अनुलोमतोति योजना। तेसन्ति हेतुआदीनं। इतरेसूति यादिसा अधिप्पेता, ते दस्सेतुं “अधिपती”तिआदि वुत्तं। इमानि द्वेति “कुसलाब्ब्याकता अब्ब्याकतस्स, अकुसलाअब्ब्याकता अब्ब्याकतस्सा”ति इमानि च द्वे।

नहेतुमूलकवण्णना निट्ठिता।

६३६. हेतुया वुत्तेहि तीहीति हेतुपच्चया वुत्तेहि तीहि विस्सज्जनेहि सद्धिं। वारसामञ्जमेव वदति, न अत्थसामञ्जन्ति अधिप्पायो। तथा कम्मे तीणीति हेतुया वुत्तानेवाति चाति “कम्मे तीणी”ति एत्थ “हेतुया वुत्तानेवा”ति इमस्मिं अत्थवचनेपि तथा वारसामञ्जमेव सन्धाय वदतीति अत्थो।

६४४. एकेकमेवाति एकेकमेव विस्सज्जनं।

६५०. सकट्टानेति अत्तना ठितट्टाने। ततो परेतराति ततो अग्गहितपच्चयतो परेतरा पच्चनीयतो। नाहारे...पे०... लाभो होतीति आहारपच्चये पच्चनीयतो ठिते इन्द्रियपच्चयं, अनुलोमतो इन्द्रियपच्चये च पच्चनीयतो ठिते आहारपच्चयं अनुलोमतो योजेत्त्वा यथा पञ्हो लब्भतीति अत्थो। तेसूति आहारिन्द्रियेसु। द्विधा भिन्नानि पच्चनीयतो अनुलोमतो च योजेतब्बभावेन।

पच्चनीयानुलोमवण्णना निट्ठिता।

कुसलत्तिकवण्णना निट्ठिता।

२. वेदनात्तिकवण्णना

१. वेदनात्तिके पटिच्चादिनियमन्ति तिकपदसम्बन्धवसेन पटिच्चवारादीसु वत्तब्बं पटिच्चसहजातट्टादिनियमनं न लभन्ति वेदनारूपनिब्बानानि। कस्मा? तिकमुत्तकत्ता। तथा पच्चयुप्पन्नवचनं। न हि सक्का वत्तुं वेदनं रूपं निब्बानञ्च सन्धाय “सुखाय वेदनाय सम्पयुत्तं धम्मं पटिच्च सुखाय वेदनाय सम्पयुत्तो उप्पज्जती”ति। तिकधम्मानन्ति वेदनात्तिकधम्मानं। तत्थाति हेतुपच्चयादीसु। यथानुरूपतोति वेदनादीसु यो यस्स वेदनाय सम्पयुत्तधम्मस्स आरम्मणादिपच्चयो भवितुं युत्तो, तदनुरूपतो। आरम्मणादीति आदि-सद्धेन आरम्मणाधिपतिआरम्मणूपनिस्सयादिके सङ्गहाति।

१०. कुसलत्तिकेपि परिहीनन्ति इदं पच्चनीयं सन्धाय वुत्तं। रूपारूपधम्मपरिग्गाहकत्ताति इदं अनादिभूतस्सपि

सहजातस्स आदिस्मिं ठपने कारणवचनं। आदि-सद्देनाति “सहजातादयो”ति एत्थ आदि-सद्देन। यथारहं आरम्भ उपपत्तिवसेन सब्बे अरूपधम्मा आरम्भणादीनं पच्चयुप्पन्ना होन्तीति वुत्तं “पच्चयुप्पन्नवसेन सब्बारूपधम्मपरिग्गाहकानं आरम्भणादीनं”न्ति। आदि-सद्देन आरम्भणाधिपतिआरम्भणूपनिस्सयादिके सङ्गणहाति। तेनाति “सब्बारूपधम्मपरिग्गाहका पना”ति आदिवचनेन। सब्बट्टानिकानं...पे०... दस्सिता होति सहजातदस्सनेनाति अत्थो। एकदेसपरिहानिदस्सनेनेव हि समुदायपरिहानि दस्सिता होतीति। सहजातादयोति वा आदि-सद्देन सब्बट्टानिका चत्तारोपि दस्सिता होन्तीति। सहजातमूलकाति सहजातपच्चये सति भवन्ता न सहजातं पुरतो कत्वा पाळियं आगता। तेनाह “सहजातनिबन्धना...पे०... वुत्तं होती”ति। सो पच्छाजातो कस्मा पन न परिहायतीति सम्बन्धो। तत्थाति यथावुत्ताय परिहानियं अपरिहानियञ्च। सहजातनिबन्धनेहीति सहजातधम्मनिमित्तेहि पच्चयभावेहि इध पच्चयधम्महेतुको वुत्तो। एत्थेवाति परिहानियंयेव। सा हि इध अधिकता। सहजातनिबन्धनानमेव परिहानीति वुत्ते “किं सब्बेसंयेव नेसं परिहानी”ति आसङ्काय आह “सहजात...पे०... दस्सितमेत”न्ति।

१७. नयदस्सनमेव करोतीति यथा अहेतुककिरियचेतनं सन्धाय “नहेतुपच्चया नकम्मपच्चया”ति वत्तुं लब्भा, एवं नविपाकपच्चयातिपि लब्भा। अहेतुकमोहं पन सन्धाय “नहेतुपच्चया नविपाकपच्चया”ति लब्भा, न “नकम्मपच्चया”ति। तेनाह “न च पच्चयपच्चयुप्पन्नधम्मसामञ्जदस्सन”न्ति आदि।

२५-३७. यथा कुसलत्तिकं, एवं गणेत्तब्बन्ति इदं यं सन्धाय पाळियं निक्खित्तं, तं दस्सेतुं वुत्तं “हेतुमूलकानं...पे०... नगणनसामञ्ज”न्ति। न हि कुसलत्तिके अनुलोमपच्चनीये गणनाहि वेदनात्तिके ता समाना। परिवत्तेत्वापि योजिताति एत्थ “नहेतुपच्चया नपुरेजातपच्चया आरम्भणे एक”न्ति आरम्भणं पठमं वत्वा वत्तब्बम्पि पुरेजातं परिवत्तेत्वा पठमं वुत्तन्ति वदन्ति। तथा नहेतुपच्चया कम्मे तीणीति इदमेव पदं परिवत्तेत्वा “नकम्मपच्चया हेतुया तीणीति वुत्त”न्तिपि वदन्ति।

३९. तंसम्पयुत्तेति तेन दोमनस्सेन सम्पयुत्ते। दोमनस्ससीसेन सम्पयुत्तधम्मा वुत्ता। सद्भापञ्चकेसूति सद्भासीलसुतचागपञ्जासु। कत्तब्बन्ति वा योजना कातब्बाति अत्थो। अवसेसेसूति रागादीसु। पाळिगतिदस्सनत्थन्ति “एवं पाळि पवत्ता”ति पाळिया पवत्तिदस्सनत्थं। रागादीहि उपनिस्सयभूतेहि। अनुप्पत्तितोति न उप्पज्जनतो। तं पाळिगतिं तिकन्तरपाळिया दस्सेन्तो “कुसलत्तिकेपिही”ति आदिमाह। इधापीति इमस्मिं वेदनात्तिकेपि।

६२. अनञ्जत्तन्ति अभेदं। सुखवेदनासम्पयुत्तो हि धम्मो सुखवेदनासम्पयुत्तस्सेव धम्मस्स हेतुपच्चयेन पच्चयो, न इतरेसं। एस नयो सेसपदेसु सेसेसु च “तीणी”ति आगतट्टानेसु। तेन वुत्तं “सब्बानि तीणि सुद्धानं तिण्णं पदानं वसेन वेदितब्बानी”ति। “पच्छाजाता अरूपधम्मानं पच्चयो न होन्ती”ति युत्तमेतं, पुरेजाता पन अरूपधम्मानं पच्चया न होन्तीति कथमिदं गहेत्तब्बन्ति चोदनं सन्धायाह “पुरेजाता”ति आदि, पुरेजाता हुत्वा पच्चयो न होन्तीति अत्थो। पुरिमतरं उप्पज्जित्वा ठिता हि रूपधम्मा पच्छा उप्पन्नानं अरूपधम्मानं पुरेजातपच्चयो होन्ति, न चायं नयो अरूपधम्मेषु लब्भति। तेन वुत्तं “पुरेजातत्ताभावतो”ति। तथा पच्छाजातत्ताभावतोति यथा इमस्मिं तिके कस्सचि धम्मस्स पुरेजातत्ताभावतो पुरेजातपच्चयो न होन्तीति वुत्तं, तथा पच्छाजातत्ताभावतो पच्छाजाता हुत्वा पच्चयो न होन्ति, पच्छाजातपच्चयो न होन्तीति अत्थो। न हि एकस्मिं सन्ताने केसुचि अरूपधम्मेषु पठमतरं उप्पज्जित्वा ठितेसु पच्छा केचि अरूपधम्मा उप्पज्जन्ति, यतो ते तेसं पच्छाजातपच्चयो भवेय्युं।

८३-८७. अवसेसेसु अट्टसूति “सुखाय वेदनाय सम्पयुत्तो धम्मो”ति आदिना एकमूलकेकावसाना ये नव नव वारा

आरम्भणपच्चयादीसु लब्धन्ति, तेसु यथावुत्तमेकं वज्जेत्वा सेसेसु अट्टसु। तीस्वेवाति सुद्धेसु तीस्वेव सहजातकम्मपच्चयो लब्धति।

वेदनात्तिकवण्णना निट्ठिता।

३. विपाकत्तिकवण्णना

१-२३. सोयेवाति अकतसमासेहि पदेहि यो अत्थो वुच्चति, सोयेव अत्थो वुत्तो होति।

२४-५२. तन्ति तं वचनं, तं वा कटत्तारूपं। यस्मा चित्तसमुद्धानस्स उपादारूपस्स यथा खन्धे पटिच्च उप्पत्ति, तथा महाभूते च पटिच्च उप्पत्ति। न हि तस्स तदुभयं विना उप्पत्ति अत्थि, न एवं कटत्तारूपस्स। तज्झि कम्मस्स कटत्ता उप्पज्जमानं महाभूते पटिच्च उप्पज्जति, तस्मा चित्तसमुद्धानं रूपं उपादारूपस्स तं विसेसं दस्सेतुं तदेव वुत्तं, न कटत्तारूपं वुत्तन्ति इममत्थं दस्सेतुं “खन्धे पटिच्चा”ति आदिमाह। यदिपि कटत्तारूपं “महाभूते पटिच्च चित्तसमुद्धानं रूपं उपादारूपं”न्ति एत्थ न गहितं, वचनन्तरेण पन गहितमेवाति दस्सेन्तो “पवत्तियं पना”ति आदिमाह। एवञ्च कत्वाति खन्धे पटिच्च उप्पत्तिया अभावतोयेव। नाहारपच्चयेति आहारपच्चये पच्चनीयतो ठिते। तम्पीति कटत्तारूपम्पि। ठितिकखणे कटत्तारूपस्स आहारो उपत्थम्भको होतीति कत्वा वुत्तं “उप्पादक्खणे”ति।

विपाकत्तिकवण्णना निट्ठिता।

४. उपादिन्नत्तिकवण्णना

५१. अधिपतिधम्मोयेव लोक्कुत्तरधम्मेषु नाधिपतिपच्चया उप्पज्जतीति आह “नाधिपतिपच्चयाति सयं अधिपतिभूतत्ता”ति। ननु अधिपतिधम्मोपि आरम्भणाधिपतिवसेन अधिपतिपच्चयेन उप्पज्जतीति चोदनं सन्धायाह “अविरहिता...पे०... दस्सेती”ति। अविरहितारम्भणाधिपतीसूति लोक्कुत्तरे सन्धायाह। ते हि निब्बानारम्भणत्ता एवं वुच्चति। पि-सद्देन को पन वादो विरहितारम्भणाधिपतिअनेकन्तारम्भणाधिपतीसूति दस्सेति।

७२. अनुपालनुपत्थम्भनवसेनाति जीवितिन्द्रियं विय कटत्तारूपानं अनुपालनवसेन ओजा तस्सेव कम्मजकायस्स उपत्थम्भनवसेन पच्चयो होति, न जनकवसेनाति योजना। एतस्मिं पन अत्थे सतीति कम्मजकलापे ओजा तस्सेव कम्मजकायस्स उपत्थम्भकवसेन पच्चयो होतीति एतस्मिं अत्थे लब्धमाने। आहारन्तिपि वत्तब्धन्ति यथा जीवितिन्द्रियवसेन “उपादिन्नुपादानियो धम्मो उपादिन्नुपादानियस्स धम्मस्स अत्थिपच्चयेन पच्चयो”ति वुत्तं, एवं यथावुत्तआहारस्सपि वसेन वत्तब्धन्ति अत्थो। एत्थ च यस्मिं कलापे कम्मजा ओजा कदाचि तस्सेव उपत्थम्भनपच्चयो होतीति अयमत्थो अट्टकथायं दस्सितो। यदि कम्मजा ओजा एकंसतो सकलापरूपूपत्थम्भनवसेनेव पवत्तति, तथा सति इमाय पाळिया विरोधो सियाति दस्सेन्तो “यदि च...पे०... होती”ति अट्टकथावचनं उद्धरित्वा तत्थ दोसं विभावेन्तो “एवं सती”ति आह। तत्थ तन्ति तं वचनं। अनज्झोहटाय अत्तनो पच्चयतो निब्बत्ताय, पच्चयो चेत्थ कम्मयेव। तेनाह “ससन्तानगताय उपादिन्नोजाया”ति।

अयम्पि पज्जो, न केवलं पुब्बे वुत्तआहारोयेवाति अधिप्पायो। उद्धरितब्बो सिया, न च उद्धटो। तस्माति एतस्स “वादो बलवतरो”ति एतेन सम्बन्धो। कस्मा पन यथावुत्तेसु द्वीसु पज्जेसु आहारो न उद्धटोति आह

“अज्झोहटस्सा”तिआदि । तत्थ दुतियपज्जोति दुकमूलके दुतियपज्जोति योजना । दुतियपज्जो च न उद्धटोति एत्थापि “अज्झोहटस्स...पे०... अभावतो”ति इदं आनेत्वा सम्बन्धितब्बं । इतरस्साति अनज्झोहटस्स । अज्झोहटमेव न अनज्झोहटं, यथावुत्तो जन्ति अधिप्पायो । “बलवतरो”ति वत्त्वा तस्स बलवतरभावं दस्सेन्तो “न ही”तिआदिमाह । कतिपयालोपे अज्झोहरित्वा वसित्वा ठितस्स विय अज्झोहटमत्ताहि मण्डूकादीहि अज्झोहारकस्स सरिरे विसेसाधानं वेदितब्बं ।

इध वुत्तेहीति इमस्मिं उपादिन्नत्तिके वुत्तेहि । एकमूलकदुकतिकावसानपज्जविस्सज्जनेहीति एकपदमूलकेहि दुकावसानेहि तिकावसानेहि च पज्जविस्सज्जनेहि । ते पन “अनुपादिन्नुपादानियो धम्मो उपादिन्नुपादानियस्स अनुपादिन्नुपादानियस्स च धम्मस्स अत्थिपच्चयेन पच्चयो, अनुपादिन्ननुपादानियो धम्मो उपादिन्नुपादानियस्स अनुपादिन्नुपादानियस्स अनुपादिन्ननुपादानियस्स च धम्मस्स अत्थिपच्चयेन पच्चयो”ति एवं वेदितब्बो । इधाति इमस्मिं उपादिन्नत्तिके । दुतियदुकावसाने वियाति दुतियदुकावसाने पज्जविस्सज्जने विय, “अनुपादिन्नुपादानियो धम्मो उपादिन्नुपादानियस्स अनुपादिन्नुपादानियस्स च धम्मस्स अत्थिपच्चयेन पच्चयो, सहजातं पच्छाजातं”न्ति एतस्स विस्सज्जने वियाति अत्थो । अयञ्च अत्थो ततियपदमूलकेसु दुकतिकावसानपज्जेसुपि लब्भतेव । यदि पन ते पज्जा कुसलत्तिकेपि लब्भन्ति, अथ कस्मा तत्थ न उद्धटाति आह “सुखावबोधनत्थं पन तत्थ सहजातवसेनेव विस्सज्जनं कतं”न्ति । सहजातवसेनेवाति सहजातअत्थिपच्चयवसेनेव । एकमूलकदुकावसानाति “कुसलो धम्मो कुसलस्स च अब्बाकतस्स चा”ति एवंपकारा पज्जा । तत्थ कुसलत्तिके उद्धटा । इध पन इमस्मिं उपादिन्नत्तिके । एतेहि यथावुत्तेहि विस्सज्जनेहि । एको धम्मोति एको वेदनादिको पच्चयधम्मो । अनेकेहीति सहजातपच्छाजातादीहि अनेकेहि अत्थिपच्चयविसेसेहि । अनेकेसं धम्मानन्ति अनेकेसं पच्चयुप्पन्नधम्मानं । एको अत्थिपच्चयोति इदं अत्थिपच्चयतासामञ्जतो वुत्तं ।

इदानि यथावुत्तं अवुत्तञ्च अत्थिपच्चये लब्भमानं विसेसं वित्थारतो दस्सेन्तो “एको ही”तिआदिमाह । तत्थ एकोति अत्थिपच्चयविसेसेसु एको । एकस्साति तादिसस्सेव एकस्स । अञ्जथा हि एको धम्मो एकस्स धम्मस्स पच्चयो नाम नत्थि । एकेनेवाति सहजातअत्थिपच्चयेनेव यथा ओक्कन्तिक्खणे वत्थु । तज्हि अत्तना सहजातस्स नामस्स सहजातअत्थिपच्चयेनेव पच्चयो होति, न पुरेजातादिना । एको सहजातअरूपक्खन्धो अनेकेसं अत्तना सहजातानं अरूपक्खन्धानं एकेन सहजातअत्थिपच्चयेन, अनेकेहि सहजातपच्छाजातअत्थिपच्चयेहि यथाक्कमं अत्तना सहजातानं चित्तसमुद्धानरूपानं पुरेजातानं तेसमुद्धानिकरूपानं । अनेको पुरेजातवत्थुरूपञ्चेव सहजातअरूपक्खन्धा च एकस्स अरूपक्खन्धस्स यथाक्कमं पुरेजातसहजातअत्थिपच्चयेहि । अनेको अरूपधम्मो अनेकेसं सहजातअरूपधम्मानं पुरेजातरूपधम्मानञ्च सहजातपच्छाजातअत्थिपच्चयेहि । अनेको वा आहारिन्द्रियप्पकारो अनेकेसं रूपधम्मानं यथारहं सहजातपुरेजातपच्छाजाताहारिन्द्रियवसेन अत्थिपच्चयेन पच्चयो होति । एवं पच्चयुप्पन्नानं असमानत्तेपि अयमत्थो सम्भवति, समानत्ते पन वत्तब्बमेव नत्थि । तेनाह “समानत्ते पच्चयुप्पन्नधम्मानं”न्ति । सहजातं पुरेजातेनेव सह अत्थिपच्चयो होतीति सहजातअत्थिपच्चयधम्मो पुरेजातअत्थिपच्चयधम्मेन सहेव अत्थिपच्चयो होति । यथा वत्थुना पुरेजातअत्थिपच्चयं लभन्ता एव कुसलादिधम्मा सहजातानं खन्धानं चित्तसमुद्धानानञ्च रूपानं सहजातअत्थिपच्चयो होन्ति, तथा ते पुरेजातस्स कायस्स पच्छाजातपच्चयोपि होन्तियेव । तेनाह “पच्छाजातेन चा”ति । अत्थिपच्चयो होतीति सम्बन्धो । अयं सहजातपच्छाजातानं अत्थिपच्चयभावो पच्चयधम्मानं अभेदे एव इच्छितो, न भेदे । तेनाह “अनञ्जधम्मत्तेन...पे०... नानाधम्मत्ते”ति ।

इदानी तस्स नानाधम्मत्ते अभावं पाळिया विभावेन्तो “यदि सिया”तिआदिमाह । तत्थ एको अत्थिपच्चयभावो नत्थीति एकस्सेव पच्चयधम्मस्स वसेन लब्भमानो एको अत्थिपच्चयभावो नत्थि । कस्मा? विरोधतो । तेन वुत्तं “सहजात...पे०... न वुत्त”न्ति । एवञ्च कत्वाति सहजातपच्छाजातानं एकधम्मवसेन सह अलाभतो एव । एकधम्मवसेनाति एकस्सेव पच्चयधम्मस्स वसेन । तेनाह “नानाधम्मानं विरुद्धसभावत्ता”ति । विरुद्धसभावता च सहजातपच्छाजातवसेन वेदितब्बा, इध पन लोकियलोकुत्तरादिभावतोति । अञ्जथाति तेसं सहजातपच्छाजातानं एकज्झं लाभे । इन्द्रियपटिक्खेपेपीति इन्द्रियपच्चये पच्चनीकतो ठितेपि । तस्स पज्हस्स लाभतोति “उपादिन्नुपादानियो च अनुपादिन्नुपादानियो च धम्मा उपादिन्नुपादानियस्स धम्मस्स अत्थिपच्चयेन पच्चयो”ति एतस्स पज्हस्स लाभतो । बावीसाति एकमूलकावसाना नव, एकमूलकदुकावसाना पञ्च, एकमूलकतिकावसानमेकं, दुकमूलकेकावसाना चत्तारो, दुकमूलकावसाना द्वे, दुकमूलकतिकावसानमेकन्ति एवं बावीसति । यथा पुब्बे सहजातं पुरेजातेन सहेव अत्थिपच्चयो होतीति वुत्तं, एवं पुरेजातम्पि तेनाति दस्सेन्तो आह “पुरेजातं सहजातेनेव सह अत्थिपच्चयो होती”ति । तत्थ सहजातेनेव सहाति सहजातेन सहेव । अट्टानप्पयुत्तो हि अयं एव-सद्धो, सहजातेन न विना पुरेजातअत्थिपच्चयोति अत्थो । इतरेसु पन अत्थिपच्चयधम्मेसु नियमो नत्थि तेहि सहापि विनापि भावतो । तेनाह “न इतरेही”ति । तम्पि वत्थु तंसहितपुरेजातमेवाति यं “पुरेजातं सहजातेनेव सह अत्थिपच्चयो होती”ति वुत्तं, तम्पि वत्थुपुरेजातञ्चेव तंसहितारम्मणपुरेजातमेव च, न केवलं आरम्मणपुरेजातं । तेनाह “न इतर”न्ति ।

इदानी यथावुत्तमत्थं पाठन्तरेन विभावेतुं “कुसलत्तिके ही”तिआदि वुत्तं । यदि पुरेजातं तंसहजातेन विनापि अत्थिपच्चयो सिया, “नविप्पयुत्तपच्चया अत्थिया पञ्चा”ति वत्तुं न सक्का, वुत्तञ्चेतं, तस्मा विञ्जायति “पुरेजातं सहजातेन सहेव अत्थिपच्चयो होती”ति । नविप्पयुत्ते बावीसाति एत्थापि एसेव नयो । तत्थाति सनिदस्सनत्तिके । अत्थिविभङ्गेति अत्थिपच्चयस्स विभजने । तिकमूलकेकावसानन्ति “सनिदस्सनसप्पटिघो च अनिदस्सनसप्पटिघो च अनिदस्सनअप्पटिघो च धम्मा अनिदस्सनसप्पटिघस्स धम्मस्स अत्थिपच्चयेन पच्चयो”ति एवं तिकमूलको एकावसानो पज्हो उद्धटो । पच्चयुद्धारेति च तत्थेव पच्चयुद्धारे । तथा च सो पज्हो उद्धटो । तयिदं कथं, यदि पुरेजातं सहजातेनेव सह अत्थिपच्चयो होतीति चोदनायं आह “तं वत्थुसहितस्स...पे०... पच्चयभावतो”ति । तस्सत्थो — यदिपि तत्थ सनिदस्सनसप्पटिघगहणेन आरम्मणपुरेजातस्स अत्थिपच्चयभावो वुत्तो, तथापि अनिदस्सनअप्पटिघगहणतो वत्थुम्पि गहितन्ति वत्थुसहितस्स आरम्मणपुरेजातस्स सहजातेन सहेव अत्थिपच्चयभावो वुत्तोति । पच्छाजातं आहारिन्द्रियेहेव सह अत्थिपच्चयो होति, न पुरेजातेनाति अधिप्पायो । अनञ्जधम्मत्तेति पच्चयधम्मस्स अनञ्जत्ते । सहजातेन सह अत्थिपच्चयो होतीति योजना । सेसपदद्वयेपि एसेव नयो । तत्थापि पटियोगिपुरेजातंयेव दट्टुब्बं । “अत्थिपच्चयविसेसेसु पना”तिआदिना अत्तना दस्सितं विचारं “एवमेत”न्ति निगमनवसेन पच्चामसति ।

उपादिन्नत्तिकवण्णना निट्टिता ।

६. वितक्कत्तिकवण्णना

२२. वितक्कत्तिके सत्तसु मूलकेसूति “सवितक्कसविचारं धम्मं पटिच्चा”तिआदिना आगतानि तीणि एककानि, तीणि दुकानि, एकं तिकन्ति एवं एकमूलकानि यानि सत्तमूलकानि, तेसु । यथाक्कमन्ति पाळियं आगतानुक्कमेन । सत्ताति पठमे एकके सत्त । पञ्चाति दुतिये पञ्च । तानिमानि हेतुपच्चये वुत्तनयेन वेदितब्बानि । इध पन पवत्तिवसेनेव योजेतब्बं । तीणीतिआदीसु ततिये तीणि, चतुत्थे एकं, पञ्चमे तीणि, छट्ठेपि तीणि, सत्तमे एकं । तानि पन यथाक्कमं ततियपदं पटिच्च

ततियपददुतियपदतदुभयवसेन, पठमपदततियपदानि पटिच्च ततियपदवसेन, पठमपददुतियपदानि पटिच्च पठमपदततियपदतदुभयवसेन, दुतियपदततियपदानि पटिच्च पठमपदततियपदतदुभयवसेन, पठमदुतियततियपदानि पटिच्च ततियपदवसेनेव वेदितब्बानि । अञ्जमञ्जे अट्टवीसातिआदीसुपि इमिनाव नयेन गणना वेदितब्बा । एवन्ति यथावुत्तं गणनं पच्चासति । दुतियततियमूलकेसु एकं एकन्ति दुतियमूलके एकं, ततियमूलके एकन्ति योजेतब्बं । तथा आसेवनेति यथा पुरेजाते एकादस, तथा आसेवनेति अत्थो । अञ्जानीति अधिपतिअञ्जमञ्जपुरेजातासेवनतो अञ्जेसु पच्चयेसु गणनानि । हेतुआरम्मणसदिसानीति हेतुआरम्मणपच्चयेसु गणनासदिसानि ।

३१. अविसेसेनाति “विपाक”न्ति विसेसनं अकत्वा न पन विस्सज्जनं कतन्ति योजना । तत्थ कारणं वत्तुं “कस्मा”तिआदिमाह । इतरेसन्ति लोकियविपाकानं । ते विसुं निद्धारेत्वा वुत्ताति ते यथावुत्तलोकियविपाका अवितक्कविचारमत्तसामञ्जतो विसुं नीहरित्वा वुत्ता । “अवितक्कविचारमत्ते खन्धे पटिच्च अवितक्कविचारमत्ता अधिपती”ति वुत्तरासि पुरिमकोट्टासो ।

३८. एतन्ति “अवितक्कविचारमत्तं अवितक्क...पे०... सह गच्छन्तेना”ति आगतपाळिपदं । तस्स अत्थं दस्सेतुं “मूलं...पे०... वुत्तं होती”ति आह । तत्थ अवितक्क...पे०... योजेन्तेनाति अवितक्केहि अवितक्कपरियायेन वुत्तेहि अवितक्कविचारमत्तं अवितक्कअविचारपदेहि सह मूलपदं, आसेवनमूलकमेव वा गच्छन्तेन योजेन्तेन नपुरेजातसदिसं नासेवने पाळिगमनं कातब्बं, पठितब्बन्ति अत्थो । पोत्थकेसु पन “अवितक्कविचारमत्तं विपाकेन सह गच्छन्तेना”ति दिस्सति, विपाकेन विसेसनभूतेन सह योजेन्तेनाति अत्थो । तेनेवाह “विपाकं अवितक्कविचारमत्तन्तिआदि योजेतब्बं”न्ति ।

एकमूलके पाळियं योजितमेवाति “दुमूलकेसु पठमे”ति वुत्तं ।

४९. मूलपदमेव अवसानभावेनाति “सवितक्कसविचारं धम्मं पच्चया सवितक्कसविचारो धम्मो उप्पज्जति नहेतुपच्चया”तिआदिना मूलपदमेव अवसानभावेन योजितं । सत्त मोहा उद्धरितब्बाति इदं नहेतुपच्चयं सन्धाय वुत्तं । पटिच्चवारे हि अहेतुकमोहो तिक्खत्तुमेव आगतो । इध पन “वत्थुं पच्चया”तिआदिना चतूसुपि मूलकेसु आगतो, तस्मा सत्तक्खत्तुं आगमनं सन्धाय “सत्त मोहा”ति वुत्तन्ति वेदितब्बं ।

उपनिस्सयेन सङ्गहितत्ताति उपनिस्सयपच्चयेनेव कम्मपच्चयस्स सङ्गहितत्ता । सब्बस्सपि रूपारूपावचरकम्मस्स बलवभावतो उपनिस्सयत्ताभावो नत्थि, यतो तं “गरू”ति वुच्चति, कम्मक्खयकरस्स पन कम्मस्स बलवभावे वत्तब्बमेव नत्थीति इममत्थं पाळिया एव विभावेतुं वुत्तं “उपादिन्नत्तिकपञ्जावारपच्चनीये हि...पे०... विञ्जायती”ति ।

वितक्कत्तिकवण्णना निड्डिता ।

८. दस्सनेनपहातब्बत्तिकवण्णना

पटिच्चसमुप्पादविभङ्गे विचारितनयेन विचारेतब्बन्ति इदं “न च पुथुज्जनानं दस्सनेन पहातुं सक्कुण्य्यो, इतरेसं न केनचि पच्चयेन पच्चयो न होन्तीति सक्का वत्तु”न्तिआदिना अत्तना आनीतं अमतगपथविनिच्छयं सन्धाय वुत्तं । तत्थ यं वत्तब्बं, तम्पि पटिच्चसमुप्पादटीकाय अत्थविवरणे वुत्तमेव, तस्मा तत्थ वुत्तनयेनेव वेदितब्बं ।

दस्सनेनपहातब्बत्तिकवण्णना निड्डिता ।

पट्टानपकरण-अनुटीका समत्ता ।

इति पञ्चपकरणमूलटीकाय लीनत्थवण्णना

अनुटीका समत्ता ।

अभिधम्मस्स अनुटीका समत्ता ।